

Muskovics Andrea Anna

Buda-vidék prэшáz- és pincekultúrája

Építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés (XIX–XX. század)

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
I. CÉLOK, MÓDSZEREK, FORRÁSOK	7
1. A kutatás célja, a vizsgálandó kérdések	7
2. Módszerek és források	10
II. A VIZSGÁLT TERÜLET	15
III. A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEIVEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK A NÉPRAJZI IRODALOMBAN	19
1. A gazdasági épületek kutatása a magyar néprajztudományban	20
2. A szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeinek helye a gazdasági épületek között	22
3. Kutatástörténeti vázlat	23
3.1. A néprajzi érdeklődés kialakulása	23
3.2. Vajkai Aurél, a néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások úttörője	25
3.3. Vincze István, a téma rendszerezője	27
3.4. Bakó Ferenc, az Egri-völgy kutatója	29
4. Újabb kutatási irányok és lehetőségek	30
4.1. Az épületek társadalomnéprajzi szempontú vizsgálata	30
4.1.1. Az irányzat kialakulása	30
4.1.2. Társadalomnéprajzi szempontú vizsgálatok a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeivel kapcsolatban	32
4.2. Változásvizsgálatok, jelenkutatás és műemlékvédelem	35
4.2.1. A változásvizsgálatok szükségessége és a jelenkutatás	35
4.2.2. A présházak és pincék átalakításával kapcsolatos kutatások	37
4.2.3. A népi építkezés emlékeinek műemléki védelme	38
4.2.4. Jelenvizsgálatok a szőlőhegyek és az épületek funkciójával kapcsolatban	39
5. Lokális kutatások	42
5.1. Néprajzi eredmények Északkelet-Dunántúl borvidékeinek, szőlőtermő területeinek kutatásában	42
5.2. Szőlészeti, borászati kutatások Buda-vidéken	43
5.2.1. Történeti és néprajzi kutatások	43
5.2.2. Eugen von Bonomi, „Ofner Bergland” kutatója	45
5.2.3. Helytörténeti gyűjtések	47
IV. A SZŐLŐMŰVELÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE	49
1. Középkori és kora újkori adatok a szőlőművelésre	49
2. A szőlőművelés virágkora	50
3. Pusztulás és hanyatlás	55
3.1. A filoxéra és következményei	55
3.2. A németek kitelepítése és a XX. század második fele	62

V. A SZŐLŐ-BORKULTÚRA GAZDASÁGI ÉS SZAKRÁLIS JELLEGŰ ÉPÍTMÉNYEI	65
1. Az építmények rendszerezése	65
2. Dézsmapincék	66
3. Szőlőbeli kunyhók és a szőlőhegy egyéb gazdasági jellegű épületei	68
4. Szakrális emlékek	70
VI. A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEINEK ELHELYEZKEDÉSE	73
1. A belterület szélén és a határban elhelyezkedő építmények	74
2. Présházak és pincék a lakótelken	78
VII. A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A NÉPI ÉPÍTÉSZEK EMLÉKEI	86
1. Az építkezést befolyásoló tényezők	86
1.1. Etnikus jegyek	86
1.2. Földrajzi és természeti adottságok	92
1.3. Gazdasági és társadalmi tényezők	93
1.4. Komplex vizsgálatok	95
2. Rendszerezési kísérletek, terminológiai kérdések	97
2.1. Vincze István csoportosítása	98
2.2. A néprajzi összefoglaló munkák rendszerezése	99
2.3. Kísérletek nagyobb területek présházainak és pincéinek rendszerezésére	100
2.4. Buda-vidék szőlőfeldolgozó és bortároló építményeinek rendszerezése	102
3. A présházak és pincék építészeti leírása	106
3.1. Az épületek datálásának nehézségei	106
3.2. Pincék	116
3.3. Présházak	123
3.3.1. Forma, falazat, tetőszerkezet	123
3.3.2. Esztétikai jegyek	130
4. Présházak és pincék: a szőlőfeldolgozás és bortárolás szinterei	136
5. A présházak és pincék tároló funkciója	151
6. A présházak átalakítása és megőrzése	153
VIII. A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A MINDENNAPI ÉLET ÉS AZ ÜNNEPEK SZÍNTEREI	163
1. Rendszerezési szempontok	163
2. Egyéni kijárás, spontán találkozások	166
3. Szervezett találkozások: pinceszerezések, pincemulatságok alkalomhoz kötődő találkozások	171
3.1. Alkalomhoz nem kötődő rendszeres találkozások	173
3.2. Alkalomhoz kötött összejövetelek	175
3.3. A fényképek forrásértéke	180
4. A teljes közösséget érintő összejövetelek	183
4.1. Védőszentek kultusza	183
4.2. Kitekintés napjainkra	185
5. Szükség- és menedéklakások	188
5.1. Pincelakások	188
5.2. A présházak és pincék szerepe háborús időszakokban	194

IX. A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI VÁLTOZÁSOK HATÁSA (ÉPÜLETEK, ESZKÖZÖK, KÖZÖSSÉGEK)	198
1. A filoxéra pusztítása	198
2. A német kitelepítések és a kollektivizálás hatása	200
X. ELTÉRŐ UTAK: PÁTY, BUDAÖRS, ETYEK ÉS TÖK PÉLDÁJA	206
1. Páty	206
2. Budaörs	208
3. Etyek	210
4. Tök	210
ÖSSZEGZÉS	213
BIBLIOGRÁFIA	215
LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	231
ADATKÖZLŐK	232
FÜGGELÉK	234
1. Képek jegyzéke	234
2. Rajzok jegyzéke	237
3. Térképek jegyzéke	238
4. Táblázatok jegyzéke	238
5. Mellékletek jegyzéke	239
MELLÉKLET	240

BEVEZETÉS

Buda környékén igen korán meghonosodott a szőlőművelés, legkésőbb a XIII. században már általánosnak kell tekintenünk. Azóta folyamatosan jelen van ezen művelési ág. Jelentősége az évszázadok során többször változott, de bizonyos mértékben mindig szerepet játszott az itt élők életében. A XVIII. század második felétől különösen is kiemelt helyet foglalt el, több településen az emberek megélhetésének egyik fő jövedelemforrásává vált. A gazdasági ágazat fellendülésében nagy szerepet játszottak a betelepített németek, a kereskedelmi kapcsolatok szempontjából kedvező központi fekvés, valamint a dombvidéki terület és a több településre jellemző szűk határ, ami a szántóműveléssel szemben a szőlő- és gyümölcstermesztésnek kedvezett.

Az általam vizsgált terület, de egyben az egész vármegye jelentős szőlőművelését mutatják a XVIII. század vége és a XX. század első fele között készült országleírások és vármegye-monográfiák, amelyek Pest-Pilis-Solt, majd 1876-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyével kapcsolatban minden esetben kiemelik a szőlőművelést. Ahogy Fényes Elek 1842-ben írta, „*a' pestmegyei szőlőhegyekben akar a' mennyiséget, akar a' minémüséget tekintsük, nagy kincse fekszik hazánkknak. Itt a' bortermesztés mind a' dombos vidéken, mind a' rónaságon annyira közönségessé lett, hogy alig lehetne néhány helységet előszámlálni, melly szőlőműveléssel nem foglalatoskodnék; 's még napról napra újabb erdőirtások tétetnek.*”¹ Annak ellenére viszont, hogy szinte az egész vármegye területén folyt szőlőművelés, eltérő súllyal volt jelen a gazdálkodás rendszerében az egyes tájakon, településeken. A források különösen is kiemelik Budát és annak környékét. Ezen vidék szőlőtermesztésének jelentőségét leginkább az mutatja, hogy Buda-vidék határát Schams Ferenc a szőlőművelés alapján húzta meg. Ő Tétényig jelölte ki ezt a területet,² de Andrásfalvy Bertalan még az ezt követő néhány települést is ide sorolta a budai szőlőművelés története kapcsán folytatott kutatásai során.³

A korábbi századok írott forrásaiban gyakran említett budai bor részben erről a területről származott. Ezt megfelelő körülmények közt kellett tárolni, aminek alapfeltételei voltak a jó klímájú pincék. A természeti viszonyok lehetővé tették, hogy a belterület szélén, a külső határban, esetleg a telkeken tárolást és feldolgozást biztosító épületek alakuljanak ki. A pincék az idők során nagy számban kerültek elbontásra, vagy pusztultak el annak köszönhetően, hogy elveszítették korábbi funkciójukat és tulajdonosaik elhagyták őket. Sokat átépítettek, átalakítottak, de található szép számmal olyan is, amely a mai napig őrzi eredeti formáját.

Mind a népi építészettel, mind a gazdálkodással kapcsolatos kutatások jelentős múlttal rendelkeznek, mind a két területen születtek már regionális, valamint tematikus összefoglalások. Ezek több esetben Európán kívüli kitekintéssel készültek, nemzetközi viszonylatban is jelentős eredményeket tartalmaznak. A mindkét területet érintő gazdasági épületekkel, azon belül is a szőlőfeldolgozó és bortároló építményekkel kapcsolatosan viszont jelentős hiányosságok figyelhetők meg. Bár napjainkra számos hosszabb-rövidebb tanulmány jelent meg a témában, ezek egy része leíró jellegű, rendszerező, összegző írások csak kis számban készültek. Ezek jelentőségét, úttörő jellegét viszont mutatja, hogy több szempontból a mai kutatások számára is iránymutatóak. Az újabb eredmények figyelembevételével viszont szükség van ezek alaposabb megvitatására, amelyhez a nagyobb időhatárokat és területeket átfogó monográfiák adhatják meg az alapot.

¹ FÉNYES 1842: 140.

² SCHAMS 1835: 15.

³ Erre vonatkozóan lásd: ANDRÁSFALVY 2011.

A szőlő- és borkultúra más kutatási területein már megszülettek az első összegző munkák, de az építményekkel kapcsolatban mindezek még hiányoznak. Az általánosabb eredmények levonását tovább nehezíti, hogy az eddig megjelent tanulmányok közel sem arányosan fedik le az egyes borvidékeket. A kutatásokban kiemelt szerepet kapott Északkelet-Magyarország, azon belül is Eger és környéke, elsősorban Bakó Ferenc kutatásai révén, továbbá a Balaton északi partvidéke és a Balaton-felvidék Vajkai Aurél gyűjtéseinek köszönhetően. Olyan jeles bortermő vidékek maradtak viszont ki, mint az egykori Budai borvidék. További hiányosságnak tekinthető, hogy a prэшázakat és pincéket tárgyuknak tekintő eddigi kutatások elsősorban azok építészeti jellemzőivel foglalkoztak, az ott zajló életre, az azt használó emberekre, az épületek társadalomban betöltött szerepére nem terjedt ki a kutatók figyelme. Mindezek olyan kérdések, amelyek vizsgálatára szükség van ahhoz, hogy a prэшázak és pincék valós funkcióját és jelentőségét megismerjük. Csak ezáltal lehetséges egy, a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeivel foglalkozó kutatást monografikus szinten elvégezni.

I. CÉLOK, MÓDSZEREK, FORRÁSOK

1. A kutatás célja, a vizsgálandó kérdések

Az 1950-es, 60-as években Vincze Istvánnak köszönhetően jelentős rendszerezések, összefoglaló tanulmányok ugyan születtek, de egy-egy borvidék, kisebb táj vagy régió, illetve egy-egy település ilyen funkciókat betöltő építményeit részletesen, monografikus igényvel bemutató munkát nem említhetnek. A témát érintő tanulmányok elsősorban leíró és analízáló jellegűek, többnyire egy-egy település építményeinek bemutatására terjednek ki, ezeket tágabb keretbe nem helyezik. De ugyancsak nem állították a préházak és pincék világát a szőlőhegyi élet, a szőlőhegyi közösség, a szőlőhegyi társadalom reflektorfényébe. Az épületeket csak, mint tárgyakat, objektumokat kutatták, az építészeti leírás mellett esetleg a szőlőfeldolgozás munkafolyamataival, az ennek során használt eszközökkel foglalkoztak. A bennük folyó életre, a társadalommal való kapcsolatukra ritkán tértek ki a vizsgálatok, és akkor is elsősorban csak egy-egy elemét emelték ki. Pedig a pincék, a préházak világa biztos és stabil háttérrel adott a szőlőhegyi mindennapi életnek, annak szerves részét képezte, emellett szorosan összekapcsolódott a település életével, társadalmával. Ugyanakkor nem egy esetben falut alkottak a falun belül a préház- és pincesorok, a szőlőhegy pedig külön rendtartással, szervezettel, nem egy esetben önkormányzattal rendelkezett.⁴ A sorban egymás mellett álló épületek vagy az elszórtan, magányosan a szőlők végében meghúzódó préházak, az alattuk a föld gyomrába fűrt vagy épített pincék sok mindenről tudnának mesélni. A háborús és katasztrófa időszakokban védelmet, a pusztaságot jelentették, de az öregek fürkésző szeme elől menekülő szerelmesek menedékhelye is volt, a jeles napok, a népi kalendárium által meghatározott és megült ünnepeknek, hagyományoknak, népszokásoknak színhelyéül szolgáltak.

A társadalomnéprajzi nézőponttól való eltekintés, a pincék és préházak kizárólag tárgyként való felfogása nem ad lehetőséget arra, hogy a témát megfelelő alaposággal feldolgozzuk. Ezen vizsgálandó épületekre tárgy voltunk mellett, mint a társadalmi élet színtereire is tekintenünk kell, a kutatások mindkét irányára szükség van, az adatok egymást kiegészítve adják meg egy monografikus igényű összefoglalás lehetőségét. Ennek hangsúlyozását azért tartom fontosnak, mert voltak olyan kutatási irányok, amelyek valamelyik szempontot egyértelműen a másik fölé helyezték. Dolgozatomban a kettőt együtt próbálom használni, célkitűzéseimet, a vizsgálandó kérdéseket ezek figyelembevételével igyekeztem kialakítani, remélve azt, hogy így egy újszerű, komplex forrásokra és módszerekre épülő összegző munka születhet.⁵

Az egykor híres Budai borvidék történetével eddig kevésbé foglalkoztak a kutatások, így az annak részét képező Buda-vidékkel sem. Pedig a terület vizsgálata több szempontból is nagy jelentőséggel bírhat, egyféle mintát jelenthet. A terület kutatásra

⁴ A vizsgált települések egy része (Budakeszi, Budaörs, Perbál, Tök, Zsámbék) a Zichy család, majd a Korona birtokában volt, Budajenőt és Pátyot pedig a telki apátság birtokolta. Az erős világi és egyházi függés alatt lévő területek irányításában a földesúri rendtartásoknak lehetett szerepe, de ezzel kapcsolatban részletes adatokkal nem rendelkezem, mivel a szőlőhegyi rendtartás jelen dolgozatnak nem képezi tárgyát.

⁵ Az épületek funkciójának, vizsgálati lehetőségeinek összetettségére használom a préház- és pincekultúra elnevezést. Kifejezve azt, hogy ezek építészeti megközelítése mellett szükséges funkciójuk, a közösség életében betöltött szerepük felől is vizsgálni a kérdést. Természetesen elsődleges szerepük a szőlő feldolgozásában és a bor tárolásában volt, de emellett más termények és eszközök raktározására is szolgálhattak, illetve különböző társadalmi eseményeknek lehettek a színterei.

alkalmas volta elsősorban elhelyezkedéséből, valamint az évszázadok során lezajlott történelmi, gazdasági változásokból adódik. A XVII. század végén, a XVIII. század első felében betelepített németek, valamint a helyben maradt magyar lakosság életében a szőlőművelés kezdetektől fogva jelentős szerepet játszott, a XIX. századra az egyik legfontosabb gazdasági ágazattá vált. A második világháborút követő kitelepítések után viszont gyors hanyatlás következett be. Mindez jól mutatja, hogy a németek jelentős szerepet játszottak a terület szőlőművelésében, ami valószínűsíti, hogy etnikus jegyek is jellemezték ezt a művelési ágazatot. Vizsgálatára ma már nem nagyon van lehetőség, de bizonyos megállapításokat, feltételezéseket még tehetünk.

A szőlőfeldolgozó és bortároló építményekre esetleg jellemző etnikus jegyek bemutatása mellett fontos a terület kutatása a falvak elhelyezkedése és történetük szempontjából is. A természeti adottságoknak, Buda és Pest közelségének, a kedvező piaci és kereskedelmi lehetőségeknek köszönhetően az 1800-as évek közepére valamennyi település életében jelentős szerepre tett szert a szőlőművelés. Ennek a virágzó korszaknak a XIX. század végén pusztító filoxéra vetett véget. Ezt követően a helyreállítások még bizonyos mértékben megtörténtek, de az 1940-es évek közepén lezajló német kitelepítések, majd a kisüzemi mezőgazdaság széjjelverése az 1950-es években, s ezzel az ártermelő szőlő-borgazdaságok szétesése végleg megszüntették a jelentősebb szőlőművelést. Ehhez hozzájárult Budapest közelsége is, amelynek következtében a XX. század utolsó évtizedeiben jelentősen megnövekedett a lakosság, a mezőgazdasági területek pedig fokozatosan lecsökkentek. Mindezek a folyamatok nagy hatással voltak az épületek életére is. A természeti és háborús csapásoknak, a gazdasági és politikai döntéseknek köszönhetően funkciójukban jelentős változások történtek, a szőlők művelésének felhagyása következtében pedig sok gazdátlan épület pusztult el. Az elmúlt években ezzel szemben egyre többen a városból kimenekülve az itt vásárolt pincéjükben találják meg a kikapcsolódás lehetőségét, de ezáltal az épületek már egy egészen új funkciót kapnak, az egyének, illetve a közösség életében új szerepet töltenek be, sokszor a pihenésé lesz a főszerep. A települések elhelyezkedésének, valamint a történelmi eseményeknek köszönhetően tehát sajátos életük volt az építményeknek.

Vizsgált időszakként a XIX–XX. századot jelöltem meg, ugyanis ez az a korszak, amikor a présházák és pincék jelentős része felépült, illetve az eszközök használatára, ezáltal az épületek alapvető funkciójára is elsősorban ebből az időből vannak írásos és tárgyi emlékeink. Szintén a XIX. századtól, főleg annak második felétől áll rendelkezésünkre a szőlészeti-borászati szakirodalom, valamint a néprajzi leírások többsége is ezen korszakról számol be, tehát elsősorban erre a két századra vonatkozóan van bírói anyagunkban összehasonlítható anyag. A terepen történő gyűjtési eredmények elsősorban a XX. századra, az 1930-as, 40-es évektől napjainkig terjedő évtizedekre vonatkoznak, míg a korábbi kéziratos, terepmunkán alapuló kutatási anyagok néhány évtizeddel korábbi időkkal kapcsolatban is részletes leírásokat közölhetnek. A fennmaradó források, a szakirodalom és a terepmunka lehetőségeit figyelembe véve jelöltem ki a vizsgált időszakot, ami természetesen nem szoros határokat jelent. Amennyiben a források lehetővé tették, és a téma kívánta, XVIII. századi kitekintést is végeztem. Emellett, bár a XIX–XX. század lett megjelölve, az 1800-as évek első fele elsősorban az épületek kialakulásával foglalkozó fejezetben van jelen. Források hiányában az eszközkészlettel, az épületek társadalmi életben betöltött szerepével kapcsolatban nem vonhatunk le következtetéseket ezen évtizedekre vonatkozóan. A témával kapcsolatban a levéltári források nagyobb számban a XIX. század második felétől állnak rendelkezésre, a terepen végzett munka eredményeképpen pedig a század végétől, de még inkább az 1930-as évektől követhető végig az épületek gazdasági és társadalmi funkciója. Mindezek miatt szélesebb körű vizsgálatokra a XIX. század második felétől, legfőképp a filoxérát követő időszaktól volt

lehetőségem.

Az 1940-es évek második felétől, elsősorban a német kitelepítéseknek, valamint a kollektivizálásnak köszönhetően az épületek nagy számban veszítették el eredeti funkciójukat, majd pusztultak el ennek következtében. A megmaradt szőlőfeldolgozók és bortárolók jelentős része viszont ma ismét használatban van, s ezek közül több kívülről eredeti állapotában őrződött meg. Valamennyi pince- és prэшázson viszont látszik a változás, az eredeti funkciójukat veszített épületek egy részén kisebb-nagyobb átalakításokat hajtottak végre. Szükséges tehát annak vizsgálata, hogy ezeket milyen módon és milyen célból építették át, illetve hogy napjainkban, amikor a hagyományok, értékek megőrzését, épített kulturális örökségünk helyi értékű vagy országos szintű műemlékként történő bemutatását, megóvását, felújítását, új funkciók kitalálását egyre több település tartja fontosnak, akkor milyen eszközökkel próbálják megvédeni a még meglévő, eredeti állapotában megőrződött épületeket, milyen új funkciót nyernek a szőlőhegyek a közösség életében, a helyi identitás kialakításában. Abból adódóan, hogy az épületek egy része ma is megvan, illetve hogy funkciójuk, külső képük mind a mai napig változik, elkerülhetetlen a jelenig történő kitekintés. Mindezek a kérdések azonban rendkívül széleskörű vizsgálatokat igényelnek, amelyekre jelen disszertáció keretében nincsen lehetőségem. Így az egyes kérdések részletesebb kifejtésével elsősorban a kollektivizálás lezárultáig, az 1960-as évekig foglalkoztam, addig, amíg a hagyományos eszközök, formák és funkciók még meghatározók voltak. Kitekintés szintjén viszont szükségesnek tartottam, hogy az elmúlt évtizedekben, illetve a napjainkban lezajló változásokra is felhívjam a figyelmet.

A fejezet elején kiemelt kutatási irányoknak megfelelően munkám alapvetően két nagy részre oszlik, amelyek közül az elsőben a vizsgált épületek tárgyként való megközelítése kerül bemutatásra. Először a pincék és prэшázak elhelyezkedésére, az építkezést befolyásoló tényezőkre, valamint az épületek típusokba sorolására térek ki. Itt a korábbi munkák ismertetése mellett saját kutatási eredményeim alapján Buda-vidék prэшáz- és pincetípusainak rendszerezésére is kísérletet teszek. A további két alfejezet a pincék és prэшázak építési idejével, módjával, az ennek során felhasznált építőanyagokkal foglalkozik. Építésük idejével kapcsolatban nehéz pontos megállapításokat tenni, ugyanis kialakításuk nem volt engedélyhez kötve. Elsősorban a térképek segítségével követhetjük nyomon a változásokat. A pincék nagyobb számban történő megjelenésének időponthoz kötése amiatt is fontos, mert ezáltal kiderülhet, hogy kialakításuk milyen kapcsolatban állt a szőlőművelés gazdasági jelentőségével. Szintén itt mutatom be az épületek esztétikai jegyeit. Az évszámmal és monogrammal ellátott zárókövek, az ajtókon található kovácsoltvas díszítések, a faragott ajtókeretek jelentős művészi-kézműves értékeket hordoznak. Érdekes lenne annak vizsgálata, hogy az egyes települések között nemzeti vagy vagyoni alapon megfigyelhető-e a díszítettségben jelentősebb eltérések, illetve hogy ezek a jegyek mennyiben tükrözik a lakóházak építészeti, díszítő sajátosságait. A tulajdonviszonyok visszakövethetlensége, a jelentős átalakítások, felújítások miatt viszont erre nincs lehetőség, inkább általános leírást lehet adni a témával kapcsolatban.

A hagyományos építészeti leírás után következhet a funkció vizsgálata. Először a hagyományos szerep bemutatása a célom, azaz az épületeket, mint a feldolgozás és tárolás színtereit veszem vizsgálat alá. Itt újra jelentős figyelmet kell szentelni a különböző etnikumokra, a feldolgozás során használt eszközök terén ugyanis eltérések állhattak fenn. A helyszíni terepgyűjtés mellett a hagyatéki leltárak áttekintése lehet segítségünkre a kérdés megválaszolásában. Az eszközkészlet vizsgálata nem csak egyszerűen azt mutatja meg, hogy a magyar és német gazdák mennyiben használtak más eszközöket, de lehetőséget adnak annak kimutatására is, hogy mennyiben igaz a vizsgált területre az a leegyszerűsítő, általános megállapítás, hogy a németek fejlettebb gazdálkodói ismeretekkel

rendelkeztek. Az elsődleges funkció mellett azonban már a korábbi századokban is megfigyelhetők voltak továbbiak. Egyrészt termény és gyümölcs, vagy egyéb dolgok tárolására használhatták ezeket, másrészt fontos szerepet tölthettek be a gazdák életében, különböző közösségi szokások kötődhetnek hozzájuk, rendkívüli körülmények között pedig búvóhelyként, lakásként szolgálhattak. Ilyen jellegű kutatások eddig kis számban történtek, pedig ezek a kérdésfeltevések és a rájuk adott válaszok alapján van lehetőségünk arra, hogy a présházakat és pincéket ne csak, mint az idők során szép lassan pusztuló, változatlan funkcióval rendelkező tárgyakat mutassuk be, hanem mint az egykori közösségek életében jelentős szerepet betöltő, a változó körülményekhez alkalmazkodó építményeket szemléljük és elemezzük.

2. Módszerek és források

Az anyaggyűjtés módszerei között elsősorban a terepmunkát kell említenem, a dolgozat alapvetően az elmúlt három évben gyűjtött anyagra épül. Ennek során a résztvevő megfigyelések mellett a fő hangsúlyt az interjúzásra fektettem, amelynek során mind a két nem, valamint minden generáció képviselőjével próbáltam hosszabb beszélgetéseket folytatni. Ez egyrészt azért volt fontos, mert a nők és a férfiak azáltal, hogy egészen más szerepet tölthettek be a szőlő művelésében, a présházakban és pincékben zajló életben, másképp közelítik meg a kérdést, a téma más és más részterületeire vonatkozóan rendelkeznek részletesebb emlékekkel. Másrészt azért ezen elvek szerint történt az adatközlők kiválasztása, mivel dolgozatom bizonyos mértékben változásvizsgálat is. Igyekeztem az egyes folyamatokat napjainkig vázolni, még ha a terjedelmi korlátok, valamint a téma gazdagsága a közelmúltat és a jelenet részletes kutatásokra nem is adott lehetőséget. Ezek az átalakulások viszont csak akkor érthetők meg, ha az összes generációt figyelembe vesszük, ha több korosztály képviselőinek szőlőhöz, épülethez fűződő viszonyát vizsgáljuk. A terepen gyűjtött adatok egyrészt napjainkra vonatkoznak, de az idősebbek visszaemlékezései alapján a két világháború közötti időkhöz, az 1930-as évek végéig van lehetőség visszamenni. Így több, mint fél évszázadra vonatkozóan végezhettem változásvizsgálatokat, amelyek során lehetővé vált annak bemutatása, hogy a múlt század második felében lezajló jelentős átalakulások milyen mértékben és módon hatottak a szőlő-borkultúrára, annak tárgyi világára, mi játszódott le a gazdáknál, hogyan viszonyultak ezekhez a változásokhoz. A résztvevő megfigyelés és az interjúkészítés mellett a terepmunka során kiemelt hangsúlyt kapott még a széleskörű fotódokumentáció és az építészeti felmérés, melynek segítségével pontosabban, szemléletesebben lehetett bemutatni az építmények fő típusait.⁶

A terepen gyűjtött emlékművet, valamint a jelenre vonatkozó recens megfigyeléseket az adattárakban őrzött munkákkal egészítettem ki. Ezek a kéziratos gyűjtések egyrészt korábbi időszakokra vonatkozóan szolgálnak információkkal, lehetővé téve a változásvizsgálatot, másrészt olyan témaköröket is leírtak bennük, amelyek gyűjtésére ma már kevésbé van lehetőség (pincelakásokban zajló élet, társadalmi élet stb.).

A felhasznált források közt jelentős szerep jutott a levéltári anyagoknak, amelyek egyrészt a terepen történő gyűjtéseken kapott adatok alátámasztásában segítettek, másrészt lehetővé tették a XX. század előtti időkre vonatkozóan a kitekintést, amely a fennmaradt dokumentumok, iratok eltérő mennyisége és milyensége miatt az egyes témakörökön belül

⁶ Jelen fejezetben csak röviden utalok az egyes módszerek, forrástípusok felhasználhatóságára, azok részletesebb elemzésére, forrásértékük bemutatására az egyes témák vizsgálatánál térek ki.

eltérő hangsúllyal van jelen. Ilyen irányú kutatásaimat elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában végeztem, ahol a külön fondban található települési anyagok mellett kiemelt figyelmet fordítottam az árvatörvényszéki iratokra,⁷ az úrbéri perekre, valamint a térképekre. Utóbbi kettő elsősorban az épületek elhelyezkedésére szolgál forrásul, valamint a datálási kérdések megválaszolásában volt segítségemre. A pincék és préházak nem egy esetben közlegelőn történő kialakítása komoly problémát okozott az úrbérrendezés során, így több település esetében részletesen szerepelnek a peranyagban. Az árvatörvényszéki iratok az eszközkészlettel kapcsolatban nélkülözhetetlen források, a XIX. század második felének szőlőfeldolgozási gyakorlatára ezekből kaphatunk pontosabb adatokat. Ezek segítségével nyílt lehetőségem arra, hogy a feldolgozás menetét másfél évszázadon keresztül nyomon követhessem. A Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltárában az előbb említettekhez hasonló anyagokat tekintettem át, ugyanis a vizsgált települések közül Etyek ide tartozik. Levéltári kutatásaim harmadik helyszíne a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára volt. Itt elsősorban a térképek, valamint a Tervtár anyagának átvizsgálására volt szükség. Utóbbiak az uradalmi épületekkel kapcsolatban tartalmazzak rajzokat, esetleg rövid leírásokat.

A források közt röviden szólni kell a sajtóanyagról is. A szaksajtó közül elsősorban a *Borászati Lapok*ban található a borvidékkel, valamint az egyes településekkel kapcsolatos rövid leírásokat, amelyek a szőlőművelés történetéhez szolgálnak adalékkul. Korábbi esztergomi kutatásaim során a helyi újságok is gazdag anyagot tartalmaztak mind a szőlőművelés történetét, mind a szőlőhegyi életet, elsősorban a közösségi eseményeket tekintve. Buda-vidéken ilyen jellegű anyagra nem sikerült találni. A XIX. század végére, a XX. század első felére vonatkozó sajtóanyag egyrészt rendkívül hiányos, másrészt a témára vonatkozó adatokat nem tartalmaz. Az egyes településekkel kapcsolatban ez a forrástípus a részletesebb jelenvizsgálatok kapcsán lenne hasznosítható, mivel a napjainkban megjelenő helyi újságok rendszeresen számolnak be a szőlőhegyekhez kötődő fesztiválokról, ünnepekről.

Az anyaggyűjtéssel kapcsolatban utolsóként említhető a szakirodalom, amelyben a lehető legszélesebb körben igyekeztem tájékozódni. Ez teremtette meg annak lehetőségét, hogy a terepen gyűjtött anyagot egy jóval tágabb, nagyobb területet érintő rendszerbe tudjam behelyezni, amely által biztosítva volt az összehasonlító vizsgálat lehetősége. Itt említeném meg, hogy a néprajzi szakirodalom mellett fontosnak tartottam a szőlészeti-borászati szakmunkák áttanulmányozását is.⁸ A néprajzi kutatások számára is fontos, első ilyen jellegű magyar nyelvű szakkönyvek a XIX. századtól, annak is inkább a második felétől jelentek meg. Tematikájukat tekintve széleskörűek, mind a telepítéssel, mind a művelési folyamatokkal, mind pedig a borkészítés technológiájával foglalkoznak. Ezen művekben többször hangsúlyozzák a tárolás fontosságát, a jó minőségű borok megőrzéséhez szükséges megfelelő építmények kialakítását. Ezeket elsősorban borászati szempontból érintik, de gyakran leírják azt is, hogy milyen a jó pince. Ezek az adatok azért fontosak, mert lehetőséget adnak annak vizsgálatára, hogy mindezeket mennyire vették figyelembe a jobbágyi-paraszti építkezések során.

Disszertációm elkészítése során fontosnak tartottam a nemzetközi kitekintést is, amire egy két hónapos kutatóösztöndíj keretében, Freiburgban (Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa) nyílt lehetőségem (2013. október – december). Ennek során a szakirodalom mellett átnézhettem Bonomi Jenő hagyatékát és valamennyi tanulmányát, melyekben fontos, a mai gyűjtések során már fel nem lelhető adatokat

⁷ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kocsis Gyulának, aki felhívta figyelmemet erre a forrástípusra, emellett rendelkezésemre bocsátotta az általam kutatott településekre vonatkozó iratszámokat!

⁸ A szőlészeti-borászati szakirodalom XVIII–XIX. századi kialakulásáról, valamint a témát érintő részletes bibliográfiát lásd: CSOMA 1998b.

találtam.⁹

Dolgozatomban egy rendkívül széleskörű forrásanyagra építettem, amely mellett kiemelkedő szerepet kapott a terepmunka. Ez a komplex szemléletmód az anyaggyűjtés mellett a vizsgálandó kérdésekben, a feldolgozás módszereiben is megmutatkozott. Ez utóbbiak közt elsőként a tipologizálást, rendszerezést kell kiemelnem, amelyet több esetben is alkalmaztam. Ennek fontosságát emelte ki Simon András a szőlőfeldolgozás és mustnyerés technológiájáról szóló munkájában. A típusok kialakításának lényegét abban látta, hogy a nagy mennyiségű anyagban a tájékozódást és az eligazodást segíti, ezáltal az anyagot az elemzésre is előkészíti, alkalmassá teszi.¹⁰ Hasonló elvek vezéreltek engem is. A változatos formák, az ilyen irányú kutatások hiánya miatt úgy gondoltam, hogy ezzel egyrészt mintát adhatok, másrészt fel lehet hívni a figyelmet néhány problémára, harmadrészt pedig áttekinthetővé válik az anyag.

Kutatásom, majd dolgozatom megírása során kiemelt szerepet helyeztem az esettanulmányokra is. A terepen megfigyelhető jelenségek, a szőlő-borkultúrában, valamint az épületek életében lezajló folyamatok egy része csak egy-egy települést jellemeztek, de számos általános érvényű megfigyelést is tehettem. Jelen munkában arra nincs lehetőségem, de nem is szükséges, hogy ezen példák mindegyikét felsoroljam, elemezzem. Ezért döntöttem amellett, hogy egyes folyamatok, jelenségek bemutatását esettanulmányok, tipikusnak tekinthető utak leírása alapján végzem el.

A komplex módszer leginkább a kutató témájának megközelítésében figyelhető meg, az épületekhez tárgy voltak, tehát népi építészeti leírásuk mellett társadalomnéprajzi szempontból is közelítettem, igyekeztem az azokat használó embereket minden esetben figyelembe venni, a gazdák változó igényeinek tükrében vizsgálni az épületek funkciójában, formájában bekövetkező változásokat. Ez a szemléletmód nem újdonság a magyar néprajzban, a présházakkal és pincékkel kapcsolatban is történtek már ilyen irányú vizsgálatok, de a két kutatási irány együttes alkalmazásával több települést is érintő kutatást eddig nem végeztek.

Az építészeti kutatások megindulásakor az épületek építészeti szempontú leírása volt a cél, a gazdák életében betöltött szerepével nem foglalkoztak.¹¹ A hazai néprajzi kutatásokban először Tálasi István hívta fel a figyelmet a lakóházak vizsgálata kapcsán arra, hogy az azt használó emberről sem szabad megfeledkezni.¹² Később Vajkai Aurél és Gunda Béla is ezen kutatási irány mellett foglalt állást, hosszabb tanulmányokban fejtették ki elképzeléseiket.¹³

Vargha László, ellentétben velük, a felmérések szükségességét hangsúlyozta, ezt tekintette a legfontosabb módszernek.¹⁴ Ezzel kapcsolatos meglátásait az 1940-ben

⁹ Munkásságával bővebben az *Eugen von Bonomi*, „*Ofner Bergland*” kutatója című fejezetben foglalkozom.

¹⁰ SIMON 2012: 17.

¹¹ Ez nem csak nálunk jelentett problémát. 1985-ben Hans Jürgen Teuteberg arról számolt be, hogy ha közelebbről megvizsgáljuk a témára vonatkozó irodalmat, akkor megállapíthatjuk, hogy ezek a lakásra főleg úgy tekintenek, mint épített környezetre, vagy a berendezéssel foglalkoznak, s csak relatív ritkán úgy, mint szociális cselekménytérrel és ennek a lelki-szubjektív élményértékével. Az építészet és az anyagi tárgyi kultúra tehát sokkal jobban kutatott, mint a lakások használata, nevezetesen a helyiségekben lakó emberek közönséges, mindennapi élete, cselekvésmódja. Az épületek sokoldalú leíró ábrázolása a helyiségeivel és bútorzatával csak indirekt utalásokat adnak a tényleges lakóviszonyokra, a lakásban zajló életre. (TEUTEBERG 1985: 1.)

¹² TÁLASI 1946: 29.

¹³ VAJKAI 1948b.; GUNDA 1954. Vajkai Aurél 1938-ban, Veszprém vármegye déli részének szőlőműveléséről, bortermeléséről megjelenő tanulmányában már megjegyezte, hogy a tárgyakon kívül az azokkal bajlódó ember is érdekli, de ekkor még nem emelte ki külön a társadalomnéprajzi szempontú vizsgálatok jelentőségét. (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 16.)

¹⁴ „A magyar népi építkezés-kutatás legfontosabb feladatának – ha a népi építkezés szerkezetében és

megjelent, *A tilalmasi tanyák építkezése* című munkájában fejtette ki. A műszaki felméréseket nem pusztán a jelen állapotok rögzítésének tekintette, hanem történeti kérdések megvilágítását és olyan kérdések megválaszolásának lehetőségét látta ebben a módszerben, amelyek az egyszerű leírás által nem válnak lehetővé.¹⁵ Az alaprajzi formák, a felhasznált építőanyagok, a szerkezeti megoldások, valamint a pontos méretek leírásával számos olyan kérdésre is választ adhatunk, amelyek a ma élők emlékezetével már nem lehetségesek. Az emlékezet megkopásával tehát egyre nagyobb szerepük van a műszaki felméréseknek. Készítésük azért sem lebecsülendő, mivel annak ellenére, hogy az épületeket többnyire élettelen tárgyként vizsgálták, s elsősorban építészeti leírásukra törekedtek, műszaki pontosságú felmérések csak az 1900-as évek második felétől történnek nagyobb számban, s azóta is elsősorban a lakóházak kutatásánál alkalmazzák. Így rendkívül fontos, hogy a még eredeti állapotukban megőrződött gazdasági épületek felmérése is megtörténjen.¹⁶

A felmérések kérdésére Vajkai Aurél is kitért. Elismeri ezek szükségességét, de hozzát teszi, hogy a ház formai, szerkezeti részének leírása a kisebbik rész.¹⁷ Ez a felfogás azonban ugyanúgy téves megállapításokhoz vezethet, mint az építészeti felméréseket előtérbe helyező vizsgálatok. A másik hiánynak az tekinthető, hogy a szerzők elméletük fejtegetése során szinte kizárólag csak a lakóházakról beszéltek. Természetesen az ember alkotókedve, tudása, vagyoni helyzete itt tud a leginkább megmutatkozni, az épületeknek ezen típusai változnak a leggyorsabban, leggyakrabban. Talán ezek a legalkalmasabbak arra, hogy az ember felhalmozott tudását kifejezésre juttassák. Mindez viszont nem jelenti azt, hogy az egyéb épületek felmérésére, társadalmi szempontú vizsgálatára ne lenne szükség. Sőt kijelenthetjük, hogy legalább ilyen fontosak. Egyrészt a gazdasági épületek közös egységet alkotnak a lakóházzal, másrészt vannak olyan gazdasági és társadalmi változások, amelyek inkább ezeken hagynak nyomot. Nem egy adatunk van arra vonatkozóan, amikor egy adott társadalmon belül például a vagyoni különbségek nem a lakóházon, hanem a gazdasági épületek számában, típusában mutatkoznak meg.¹⁸ Csak Gunda Béla tesz említést ezekről az építményekről. Kiemeli, hogy a gazdasági melléképületek nemcsak az elraktározást, a cséplést, az állattartást szolgálják, hanem

szellemében megnyilvánuló építési alap gondolat keresése a cél – a rendszeresen meginduló módszeres műszaki felvételt tekintjük.” (VARGHA 1940: 11.)

¹⁵ VARGHA 1940: 10.

¹⁶ A szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei kapcsán Bakó Ferenc és Vajkai Aurél fektetett erre jelentős hangsúlyt, több száz rajz, felmérés kötődik a nevékhöz.

¹⁷ VAJKAI 1948b: 5–6.

¹⁸ „Amikor ezek a sváb emberek nekiálltak építkezni, nagyon nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a gazdasági udvar nagyon jó kondícióban legyen épületek szempontjából. [...] ...tényleg annyira az volt jellemző, hogy amiket megépítettek gazdasági épületeket, szinte jobb kondícióban voltak, mint maga a ház, mert ez hozta a dohányt. Amivel pénzt lehet keresni, arra ők nagyon odafigyeltek.” (Saját gyűjtés – Budajenő, 2012. október 13.) A gazdasági épületek, azon belül is a présházak és a pincék, a bennük található felszerelés értékét Budaörs példáján is jól lehet szemléltetni. Présház égésekor, amelynek közelében nem volt kút, s az odavezető út hosszú és körülményes volt, legtöbbször csak a főfalak maradtak meg. Gyakran elpusztultak a szüretelő edények, a kádak, a puttonyok, sőt maga a szőlőprés is. A tűzkárosult gazdának sokszor évekre el kellett adósodnia, ha ismét mindent fel akart építeni, biztosítva ugyanis ritkán volt egy is közülük. Ha ilyen baleset egy gazdát különös keménységgel sújtott, akkor a képviselő-testület tagjai házról-házra jártak, hogy adományokat gyűjtsenek számára. (RITTER 1996: 134.) Ilyen jellegű adatokkal más területekről is rendelkezünk. Vajkai Aurél arról számolt be, hogy gyakran a jómódú gazda házának lakórésze pontosan olyan alapterületű, mint a szegényé, lakásigénye tehát ugyanaz, a különbség a ház gazdasági üzemhelyében van: jómódúnak több a kamrája, istállója stb. (VAJKAI 1948b: 27.) Ezek vagyonságot kifejező szerepére utal Josef Emmert is vélemény gyűjtései kapcsán. A gazdasági épületeket fontosabbnak tartották a lakóházaknál, mert azokból jött a pénz. Emiatt az építkezést is az istállóval és a pajtával kezdték, és majd az ezekből befolyt jövedelemből készült el a szoba a konyhával. (EMMERT 1997: 50.)

egyéb, társadalmi- és lakófunkciókat is betölthetnek.¹⁹

A népi építészeti kutatások kétirányú megközelítésére az 1940-es, 50-es években több szerző is felhívta a figyelmet, igaz, többnyire az egyiket a másik fölé helyezték. Véleményem szerint viszont azonos szinten kell ezeket kezelni, a két irány nem választható el egymástól, ugyanis az épületek tárgyként való, valamint az épületek társadalmi szempontú vizsgálata különböző témakörök elemzését, különböző kérdések megválaszolását teszik lehetővé.²⁰ Annak ellenére viszont, hogy több mint fél évszázada mind a kettőre felhívták a figyelmet, az igazán komplex jellegű kutatások még váratnak magukra. Reményeim szerint mostani munkámban ezt a két kutatási irányt sikerül ötvözni.

¹⁹ GUNDA 1954: 83.

²⁰ Hasonló problémák voltak Németországban is, sokáig az egyes kutatási irányok élesen elkülönültek. Az 1930-as években kialakult a szerkezetkutatás, amely a ház típusán és alaprajzán túlmenően már a helyiségek felosztását és a ház individuális karakterét is figyelembe vette. Az épületeket már nem csak időtlen típusokként ábrázolták, hanem mint történeti forrást nyújtó objektumok szerepeltek. A szerkezeti kutatás azonban olyan nagy jelentőségre tett szert, hogy minden további házkutatással kapcsolatos szemléletmódnak az előfeltétele lett, a további kérdésfeltevéseket háttérbe szorította. Jelentős változást a svájci Richard Weiss hozott az 1940-es évek közepén, aki a házban zajló életre helyezte a hangsúlyt. (WEISS 1946.) Hasonlóan a ház- és családközösség állt a középpontban Karl-Sigismund Kramernél. (KRAMER 1964.) Ezzel viszont „természetesen csak egy másik végletbe estek, és ez félreértésekhez vezetett, miszerint az építészeti, a földrajzi és a néprajzi házkutatás egymástól függetlenül létezik, s a néprajz tulajdonképpeni házkutatásában a ház bizonyos részeit jogi és vallástörténeti alapon magyarázza”. (ASSION – BREDNICH 1984: 11.) Joachim Hähnel javasolta elsőként, hogy a tipológiai és földrajzi eloszlást ne csak a házforma szerint, hanem az épület-, a felosztás- és a funkciószerkezet szerint alakítsák ki. (HÄHNEL 1969.) Ezt az elméletét később Konrad Bedal terjesztette és bővítette ki, aki szerint a szerkezetkutatás mellett a ház strukturális vizsgálatának is azonos helyet kell adni, a ház komplex szemlélésére van szükség, melyben az épület- és térstruktúra, az anyagi oldal mellett a ház funkcionális és társadalmi szerkezete is a kutatás tárgya. Az épületszerkezethez tartozik az építőanyag, az építésmód, az épülettechnika vizsgálata. A térszerkezet az egymás mellett és az egymás fölött található helyiségekkel foglalkozik. A funkciószerkezet a térszerkezet funkcionális oldalát mutatja, amelynél a funkció alatt a használatot, a ház egészének és annak részeinek a használatát értjük, míg a társadalmi szerkezet a házon belüli társadalmi felosztást foglalja magába. (BEDAL 1978.) (Összefoglaló jelleggel lásd: BAUMHAUER 1988: 97–100.)

II. A VIZSGÁLT TERÜLET

A néprajzi csoportok és kulturális tájak körülhatárolásának kérdésével gazdag irodalom foglalkozik: mind az elméleti, mind az egy-egy csoportot, tájat leíró művek hosszú sorát lehetne felsorolni. Jelen dolgozatban a probléma elméleti, módszertani részének ismertetésére nem kerül sor. Ez egyrészt nem is feladatom, másrészt pedig az általam vizsgált területtel kapcsolatban a jelenlegi kutatások állása szerint minderre nincs is lehetőség. Elsősorban csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy milyen próbálkozások történtek Buda környékével kapcsolatban a kulturális határok megvonása terén, illetve hogy milyen szempontok alapján történt meg a vizsgált terület kiválasztása. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem egy egyértelműen körülhatárolt területről van szó, sokkal inkább a korábbi kutatások, illetve az előzetes terepbejárások, valamint az első gyűjtések során szerzett tapasztalatok alapján próbáltam kiválasztani a kutatási pontokat, körülhatárolni valamilyen szinten az általam Buda-vidéknek nevezett területet.

A néprajzi tájak körülhatárolására kezdetektől fogva jelentős figyelmet szenteltek. Ezt az érdeklődést a néprajzi térképek elszaporodása is jelezte, sőt idővel szinte csak ezektől várták a népi kultúra térbeli tagoltságának dokumentálását. Ennek problémájára először Gunda Béla, majd Paládi-Kovács Attila is felhívta a figyelmet, ugyanis a térképek publikálásával nem oldódott meg a kulturális területek körülhatárolásának problematikája.²¹ A *Magyar Néprajzi Atlasz* ezt már csak azért sem oldhatta meg, mert a kutatópontok egyes területeken – mint például Buda környékén – szinte teljesen hiányoztak, ami részben abból adódik, hogy a települések jelentős része nemzetiségek által volt lakott.²² Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a néprajzi kutatások is elkerülték ezt a területet. A legintenzívebb gyűjtések az 1950-es években zajlottak a Pátyi Munkaközösségben dolgozó néprajz szakos egyetemi hallgatóknak köszönhetően, de szélesebb körű vizsgálatokat csak Andrásfalvy Bertalan végzett. Mindemellet Sz. Tóth Juditnak, a Buda környéki német települések viseletéről készült tanulmányát emelhetem ki.²³ A néprajzi gyűjtések hiányából adódóan tehát nem történhetett meg a terület pontosabb körülhatárolása, amit leginkább az mutat, hogy a teljes Kárpát-medencét érintő néprajzi és táji csoportokról készült felosztások többnyire nem azonos néven és határokkal nevezik meg a területet.²⁴ Fehér folt jellegét pedig jól mutatja, hogy az első ilyen széleskörű összegző munkában a terület egyáltalán nem került besorolásra.²⁵ A kutatások elmaradására egyedül Borsos Balázs ad magyarázatot, ő elsősorban a kulturális karakterisztikumok hiányával magyarázza egyes régiók kutatásának háttérbe szorulását.²⁶ A néprajzi csoportokról, tájakról készült összefoglaló jellegű munkák jól mutatják, hogy a

²¹ PALÁDI-KOVÁCS 1980: 58.

²² Az általam vizsgált települések közül egyedül Bián végeztek gyűjtéseket.

²³ SZ. TÓTH 2004.

²⁴ Borsos Balázs Dunazugon belül beszél a Budai-hegységről és a Zsámbéki-medencéről. (BORSOS 2011a: 159–161.) Paládi-Kovács Attila a Budai-hegység megnevezést használja, amelynek nyugati határát a Zsámbéki-medence adja. (MOHAY – PALÁDI-KOVÁCS 2011: 536–538.) A körülhatárolással azonban nemcsak a néprajztudománynak volt problémája, a földrajzi alapú besorolások sem mutatnak egységes képet. (Példaként lásd: CHOLNOKY 1937.; BETFIA 1940: 9–10.; MAROSI – SOMOGYI 1990.) Betfia László a Zsámbéki-medence körülhatárolásával kapcsolatban le is írja, hogy az „elnevezés erre a megsüllyedt térségre tulajdonképpen erősen problematikus, és tisztán csak megállapodás kérdése”. (BETFIA 1940: 9.)

²⁵ Kósa László és Filep Antal beszél Vértesaljáról, a Szentendrei-szigetről, Pest-környékéről és Mezőföldről, de az ezekkel határos Buda környéki településekről nem történik említés. (KÓSA – FILEP 1975.)

²⁶ BORSOS 2011b: 281.

vizsgált terület besorolása közel sem egységes. Ezt támasztja alá az a néhány kutatás is, amelyet a területen végeztek.

Buda-vidék határát először Schams Ferenc húzta meg a szőlőművelés azonossága alapján. Szerinte Buda-vidék a Szentendrétől Promontorig és Tétényig tartó domb- és hegyvidék, de az ettől távolabbi települések, Pátyig, Tökig bezárólag is budai néven árusítják boraikat.²⁷ Tudjuk viszont, hogy a kulturális határokat kizárólag egy jegy alapján nem lehet meghúzni, így Schams besorolása csak a szőlőművelés szempontjából vehető figyelembe.

Pest megye történeti, néprajzi és földrajzi tagoltságával foglalkozott Novák László.²⁸ Nyolc néprajzi tájat állapít meg, ezek között az általam vizsgált terület a Duna mente, Pilis-Budai hegység vidéke néven nevezett területhez tartozik. Sajnos az egyes települések besorolása, a konkrét határok megvonása nem történt meg. Ettől eltérő tájak megnevezését olvashatjuk Faragó Tamásnál, aki a Pilisi járásban, a paraszti háztartás- és munkaszervezet típusok vizsgálata során tett kísérletet a kisebb tájak megrajzolására.²⁹ Többek között a Zsámbéki-medence és a Buda-Óbuda körüli völgyeket említi, de ő sem nevez meg konkrét településeket.

A felosztás másik módja az etnikumok alapján történő körülhatárolás volt. Budai-hegyvidéken végzett kutatási során ezt alkalmazta Bonomi Jenő, de Sz. Tóth Judit is kizárólag a német nemzetiség viseletét vizsgálta Pest megye nyugati felében.³⁰ Bár legtöbbször ezen esetekben is egy-egy néprajzi jelenséget írtak le, de a terület körülhatárolásánál az elsődleges szempont az etnikum volt. Mindezen példák jól mutatják, hogy a gyűjtések hiánya miatt néprajzi határokat vonni nem lehet, vagy az egyes kutatások során vizsgált jelenségek alapján próbálták a területet körülhatárolni, vagy pedig egy-egy etnikum körében zajlottak a gyűjtések.

Témából adódóan a terület körülhatárolása során számomra Andrásfalvy Bertalan kutatásai voltak iránymutatóak, aki elsősorban a szőlő-borkultúra területén végzett vizsgálataiban kutatta a települések kapcsolatrendszerét. Ahogy írja, „*a különböző nemzetiségek napjainkig megőrizték nyelvüket és sajátos szellemi kultúrájukat, de megélhetésük, a táj természeti és gazdasági adottságainak jobb kihasználása érdekében szoros kapcsolatot és együttműködést alakítottak ki. Így jött létre a Buda-vidék.*”³¹ Ennek az együttműködésnek példája volt a sokáig működő cseregyerek intézmény, de a szőlő-borkultúra területén is mindez megfigyelhető volt, gondolva itt például az eszközök

²⁷ SCHAMS 1835: 15. (A borvidék leírását lásd: 14–49.) A terület szőlőművelésének jelentőségét jól mutatja, hogy a Buda-vidék elnevezés a későbbiek során elsősorban ennek kapcsán fordul elő. Keleti Károly Schams Ferenchez hasonlóan azt írja, hogy „*A budai hegység borvidéke felfelé Szentendrét, lefelé Promontor-Tétényig*” tart. (KELETI 1875: 43–45.) Az 1880-as borvidéki besorolásban a Dunántúli borvidék 11 borvidékének egyike Buda vidéke, amelynek nyugati határát a Zsámbék–Tinnye–Pilisvörösvár vonal adja. Az általam vizsgált települések közül egyedül Budajenőt nem sorolták be, illetve Etyek Fejér vármegyei településként a Fehér, Veszprém, Tolna vidéke kerülethez tartozott. (A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI BORVIDÉKEINEK... 1880.) Később ez is átkerült a Buda-sashegyi borvidékhez, amely 1893-ban kapta nevét. Ma a vizsgált terület az Etyek-budai borvidék részét képezi. Ehhez a vizsgált települések közül hivatalosan öt tartozik. Az etyeki körzethez Etyek, a budaihoz pedig Budakeszi, Páty, Telki és Tök. (A borvidékről részletesen lásd: URBÁN 2004.) A dolgozatban a borvidéki besorolással részletesebben nem foglalkozom, ezek ugyanis minden esetben jóval nagyobb területet érintenek, az általam kutatott terület ez alapján pontosan nem határolható körbe.

²⁸ NOVÁK 1998.

²⁹ FARAGÓ 1985.

³⁰ Bonomi munkásságára lásd: TAFFERNER 1980: 297–302.; SZ. TÓTH 2004.

³¹ ANDRÁSFALVY 2011: 357. Buda-vidéken belül két kisebb egységet különböztet meg, amelyet egy, a két legmagasabb ponton (Jánoshegy, Nagykopasz-hegy) áthúzott vonal választ el egymástól. Az északi rész tengelye a Solyári-völgy, a déli a Bécs felé tartó, a hegyek déli lábánál futó régi Mészárosok útja, amely Budaörsön és Budakeszin keresztül kapcsolódik a fővároshoz. (ANDRÁSFALVY 2011: 358.) Ő ez utóbbi területen kutatott.

vándorlására. A témában a legjelentősebb kutatásokat Óbudán, Etyeken és Pátyon végezte, de az adattári gyűjtések és a fennmaradt fényképek mutatják, hogy Budajenőn, Budakeszin, Budaörsön, Diósdon, Telkiben, Torbágyon és Törökbálinton is gyűjtött. Mindezek alapján arra a megállapításra jutott, hogy bár Buda-vidék több kisebb központ körül rendeződő vidékből keletkezett, egysége a filoxéraig leginkább a szőlőművelés azonosságán nyugodott.³²

A terebejárások, majd az első kutatások alapján mindinkább körvonalazódott bennem is, hogy a szőlő-borkultúra szempontjából ezek a települések kisebb egységet alkotnak, de nyilvánvalóvá vált az is, hogy a politikai, gazdasági, társadalmi változásokra eltérő válaszokat adhattak, ezáltal más-más utakra térhettek. Ez viszont hozzájárult a táji munkamegosztáshoz, erősítette a települések egymásra utaltságát. Mindezek alapján választottam kutatási területemül az Andrásfalvy Bertalan által is vizsgált térséget, figyelembe véve az azóta eltelt évtizedek változásait (1. térkép). Ez alapján egyes településeket, amelyek a legkarakterisztikusabban mutatják a szőlő-borkultúra kapcsán megfigyelhető eltérő utakat, mintának vettem (Budaörs, Etyek, Páty, Tök). Ezeken szélesebb körű kutatások zajlottak, mint a többi vizsgált településen (Biatorbágy, Budajenő, Budakeszi, Perbál, Zsámbék).

1. térkép: A vizsgált terület és környéke

³² ANDRÁSFALVY 2011: 357.

Az első részletesebben vizsgált település Budaörs, amely a legszemléletesebben mutatja, hogy a virágzó kultúrának hogyan vetett véget részben a filoxéra, majd miképp pusztította el egy politikai döntés, a németek kitelepítése. Ez, a második világháborút követő pusztulás a többi német településen is megfigyelhető, de a helytörténeti gyűjtések jelentős száma miatt Budaörs alapján mutatható be legszemléletesebben ez az út. A másik fő kutatópont Etyek lett. Ez a település sajátos utat járt be. Bár 1946 után itt is jelentősebb számban pusztultak el a présházak és a pincék, mégis annak köszönhetően, hogy a pezsgőgyártás alapanyagát adta az itt termelt bor, a szövetkezeti rendszer alatt is jelentős telepítések történtek, melynek hatására a művelési ág tovább virágzott, s ma Etyek a borvidék legismertebb települése. Más szempontból, de szintén mintaként szolgál Páty és Tök. Mind a kettőt magyarok lakták, így a kitelepítések következtében végbemenő pusztulás nem érintette egyiket sem. Ennek ellenére a két település különböző utat járt be. A filoxéra következményei leginkább Pátyon mutathatók ki, ahol minimális mértékben történt meg a szőlők helyreállítása. Ezzel szemben Tök a folyamatos szőlőkultúra példája.

Ez a négy település különösen is jól mutatja, hogy a gazdasági, politikai, társadalmi változásokra milyen eltérő módon reagálhattak az egyes közösségek. Emiatt ezek mintaként szolgálnak, de a különböző kérdések vizsgálatához a többi településen is zajlottak gyűjtések, míg a dolgozat egyes részeiben tágabb kitekintésre is szükség volt, hogy az esetleg előforduló helyi jellegzetességeket szemléletesebben ki lehessen mutatni.

III. A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEIVEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK A NÉPRAJZI IRODALOMBAN

A Kárpát-medence szőlő- és borkultúrájának vizsgálata a magyar néprajztudomány kutatásain belül jelentős területet alkot. A vizsgálatok több résztermával foglalkoznak, amelyek közül először a szőlőművelés, valamint a szőlőfeldolgozás és borkezelés munkafolyamatairól és eszközkészletéről jelent meg monografikus szintű összefoglalás.³³ A szőlőhegyi rendtartással kapcsolatban szintén több elméleti, összegző jellegű tanulmány született.³⁴ A szőlőműveléshez, a borkészítéshez, az újborhoz kapcsolódó szokásokról is napvilágot látott már az ország teljes területét átfogó munka.³⁵ Ugyanez viszont nem mondható el a gazdasági ághoz kapcsolódó építmények kutatása terén.

A népi építészet a szőlő- és borkultúrához hasonlóan a néprajztudomány egyik legkutatottabb területe. Vannak olyan résztermék, amelyek akár két szakterületnek is a kutatási körébe eshetnek, és kell is, hogy essenek. Ezek közé tartoznak a gazdálkodás különböző ágaihoz kapcsolódó építmények is, amelyek vizsgálata mind a népi építészet, mind a gazdálkodás kutatóinak feladata. Szükséges, hogy a témát mind a két terület felől vizsgáljuk, a gazdálkodás rendszere, annak alakulása ugyanis az épületek formájára, funkciójára rendkívül nagy hatással volt és van mind a mai napig. A gazdasági épületek kutatásánál tehát minden esetben szükséges az építészeti jegyek, a szerkezeti megoldások mellett a gazdálkodás rendszerét, az adott művelési ág történetét is ismernünk.³⁶ Mindezek ellenére a szőlőtermeléssel és a borkészítéssel kapcsolatos, az azokhoz kötődő épületek mindkét terület fő érdeklődési köréből sokáig kiestek.³⁷ Bár az elmúlt száz egy évszázadban nagy számban jelentek meg tanulmányok, igazán átfogó, rendszerező munkák csak kis számban vannak, monografikus igényű összefoglalások pedig nincsenek.

A dolgozatnak nem célja, hogy részletes kutatástörténetet adjon, s hogy az eddigi eredményeket minden kérdésre kitérve elemezze. Ez egyrészt egy külön disszertáció feladata lehetne, másrészt pedig a későbbi fejezetekben ezek közül többel részletesebben is foglalkozom. Itt most csak vázlatot szeretnék adni a gazdasági épületek, azon belül is a szőlőfeldolgozás- és bortárolás építményeivel kapcsolatos eddigi kutatásokról, s azon kutatások, illetve művek megemlézésére töreksem, amelyek jelentős fordulópontot jelentettek a vizsgált téma tudománytörténetében. Ezen áttekintést több szempontból is nélkülözhetetlennek tartom. Egyrészt a rendszeresen meghivatkozott, ma is alapmunkának számító, évtizedekkel ezelőtt íródott tanulmányok kritikai, elemző értékelésével nem mindig foglalkoztak, így több esetben az új kutatási eredmények figyelembe vétele nélkül történik ezen munkák adatainak átvétele. Másrészt több olyan elméletet is szeretnék kiemelni, amelyek eddig, annak ellenére, hogy a mai kutatásokhoz fontos irányvonalként szolgálhatnak, nem kaptak kellő figyelmet.

³³ CSOMA 1994–1995.; SIMON 2012.

³⁴ BELÉNYESY 1958.; VAJKAI 1958b.; VINCZE 1961.; ÉGETŐ 1985.

³⁵ CSOMA 1999.; 2004.

³⁶ Erre hívta fel a figyelmet Tálasi István is: *„Egyébként a gazdálkodás mindenkori iránya és fejlettsége megmagyarázza eredetüket és értelmüket, beosztásukat és elhelyezésüket, a népmozgalmi tényezők viszont a sajátos formákat...”*. (TÁLASI 1946: 28.)

³⁷ Dám László a paraszti állattartás és a pásztorkodás építményeivel kapcsolatban már 1995-ben felhívta erre a figyelmet. (DÁM 1995b: 39.)

1. A gazdasági épületek kutatása a magyar néprajztudományban

A néprajzi érdeklődés a XVIII. század végén jelent meg, a nemzeti ébredés, a reformkor szelleme és a nemzeti romantika hatására pedig a XIX. század elejétől egyre intenzívebben jelentkezett hazánkban. A figyelem elsősorban a szóbeli hagyományok felé fordult, „*az anyagi kultúra, a népi műveltség számtalan problémáját magába foglaló és visszatükröző építkezés felé csak lassan terelődik*”.³⁸ Népi építkezésre vonatkozó adatokkal elvétve már a XVII. század végétől megjelenő földrajzi, gazdasági és statisztikai jellegű munkákban is találkozhatunk, illetve a XIX. század első felében készült, egy-egy tájról képet adó írásokban. Sajnos – ez utóbbiaktól eltekintve – a néprajzi kutatások nem igen foglalkoztak ezekkel a forrásokkal.

Néprajzi szemléletű népi építkezés kutatásról a XIX. század végétől beszélhetünk, alaposabb házleírásokkal ekkortól találkozhatunk, elsősorban az *Ethnographia* számaiban. A téma kiemelt jelentőségét, az iránta való érdeklődést mutatja, hogy már kezdetben nem csak leírásra törekedtek, hanem az anyag értékelésével, elemzésével is foglalkoztak. Mindezt azonban úgy tették, hogy megfelelő adatok nélkül próbáltak következtetéseket levonni, emellett nem az egészet keresték, hanem mindig csak egy kiragadott részleletet vizsgáltak, amiből viszont általános következtetések levonására törekedtek. Ennek eredményeképpen megtörténtek az első eredetmagyarázatok, amelyeket hamarosan követtek az első szakmai viták – gondolok itt elsősorban Jankó Jánosnak és Herman Ottónak a magyar ház eredete kapcsán tett megállapításaira.³⁹ Ma már tudjuk, hogy ezek a kísérletek túl korainak bizonyultak, a viták azonban jelentősen serkentették a tudományos életet, inspirálóan hatottak a későbbi vizsgálatokra.

Az etnográfusok kezdettől fogva foglalkoztak az anyag értékelésével, elemzésével, nem csak leírásra törekedtek. A figyelem viszont már ekkor szinte kizárólag a lakóházakra terjedt ki. A gazdasági épületeket, azon belül is a pincéket és présházakat csak jóval később vonták be a vizsgálandó témák közé. Ezeket a hiányokat a mai napig nem sikerült maradéktalanul pótolni. A kutatásoknak még ma is jelentős adósságai vannak annak ellenére, hogy a népi építészeti vizsgálatok eredményeinek összefoglalása már megtörtént,⁴⁰ hogy számos kisebb-nagyobb tájról született monográfia, illetve hogy Herman Ottó már a XIX. század végén felhívta a figyelmet a gazdasági épületek vizsgálatának jelentőségére, szükségességére. *A magyar ősfoglalkozások köréből* című munkájában az ízik vizsgálata kapcsán állapította meg, hogy az ősi forma sokszorosan a melléképületekben maradt meg. „...nem a magasra fejlett alakok összehasonlításából, hanem ezek mellett fennmaradt egyszerű, nyilván őseredetű alakokból indulva fejtsük meg a bonyolódottakat, melyek százados fejlődés eredményei.”⁴¹ Mindezek alapján az ősi formát nem a falvakban és a városokban kereste, hanem ott, ahol a nép az ősfoglalkozásait űzi. Ugyanakkor kiemelte, hogy az ideiglenes jellegű, rövid időre szolgáló kezdetleges épületek nem alkalmasak mindezek vizsgálatára, hanem „*azt a legegyszerűbb formát kell fölkeresnünk, mely noha mozgó, mégis tartósabb megtelepedésre szolgál és határozott alakot ölt, mely a fejlődés során követhető*”.⁴² Herman Ottó megállapítását Bátky Zsigmond is kiemeli a magyar néprajzról készült első nagy összefoglalóban. Felhívja a figyelmet a gazdasági melléképületek kutatására, ugyanis ezek mind formájukban, mind építőtechnikájukban olyan elemeket őriztek meg, amelyek a lakóházakon már nem

³⁸ GUNDA 1954: 73.

³⁹ A vitáról összefoglaló jelleggel lásd: KÓSA 2001: 100–103.

⁴⁰ BARABÁS – GILYÉN 2004. (első megjelenés: 1987)

⁴¹ HERMAN 1899: 232.

⁴² HERMAN 1899: 232.

láthatók.⁴³ Ugyanakkor már itt megfigyelhetjük, hogy a gazdasági épületek egyes típusai eltérő fontossággal bírtak a kutatók szemében, Bátky ugyanis csak a csúrt és az istállót mutatja be. Azt a két fajtát, „*amelynek építése, – mint elsősorban szemtermelő és állattartó népet, – legjobban érdekeli bennünket*”.⁴⁴ Ez bizonyos szinten később is megfigyelhető volt, sokáig csak a legjelentősebb állattartó és takarmánytároló épületekkel foglalkoztak.

A hiányosságokat tükrözik a magyar népi építkezés kutatásaival kapcsolatos tudománytörténeti összefoglalások is. Ilyen jellegű áttekintést először Vajkai Aurél, majd pár évvel később Gunda Béla végzett, legutóbb pedig Gilyén Nándor foglalkozott a kérdéssel.⁴⁵ Vajkai Aurél kitér a népi építészetre befolyásoló tényezőkre, de foglalkozik a lakáskultúrával is, amely véleménye szerint, ahogy a népi építészet a településtörténettel, úgy a lakáskultúra az építészettel alkot szerves egységet. A munka nagy jelentősége abban áll, hogy a szerző irányvonalakat ad a további kutatásokhoz, számos új, eddig elhanyagolt szempontra, kérdésre hívja fel a figyelmet. Gunda Béla áttekinti az előzményeket, ismerteti az eredetkérdéssel és a háztípusokkal kapcsolatos kutatási eredményeket, problémákat. Munkájának jelentőségét, értékét növeli a számos, párhuzamként, összehasonlításként hozott nemzetközi példa. Mindkét munka új irányokat adott a további kutatásokhoz, de a gazdasági épületeket csak röviden érintették, elsősorban a lakóházzal foglalkoztak. Mentségükre szól, hogy előbbiekkal részletesebben nem is igen foglalkozhattak, hisz kutatásuk ekkor még háttérbe szorult. Viszont sem Vajkai Aurél, sem pedig Gunda Béla nem emeli ki ennek fontosságát. A későbbi évtizedek hasonló hiányosságát mutatja, hogy az először 1987-ben megjelent népi építészeti összefoglalójában Barabás Jenő és Gilyén Nándor megjegyzi: „*A mai parasztporták változatos épületállományát tekintve különösnek tűnik, hogy a gazdasági épületek múltjáról, középkori gyökereiről milyen keveset tudunk. Ennek egyik oka, hogy a korabeli források – kivételes esetektől eltekintve – nem tartották említésre érdemesnek e kisebb értéket képviselő, sokszor csak hevenyészett épületeket.*”⁴⁶ A legutóbb megjelent kutatástörténeti áttekintés Gilyén Nándor nevéhez fűződik. A terjedelmi korlátok miatt tanulmányában csak a legfontosabb művek említésére volt lehetősége, s ezen okból nem foglalkozott a településtörténettel, a lakáskultúrával, valamint a népi építészet fontosabb korszakait is csak általánosságban tárgyalta. Ő sem tért ki a gazdasági épületekre, de azon megjegyzése, hogy az 1980-as években Füzes Endre gabonátárolásról írt könyve⁴⁷ csökkentette az egyes épületfajtákat tárgyaló monográfiák hiányát, jól mutatja, hogy mekkora lemaradás volt a gazdasági épületek terén.⁴⁸

A téma kutatástörténetével kapcsolatban egyetlen rövid írás említhető, amely 1982-ben jelent meg.⁴⁹ Füzes Endre célja egyrészt a korábbi eredmények összefoglalása volt, másrészt irányvonalakat szeretett volna adni a későbbi kutatásokhoz. Véleménye szerint a parasztudvar gazdasági és egyéb épületei a népi építészetben belül talán a legkevésbé látványos objektumok, de mégis annál több tanulsággal szolgálnak. A kutatások

⁴³ BÁTKY 1933: 231–232. Később több kutató is a szőlőfeldolgozó és bortároló építményekben, elsősorban a préházpincékben a lakóház ősi magját kereste, azokat a legkezdetlegesebb lakóházakkal hozták kapcsolatba. (Példaként lásd: SEEMAYER 1933: 49.; TÓTH 1940: 221.; 1942: 93., 100.; 1965: 19.) Ezen általános megállapítást később többen is cáfolták. Andrásfalvy Bertalan sárközi kutatásai kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a szőlőhegyi tanyákban hiba lenne a sárközi ház régebbi formáját keresni, a formai egyezés más úton jött létre. (ANDRÁSFALVY 1965: 165.) Kecskés Péter szerint pedig a beltelki lakóház és a külterületi speciális funkciójú feldolgozó és tároló gazdasági építmény nem azonos, illetve közvetlenül nem összevethető kategória. (KECSKÉS 1992: 168.)

⁴⁴ BÁTKY 1933: 232.

⁴⁵ VAJKAI 1948b.; GUNDA 1954.; GILYÉN 2002.

⁴⁶ BARABÁS – GILYÉN 2004: 33.

⁴⁷ FÜZES 1984.

⁴⁸ GILYÉN 2002: 179.

⁴⁹ FÜZES 1982.

kiszélesedését a második világháború utánra teszi,⁵⁰ az első monografikus igényű összefoglalások azonban csak a XX. század utolsó évtizedeiben jelentek meg.⁵¹

A gazdasági épületek háttérbe szorulását jól mutatta, hogy a XX. század első felében megjelenő, egyes tájakról, népcsoportokról szóló munkák több esetben a gazdálkodás részénél tárgyalták ezeket. Erre a problémára Vajkai Aurél hívta fel a figyelmet, aki mindenfajta melléképületet az építkezés fejezetbe utalt volna, legyen az egy egyszerű szárnyék vagy egy nagy, kerek, sárból készített gabonahombár, mert mindezek az építkezés alapelvein készülnek el.⁵² A későbbi kutatások és összefoglalások már ennek megfelelően tárgyalták a gazdálkodáshoz kapcsolódó épületeket, de több fontos szempontra nem tértek ki. A megjelent írások egy része kizárólag az épületek leírására törekedett, azok életének vizsgálata során egyáltalán nem vették figyelembe a gazdálkodás rendszerét, az abban bekövetkező változásokat. Jelen téma feldolgozása során én is elsősorban az építészet felől közelíték. Fő kutatási területem az épületek típusainak, formáinak, funkciójának vizsgálata és az ezekben lezajló változásoknak az áttekintése, s nem a szőlőművelés jelentőségének, a gazdálkodás szerkezetében betöltött szerepének a tanulmányozása. Ugyanakkor egy építészeti jellegű vizsgálat során sem szabad megfeledkezni azon gazdálkodási ágról, amelyhez az épületek létrejöttek. A művelési ág jelentőségében bekövetkező változások nagymértékben hatottak az építmények funkciójára, formájára.

2. A szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeinek helye a gazdasági épületek között

Bátky Zsigmond a gazdasági épületeket rendeltetésük szerint négy csoportba osztotta. A prэшázak a harmadikban, a munkahelyül szolgálóban kaptak helyet.⁵³ Hangsúlyozta viszont, hogy rendeltetésüktől függetlenül valamennyinek szükséges a kutatása. Ennek ellenére összefoglalója jól mutatja, hogy az egyes épülettípusok közel sem azonos jelentőséggel bírtak a kutatók számára. Ahogy már korábban írtam, részletesebben a csűrrel és az istállóval foglalkozik, a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeiről nem esik szó szakunk első kézikönyvében, a *Magyarság Néprajzában*. Ez a későbbi kutatásoknál is megfigyelhető, a prэшázak vizsgálata ugyanis háttérbe szorult az állattartással és szemtermeléssel kapcsolatos épületek mögött, s ez a lemaradás bizonyos mértékben még ma is érezhető. Bár igazán jelentős összefoglalások ezeken a területeken is csak kis

⁵⁰ Annak ellenére, hogy Herman Ottó már a XIX. század végén felhívta rá a figyelmet, csak ekkor ismerték fel igazán, hogy a gazdasági épületek többsége az építészet olyan archaikus elemeit őrizhette meg, amelyek a lakóházakon már nem figyelhetők meg, ugyanakkor utalnak népi építészeti kultúránk korábbi elemeire. Emellett a településszerkezet fontos összetevői, amelyek jelzik a parasztok tevékenységének térbeli kereteit és mechanizmusát, függetlenül attól, hogy bel- vagy külterken helyezkednek el. Harmadrészt elengedhetetlen a kutatásuk azért, mert a melléképületek a lakóházzal együtt gazdasági egységet alkotnak. (FÜZES 1982: 80.)

⁵¹ Füzes Endre gabonáról írt munkája mellett meg kell említeni Dám László kutatásait, akinek az 1990-es évektől jelentősebb összefoglaló írásai láttak napvilágot az állattartás és a pásztorkodás épületeivel kapcsolatban. (FÜZES 1984.; DÁM 1995a.; 1995b.) Ezekben nemcsak az épületek leírását adja, hanem több elméleti, módszertani szempontra is felhívja a figyelmet. Mindezek közül kiemelendő, hogy a gazdasági építmények vizsgálatát nem csak építészeti szempontból tartotta szükségesnek, ugyanis azok „nemcsak építészeti vonatkozásban, hanem az ember gazdasági-társadalmi tevékenységének szempontjából is szerves egységet alkotnak a lakóházzal”. (DÁM 1992: 177.)

⁵² VAJKAI 1948b: 7.

⁵³ 1. állatoknak szánt hajlékok (méhesek, ólak, istálló stb.); 2. a termés betakarítására szolgáló raktárak (gabonások, hombárok, górék, pajták stb.); 3. munkahelyek (nyári konyhák, faragószínek, prэшázak stb.); 4. gazdasági szerszámraktárak (állások, félszerek, kamrák stb.). (BÁTKY 1933: 231.)

számban születtek, de a kutatások valamennyire előrébb járnak. Szintén érdemes Bátky felosztását abból a szempontból megvizsgálni, hogy ő elsősorban munkatérként tekint ezekre az épületekre, ebből adódóan a présházakat sorolta be, a bor tárolását biztosító pincékkel nem foglalkozik. Mindez azért érdekes, mert általában – kivéve a présházpincés területeket és az Alföld jelentős részét – a pincék voltak az elsődlegesek, eléjük épület sok esetben csak később, vagy egyáltalán nem épült.

A gazdasági épületek csoportosításában jelentősebb változásokat Füzes Endre hajtott végre. Mindezt az épületek termelésben betöltött szerepe, jelentősége szerint végezte el. A borpincéket az alapvető termelőtevékenységet szolgáló építmények közé sorolta.⁵⁴ Rendszerezése több szempontból is jelentős. A pincéket egyrészt azonos szinten említi a legalapvetőbb állattartó és szemestakarmányt tároló épületekkel, másrészt tároló funkciójukat emelte ki. Ez azért volt fontos, mert a feldolgozásokban alapvető problémát jelentett, hogy a szőlőfeldolgozó és bortároló funkciókat szétválasztották olyan területen is, mint a Dunántúl, ahol a présház és a pince általában egy építményen belül található. A megfelelő osztályozáshoz szükséges anyag, ezáltal a kutatások hiányát viszont jól tükrözi, hogy a szerző saját maga írja le, hogy rendszerezése „*meglehetősen önkényes és bizonyára hiányos is, és csak arra szolgál, hogy a magyar nyelvterület vonatkozásában a különféle építményeket egyáltalán számba vegyünk és együtt lássuk*”.⁵⁵

Az általam vizsgált épülettípus megnövekedett szerepét mutatja az is, hogy Dám László a gazdasági élet alapvető területeinek figyelembevételével a gazdasági építményeket két nagy csoportba sorolta (az állattartás és a földművelés építményei), s a földművelés építményei között külön beszél a termény- és takarmánytárolókról, valamint a szőlészet és borászat épületeiről.⁵⁶ Az alapvető állattartó és takarmánytároló épületekkel való egyenrangúságot tükrözi, hogy Barabás Jenő és Gilyén Nándor a művelési ágak és az azokhoz kapcsolódó munkafolyamatok alapján csoportosítják az egyes épületfajtákat, s ennek megfelelően külön alfejezetet kapnak a pásztorépítmények, az istálló, az egyéb állattartó épületek, a csűrök, az egyéb termény- és takarmánytárolók, a terményfeldolgozó és egyéb gazdasági épületek, valamint a borpincék. Ebbe mind a pincéket, mind a présházakat beleértik.⁵⁷

3. Kutatástörténeti vázlat

3.1. A néprajzi érdeklődés kialakulása

A szőlőművelés néprajzi szempontú vizsgálatával először Jankó János foglalkozott. 1902-ben Balaton-mellékéről megjelent munkájában külön fejezetet szentelt a szőlőnek.⁵⁸ Ebben olvashatunk a különböző fajtákról, a szőlőművelés munkafolyamatairól, a szőlő feldolgozása során használt eszközökről. Ez a kutatások akkori állapotához viszonyítva egy részletes, sok szempontra kiterjedő fejezetnek tekinthető. Művében röviden érinti a szőlő feldolgozására, a bor tárolására létrejövő épületeket is, s ezekkel nem a

⁵⁴ A gazdasági épületeket három csoportba osztotta: 1. alapvető termelőtevékenységet szolgáló építmények (istálló, csűr, kukoricagóré, borpince); 2. kiegészítő termelő munkát szolgáló épületek (ólak, fészter); 3. kiszolgáló építmények (favágószin, kút) (FÜZES 1982: 81.)

⁵⁵ FÜZES 1982: 81.

⁵⁶ DÁM 1992: 177.

⁵⁷ BARABÁS – GILYÉN 2004: 33–49.

⁵⁸ JANKÓ 2010: 251–283. (első megjelenés:1902)

szőlőművelésen, hanem az építészetben belül, a melléképületek kapcsán foglalkozik. A gazdasági épületek néprajzi kutatásokon belül elfoglalt helyét viszont jól mutatja, hogy a szerző mindössze öt és fél oldalban foglalkozik a témával, ennek során mind az állattartás, mind a földművelés, azon belül is a szőlészet építményeit tárgyalja.⁵⁹ A présházaknak és pincéknek 25 sort és három fényképet szentelt, ráadásul, ahogy Vajkai Aurél írja, „vitatható tartalommal”.⁶⁰

Gönczi Ferenc Göcsejről és Hetésről szóló monográfiájában tért ki a szőlőfeldolgozás és bortárolás épületeire. Jankóval ellentétben ő a gazdálkodás fejezetben, a szőlőművelésen belül tárgyalja a borospincék kérdését, de egy másik részben a szőlőhegyi étellel, a pinceszerezéssel kapcsolatban is közöl adatokat.⁶¹ A szerző csak rövid leírást ad az épületekről, a helyiségek száma szerint pedig egy fejlődési sort állít fel. Érdeklődése széleskörű, az alaprajzok mellett foglalkozik a szőlő feldolgozásának eszközkészletével, részletes présrajzot közöl, amelyen annak részeit is megnevezi. Figyelme az épületek mellett a szőlőhegyi rendtartásra, valamint a szőlőművelés főbb munkafolyamataira is kiterjed. Munkája sok kutatási szempontot felvet, s bár részletesebben nem foglalkozik a témával, meglátja a felmérések és rajzok jelentőségét, felfigyel a szőlőhegy társadalmi életben betöltött szerepére.

Mind Jankó János, mind Gönczi Ferenc rövid leírásában fontos kérdések merültek fel, de ezek részletesebb kifejtésével nem foglalkoztak. Jankó Jánosnál megjelenik az etnikumok szerepe, felismeri, hogy egy kisebb területen belül is eltérőek lehetnek az épületek. Gönczi Ferenc komplex módon látja a szőlőhegyet, számos, csak jóval később felvetett témát említ, például a pinceszerezés jelentőségét. Együttesen jelenik meg nála a szőlőhegyen, a pincékben jelenlévő gazda, valamint az épületek alaposabb, rajzzal szemléltetett leírása. Mindkét munka csak vázlatosan foglalkozik a témával, elsősorban rövid leírást adnak. Ugyanakkor már ekkor, a XX. század elején a vizsgálandó témák széles körét vetik fel, s ha nem is tudatosan, de számos módszerre történik felhívás. E két korai mű után viszont még hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a présház- és pincekutatások a kutatók érdeklődési körébe kerültek. Mindezt jól tükrözik a századfordulótól megjelenő szakfolyóiratok is.

Az 1899-ben meginduló *Ethnographia*, majd az 1901-től megjelenő *Néprajzi Értesítő* a kezdetektől közölt népi építészetrel kapcsolatos tanulmányokat. A téma jelentőségét mutatja, hogy kezdetben a kötetek nagy részét elsősorban eredetkérdéssel és tipológiával foglalkozó építészeti tanulmányok tették ki. A vizsgálatok azonban szinte kizárólag a lakóházakkal foglalkoztak. Az *Ethnographiában* egészen a XX. század közepéig nem találni pince- és présházleírásokat, a *Néprajzi Értesítőben* pedig 1931-ben olvashatunk először a témával kapcsolatos írást. A Zselicség tárgyi néprajzával, elsősorban a faépítkezésével foglalkozó Ébner Sándor tesz említést a boronapincékről, amelyeket a faépítkezés szempontjából a legváltozatosabbnak tart.⁶² Két évvel később a Mura menti présházakról és pincékről, elsősorban tüzelőberendezésükről közöl adatokat Seemayer Vilmos, aki a lakóház ősi formáját vélte felfedezni a boronapincékben.⁶³

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált témával kapcsolatban sokáig csak az egyes tájegységekről készülő leírásokban találni adatokat, kimondottan ilyen irányú

⁵⁹ JANKÓ 2010: 214–219. A présházakra és pincékre vonatkozó részt lásd: JANKÓ 2010: 217–219.

⁶⁰ Meglátása szerint a könyv a tárgyi néprajz szempontjából nem ad kellő felvilágosítást. Kritikát elsősorban a német és magyar pincetípus kapcsán tett megállapításával szemben alkalmaz. (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 15., 24.) Ezzel a kérdéskörrel az *Etnikus jegyek* című alfejezetben részletesebben is foglalkozom.

⁶¹ GÖNCZI 1914: 118–121. (pinceszerezés), 574–579. (a pincék és présházak rövid leírása; a szőlő feldolgozásának menete, fontosabb eszközei), 579–582. (szőlőhegyi rendtartás, a szőlőhegy igazgatása)

⁶² ÉBNER 1931: 101–105.

⁶³ SEEMAYER 1933: 49–51.

kutatásokat nem végeztek.⁶⁴ A néprajzi jellegű építészeti vizsgálatok megindulását követően négy évtizedet kellett addig várni, mire megjelent az első olyan munka, amely már az épületeknek is jelentős figyelmet szentelt. Ez mind a mai napig alaplátának számít, módszerében, szemléletmódjában, komplexitásra törekvésében a mai kutatások számára is irányt ad.

3.2. Vajkai Aurél, a néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások úttörője⁶⁵

A néprajzi jellegű kutatások szükségességére először Vajkai Aurél hívta fel a figyelmet, aki 1938-ban megjelent tanulmányában ezek hiányáról volt kénytelen beszámolni.⁶⁶ A szőlőre úgy tekintett, mint a paraszti élet egyik lényeges kiegészítő részére, amelynek fontos a néprajzi vizsgálata. Átgondolt kutatási koncepcióját mutatja, hogy elsődleges feladatnak az eszközök és használati módjuk lehető legrészletesebb leírását tartotta, mivel „*az eredet, különböző hatások bonyolult kérdését csak megfelelő nagy anyagismeret birtokában kísérhetjük megoldani*”.⁶⁷ Ez jelentős tudománytörténeti fordulópontnak tekinthető. Szakított a XX. század első felét jellemző kutatási gyakorlattal, amikor kevés anyagból is következtetéseket, általánosításokat próbáltak levonni és az eredetkérdések megválaszolására törekedtek. Ő volt az első, aki a gazdálkodáson belül a népi-paraszti szőlőművelést mélyrehatóan kutatta, felfigyelt néprajzi-etnológiai sajátosságaira, speciális táji-történeti adataira, a kistáji különbségekre, a történeti okokra. Hangsúlyozta a tárgykör sokoldalúságát és annak fontosságát, hogy minden egyes témakör alapos kutatására van szükség, amely során a problémákra is ki kell térni.⁶⁸ A részletes és nagyszámú szőlőhegyi vizsgálatokat tekintette a későbbi összehasonlító kutatások alapjának. A témát érintő komplex szemléletmódját jól mutatja, hogy önálló tanulmányban foglalkozott a szőlőhegyi önkormányzatok, a hegyközségek kérdésével, de több írása jelent meg a szőlőfeldolgozás és bortárolás céljaira létrejövő építményekkel kapcsolatban is. Gyűjtései során érintette a szőlőbirtoklással kapcsolatos kérdéseket, figyelme kiterjedt a szőlőművelés munkafolyamataira, a művelési ághoz kapcsolódó szokásokra, a paraszti és városi kölcsönkapcsolatokra. Azoknak a tárgyaknak és használati módoknak az összesített rajzát kívánta adni, amelyek az újkori, városi műveltségi javak elterjedése előtt éltek a parasztok kezén.

⁶⁴ A kutatások elmaradására hívta fel a figyelmet Tóth János, aki szerint „*a magyarságtudomány tárgyi feldolgozásának egyik legértékesebb és legelhanyagoltabb területe ez*”. (TÓTH 1940: 221.) A változások lassú folyamatát mutatja, hogy Füzes Endre még 1982-ben is arról ír, hogy bár a téma aránylag kutatott, „*mégis úgy hisszük, további regionális és történeti vizsgálatra lenne szükség a teljesebb kép érdekében*”. (FÜZES 1982: 84.)

⁶⁵ Az első néprajzi jellegű kutatások bemutatását követően Vajkai Auréllal, Vincze Istvánnal és Bakó Ferencsel foglalkozom részletesebben. Mindhármuk munkássága a néprajz számos területét érintette, de Bakónak és Vajkainak egyik fő témája a szőlőfeldolgozó és bortároló épületek voltak, Vincze Istvánnal pedig a présházakkal és pincékkel kapcsolatban végzett rendszerezése miatt kell részletesebben foglalkozni. Természetesen további személyekre is ki lehetne térni (Csoma Zsigmond, Kecskés Péter, Lukács László), de mivel az ő kutatómunkájukban az általam vizsgált épületek nem központi helyet foglaltak el, így eredményeiket a disszertáció megfelelő fejezeteiben mutatom be.

Vajkai Aurél életének, munkásságának összefoglalását lásd: S. LACKOVITS 2003. Szőlészeti-borászati kutatásainak értékelését lásd: CSOMA 2003.

⁶⁶ Kutatási előzményként egyedül Jankó Jánost és Gönczi Ferencet említi. (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 15.)

⁶⁷ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 16.

⁶⁸ „...*ott azonban a szőlőművelés és bortermelés, mint élettevékenység minden vonatkozásban feltárandó; így nem hanyagolható el a szőlőnek és az azzal járó tengernyi vesződések helyzete a parasztság életében és társadalmában.*” (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 16.)

Teljességre, komplexitásra törekvése nemcsak a témák, hanem a források és módszerek tekintetében is megmutatkozott. Kiemelt jelentőséget tulajdonított a terepmunkának, amelyet jól mutat az a több száz préház- és pincefelmérés, amit a Balaton északi partján és a Balaton-felvidéken végzett. A terepmunka mellett nem feledkezett meg a történeti források értékéről, a régészeti leletekről sem. Az épületek korának meghatározásában kiemelt szerepet tulajdonított a térképeknek.

Munkássága kiemelkedő fontosságú abból a szempontból is, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy az épületeket nem elég építészeti leírni, hanem az azt használó embereket is vizsgálni kell, az építmények életét befolyásoló szerepükről sem szabad megfeledkezni. Ez az irány már 1938-as tanulmányában is megmutatkozott, de részletesen egy évtizeddel később foglalkozott a kérdéssel.⁶⁹ 1948-ban megjelenő és irányt adó munkájában elismerte, hogy bár az eddigi kutatások többnyire magas tudományos szinten mozogtak, a külföldi házkutatás elveit figyelembe véve, de egyrészt csak sovány nyersanyaggal, kevés adattal dolgoztak – ami miatt sok benne a fejtegetés, a könnyen kimozdítható elmélet –, másrészt pedig hiányzott a valós élet levegője, azaz figyelmen kívül hagyták az embert. Ennek legjobb példái a fényképek, amelyek célja, hogy típust mutassanak be, az épületet, mint műalkotást szemléltessék, tehát nem eleven valóságként, amiben emberek élnek. Nem tudjuk meg, hogy a házat kik, miért és hogyan használják.⁷⁰

Mind a tematikát, mind a módszereket figyelembe véve ez az egységes kép leginkább 1938-as tanulmányában mutatkozik meg, amelyben átfogó, komplex képet igyekszik adni Veszprém vármegye déli részének paraszti szőlőműveléséről és borgazdálkodásáról.⁷¹ A témának ez az első jelentős néprajzi tanulmánya, amely munkaeszköz-történeti szempontból is figyelmet érdemel. Ebben foglalkozik a szőlőművelés történetével, a szőlőbirtoklás rendjével, a szőlő művelésével és feldolgozásával kapcsolatos munkafolyamatokkal, a tárolás kérdésével és nem utolsósorban magával az emberrel, a szőlőhegyhez kapcsolódó szokásokkal. Kutatása elsősorban terepmunkán alapul, de nem csupán a jelen állapotok leírására törekedett. Az újszerű dolgokat igyekezett történeti keretbe ágyazni, kereste ezek megjelenésének, elterjedésének okát, miközben mindvégig igyekezett a tárgyakkal bajlódó embert is figyelembe venni.

Az épületeket lakó és használó emberek szerepét annyira fontosnak tartotta, hogy a népi építkezés kutatásáról szóló elméleti, tudománytörténeti szempontból is fontos munkájában az ilyen irányú vizsgálatokat az építészeti leírások fölé helyezte.⁷² Ennek ellenére neki sem sikerült minden esetben ebben a szemléletmódban elkészítenie tanulmányait. A kimondottan préházakkal és pincékkel foglalkozó írásaiban nála is az építészeti leírásra helyeződik a hangsúly. Ezen munkái viszont szintén több szempontból jelentősek. Ő volt az első, aki nagyszámú felmérést készített a szőlő-borgazdálkodással kapcsolatos építmények terén, amellyel rendkívül értékes anyagot hagyott az utókorra.⁷³ Rajzaival, fényképeivel olyan épületek százait dokumentálta, amelyeket ma már nem lehet megtalálni. Népi építészeti tanulmányai jól tükrözik ezt a hatalmas terepmunkát, valamint az ott végzett precíz adatrögzítést, amelyek követendő példaként szolgálnak.⁷⁴ Foglalkozik

⁶⁹ VAJKAI 1948b.

⁷⁰ „Van a házkutatásnak tehát olyan és az újabb felfogás szerint a legsúlyosabb területe, aminek kutatástörténetéről vajmi keveset mondhatunk.” (VAJKAI 1948b: 23.) Emberközpontú kutatási szemlélete minden más témájában is megfigyelhető. „Az egész paraszti társadalmat az emberen keresztül közelítette meg: az egyént, a különös képességekkel rendelkező személyeket és közösségeket. Az ember reakcióit bizonyos jelenségekre, ill. jelenségekkel szemben a lélektanban jártas kutató szemével figyelte és írta le egész pályája alatt.” (S. LACKOVITS 2003: 8.)

⁷¹ VAJKAI-WAGENHUBER 1938.

⁷² VAJKAI 1948b: 6.

⁷³ A témával 1937-től foglalkozott, rendszeres terepbejárásokat 1951 és 1955 között végzett.

⁷⁴ VAJKAI 1956.; 1958a.; 1963.; 1966.

Jankó János német és magyar pincetípus elméletével, felismeri, hogy az épületek rendkívül változatos képet mutatnak. Javaslatokat ad a típusok rendszerezésére, figyelme kiterjed a szőlőhegy változó képére. Az épületek átalakulásával, funkcióváltozásával kapcsolatban vizsgálja a gazdálkodás rendszerét, a változások mögött keresi a gazdasági és társadalmi okokat.

Természetesen vannak olyan megállapításai, amelyek ma már korrekcióra szorulnak vagy szorultak már a korábbi évtizedekben is. Az általa szórványtelepülésnek tekintett hegyközség terminust a későbbi kutatások elvetették, de érdemes lenne alaposabb elemzéseket végezni rendszerezési kísérletei terén is. Mindezek azonban semmit nem vonnak le munkásságának jelentőségéből, ugyanis figyelembe kell venni, hogy anyagához összehasonlító adatokkal nem igen rendelkezett, így következtetéseket elsősorban csak saját gyűjtési adatai alapján tehetett.

Vajkai Aurél a hazai néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások első képviselője, akinek tanulmányai mind a mai napig meghatározóak. A mind a témák, mind a kutatási módszerek szempontjából jellemző komplexitás, a későbbi kutatások számára nélkülözhetetlen több száz felmérés, a tárgyakat és épületeket használó emberek vizsgálati témává tétele mind olyan módszerek és irányok, amelyeket figyelembe kell venni. Egy ilyen vizsgálat adhat lehetőséget egy kisebb vagy nagyobb táj, de akár egy település jelen témát érintő monografikus szintű összefoglalásához.

3.3. Vincze István, a téma rendszerezője⁷⁵

Az 1950–1970-es években Vajkai Aurél mellett a téma másik jeles kutatója Vincze István volt, aki Tálasi István irányításával kezdett a szőlészet és borászat kérdéskörével foglalkozni. Munkásságát, megjelenő tanulmányait alapvetően három csoportba sorolhatjuk. Egyrészt beszélni kell a borsodi Hegyközben végzett terepmunkájáról, másrészt rendszerezéssel, típusalkotással foglalkozó munkáiról, harmadrészt pedig összehasonlító vizsgálatairól.

Első gyűjtéseit a borsodi Hegyközben végezte, de érdeklődése már ekkor kiterjedt az egyes eszközök eredetkérdésének a vizsgálatára. Felfigyelt ezek sokféleségére, típusgazdagságára, mely által kutatási területe mind földrajzi, mind tematikus értelemben kitágult. Ezt a földrajzi szempontból is széles érdeklődési körét jól tükrözi, hogy regionális feldolgozása háttérében is az egész magyar szőlészeti és borászati kultúra feltárásának az igénye állt. A borsodi Hegyköz szőlőművelésével és bortermelésével kapcsolatos eredményeit kandidátusi értekezésében foglalta össze.⁷⁶ Bár egy kisebb terület szőlőborkultúrájával foglalkozott, kutatásai túllépték ennek határait. Vizsgálatait egy nagyobb területre kiterjedő rendszerezés részének tekintette, adatait egy tágabb értelmezési keretbe igyekezett helyezni.

Vincze Istvánt a magyar szőlő-borkultúra rendszerezőjének tekinthetjük, a témával kapcsolatban egyedül ő végzett típusalkotás szempontjából az ország egészére kiterjedő rendszerezési kísérleteket. Első ilyen jellegű munkája a metszőkésekkel és a metszsmódokkal kapcsolatosan jelent meg 1957-ben. Ezt egy évvel később a présekről és sajtókról, valamint a bortároló építményekről szóló tanulmányai követték.⁷⁷ Tipológiai rendszerezéseiben a földrajzi elterjedéssel foglalkozik, de jelen van történelmi szemléletű

⁷⁵ Életéről, munkásságáról lásd: MNL 1982.; KODOLÁNYI, ifj. 1983. Szőlészeti-borászati kutatásairól röviden ifj. Kodolányi János írt nekrológiájában. (KODOLÁNYI, ifj. 1983: 449–450.)

⁷⁶ VINCZE 1960.

⁷⁷ VINCZE 1957.; 1958a.; 1958b.

igénye is. Rendszerezési kísérleteivel itt most részletesen nem foglalkozom, ezekre a későbbi fejezetekben térek ki. Néhány általános érvényű megállapítást viszont tenni kell. Mind Vajkai Aurélnak, mind Vincze Istvánnak úgy kellett elvégeznie kutatásait, hogy a feldolgozás során összehasonlító anyag szinte egyáltalán nem állt a rendelkezésükre. Szemléletmódjukban, kutatási módszerükben viszont jelentős különbség figyelhető meg. Vajkai Aurélnak a résztémák minél alaposabb megismerése volt a célja. Úgy gondolta, hogy csak ezek elvégzése után van lehetőség egy összehasonlító, monografikus szintű vizsgálatra. Ezzel szemben Vincze István a rendszerezést, a típusalkotást helyezte kutatásai középpontjába. Szinte minden megállapítása a mai napig helytálló, az eltérő formákra adott magyarázatainak egy része megcáfolhatatlan. A lényereseszközöiről alkotott típusrendszere most is érvényben van, s bár az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően kisebb pontosításokat végeztek rajta, alapjaiban mind a mai napig ezt használjuk. Nem így van viszont a bortároló és szőlőfeldolgozó épületek esetében. Az ország egészére vonatkozóan állított fel egy rendszert, de nem minden esetben tudta egyértelműen elkülöníteni a típusokat, ezenkívül túl sok altípust állapított meg. Ezáltal rendszerezése bonyolulttá vált, amit később Kecskés Péter leegyszerűsített. A *Rendszerezési kísérletek, terminológiai kérdések* című fejezetben ezzel részletesebben is foglalkozom majd, amit azért tartok elengedhetetlennek, mivel az elmúlt évtizedekben zajló kutatások során rendszeresen vették át ezt a felosztást minden kritika nélkül, több esetben megfélemezve az újabb kutatási eredményekről, a helyi sajátosságokról.

Vincze István munkásságának harmadik részét az eredetkérdéssel kapcsolatos vizsgálatai alkotják, valamint annak igénye, hogy a hazai anyagot nemzetközi keretbe illessze. Borsodi tanulmánya és rendszerezései is jól mutatják, hogy mindennél jobban érdekelte a jelenségek eredetének igazolása. Nem elégedett meg a különböző témákhoz kötődő eszközök Magyarország területére vonatkozó rendszerezésével, összehasonlító vizsgálatokra törekedett. Ennek érdekében bejárta a szomszédos országok legfontosabb bortermő területeit, de kutatásokat végzett Bulgáriában és a Kaukázusban is. Vizsgálatainak indítékát hazai kutatásainak eredményei kínálták, amelyek elsősorban a munkaeszközök történeti-néprajzi elemzésére alapozva borkultúránk két alaprétéget adták meg.⁷⁸ Az összehasonlítás mellett e kutatásokat nélkülözhetetlennek tartotta a genesis feltárása érdekében is. A jelenségek eredetét, kapcsolatait igyekezett megismerni abban a szilárd meggyőződésében, hogy a kultúrában elhatárolható, különböző korokhoz kapcsolódó rétegek megismerése a történelem távoli, homályos szakaszainak megvilágításához is hozzájárulhat. Megpróbálta bemutatni azokat a történeti rétegeket és kulturális hatásokat, amelyek a magyar borkultúrát alapították. Vizsgálatainak eredményeképpen kimutatta a magyar szőlő-borkultúra kettős eredetét (kelta-római és keleti hagyományok), a különböző formák vizsgálata során etnikus eredethez kötődő megállapításokat is tett.

Ifj. Kodolányi János Vincze István temetési búcsúbeszédét így fejezte be: „*Vincze Istvántól azzal a meggyőződéssel búcsúzik tudományunk, hogy tanulmányai nemcsak az újabb kutatások bázisaként, hanem újabb kutatásokra serkentőként élnek tovább.*”⁷⁹ Kijelentésével teljes mértékben egyetérthetünk. Vincze István kutatási eredményei nélkülözhetetlenek és hiánypótlóak a mai vizsgálatok számára. Rendszerezési kísérleteinek hiányosságai, tévedései viszont szükségessé és indokolttá teszik a további kutatásokat, valamint azt, hogy akár az épületek, akár az eszközök terén szükség van kisebb területeket érintő rendszerezésekre, mert csak ezután válik lehetővé, hogy egy, a teljes Kárpát-medencét érintő tipizálást elvégezhessünk.

⁷⁸ Ilyen irányú kutatásai leginkább a présekről és a bortároló edényekről szóló munkáiban jelennek meg. (VINCZE 1975.; 1984.)

⁷⁹ KODOLÁNYI, ifj. 1983: 450.

3.4. Bakó Ferenc, az Egri-völgy kutatója⁸⁰

Vajkai Aurélhoz hasonlóan egy tájegység jeles kutatója volt Bakó Ferenc is. Kutatásai széles területet fogtak át,⁸¹ de ezek között is kiemelkednek Északkelet-Magyarországon, elsősorban az Egri-völgyben végzett településnéprajzi és népi építészeti vizsgálatai.⁸² Az épületeknek nemcsak a kutatását, hanem a megőrzését is fontosnak tartotta, elindítója volt a helyben megőrzött népi műemlékek tájházként, múzeumi kiállítóhelyként való hasznosításának.

Munkásságát a precizitás, a teljességre törekvés jellemezte mind a dokumentálásban, mind a terepmunkában, mind a források feltárásában. Minden egyes forrásadatát szigorú kritikai elemzés alá vette, megállapításait alaposan mérlegelte, több oldalról bizonyította. A források széleskörű felhasználása és alapos vizsgálata tette lehetővé, hogy a tárgytörténeti kérdéseket legalább a XVIII. század derekáig, de esetenként a XVI–XVII. századig visszakövesse. Nagy jelentőséget tulajdonított a lakosság társadalmi tagozódásának és kontinuitásának a településformák alakulásában. Életműve csúcsaként tartják számon *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* című munkáját,⁸³ de számos más tanulmánya, monográfiája is úttörő jelentőségű, amelyeknek jelentős része foglalkozott a pincékkel és a barlanglakásokkal.⁸⁴ Ezek kutatásom számára több szempontból is irányt mutatóak. Vajkai Aurélhoz hasonlóan nagy hangsúlyt fektetett a műszaki felmérésekre, a fényképes dokumentációra. A terepmunka mellett kiemelt jelentőséget tulajdonított a történeti anyagnak, ennek segítségével a pincék korával kapcsolatban tett értékes megállapításokat.⁸⁵ Az ilyen irányú vizsgálatai során fontosnak tartotta a különböző tudományok eredményeinek bevonását.⁸⁶

A présházak és pincék kutatása során az egyik legfontosabb, de egyben legnehezebben megválaszolható kérdés, hogy mikor alakították ki ezeket. Pontosabban a ma látható, jórészt XIX. századi évszámmal ellátott épületek mellett vannak-e korábbiak, illetve hogy beszélhetünk-e középkori, kora újkori előzményekről. A tanulmányok többsége a meglévő épületek leírására törekedett, történeti kérdésekkel nem foglalkozott. Bakó Ferenc ezzel a kutatási iránnyal szakítva a pincék életkorának tanulmányozása során a történeti forrásokhoz nyúlt. Megállapította, hogy a pincék kialakulásának kezdetét, történetét konkrét adatok révén szinte lehetetlen megismerni, de a kutatások segítséget kaphatnak a településtörténet és az összehasonlító néprajz eredményeiből. A települések birtoklástörténetének irodalmi, levéltári emlékeit kutatva kereste azokat a személyeket, családokat, egyházi vagy világi szervezeteket, amelyek számításba jöhetnek, mint a legrégebb pincék létrehozói. Ezek alapján nem egyszer a kora újkorra vezette vissza egyes

⁸⁰ Életéről lásd: PALÁDI-KOVÁCS 1998a.; 1998b.; UJVÁRY 1999.

⁸¹ Tudományos közleményei, kutatásai négy nagy területet ölelnek át: etnikus kultúra (palóckutatás); a társadalom életéhez, különösen az emberi élet fordulóíhoz kötődő rítusok, népszokások világa (palócföldi lakodalom); háziiparok, kézműiparok és hozzájuk kapcsolódóan a tárgyalkotó népművészet (a Bükk hegység paraszti mészégető ipara); népi építészet, településformák.

⁸² Népi építészeti, településnéprajzi kutatásairól lásd: PALÁDI-KOVÁCS 1998b. Paládi-Kovács Attila nekrológiájában nem foglalkozik Bakó Ferenc pincekutatásaival.

⁸³ BAKÓ 1978.

⁸⁴ Elsősorban a Zagyva völgye, Sátoraljaújhely, a Hernád völgye és Tokaj városa között elterülő bortermő monokultúrájú nagytáj tufába, löszbe vagy homokkőbe vájt pincéit kutatta. 1991 és 1995 között harminc településen közel kétszáz pincét járt be. Kiemelten foglalkozott az uradalmi pincékkel, mint a bortárolásra szolgáló épületek legkorábbi példányaival.

⁸⁵ „...a feladat nem csupán könyvtárak, levéltárak íróasztala mellett végezhető filosz munka, hanem járadságos, időrabló és költséges helyszíni bejárásokat is igénylő erőfeszítések sorozata.” (BAKÓ 1996: 17.)

⁸⁶ BAKÓ 1992: 206–207.

pincék, pincecsoportok történetét. Bakó Ferenc kutatásai felhívják a figyelmet arra, hogy bár a történeti adatok felkutatása nem egyszerű, de mégis szükséges, egy adott terület présház- és pincekultúrájának megértéséhez az előzmények ismerete is nélkülözhetetlen. Ezen vizsgálatok elvégzésére különösen azokon a területeken van szükség, ahol biztosan tudni, hogy a szőlőművelésnek a török hódoltságot megelőzően is nagy szerepe volt, ahol már ekkor jelentős világi vagy egyházi uradalom működött.

Jelen munka szempontjából különösen értékesek még Bakó Ferenc barlanglakásokkal, pincelakásokkal kapcsolatban tett megállapításai. A hegyoldalba vájt lyukak, üregek, pincék lakásként történő használata több buda-vidéki településen is általános volt. Bakó Ferenc a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei során többször is kitért ezekre, jelentőségüket pedig egyértelműen mutatja az, hogy a bükki barlanglakásokról monográfiája jelent meg.⁸⁷ Vizsgálatai megerősítettek abban, hogy bár funkciójukban eltérhetnek a pincéktől, kialakításuk tekintetében viszont nem, s nem egyszer együtt fordulnak elő, illetve a körülmények megváltozása miatt a pincék elveszíthetik tároló funkciójukat és lakássá alakulhatnak át. Éppen ezért – ha nem is teljes részletességgel –, de szükség van a vizsgálatukra, történetük nem különíthető el a kizárólag a szőlő feldolgozását és a bor tárolását szolgáló épületekétől.

Bakó Ferencnek a présházak és pincék kapcsán végzett jelentős, összefoglaló jellegű vizsgálatait jól mutatja, hogy 81 évesen egy nagy kutatási tervet készített. Az észak-magyarországi borpincék átfogó kultúrtörténetét, néprajzi monográfiáját szerette volna megírni. A nagyszabású terv kivitelezésére sajnos nem maradt ideje, pedig monografikus, összegző, történeti adatokat is felvonultató jellegénél fogva mintául szolgált volna a későbbi kutatások számára. Északkelet-Magyarország föld alatti világát nála jobban senki sem ismerte.

4. Újabb kutatási irányok és lehetőségek

4.1. Az épületek társadalomnéprajzi szempontú vizsgálata

4.1.1. Az irányzat kialakulása

Az építészeti kutatások ily módon történő felfogása nem új keletű tudományunkban. A társadalmi szervezet és az építkezés közötti kapcsolatokra Lewis Henry Morgan figyelt fel először. 1881-ben megjelent munkájában rámutatott arra, hogy az észak-amerikai indiánok társadalmi állapota építkezésükben is megtestesül.⁸⁸ Megállapításai évtizedekig visszhang nélkül maradtak. Hasonlóképpen nem kapott figyelmet Rudolf Meringer osztrák kutató írása sem. A felsőnémet parasztházról szóló munkájában kitért a kutatások akkori hiányosságaira. A legszükségesebbnek a házban zajló élet vizsgálatát tartotta. Mint írta, nem elég néhány alap- és homlokzati rajzot mutatni, hanem minden esetben a lakókkal is foglalkozni kell, a különböző vizsgálatok során rájuk mindig tekintettel kell lenni. Tudni kell, hogy az egyes személyek mit csinálnak reggeltől estig, hol tartózkodnak, milyen eszközöket használnak. Minden helyiség csak akkor lesz elképzelhető, felfogható, ha az ember tudja, hogy a házbeli élet melyik része játszódik benne.⁸⁹ Az ember építkezésre, az épületek funkciójára gyakorolt hatására tehát már a XIX. század utolsó harmadában többen is felhívták a figyelmet, ennek ellenére még évtizedeket kellett várni ezen kutatási irányzat

⁸⁷ BAKÓ 1977.

⁸⁸ GUNDA 1954: 84.

⁸⁹ MERINGER 1896: 265–266.

szélesebb körben történő elterjedésére. Mindezt jól mutatja, hogy a későbbi, a témával kapcsolatban megjelenő munkák is többnyire Richard Weiss 1946-os munkáját tekintik a kiindulópontnak, megfelelkezve Morgan és Meringer munkásságáról.

Richard Weiss 1946-ban írja, hogy nem az épülettel és a lakással, hanem magával az építkezés folyamatával és a házban zajló élettel kell foglalkozni. A népi építkezést és a településnéprajzot csak úgy lehet a néprajz egészével összekötni, ha az építőre és a lakókra is tekintettel vagyunk.⁹⁰ Vagy, ahogy Mohrmann mondja, nem az eszközöket, az élelmiszert és a viseletet, hanem a munkát és a gazdaságot, az étkezést és az öltözködést kell vizsgálni.⁹¹

Ugyanebben az évben történtek meg az új szemléletű kutatásra történő felhívások a magyar néprajztudományban is.⁹² Tálasi István hívta fel a figyelmet a lakóházak vizsgálata kapcsán arra, hogy minden esetben az azt használó embert is tanulmányozni kell. Ő elsősorban a lakóház beosztásának vizsgálata kapcsán emelte ki a családszociológiai vonatkozásokat, ezáltal a lakóházat használó embereknek a szerepét.⁹³ Később a népi építkezés kutatásának módszeréről írt tanulmányában Vajkai Aurél és Gunda Béla is hasonló nézeteket fejtett ki, utóbbi pedig már a gazdasági épületek ilyen szempontú vizsgálatára is utalt.⁹⁴

Az új irányú kutatásokkal kapcsolatos fő irányvonalat Vajkai már tanulmánya elején megfogalmazza. Meglátása szerint, „*minthogy a házat annyi szál fűzi a parasztság életéhez – mondhatnók: a ház fogja azt össze –, az építkezés lényege csakis a benne élő emberrel összefüggésben ragadható meg*”.⁹⁵ Bár elismerte a felmérések szükségességét, annak mégis kisebb szerepet szánt a házkutatásban, ugyanis a túlzottan alapos mérnöki felvételekből pont a parasztház szelleme hiányzik, az a teremtő mozdulat, ami minden népi alkotásra jellemző. A házat használókról történő megfelelkezés elsődleges oka abban keresendő, hogy a ház látható, érzékelhető, felmérhető, a kutatók emiatt könnyen

⁹⁰ WEISS 1946: 87. Weiss rendkívül nagy hatással volt a német nyelvű területek kutatóira. Karl-Sigismund Kramer 1964-ben foglalja össze a kérdéssel kapcsolatos elképzeléseit. Hangsúlyozza, hogy a megjelenő munkák többsége elsősorban a ház és az udvar fejlődéstörténeti és különösen építészettörténeti problémák szempontjából történő megvilágításával foglalkozik, s bár eközben egészen kitűnő eredményeket érnek el, mégsem szabad teljes mértékben ezzel a kutatási iránnyal egyetérteni. Bármennyire is magas ugyanis a tudomány értéke, fennáll annak a veszélye, hogy minél jobban belemerülnek az építéstechnikai részletekbe, annál inkább elvész a rálátás az élet egészére. (KRAMER 1964: 31.) Öt évvel később jelenik meg Joachim Hähnel tanulmánya, amelyben hangsúlyozza, hogy a szerkezetkutatás mellett a térszerkezeti vizsgálati módszert, valamint a funkcióvizsgálatot is alkalmazni kell, ugyanis a szerkezetkutatás csak a ház részeit látja, a lakóegységek belső elrendezésformáját, egymásba kötődését. A helyiségeknek ez az összefüggése azonban a tér egységében is megvan, amiből már következtetni lehet arra, hogy mi történt a házban. Ebből a vizsgálatból pedig következik a funkcióvizsgálat módszere, ami az ingatlan egészét, mint lakó- és gazdálkodási egységnek a belső funkcionális eloszlását, valamint az egyes épületek, épületrészek és terek, helyiségek funkcióját vizsgálja. A komplex értelmezésénél a vizsgálati módszereknek ez a hármassága elkerülhetetlen. (HÄHNEL 1969.) Ezeket az elméleteket alkalmazta Peter Assion és Rolf Wilhelm Brednich a délnyugati német területek falusi építészeti kultúrájáról szóló munkájában, amely a XV–XIX. századokat érintette. (ASSION – BREDNICH 1984.)

⁹¹ MOHRMANN 1988: 123.

⁹² Részletesen nem fejtette ki, de fél évszázaddal korábban Herman Ottó már utalt az ember és a természet kölcsönös, egymást alakító hatására, valamint az ember szerepére hajléka fejlődésének történetében. „...*az ember hajléka magával az emberrel fejlődött s valamint magára az emberre alakító hatással volt a természeti viszonyok összessége; ugyanez nyomta rá bélyegét hajlékára is.*” (HERMAN 1899: 230.)

⁹³ „...*beosztását történeti illetőleg származási, valamint fejlődési és társadalomközi tényezőktől függően kell szemlélnünk, nem felejtkezve meg a családszociológiai vonatkozásokról sem. Így jó lenne tudni, vajon a múlt században még általánosságban fennálló nagycsalád hogyan használta a házat lakásul, mi volt a családostódnak szerepe a házbeosztás módosulásában stb.*” (TÁLASI 1946: 29.)

⁹⁴ VAJKAI 1948b.; GUNDA 1954.

⁹⁵ VAJKAI 1948b: 3.

figyelmen kívül hagyták a házban lakó embert.⁹⁶ Ezáltal pont azt nem vették észre, hogy a lakóházak nemcsak lakóterként szolgálnak, hanem a benne élő emberek ott dolgoznak, ünnepelnek, gyászolnak.⁹⁷ Gunda kutatástörténeti áttekintése során szintén arra a megállapításra jut, hogy a morfológiai, szerkezeti elemeket vizsgáló kutatók az építkezéskutatást összetévesztették az épületek felmérésével, a lakóházat elszakították a benne lakó embertől és a társadalomtól. Ősi, igen gyakran nehezen kikövetkeztethető formákból és nem emberi szükségletekből, igényekből indultak ki, amikor a fejlődését vizsgálták.⁹⁸

Sajnálatos módon Vajkai Aurél új irányba mutató nézeteit a későbbi, szőlőhegyi építményekkel kapcsolatos kutatásai során nem igen alkalmazta. A présházokról, pincékről szóló tanulmányai elsősorban építészeti szempontból közelítik meg a vizsgált épületeket, az azt használó emberrel kevésbé foglalkoznak. Pedig már 1938-ban megfogalmazta, hogy a szőlőhegy életformát, változatosságot ad, „*a szőlőhegy a paraszt társadalmi élet fontos színtere, a szőlőhegyi élet szokásaiban régi hagyományok töredékei lappanganak*”.⁹⁹ Kivételnek – 1938-ban megjelenő tanulmánya mellett – a cseszegtomaji házról szóló írása tekinthető.¹⁰⁰ Ebben felhívja a figyelmet arra, hogy a ház problematikája több oldalról közelíthető meg. Egyrészt felvételezni kell a kutatás idején fennálló házakat, morfológiai képet szükséges adni az építkezésről, de a ház változásának, alakulásának, fejlődésének vagy éppen a hanyatlás körülményeinek vizsgálata is elengedhetetlen. A házban élő organizmust látni, van születése, változatos élete, romlása, végpusztulása. Mindebben viszont az ember játszik szerepet, ezért ismernünk kell az épületet használók házban zajló életét, az ember és a ház viszonyát. Meg kell nézni, hogy mi a ház feladata, szerepe az ember életében, milyen funkciókat tölt be, mennyiben otthon, munkaterület és szórakozóhely.

4.1.2. Társadalomnéprajzi szempontú vizsgálatok a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeivel kapcsolatban

A fentebb említett elméleti jellegű munkák elsősorban a lakóházzal foglalkoznak, néhány esetben hangsúlyozzák csupán, hogy ezen kutatási irány a gazdasági épületek kapcsán is figyelembe veendő.¹⁰¹ A gazdálkodás különböző ágazataihoz kapcsolódó épületek valóban elsősorban valamilyen munkavégzés vagy bizonyos termények, eszközök tárolása céljából jöttek létre. Emiatt természetes volt, hogy építészeti leírásuk mellett funkciójuk vizsgálata felé ezen irányból közelítettek. Én sem vonom kétségbe, hogy a gazdasági rendeltetésű építmények elsődleges funkciója a munkavégzés és a tárolás. Ennek megfelelően a

⁹⁶ VAJKAI 1948b: 6.

⁹⁷ Az ember lakóházhoz fűződő viszonyáról, elsősorban a fennálló érzelmi kapcsolatról, ennek okairól és megnyilvánulásairól lásd: DANKÓ 1992.

⁹⁸ „Az építkezés kutatói közül csak kevesen próbálkoztak meg azzal, hogy a lakóház fejlődését nemcsak kulturális kölcsönzésekkel, az átadás és átvétel különböző eseteivel, az embertől elszakított technikai konstrukció változásával magyarázzák, hanem keressék a fejlődés belső tényezőit, okait, azokat a gazdasági és társadalmi tényezőket, amelyek hagyományok keretein belül vagy a hagyományoktól elszakadva és új hagyományokat teremtve alakítják a népi építkezést.” (GUNDA 1954: 83.)

⁹⁹ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 194.

¹⁰⁰ VAJKAI 1948a: 54.

¹⁰¹ Hähnel megállapítja, hogy bár az elsődleges érdeklődés a térszerkezeti értelmezések terén hagyományosan a lakóépületeket érintették, de ez a szemléletmód a házkutatás területéhez tartozó minden építési feladat genezisének vizsgálatánál érvényben van, tehát a gazdasági és a technikai épületeknél is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a funkciószerkezeti elemzésekre a gazdasági épületek és helyiségek vizsgálata terén nagy igény lenne, mindenekelőtt az egyes kategóriák további differenciálásánál. (HÄHNEL 1969: 56–58.) A magyar kutatók közül Gunda Béla hívta fel erre a figyelmet. (GUNDA 1954: 83.)

szőlőbirtok az épületekkel együtt elsősorban gazdasági üzemhelyet jelent, a szőlő feldolgozásának, a bor tárolásának és kezelésének a helyszínét. Ugyanakkor ezek a gazdák mindennapi és közösségi, társadalmi életében is jelentős szerepet tölthettek be, így ezekre az épületekre is hatással volt az azt használó ember. Amiatt is fontos ilyen irányú vizsgálatuk, mivel ezek közös egységet alkotnak a lakóházzal, másrészt vannak olyan gazdasági és társadalmi változások, amelyek inkább a gazdasági építményeken hagynak nyomot. Különösen is fontos ilyen irányú vizsgálatokat a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények, valamint az egyéb szőlőhegyi épületek kapcsán végezni. A préházak és pincék elsődleges funkciója a feldolgozás és a tárolás, de ezek a gazdasági épületek évszázadok óta ennél sokkal többet jelentettek a közösség életében. Bár a szőlő az egyik legmunkaigényesebb növény volt, a bor is állandó kezelést, munkát igényelt, de ezek mellől sosem hiányozhatott a közösségi élet. A szőlőnek a gazdák életében betöltött szerepét talán Vajkai Aurél fogalmazta meg a legszemléletesebben: *„Kétségtelen, hogy egyforma és aggodalmas életébe a magasabb művelődési szintbe tartozó szőlőművelés széles, derűsebb részeket vágott. A szőlőgazdálkodás és bortermelés a maga igen változatos feladataival, részben inkább szellemi, mint testi erőket igénybe vevő foglalkozásaival a paraszti élet kedves munkái közé tartozik, vasárnapi munka, sok helyen nem is számít munkának. [...] De nemcsak a szőlőművelés munkájának színessége, a csekélyebb fáradság, de maga az egész szőlőhegy, a fák közt megbúvó pince, a zöldelő hegyoldal, nem kevésbé a bor a paraszti élet egyik érdekes és értékes részévé alakították a szőlőbéli foglalkozást. A szőlőhegyen való tartózkodás és elbabrálás a falusi ember legkedvesebb élettevékenysége... [...] A szőlőhegy életformát, változatosságot ad akár a mindennap kiballagó magános öreg gazdának, akár a csoportosan pinceszerező nagyobb társaságnak, a szüretelőknél.”*¹⁰² A szőlő tehát nemcsak munkát, hanem szórakozást is jelentett, a kijáró gazdák számára a heti kemény munkában ez adta a pihenést, így az épületeknek folyamatosan kellett alkalmazkodniuk az azt rendszeresen használók igényeihez, az újabb és újabb funkciókhoz.

Ma már kevésbé, de néhány évtizeddel ezelőtt elsősorban az idősebb férfiak rendszeresen kijártak a pincékbe, mindig volt valami ok, amiért menni kellett. Ha másért nem, borért. Ilyenkor többen is összegyűltek egy-egy pincében, ahol kártyáztak, boroztak, beszélgettek. Régebben ezek az építmények voltak a közügyek megbeszélésének színterei is. Hidegkúton késő ősszel a pincékben tanácskozták meg az öregek a fiatalok sorsát, itt dőltek el a következő farsangkor megkötendő házasságok.¹⁰³ A préházak és pincék jelentős szerepet játszottak a szőlőhegyhez kötődő szokásokban is. A védőszentek ünnepén tartott búcsúk és körmenetek szakrális eseményeit a pincékben, préházakban tartott összejövetelek követték. De ugyanígy helyszínei lehettek a névnapok megünneplésének, a háborús időszakokban pedig emberek százainak, ezreinek jelentették a menedéket, a biztonságot. Mindezek az alkalmak hozzátartoztak és bizonyos szinten hozzátartoznak ma is az épületek életéhez, az újabb funkciók pedig a formára, a berendezésre is hatással vannak.

A kutatások során a hagyományos építészeti leírás, az elsődleges funkció bemutatása mellett elengedhetetlen, hogy az épületek, mint élettelen tárgyak vizsgálatán túllépjünk. Szükséges annak tanulmányozása, hogy milyen szerepet játszanak a szőlőhegyi életben, mit jelentenek a gazdák számára, használóik igényeinek alakulásával, hogyan változik meg funkciójuk, berendezésük, milyen átalakításokat végeznek rajtuk. Ezáltal válik lehetővé, hogy a préházak és pincék valós élettörténetét, egy adott társadalom életében betöltött szerepét megismerjük. Emellett szükség van az ilyen jellegű vizsgálatokra azért is, hogy az épületek építészeti jegyeiben, a formában, a berendezésben bekövetkező változásokra pontosabb választ tudjunk adni. Az épület és az azt használó ember ugyanis szoros

¹⁰² VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 191., 194.

¹⁰³ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 193.

kölcsönhatásban áll egymással.

Az előbb felsorolt témák az általam kutatott területen is vizsgálhatók, igaz, az egyes funkciók eltérő jelentőséggel bírtak az elmúlt századok során. A nyolcadik fejezetben az épületek közösségi életben betöltött egykori és jelenkori szerepét veszem szemügyre, különösen is nagy hangsúlyt fektetve a múlt század során bekövetkező változásokra. Emellett a présházák és pincék ilyen irányú funkcióinak rendszerét is megpróbálom felállítani. Ezt azért tartom fontosnak, mivel – igaz nem túl nagy számban – bár a témában születtek már alapos, részletes tanulmányok, azok többnyire csak egy-egy funkciót emeltek ki, nem adtak teljes képet az épületek nem gazdasági jellegű rendeltetéséről.

A pincék és présházák társadalmi életben betöltött szerepének felismerése nem új dolog. Az épületek ezen funkciójára számos tanulmány utalt, konkrét vizsgálatok mégis csak kis számban történtek, s azok is többnyire egy-egy elemet ragadtak ki. A két kutatási irány együttes figyelembevételével pedig szinte egyáltalán nem készültek feldolgozások. Vajkai Aurél 1938-as tanulmánya mellett Bakó Ferenc *Egri borpincék* című munkájában érezhető leginkább ez az összetett szemlélet, de a pincék egyéb funkciója végül háttérbe szorult.¹⁰⁴

Az építészeti szempontoktól teljesen vagy jelentősen eltekintő tanulmányok már nagyobb számban vannak, de korántsem mondhatni, hogy általánosan bevett kutatási irányzatról lenne szó, illetve az egyes témákat tekintve sem beszélhetünk arányos megoszlásról. Nagy részük elsősorban a szőlőhegy védőszentjének ünnepével, az ahhoz kötődő szokásokkal foglalkozik, azoknak is elsősorban egyházi oldalával, a liturgikus rész melletti profán jellegű eseményeket sokszor csak érintőlegesen mutatják be.¹⁰⁵ A pincékben zajló életet, a spontán és szervezett találkozásokat, az épületek menedékként szolgáló szerepét, valamint titkos szerelmi találkozók helyet adó funkcióját általában csak érintették, részletes, elemző vizsgálatok csak kis számban történtek. Pedig a présházák és pincék ilyen irányú funkciójának felismerése nem új tudományunkban, Gönczi Ferenc már 1910-ben felfigyelt kutatásai során ennek jelentőségére. Göcsejvel kapcsolatban számolt be arról, hogy a gazdák gyakran, némelyek naponta kijárnak a hegybe. A szokással kapcsolatban arról is ír, hogy ha nyitott pincét talál valaki, akkor oda bátran betérhet, mindig szívesen fogadják a másikat. Ugyanígy bemehet koldus, vándor, bárki idegen. Gönczinél már ekkor megjelenik a pinceszerezés fogalma, amin a pincéről pincére járást érti.¹⁰⁶

Bárth János 1992-ben publikálta tanulmányát a hajósi pincefaluban zajló prostitúcióról.¹⁰⁷ Ez a munka témáját és megközelítésmódját tekintve úttörő jellegű kutatás volt, s mind a mai napig a téma egyetlen részletes feldolgozásának tekinthető. A szerző egyik fontos felismerése, hogy nem országosan elterjedt általános néprajzi jelenséggel állunk szemben, hanem egy olyan társadalmi tünetről, női jövedelemszerzési gyakorlatról van szó, amely a hagyományos paraszti társadalom keretei között csak azokon a helyeken formálódhatott ki, ahol különleges települési és munkaszervezési adottságok, társadalmi szokások tették lehetővé, hogy a férfitársadalom többsége időlegesen, de tartósan, a

¹⁰⁴ VAJKAI-WAGENHUBER 1938.; BAKÓ 1961: 73–80.

¹⁰⁵ Példaként lásd: MUSKOVICS 2011: 26–28.

¹⁰⁶ GÖNCZI 1910: 163. („*Tavaszi s nyári időben sűrűen vonulnak ki, főleg a gazdák, kik különben elég gyakori, némelyek – ha a határban van a pincze – mindennapos vendégei a hegynek. A vidékiek a pákai fárában, vasárnap, miséről kimenet, családostól együtt a hegyre vonulnak s ott költik el ebédjüket. Régi, öröklött szenvedély, vagy mondjuk: szokás ez. A hajdani közös családi életnél a teljes hatalommal rendelkező gazda reggel, miután kiadta a parancsot, elővette bőrtarisznyáját, abba kenyeret, füstölthúst, vagy hájat, (főleg ezt!) tojást, nyers krumplít, vagy száraz körtét, foghagymát, túrót, a gurgulába paprikássót tett, ezzel nyakába vetette még az elmaradhatatlan szijjas csutorát s így felszerelten ballagott a hegyre.*”)

¹⁰⁷ BÁRTH 1992.

közösség által elfogadott jogcímen kiszakadjon a faluközösség egészének szigorú erkölcsű világából. A kutatás szép példája annak, hogy az épületeket nem szabad elszigetelten vizsgálni, a szokás valódi jelentőségének, a közösség életében betöltött szerepének megértéséhez a település- és gazdaságszerkezetet, a munkaszervezési formákat is figyelembe kell venni. Annak ellenére, hogy egy társadalmi szempontú vizsgálatról van szó, bizonyos mértékben az építészeti bemutatásra is szükség van. Az épületek elhelyezkedése, formája, a településsel való kapcsolatának ismerete által nyílik csak lehetőség a szokás valós tartalmának megértésére.

A préházakban és pincékben zajló társadalmi élet bemutatására leginkább irányt mutató munkának Kemény Attila szakdolgozatát tarthatjuk.¹⁰⁸ *A társas élet szokásai a tóki szőlőhegyen* című munkája tematikáját tekintve a legszélesebb körű összefoglalás. A szerző célja, hogy mind a spontán, mind a szervezett alkalmakat bemutassa, s ennek során nemcsak a pincékben zajló eseményekre terjeszti ki a figyelmét, hanem a szőlőben végzett munkák társadalmi jellegű alkalmaira is. Kemény Attila mind a régi, mind az új szokásokkal foglalkozik, így nyílik lehetősége a változásvizsgálatokra, valamint arra, hogy megállapítsa a hagyományos formák változatlan fennmaradását, illetve módosulását. A munka tematikáját tekintve rendkívül széleskörű, a későbbi kutatások számára mintául szolgálhat, ugyanakkor leíró jellegű, szinte kizárólag az adatközlők visszaemlékezésére támaszkodik.

Az utolsó munka, amelyre röviden ki kell térni, Vajkai Aurélnak a már említett, *Élet a cseszegtomaji házban* című tanulmánya.¹⁰⁹ Az előző kettőtől jellegében eltér, hisz nem egyes funkciókat vizsgált, hanem a házban zajló teljes életet, a hegyközségi ember életét. Ember és ház viszonyát igyekezett feltárni, azt, hogy hogyan élt egy dunántúli hegyközségi ember a házában, mire használta fel egyes helyiségeit, tehát mi volt a hegyközségi ház funkciója. A tanulmány rendkívül személetesen mutatja be, hogy egy eredetileg gazdasági funkcióval rendelkező épület hogyan válhat lakóházzá, hogyan őrződnek meg a régi szerepek, hogyan tudnak tért nyerni az új funkciók, s mindezek hogyan hatnak a ház kinézetére, belső elrendezésére.

Itt most csak négy, de talán a legfontosabb kutatásokról számoltam be, amely munkák mindegyike mintaértékű. Tematikájuk sokszínűsége pedig jól tükrözi, hogy a préházak és pincék számos funkcióval rendelkezhetnek, gazdasági szerepük mellett a társadalom életének fontos színterei lehettek.

4.2. Változásvizsgálatok, jelenkutatás és műemlékvédelem

4.2.1. A változásvizsgálatok szükségessége és a jelenkutatás

A társadalomnéprajzi jellegű kérdések megválaszolása mellett a másik újabb kutatási irány az épületek átalakításával, megőrzésével, valamint napjainkban betöltött funkciójával foglalkozik.

A népi kultúra mindig is változott, a múlt század közepén viszont rohamosan gyorsult fel ez a folyamat. Viszonylag rövid idő alatt drasztikus átalakulások zajlottak le, így ezen okoknak és az ezek következtében lezajló átalakulásoknak a vizsgálata ma már nélkülözhetetlen. Ezt személetesen mutatja, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum is szükségesnek tartotta kiállításainak társadalmi-, földrajzi- és időhatár szempontjából történő kibővítését. E legutóbbi jegyében született meg a XX. századi épületegyüttes

¹⁰⁸ KEMÉNY 2007.

¹⁰⁹ VAJKAI 1948a.

gondolata, amelynek kutatási eredményei tanulmánykötetben is napvilágot láttak.¹¹⁰ Mint írják, a legutóbbi évtizedek változásainak vizsgálatára nagy figyelmet kell szentelni, ezek alapján van ugyanis lehetőségünk „*a jelenkori vidéki NÉPI építészet és életmódbeli változások megfelelő mélységű felméréséhez is, hozzájárulnak a modernizáció előrehaladásának dokumentálásához, s lehetőséget teremtenek a hagyományos formák továbbélési törvényszerűségeinek megértéséhez*”.¹¹¹ Ugyanígy a Néprajzi Múzeum feladatai közé is bekerült a jelenkutatás, tárgyak, kiállítások és kiadványok – elsősorban a MaDok-füzetek sorozat – mutatják a néprajzi muzeológia ezen új irányzatát.

Magyarországon az 1970-es évek végén növekedett meg az igény a kortárs jelenségek vizsgálata iránt. E mögött azok a nagy gazdasági, szociális, társadalmi, politikai átalakulások, modernizációs hatások álltak, melyek következtében az egész társadalom megváltozott, az életmódban gyökeres változások zajlottak le.¹¹² Ez óhatatlanul érintette a néprajz bevett gyakorlatát, de emellett a nemzetközi kutatások irányváltásai is új feladatok felé ösztönözték tudományunkat. Mindez viszont nálunk drasztikus fordulatot nem eredményezett, a jelenkutatás melletti legfőbb érv a történetiség elvének következetes érvényesítése volt, mely a tanulmányozott folyamatoknak a jelenig tartó követésére ösztönzött.¹¹³ Ez az új irány jelentős szerepet kapott az életmódvizsgálatokban, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kutatásainak köszönhetően pedig a népi építészet terén bekövetkező változásokra különösen nagy hangsúlyt helyeztek. Ezek azonban elsősorban a lakóházakkal foglalkoztak, a gazdasági épületek átalakulásával, az azokat érintő funkcióváltással kapcsolatban még kevés vizsgálat folyt. Ebben szerepe lehetett annak, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős részüket lebontották, vagy pedig teljesen használaton kívül kerültek. Abból adódóan, hogy funkciójuk elvesztése után értékük még inkább lecsökkent, sok esetben átalakításokra, megóvásukra sem áldoztak. Az elsősorban a lakótelkeken lévő gazdasági épületek közül mára valóban sok eltűnt, a részben a határban, részben a belterület szélén elhelyezkedő présházakkal és pincékkel azonban más a helyzet. Ezen gazdasági jellegű épületeknél az elmúlt évtizedekben jelentősebb fellendülés figyelhető meg. A szőlő-borkultúra újra felvirágozik, a pincebirtoklás egyre többek számára válik fontossá. Ezáltal a korábban elhagyott épületekből egyre többet ismét használatba vesznek, ezeket viszont már az újabb igényekhez alkalmazkodva újítyják fel. Éppen ezért az ezek mögött álló okoknak és a mai funkcióknak a vizsgálata elengedhetetlen. Itt is fontos tehát, hogy a külső átalakítások, az új építészeti jegyek mellett a funkcióváltásra is kiterjünk. Az építészeti és társadalmnéprajzi megközelítés együttes alkalmazása a napjainkat érintő kutatásoknál is nélkülözhetetlen. Ezeknek az épületeknek a változásvizsgálatára azonban nem csak az építészeti formák, valamint az egyének életében betöltött szerepük szempontjából van szükség. A szőlőhegyek egyre jelentősebb funkciót töltenek be a helyi identitás kialakításában, egyre fontosabb színhelyeivé válnak a turizmusnak. Újra felelevenített, revitalizált, vagy teljesen újonnan kialakított szokások, ünnepek színterévé válnak, a hagyományok átadásának, átvételének fontos helyszínei lesznek. Ez az új szerep a közösségi rendezvények terén, illetve ezzel összefüggésben a szőlőhegy, az épületek hagyományos képének, formájának megőrzésében is megmutatkozik. A présházak és pincék tehát egyrészt mint épített örökségek őrződhetnek meg, másrészt viszont a rendezvényeknek köszönhetően a helyi identitás kialakításában, a hagyományok megőrzésében is fontos szerepet játszhatnak, amely által szellemi kulturális örökségünk részévé is válhatnak.¹¹⁴

¹¹⁰ CSERI – SÁRI 2009.

¹¹¹ CSERI – SÁRI 2009: 5.

¹¹² A legfontosabb tényezőkről lásd: FÜZES 1987: 142–143.

¹¹³ A jelenkutatás három évtizedes történetéről összefoglaló jelleggel lásd: FEJŐS 2003.

¹¹⁴ A kulturális örökség megőrzésének szándéka az utóbbi évtizedekben mind több területre terjedt ki, már

4.2.2. A prэшázak és pincék átalakításával kapcsolatos kutatások

A prэшázak és pincék átalakításával kapcsolatban több tanulmány is hangsúlyozta, hogy az igények, szükségletek megváltozásával módosításokat hajthatnak végre. Ezek leginkább talán a prэшázpincéken követhetők nyomon, az eredetileg egy- vagy kétosztatú épületek az ideiglenes, majd állandó kinntartózkodás következtében további helyiségekkel bővültek (szoba, istálló, konyha). Ugyanígy alakíthatták az alföldi szőlőskertek kunyhóit is, de a prэшázas lyukpincék leválasztott kisszobái is bizonyos szinten átalakításoknak tekinthetők. A gazdasági, társadalmi, politikai változások tehát már az 1950-es évek előtt kihatottak ezekre az épületekre, funkciójukban, alaprajzukban változásokat eredményezhettek. Szükséghelyzetben ideiglenes lakóházzá válhattak, a társadalmi életben betöltött jelentős szerepük miatt közösségi teret alakíthattak ki, társadalmi, gazdasági változások következtében állandó lakássá válhattak. Mindezek viszont jelentősen nem változtatták meg a külső képüket, nem alakítottak ki tömegesen tájba nem illő épületeket, elsődleges funkciójuk mindvégig megmaradt.¹¹⁵ Ezzel szemben a XX. század második felétől tömegével veszítették el gazdasági szerepüket, meggondolatlan, koncepció nélküli átépítések kezdődtek.¹¹⁶ Az épületek típusai, azok elhelyezkedése, a szőlőművelés jelentősége természetesen erősen befolyásolja a napjainkban zajló átalakításokat, bizonyos szinten azonban mindenütt megfigyelhetők ezek a folyamatok, vizsgálatukra egyre nagyobb szükség van.

A prэшázak és pincék változásvizsgálatának szükségességére először Olajos Csaba és Schildmayer Ferenc figyelt fel. Előbbi az 1990-es évek elején végzett miskolci kutatásai során a borházak építészetében négy korszakot különített el. Kimutatta, hogy a XIX–XX. század fordulóján megjelentek a polgárság pihenésére, szórakozására szolgáló épületek, majd az ezt követő évtizedekben tovább zajlottak az átalakítások. Ebben fordulat az 1970-es években következett be, amikor felmerült annak az igénye, hogy eredeti állapotukban próbálják megőrizni az épületeket.¹¹⁷

A prэшázak és pincék külső képében történő jelentős változásokkal balaton-felvidéki kutatásai során foglalkozott Schildmayer Ferenc. Mint írja, „*az épületek hasznosításának változása néhány évtizede elindult és napjainkban is zajló folyamat, így aktualitása alig kétséges, annál inkább, mert mind pozitív, mind negatív példákról lehetne beszámolni*”.¹¹⁸ Az itt található épületek iránt elsősorban a városi lakosság részéről nőtt meg az érdeklődés, s ennek következtében az új tulajdonosok kezén vagy lakóházként, vagy nyaralóként él tovább. A hasznosítás-változás alapvető kérdése az épület alkalmassága az új igényekhez. A másik fontos kérdés, hogy mennyire kompromisszumkész az új gazda, a funkció megváltozása mekkora módosításokkal jár. Az egyik véglet, amikor a legkisebb apróságot is megőrzik, a másik, amikor a terület és birtokszerzés a lényeg, de az új tulajdonos nem törődik a tájjal, az épület abban elfoglalt helyével, hanem lebontja azt, és épít helyette egy

nemcsak az épített környezetre, a művészeti alkotásokra, a régészeti leletekre használják a fogalmat, hanem a szellemi kulturális javak is a részévé váltak. Ezek megőrzéséről az UNESCO 2003-ban nemzetközi egyezményt fogadott el. (Részletesen lásd: CSONKA-TAKÁCS 2006.)

¹¹⁵ Erre hívja fel a figyelmet Schildmayer Ferenc is. Elismeri, hogy a Balaton-felvidéken a változások már a filoxéra következtében megindultak, de mint írja, ennek jellege más volt, és a XX. század végi drasztikus változásokkal nincs összefüggésben. (SCHILDMAYER 1997: 311.)

¹¹⁶ Mindezek szoros összefüggésben vannak a lakóházaknál megfigyelttel, igaz, az új formák és elemek gyakran késve jelennek meg a gazdasági épületeknél. Ezt mutatja Füzes Endre felosztása is, aki a falusi építészet és lakáskultúra XX. század második felében végbemenő alakulásában öt korszakot különböztet meg. Míg azonban a lakóházak új formái már 1945-től megjelentek, addig a hagyományos gazdasági épületek szinte teljes eltűnése, illetve átépítése csak a negyedik fázisban, az 1960-as évek végétől vált igazán jellemzővé. (FÜZES 1987: 140–142.)

¹¹⁷ OLAJOS 1993: 244–259.

¹¹⁸ SCHILDMAYER 1997: 311.

olyat, ami gyökeresen ellentétes a korábbival, ezáltal idegen elemként jelenik meg környezetében.¹¹⁹

4.2.3. A népi építkezés emlékeinek műemléki védelme

A változásvizsgálatokkal szorosan összefügg a műemlékvédelem is, az egyre nagyobb számban pusztuló épületek megőrzése elengedhetetlen. Bár az ez irányú érdeklődés már a reformkorban kialakult, mégis hosszú időt kellett várni addig, amíg a népi építészet emlékei az egyéb műemlékekkel azonos elbírálásban részesültek. Ezt az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet tette lehetővé.¹²⁰ Bizonyos szintű érvényesítésében többek között Vargha Lászlónak volt szerepe, aki kidolgozta a népi műemlékek fogalmának és védelmének elméleti alapjait.¹²¹ Véleménye szerint a népi építőkészség sokkal nagyobb mértékben és sokkal mélyebb hatással alkot keretet a közösség életéhez, mindennapi tevékenységéhez, mint bármely más társadalmi osztálynál. Éppen ezért a módszeres megismerés, a tudományos kutatómunka mellett a megmentésükre is szükség van. A népi építészet körébe azokat az épületeket sorolja, amelyek elsősorban helyi építőanyag felhasználásával, hagyományos építőkészséggel, a népi életforma számára készültek. „Mindezek a kívánalmak együttesen és az anyag, a technika, a díszítmény és a forma összhangja adja, adhatja a népi építészet körébe tartozó összes építmények népi jellegét.”¹²² Éppen ezért az olyan jellegű épületek, amelyek ugyan a nép szolgálatára épültek, vagy annak használatában állnak, de azokat nem ösztönös, tudatos építőtevékenysége hozta létre (pl. tanácsháza, kultúrház), nem feltétlenül sorolhatók a népi építészet körébe. Vargha László a lakóépületek, a közösségi épületek, a kismesterségek épületei és műhelyei, valamint az egyházi jellegű épületek mellett külön csoportként említi a gazdasági épületeket, ahova minden olyan építményt besorol, amely a népi életforma szerves járuléka, a népi gazdálkodás, termelés szükségletét elégíti ki. Annak ellenére viszont, hogy már a múlt század közepén ilyen széleskörűen értelmezték a műemlékvédelmet, a népi műemlékek, azon belül pedig a gazdasági épületek sokáig háttérbe szorultak. Pedig Gazda Anikó már 1959-ben hangsúlyozta, hogy a hegyi pincék „természeti környezetükkel együtt igénylik a műemléki védelmet, mivel az épületek csak eredeti környezetükben és az eredeti gazdasági használatban értékesek, csak így fejezik ki az épületeket létrehozó gazdasági és történeti helyzetet”.¹²³ Vajkai Aurél a problémát abban látta, hogy a topográfiai összeállítás során a települések kiválasztása véletlenszerűen, a néprajzi szakirodalom áttekintése nélkül történt, így fontos épületek maradtak ki a jegyzékekből, amelyek átalakítására emiatt később az Országos Műemléki Felügyelőség szabad kezet adott.¹²⁴ Éppen ezért 1967-ben kemény szavakkal illette a kutatások akkori állapotát. Az egyik legsúlyosabb problémának azt tartotta, hogy bár számtalan elvi megállapítás születik, eredetkutatásokat végeznek, de közben a meglévő néprajzi objektumok addig soha nem látott ütemben pusztulnak el. Emiatt ezek rögzítését tartotta elsődleges feladatnak. „Az a véleményünk, hogy ma mindennél sürgősebb feladat volna a pusztulásra ítélt épületek pontos felmérése, felvétele...”. Mindezt a présházák kapcsán is kiemelte, ugyanis kutatásai során megtapasztalta, hogy néhány év alatt milyen mértékű

¹¹⁹ SCHILDMAYER 1997.

¹²⁰ „...műemlék a földben vagy a föld felszínén levő minden olyan építmény (épület, épületrész, földmű) és tartozéka, amelyet kiemelkedő történeti, régészeti, képzőművészeti, iparművészeti vagy néprajzi jelentőségére tekintettel a művelődésügyi miniszter műemlékké nyilvánít...”. (GILYÉN 1997: 396.)

¹²¹ VARGHA 1955.

¹²² VARGHA 1955: 50.

¹²³ GAZDA 1959: 1.

¹²⁴ Példaként lásd Szentgál legrégebbi évszámmal ellátott lakóházának átalakítását: VAJKAI 1960: 610. A népi műemlékvédelem problémáiról lásd: VAJKAI 1960.

pusztulás mehet végbe. „...*páratlanul szép prэшázak javarésze elpusztult, s ezeknek ismerete hiányában fogalma sem lehet a kutatónak a magyar népi építkezés egy igen jelentős fejezetéről.*”¹²⁵ A megőrzéssel kapcsolatban a másik javaslata a honismereti társaságok létrehozása, amelyek felkarolják ezen épületek megőrzését, vagy pedig a kulturális, szociális intézményeknek, az idegenforgalommal foglalkozó szervezeteknek kell bennük meglátni a lehetőséget, hogy új funkcióban továbbélve megmaradhassanak. A védelem harmadik módjának a szabadtéri néprajzi múzeumok létesítését tartja.¹²⁶

A viszonylag korai felhívások ellenére a népi építészet terén jelentős pusztulások mentek végbe a XX. század második felében, a falvak és a szőlőhegyek képében drasztikus átalakulások zajlottak le. A múlt század végétől viszont egyre többen ismerték fel, hogy ha nem történnek lépések, akkor a még meglévő épületek is az enyészet martalékává lesznek. Ennek eredményeképpen egyre több helyen helyi kezdeményezésre indult meg népi kultúránk ezen értékeinek megmentése. A falubeli lakóházak tájházak formájában történő továbbélése mellett a figyelem kiterjedt a szőlőhegyek, az összefüggő pincesorok, pincecsoportok megőrzésére is. Szerencsére egyre több olyan példát lehet felsorolni, amelyek azt mutatják, hogy a gazdák fontosnak tartják az eredeti tájkép megőrzését. Ennek egyik legszebb példája Oszkó, ahol az 1985 októberében helyi fiatalok által megalakított Hegypásztor Kör feladata az, hogy megőrizze a még eredeti állapotában fennmaradt prэшázpincéket, valamint hogy ráébresszék az embereket arra, hogy nem biztos, hogy értéktelen az, ami régi. Néhányan példájukat látva saját pincéjüket is felújítják.¹²⁷ A civil szervezetek kezdeményezései mellett egyre több helyen áll az önkormányzat is az ügy mellé, építészeti rendeletekkel, helyi védelem alá helyezéssel igyekeznek megóvni a régi épületeket, a falvak, a szőlőhegyek és a pincesorok hagyományos képét.

4.2.4. Jelenvizsgálatok a szőlőhegyek és az épületek funkciójával kapcsolatban

Az építészeti szempontból történő átalakítások vizsgálata mellett az elmúlt években egyre fontosabbá válik a szőlőhegy, ezáltal a prэшázak és pincék funkciójában bekövetkező változásoknak a kutatása is. Ezek az épületek kezdetektől fogva nemcsak az egyének, hanem a közösség életében is fontos szerepet töltek be. Kisebb baráti társaságok rendszeres összejöveteleinek voltak a helyszínei, de sok helyen a teljes lakosságot érintő pincebúcsúk profán részének is a pincék adtak helyet. Ugyanakkor ezek a funkciók, az épületekhez, a szőlőhegyekhez kötődő szokások sem voltak változatlanok. Az épületek átalakításához hasonlóan az elmúlt két évtizedben felgyorsultak ezek a folyamatok, amelyek háttérben elsősorban a gazdasági funkció háttérbe szorulása és a turizmus, a helyi identitás kialakításának előtérbe kerülése áll.

Ujváry Zoltán a szokások átalakulásával kapcsolatban írja, hogy ahhoz, hogy egy szokás módosuljon, fel kell tételeznünk számos más változást is a szokást hordozók életében, s lehetséges, hogy valamely szokás megváltozása a megváltozott jelenségek sorában csak az utolsó helyet foglalja el.¹²⁸ Ezen okok gazdasági, politikai és társadalmi jellegűek is lehetnek, s mindezek a szőlő-borkultúrához kötődő szokásokban is jól kimutathatók. A filoxéra szinte egycsapásra szüntette meg a szüreti ünnepeket, valamint a szentek napjához kötődő körmeneteket. Hasonló folyamatok mentek végbe a második világháborút követően is, amikor az államosításoknak, az új politikai irányvonalnak köszönhetően a védőszentek kultusza számos településen nyomtalanul eltűnt. De ugyanígy hatása volt a német kitelepítéseknek, hisz az új telepések más nemzetiségűek, de gyakran

¹²⁵ VAJKAI 1967: 289.

¹²⁶ VAJKAI 1967: 289.

¹²⁷ ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2000: 117–125.

¹²⁸ A szokások változásáról részletesebben lásd: UJVÁRY 1980.

más vallásúak is voltak, így ez a szokások egy részének gyors eltűnéséhez vezethetett. Az újabb jelentős, igaz más irányú fordulatot pedig a rendszerváltás okozta, aminek következtében példátlan politikai és gazdasági átalakításokat hajtottak végre. Az ideológiai korlátok megszűnése következtében viszont egy legalább ilyen mértékű kulturális változás is lezajlott, melynek keretében a történelmi emlékezet szabad formálásával lokális kultúrák és hagyományok szabadultak fel. A kulturális emancipáció, egyenjogúsítás egyik fontos jelzője, indikátora az ünnep lényegének átalakulása volt. 1990 után Magyarországon a naptárban át kellett írni az ünnepeket. Az átalakuló politikai ünnepkultúra mellett viszont az egyes kisebb-nagyobb közösségek ünnepei is rendkívül változatos módon alakultak. Számos helyi közösség igyekezett olyan módon újrafogalmazni és kommunikálni önképét, hogy az minél eredetibb, egyedibb és autentikusabb legyen. Az önkép építését számos helyen valamilyen marginális unikum megtalálásával érték el, több esetben a paraszti kultúra valamely már eltűnt eleme lett ez a fellelt erőforrás. Ahol pedig történeti, természeti vagy kulturális sajátosság nem volt, ott ezen egyediséget kognitív építéssel, ritualizációval, megalkotott ünnepekkel lehetett gyorsan megvalósítani. Az új ünnepekben tehát egyrészt az újraélesztés, a revitalizáció, a létező szokások felkapása, másrészt a feltalálás játszik nagy szerepet.¹²⁹

Mindezek a szőlő-borkultúrával kapcsolatosan is megmutatkoztak, az új ünnepeket nem egyszer Szent Orbánhoz vagy Szent Mártonhoz kötik, a közösségi ünnepeknek, fesztiváloknak pedig a szőlőhegy, a pincesor ad helyet.¹³⁰ Az események jellege azonban megváltozott, a vallási rész szinte teljesen háttérbe szorult. Ebben nagy szerepe van a művelési módok és technikák változásának is, amelynek következtében a szőlőműveléshez kapcsolódó ünnepi alkalmak, jeles napok rendszere is átalakult. A mára lassan kivesző, az idős szőlősgazdák emlékezetében tovább élő szokásrend elsősorban a közösség belső szükségleteit elégítette ki, szerepe a termés megóvására szorítkozott, illetve a szőlőmunkák éves ritmusát szabályozta. Az új szokásrend alkalmi is jórészt a szőlő és a bor szempontjából kritikus időszakokhoz kötődnek, de termésóvó szerepük megszűnt, hiedelemtartalmuk háttérbe szorult.¹³¹

¹²⁹ PUSZTAI 2003a: 14–15.; SCHELL 2007: 57–59.

A téma kutatásával kapcsolatban jelentős eseménynek tekinthető a 2002-ben Marcaliban megtartott konferencia, amelynek célja a rítus és az ünnep igen aktuális, napjainkban a nemzetközi kutatásban is előtérbe került témáinak sokoldalú bemutatása, az ezzel kapcsolatos új kutatások számbavétele volt. A figyelem fókuszában az ezredforduló új társadalmi és kulturális kihívásait követő változások, az újonnan formálódó közösségek régi és új ünnepei, az ünnepek és ünnepi rítusok régi és új társadalmi szerepei, a hagyományos népszokások továbbélése és újraélesztése, folklórja és folklorizmusa állt. (PÓCS 2004.) A Folklor Europaea adatbázisából, elsősorban hagyományos naptári ünnepekkel és a gasztronómiai fesztiválokkal kapcsolatban hoz példákat Schell Csilla, akinek ezzel célja, hogy a kelet-európai új tradíciókat a kultúrtudományi tudatba valamennyire bevigye, abban a reményben, hogy azok a maguk leíró módján néhány támpontot nyújthassanak az új ünnepek és tradíciók eredetére vonatkozóan és az ünnepkultúra változásaira Magyarországon. (SCHELL 2007.; 2009.) Több kutatás említhető a németekkel kapcsolatban is. Marinka Melinda tanulmánya a szatmári svábok vallási életének megnyilvánulásaira fókuszált. 2006–2009 között végzett kutatásai során érdeklődésének középpontjában azok az újszerű és konzerválódott szokások, valamint kontinuitást veszített szokáscelemek álltak, melyeket a sváb etnikus jegyek kihangsúlyozására és a felekezeti elkülönülés érzékeltetésére újjászerveztek. (MARINKA 2009.) A Pilis-hegység német településeinek megújuló farsangtemetésével foglalkozott Sz. Tóth Judit, aki szintén egyrészt megújuló, másrészt új szokásokról számolt be. (SZ. TÓTH 2005.) Szélesebb körű, monografikus igényű vizsgálatra példaként lásd: PUSZTAI 2003b.; 2007.

¹³⁰ A szőlő-borkultúrával kapcsolatos újjáéledő vagy teljesen újonnan kitalált szokások kutatására példaként lásd: MÓD – SIMON 2002: 49–139.; 2004. Különösen is nagy jelentősége van a Szent Orbánhoz kötődő ünnepeknek. Ezeket vagy a régi szokások alapján elevenítették fel az 1980-as évektől, vagy teljesen újonnan vezették be őket, amelynek során általában esztergomi szent tiszteletére. Ezek közül is a legismertebbé a hajósi Orbán napi borünnep vált, amelyről monografikus szintű feldolgozás is született. (PROSSER-SCHELL 2009. További példaként lásd: LUKÁCS 1988.)

¹³¹ MÓD – SIMON 2002: 46–47.

Az épületek átalakításával, a szőlőhegyi társadalom változásával többen is foglalkoztak, de még nagyobb számban van szükség az ilyen jellegű vizsgálatokra, ugyanis mindezek napjainkban is zajló folyamatok. Emellett az is nagyon fontos, hogy ilyen jellegű kutatásokat az ország több vidékén végezzünk, ugyanis a gazdálkodás eltérő szerkezete, az épületek különböző típusai más-más lehetőségeket biztosítottak, a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változások pedig az ország egyes vidékeit másképp érintették, ezáltal a lejátszódó folyamatok is eltérő jellegűek. Ezt jól mutatja, hogy egy kisebb tájon belül is eltérő utak, tendenciák figyelhetők meg.

A szőlőhegy élete, a szőlőhegyi építkezés korábban is változott, az elsődleges funkció azonban nem veszett el, a szőlőhegyek képében drasztikus változtatásokat nem hajtottak végre, a szőlőhegyi társadalom életét hagyományos szokásrend határozta meg. A XX. század második felében viszont a politikai, gazdasági és társadalmi változások gyökeresen alakították át a szőlőhegyek hagyományos világát, s mindezek az átalakulások a mai napig zajlanak. Míg azonban a XX. század második felében egy jelentős pusztulás ment végbe, addig napjainkban a szőlő-borkultúra felvirágzásának lehetünk a tanúi, amelynek keretében a korábban elhagyott pincék ismét megnyílnak, élettel telnek meg. Az elmúlt években ezekre az új funkciókra, a megjelenő új ünnepekre, azoknak a közösség életében betöltött szerepére több kutató is felfigyelt. A vizsgálatok jelentős része elsősorban egy-egy település egy-egy ünnepével, fesztiváljával foglalkozik, amelyek között különösen nagy szerepe van a Szent Orbánhoz kötődő eseményeknek. Illés Péternek köszönhetően monografikus munka is született a témában, egy nagyobb terület, a Vasi Hegyhát példáján mutatja be a szőlőhegy társadalmának alakulását, annak a közösség életében betöltött új szerepét.¹³² Érdeklődésének középpontjában a szőlőhegyi gazdaközösségek története, tájhasználat, kapcsolatai, valamint egymásra hatásuk megismerésének igénye állt. A szerző a közösségek története felől közelített a témához, s ennek során nemcsak a gazdálkodásban és a tájhasználatban bekövetkező változásokat érintette, hanem az építészet, a funkció átalakulásának kérdését is. A legszélesebb körű vizsgálatokat Oszkón végezte, ezzel a településsel önálló tanulmányban is foglalkozott.¹³³ Ennek példáján mutatta be a kulturális identitás és a helybeli kulturális örökség viszonyát, célja a paraszti kultúrának mint örökségnek a reprezentatív bemutatása volt. Oszkó jó példája annak, hogy az eredetileg az épületek megmentésére létrejövő Hegypásztor Kör hagyományápoló tevékenysége miként szélesedik ki, hogyan teremti meg a szőlőhegy által azt a bázist, amely a kulturális identitás megfogalmazására ad lehetőséget, utal a közös gyökerekre, így mint a kollektív emlékezés lehetséges gyakorlata jelenik meg.

A most bemutatott néhány példa jól mutatja, hogy a szőlőhegyek, a présházak és pincék jelenvizsgálata kapcsán is szükséges mind az építészeti, mind a társadalomnéprajzi szempontokat figyelembe venni, a kettő egymástól nem független. Az épületek átalakítása összefügg az igények, szükségletek megváltozásával, amelyek azonban nem csak az egyének életében jelentkeznek, hanem a teljes közösséget is érintik. A szőlőhegyek, a szőlő-borkultúra egyre jelentősebb szerepet játszik a hagyományok átadásában, megőrzésében, a helyi identitás kialakításában. Ezáltal az épületek nemcsak építészeti szempontból válnak fontossá, hanem a szellemi, kulturális javak átadásának is részei lesznek.¹³⁴

¹³² ILLÉS 2010.

¹³³ ILLÉS 2002.

¹³⁴ A szőlőhegyi eseményeknek a társadalom életében betöltött szerepére az egyik legjobb példa a bolyi húsvéthétfői Emmausz-járás, amely a szellemi kulturális örökség listára is felkerült. Ez a több mint száz évre visszanyúló bibliai gyökerű szokás a német nemzetiséghez köthető, de később a magyarok is átvették. (A szokásról részletesen lásd: CSOMA 1989.)

5. Lokális kutatások

5.1. Néprajzi eredmények Északkelet-Dunántúl borvidékeinek, szőlőtermő területeinek kutatásában

Az északon és keleten a Duna, délen a Balaton, nyugaton pedig az Alpokalja által határolt terület építészeti szempontból egyik legkevésbé kutatott vidéke az északkeleti rész, a mai Fejér, Komárom-Esztergom és Pest megye, valamint Veszprém megye északi és keleti része. Ezt jól tükrözi, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum által az 1990-es években rendezett konferenciasorozat sem foglalkozott ezzel a térséggel. A Balatontól északra fekvő terület építészeti eredményeiről több konferenciakötet is született (Balaton-felvidék, Nyugat-Dunántúl, Kisalföld),¹³⁵ de ezek egyike sem foglalja magába az előbb említett megyéket. Bár népi építészeti szempontból az egyik legkutatatlanabb területről van szó, de a szőlészet és borászat építményeivel kapcsolatosan több, tudománytörténeti szempontból jelentős kutatást végeztek. Ezek eredményeit elsősorban tanulmányok formájában jelentették meg. Egy részük az épületekkel kizárólag építészeti szempontból foglalkozik, az építészeti jegyek leírására törekszenek. Több írás azonban részletesen elemzi az eszközkészletet, utalás történik a présházak átalakítására, az újabb funkciójuk megjelenésére. Mindezek az eredmények nélkülözhetetlenek számomra, hozzájárulnak ahhoz, hogy az általam vizsgált terület egy tágabb keretben is elhelyezhető legyen.

Északkelet-Dunántúl foglalja magába a mai Etyek–budai, az Ászár–neszmélyi, a Somlói, valamint a Móri borvidéket. Földrajzilag idetartozik a Balaton-felvidék keleti része is, de az építészeti szempontból önálló területet alkot, amelyet mindig külön egységként vizsgálnak.¹³⁶ A felsorolt borvidékek közül a legfeltartabb Somló-hegy. Csoma Zsigmondnak köszönhetően erről a borvidékről jelent meg az első történeti-néprajzi jellegű összefoglalás.¹³⁷ Ebben az általam kutatott téma is megjelenik, de külön tanulmányokban részletesebben is olvashatunk Somló borpincéiről, valamint a borkészítés eszközkészletéről, az évszázadok során lezajló eszközváltásokról.¹³⁸ A somlói kutatás felhasznált történeti, levéltári anyaga kiemelkedően fontos tudománytörténeti szempontból, az eszközkészletre vonatkozóan ugyanis arról az időszakról is részletes képet ad, amely az emlékezettel már nem volt elérhető.

Építészeti szempontból a másik jelentősebben kutatott területnek a Velencei-hegység tekinthető. Lukács Lászlónak a témával kapcsolatban két tanulmánya is megjelent az 1970-es években, amelyekben a részletes építészeti leírás mellett a szakrális emlékekre és a szőlőhegyi egyéb rendeltetésű épületekre is kitért.¹³⁹ Kutatásának lényeges eleme, hogy nem elszigetelten foglalkozott az építményekkel, hanem röviden érintette a terület más vidékekkel való kapcsolatát, amelyből arra a következtetésre jutott, hogy a szomszédos

¹³⁵ CSERI 1993.; 1995.; CSERI – S. LACKOVITS 1997.

¹³⁶ A szőlő-borkultúrával kapcsolatos építészet is sajátos formát öltött, szemben a többi borvidékkel, a présházaknak és pincéknek más típusai alakultak ki. Itt most ezzel a területtel nem foglalkozom, ugyanis korábban már említést tettem az itt zajló kutatásokról. (Lásd a *Vajkai Aurél, a néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások úttörője* című fejezetet!)

¹³⁷ CSOMA 1986. (Később kiegészítve, jegyzetekkel ellátva: CSOMA 1993.)

¹³⁸ Témám szempontjából a legjelentősebbek: CSOMA 1980.; 1982.

¹³⁹ LUKÁCS 1976.; 1978. 1976-ban megjelent első tanulmányában felhívta a figyelmet a kutatások hiányára. Annak ellenére, hogy a Dunántúlra vonatkozóan több tanulmány is megjelent, igen sok a fehér folt, az ismeretlen terület. Ezek között említi Komárom megyét, a Mezőföldet és a Vértest. (LUKÁCS 1976: 237.) Lukács László tanulmányai némileg csökkentették ezt a hiányt, de alapvetően mindmáig kutatatlan területeknek számítanak az általa felsorolt részek.

területeken folytatódik ez a pincekultúra. Másik lényeges megállapítása, hogy a préház a szőlőfeldolgozás, a pince a bortárolás és a borkezelés helye, de emellett egyéb termények, valamint a szőlőmunkák során használt eszközök tárolására is szolgálhatnak. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a szőlőhegyi hajlékok gazdasági rendeltetésük mellett fontos társadalmi funkcióval is bírnak.¹⁴⁰

Az utolsó jelentősebb kutatás eredményei a téma szempontjából szinte teljesen ismeretlen Ászár–neszmélyi borvidékhez tartozó Esztergomról jelentek meg 2011-ben, egy 2010-ben megvédett szakdolgozat változataként.¹⁴¹ A kutatás alapvető célja volt, hogy a préházak és pincék típusait megállapítsa, valamint ezek gazdasági funkciójára és építésére vonatkozóan részletes képet adjon. A terepmunka mellett felhasználásra kerültek a történeti források is. A mű egyik fejezete az épületek kialakulásával foglalkozik, amely során a katonai felmérések és a kataszteri térképek segítségével, valamint a néhány fennmaradt városi jegyzőkönyvvel sikerült bemutatni, hogy körülbelül mikor, hol és milyen számban alakították ki a pincéket és építettek eléjük préházakat. Nem volt célkitűzés, de bizonyos mértékben szerepet kapott a szőlőhegyi, pincebeli élet is. Ennek kapcsán elsősorban a védőszenttel kapcsolatos pincebúcsú lett leírva, de röviden említésre került a társadalmi élet átalakulása, a XXI. század elejének állapota is.

Északkelet-Dunántúlon, bár viszonylag kis számban, de jelentős vizsgálatok történtek a korábbi évtizedekben. Ezek számomra nélkülözhetetlen, hiánypótló kutatások, ugyanis megadják annak lehetőségét, hogy Buda-vidék szőlő-borkultúráját ne elszigetelten vizsgáljam, hanem megpróbáljam beilleszteni egy tágabb keretbe, amely lehetőséget biztosít annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a vizsgált terület milyen sajátos vonásokkal rendelkezik a préház- és pinceépítészet terén, valamint az ilyen rendeltetésű épületekhez kötődő társadalmi életben.

Végül felvetődik a kérdés, hogy vajon miért maradt ki az egykori Budai borvidék, azon belül is az általam vizsgált terület a kutatásokból. Mint már említettem, ezen a területen a filoxéra pusztítása után több településen is félbeszakadt a szőlőművelés, a pincéket elhanyagolták. A német kitelepítés ugyancsak a művelési ág hanyatlásához vezetett. Ennek eredményeképp az épületek egy jelentős részét elbontották vagy elhagyták. Elmondható, hogy a XX. század második felére a szőlőművelés a térségben elvesztette jelentőségét, csupán Etyeken maradt meg a pezsgőgyártásnak köszönhetően, valamint Tökön, amelyet nem érintett a kitelepítés. Itt folytonos pincekultúrával lehet számolni. Összességében megállapítható, hogy a XIX. század végétől lezajló gazdasági és politikai események jelentős pusztulást okoztak ezen a vidéken a szőlőművelés tekintetében, így lehetséges, hogy emiatt elkerülte a kutatók figyelmét.

5.2. Szőlészeti, borászati kutatások Buda-vidéken

5.2.1. Történeti és néprajzi kutatások

Az északkelet-dunántúli borvidékek közül az egyik leginkább kutatatlan területnek a történeti Budai borvidék tekinthető. Csupán néhány történész¹⁴² és néprajzosok által végzett kutatásról számolhatok be, pedig Földes László már 1953-ban megfogalmazta, hogy a terület vizsgálatára szükség van. „*E vidék élettörténete sok szempontból más, mint az ország többi részéé, így néprajzi képének kialakulása is másként történt s ma is sok*

¹⁴⁰ LUKÁCS 1978: 306.

¹⁴¹ MUSKOVICS 2011.

¹⁴² A legjelentősebb történeti összefoglalás Budával kapcsolatban készült, de ez a környező településekre nem tér ki. (DVIHALLY 1932.)

érdekes problémát vet fel.”¹⁴³ A kutatások azonban nemcsak a szőlő-borkultúra terén hiányosak. Jelentősebb gyűjtések csak kis számban történtek, a terület elkerülte a néprajzosok figyelmét. Ennek okára pontos magyarázatot nem tudok adni, lehetséges, hogy a főváros közelsége, az ennek hatására viszonylag korán meginduló polgárosodás miatt nem tartották néprajzi szempontból jellegzetes területnek, hiányoztak az igazán karakterisztikus elemek. Pedig a terület kutatása fontos lenne. A XVI–XVII. század folyamán a vidék szinte teljesen lakatlanná vált, csak néhány település maradt kontinuus. A Rákóczi-szabadságharcot követően nagy tömeget érintő betelepítések zajlottak le, aminek következtében nemzetiségileg és vallásilag tagolt vidék alakult ki. A XX. század politikai eseményei (kitelepítések, kollektivizálás) szintén jelentősen befolyásolták a népi kultúrát.

A vizsgált területet érintő első jelentősebb néprajzi kutatások az 1950-es évek közepén zajlottak. Ekkor működött a Pátyi Munkaközösség, amelynek keretében Andrásfalvy Bertalan, Földes László, Füzes Endre, Hofer Tamás, Istvánovits Márton és Szabó Mátyás folytatott gyűjtéseket. A kutatások számos témakört érintettek. A szőlő-borkultúrával, azon belül is az épületekkel Hofer Tamás, valamint Andrásfalvy Bertalan foglalkozott részletesebben.¹⁴⁴ Utóbbi később kiszélesítette kutatási területét és több buda-vidéki településen is gyűjtéseket végzett a témában. A *Néprajzi Értesítő*ben 1954-ben jelent meg *A pátyi Pincehegy* című tanulmánya.¹⁴⁵ Ebben részletesen foglalkozik a borospincékkel és alapos képet ad a pincelakásokról, az azokban zajló életről. Ez a munka nélkülözhetetlen volt kutatásaim során, elsősorban azért, mert az 1950-es évek első felében a föld alatti épületekben történő lakásra még számos adatot lehetett gyűjteni, de ma már ez a téma nehezen kutatható. Andrásfalvy Bertalannak ezen korai írásán kívül még egy tanulmánya említhető.¹⁴⁶ 1954–1955-ben Óbudán végzett kutatásokat. A gyűjtött anyagból már akkor elkészített egy vázlatot, ami 2013-ban jelent meg. Elsősorban Óbudával foglalkozik, de több alkalommal érinti az általam vizsgált településeket is. A tanulmány alcímében utal arra, hogy vázlatról van szó. Ennek ellenére egy adatokban rendkívül gazdag, a szőlő-borkultúra egészére kiterjedő összegzést kapunk, amely személetesen mutatja be Buda-vidék településeinek a fővárossal és egymással fennálló szoros kapcsolatát.

Mind az építményekre, mind a szőlőművelés általános történetére vonatkozóan további értékes gyűjtések találhatóak a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumának Kézirat- és Fényképtárában. Az elsősorban az 1950-es és 1970-es évek között készült fotók rendkívül értékes dokumentációk. Segítségükkel a régi formák bizonyos szintű leírására is lehetőség nyílik. A gyűjtési anyagok közül kiemelendő az 1970-ben, a Műemlékvédelmi Hivatal vezetésével történt népi építészeti felmérés.¹⁴⁷ Ennek során elsősorban lakóházakkal foglalkoztak, de több esetben pincéket és prэшázakat is dokumentáltak. Az előbbiekről szóló leírások azért fontosak, mert az ott megfigyelhető építészeti jellemzők a most vizsgált épülettípusoknál is előfordulhatnak.

Az adattárakban őrzött anyagok közül még a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban található gyűjtések. Ezek közül is kiemelendő Földesné Györgyi Erzsébet 1981 szeptemberében, az etyeki Öreg- és Újhegyen végzett gyűjtése. Ennek során tíz épületet mért fel.¹⁴⁸ Szintén itt kutatott Kecskés Péter. 1981-ben a Nagy Gödör (Körpince) valamennyi épületéről fotódokumentációt készített, illetve tíz épületet részletesebben is

¹⁴³ FÖLDES 1953: 1.

¹⁴⁴ A gyűjtések jelentős része kéziratban maradt, ezek a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumának Kézirattárában találhatóak meg. (HOFER 1952a; 1952b.; ANDRÁSFALVY 1953a.; 1953b.; 1954b.)

¹⁴⁵ ANDRÁSFALVY 1954a.

¹⁴⁶ ANDRÁSFALVY 2013.

¹⁴⁷ A vizsgált területen Földes László, Földesné Györgyi Erzsébet, Molnár Balázs, Molnár István, Morvay Balázs és Nagy Lászlóné kutatott.

¹⁴⁸ FÖLDESNÉ 1981.

leírt.¹⁴⁹ A harmadik gyűjtés, amit ki kell emelni, Pátyon zajlott. Itt Erdélyi Zoltán mért fel részletesebben öt prэшázás lyukpincét, emellett számos más épületről fényképes anyagot közölt.¹⁵⁰ Ezen dokumentációknak köszönhetően Etyek és Páty 1970-es évek közepi, 1980-as évek eleji épületállományáról viszonylag teljes képet kaphatunk. Jól mutatják a kitelepítések, illetve a kollektivizálás következtében végbemenő pusztulást, a pincék nagyobb számban történő elhagyását, az épületek állagában bekövetkező romlást.

Fontos még megemlíteni Kocsis Gyula 2013-ban megjelent írását, amelyben az egykori Pest-Pilis-Solt vármegye árvatörvénytörvényi iratanyaga alapján tesz kísérletet arra, hogy a bor megtermelésének körülményeiben jelentkező különbségeket bemutassa.¹⁵¹ A szerző az írott források alapján foglalkozik a szőlőterületek nagyságával, az előforduló épületekkel is, de igazán részletesen a leltárakban található eszközkészletet elemzi. Ezáltal a XIX. század második felére, tehát egy olyan időszakra vonatkozóan kapunk adatokat, amely emlékezettel már egyáltalán nem érhető el. Kocsis Gyula egy, a szőlő-borkultúra terén eddig kevésbé használt forráscsoportot elemzett, ezáltal tanulmánya mind módszertanában, mind a felvetett kérdések kapcsán mintavértékű a további kutatások számára.¹⁵²

A most említett publikációk, illetve kéziratok azok, amelyek a területre és a témára vonatkozó legfontosabb korábbi kutatási eredményeket tartalmazzák. Ezen tudományos munkák mellett meg kell említeni a helytörténeti feldolgozásokat is, amelyekben szintén értékes adatok találhatóak. Mindezek előtt azonban foglalkozni kell Eugen von Bonomival, Bonomi Jenővel, aki az 1930-as évektől széleskörű kutatásokat végzett a Budai-hegyvidék településein. Kimondottan az általam vizsgált témában nem gyűjtött, számos publikációjában viszont elszórtan hiánypótló, rendkívül értékes adatokra bukkanni.

5.2.2. Eugen von Bonomi, „Ofner Bergland” kutatója

Eugen von Bonomi (1–2. kép) 1908. október 4-én Orsován született.¹⁵³ Apai nagyapja patikus gyógyszerész volt, Veronából származott. Anyai ősei az 1720-as években német telepesekként érkeztek a Bánátba. Germanisztika és romanisztika szakokra járt a Pázmány Péter Egyetemen. Szakdolgozatát, amelyet az egyházi év budaörsi szokásaiból írt, 1933-ban védte meg.¹⁵⁴

Kutatásait 1930-ban kezdte meg Budaörsön, de már kezdetektől fogva nem csak azt jegyezte fel, ami szorosan a témájához tartozott, hanem minden mást is. Már ekkor elhatározta, hogy ezt a néprajzi szempontból sokat ígérő vidéket teljesen felkutatja. Érdeklődése elsősorban a németekre terjedt ki, de a többi itt élő népet sem hagyta figyelmen kívül és idővel távolabb fekvő területekre is elutazott bizonyos témák kapcsán. Majd 15 éven keresztül végezte néprajzi gyűjtéseit. 1944 decemberében el kellett hagynia Budapestet, majd egy évvel később Németországba kényszerült távozni. Ennek során gyűjtési anyagának jelentős része elpusztult, a majd másfél évtizednyi kutatómunkából

¹⁴⁹ KECSKÉS 1983.

¹⁵⁰ ERDÉLYI 1976.

¹⁵¹ KOCSIS 2013.

¹⁵² Az inventáriumokat a szőlőhegyi építmények kutatása során először Benda Gyula használta fel. A Keszthely környéki szőlőskertek építkezését vizsgálta a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében. (BENDA 1997.) Később önálló kötetben a forrásokat is közölte: BENDA 2005: 49–166.

¹⁵³ Életéről, munkásságáról részletesebben lásd: BONOMI 1965b.; TAFFERNER 1980.; RETTERATH – SCHÄTZLE 2007.

¹⁵⁴ A német néprajz Schwartz Elemér nyelvészeti és néprajzi habilitációján keresztül talált utat a pesti egyetemen. Később ő volt az, aki elérte Jakob Bleyer professzornál, a német irodalom egyetemi tanáránál, hogy Bonomi néprajzi témájú szakdolgozatot írhatson. Ez 1933-ban önálló kötetként jelent meg. (BONOMI 1933.)

szinte csak az maradt meg, amit 1944-ig publikálnia sikerült.¹⁵⁵ Bonomi azonban ezt követően sem hagyott fel a gyűjtésekkel. Bár kutatási területétől megfosztották, idővel újra felvette adatközlőivel a kapcsolatot és tovább végezte az adatgyűjtést Németországban. Figyelme ekkor elsősorban a fűvöszenére, a németek zarándokútjaira, az utcanevek gyűjtésére, valamint a telki apátság történetére terjedt ki.¹⁵⁶

Bonomi a Budai-hegyvidékhez, Ofner Berglandhoz földrajzi értelemben 24 német települést számított, amelyek közvetlen Buda körül helyezkednek el. Célja az volt, hogy mind a szellemi, mind az anyagi kultúra valamennyi jelenségét megismerje. Kutatásai során a legnagyobb szerepet a terepmunkának szánta, hisz néprajzi szempontból egy teljesen kutatatlan vidékről volt szó. Nem feledkezett azonban meg a történeti forrásokról sem, valamint az újságcikkekről. Ezeket állandó kritikával kezelte. Ahogy írta: „*Felületes munkát nem szeretnék kiadni a kezem közül. Ebből adódik a tökéletességre törekvő szorgalmam.*”¹⁵⁷

1. kép: Bonomi Jenő (1908–1979)
(Nachlass Bonomi – Sammlungen,
4/1/0933–4/1/1085 doboz, 4/1/1054–4/1/1066 dosszié)

2. kép: Bonomi Jenő bort kostól az egyik budaörsi
présház előtt (Jakob Bleyer Heimatmuseum
/továbbiakban JBH/ 92.119.1)

Bár célja a népi kultúra összes jelenségének leírása volt, ezt nem sikerült megvalósítania. Mind 1945 előtt, mind pedig utána gyűjtései jelentős részét a vallási néprajzi témák tették ki. A vallási szokásokra, mindenekelőtt a búcsúra úgy tekintett, mint a német népélet integráló, összefogó részére. Az anyagi kultúra terén csak kis számban végzett kutatásokat, az állattartással és a táplálkozással kapcsolatban jelent meg tanulmánya. Ugyanakkor számos más, folklór témájú írásában találhatunk egyéb témákra,

¹⁵⁵ Bibliográfiáját lásd: TAFFERNER 1980: 297–302.

¹⁵⁶ A Németországban gyűjtött néprajzi anyaga Freiburgban, az egykori Johannes Künzig Intézetben található (ma: Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa). (A hagyatékkal kapcsolatban lásd: RETTERATH – SCHÄTZLE 2007: 197–207.) Hagyatéka négy nagy részből áll:

1. Wissenschaftliche Arbeiten: tudományos munkái, melyek 1933–1978 között jelentek meg.
2. Korrespondenz: Bonominak és Bonomi által írt levelek. Jelentős részét (516 darab) az adatközlők által írott levelek teszik ki, amelyek számos történeti és néprajzi adattal szolgálnak.
3. Lebensdokumente: két személyes dokumentum Bonomi Jenőtől.
4. Sammlungen: Bonomi Jenő fennmaradt gyűjtései (képek, hanganyag, gyűjtési cédulák stb.).

¹⁵⁷ TAFFERNER 1980: 290.

például a szőlő-borkultúrára vonatkozó adatokat. Éppen ezért fontosnak tartottam, hogy teljes munkásságát áttekintsem. Ennek során az egyes tanulmányokban elszórtan apró adatokra bukkanhattam, amelyek disszertációm szempontjából különleges értékkel bírnak. Bonomi Jenő az 1930-as években több olyan szokást gyűjthetett össze, amelyekre ma már nem kaphatunk adatokat. Ezek nem egy esetben a pincebeli életre vonatkoznak. Munkásságának áttekintése tehát egyrészt ezen elszórt adatok miatt volt nélkülözhetetlen, másrészt pedig azért, mert ő volt az első, aki néprajzi szempontból vizsgálta a Budai-hegyvidéket, amelynek részét alkotja az általam kutatott terület is. Úttörő jellegű munkásságával ő maga is tisztában volt, ahogy önéletrajzi tanulmányában írta, „a *Budai-hegységgel összefonódott a nevem, mert a néprajzi irodalomba én vezettem be*”.¹⁵⁸

5.2.3. Helytörténeti gyűjtések

A területre vonatkozó kutatások másik jelentős csoportját a helytörténeti gyűjtések adják, amelyek bár nem szakmai szemmel közelítenek a témához, de számos értékes adat található bennük. A helytörténeti jellegű munkák közt egyrészt megemlíthetők a településekről szóló falumonográfiák,¹⁵⁹ amelyek jelen témára vonatkozóan is tartalmazznak hosszabb-rövidebb leírásokat, másrészt pedig azok a kutatások, amelyeket kimondottan a szőlő-borkultúrával kapcsolatban végeztek. Ezek eredményei hol jobban, hol kevésbé használhatók fel, elsősorban annak függvényében, hogy mennyire részletes vizsgálatot végeztek, a gyűjtést végző mennyire volt alapos. Ezek közül négyet szeretnék röviden ismertetni.

Elsőként Hajdú Erzsébetnek a zsámbéki szőlőművelésről szóló leírását említhetem.¹⁶⁰ A szerző széleskörűen foglalkozik a témával, a németek betelepülésének ismertetése után először a szőlőművelés rövid történetét adja, majd ismerteti a jelentősebb szőlőfajtákat, a szőlőművelés munkafolyamatait. Külön fejezetet szentel a szüret szokásainak, amelynek során érinti a szüreti mulatságokat és a borkezelést is. Az eszközök eredeti, német elnevezéseinek összegyűjtése jelentős értékkel bír, napjainkban ugyanis ezekre már nem emlékeznek.

Hasonló jellegű munkával rendelkezünk az egykori Torbágyról. Rack Áron nagyszüleivel készített interjút, tanulmánya elsősorban erre az anyagra épül.¹⁶¹ Hajdú Erzsébethez hasonlóan a történeti áttekintést követően foglalkozik a szőlőfajtákkal, a szőlőmunkákkal, a szőlő feldolgozása során használt eszközökkel. Célja, hogy összegyűjtse a szőlőművelés szakszókincsét, valamint az ezzel kapcsolatos tárgyi kultúrát és szokásokat. Munkája, hasonlóan a többi helytörténeti íráshoz, leíró jellegű, de adatgazdagsága folytán nélkülözhetetlennek bizonyult kutatásaim során.

A témát érintő harmadik helytörténeti összefoglaló Budaörsről tartalmaz adatokat.¹⁶² 1998-ban a honismereti szakkör hetedikes diákjai végeztek különböző témákban gyűjtéseket, többek közt a település szőlőművelésének történetével kapcsolatban. Ez a munka elsősorban szintén az egyes eszközök régi elnevezéséről közöl értékes adatokat.

Szintén Budaörsre vonatkozóan jelent meg az egyik legjelentősebb, kizárólag az épületekkel foglalkozó munka. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Tervtárában több uradalmi épület tervrajza is megtalálható, amelyek sok esetben pincékkel is rendelkeztek. Ezek elsősorban a XVIII–XIX. századra vonatkozóan adhatnak értékes

¹⁵⁸ BONOMI 1965b: 281.

¹⁵⁹ Ezek közül a legjelentősebbek: HAUSER 1985.; RIEDL 2008. (Budaörs); ROKOLYA 2009.; SZABÓ 1986.; 2009. (Páty); JELLI 1996. (Zsámbék); GENG 2005. (Etyek)

¹⁶⁰ HAJDÚ 1979.

¹⁶¹ RACK 2004.

¹⁶² NÉPSZOKÁSOK... 2001.

információkat. Az ekkor létrejövő uradalmi pincék mintául szolgálhattak a későbbi építkezésekhez, emellett következtetéseket vonhatunk le a szőlőművelés jelentőségére is. A budaörsi dézsmapincére vonatkozó terveket közölte és elemezte tanulmányában Filipszky István, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a XVIII. században a település életében már igen jelentős szerepet töltött be a szőlőművelés.¹⁶³

A helytörténeti gyűjtések közül azokat mutattam be, melyek mind tartalmukban, mind a témához való kötődésükben a legjelentősebbek. Mindezek mellett elengedhetetlen volt a falumonográfiák áttekintése, továbbá jelentős anyagot találtam a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának Kézirattárában is. Ezek mellett meg kell még említenem a helytörténeti gyűjteményeket, amelyek elsősorban a megőrzött eszközöknek, valamint a fennmaradt fotóanyagoknak köszönhetően értékes bázisai voltak a kutatásnak. Ezek közül is kiemelendő a budaörsi Jakob Bleyer Heimatmuseum, valamint a pátyi és a töki helytörténeti gyűjtemény. Budaörsön a néhány kéziratos anyag mellett számos fénykép található mind az egykori „pincefalu” épületeivel, mind a pincékben zajló baráti összejövetelekkel kapcsolatban. Ezzel szemben elsősorban tárgyi anyagában volt jelentős a másik két helytörténeti gyűjtemény. A szőlőfeldolgozással kapcsolatos eszközök mellett azonban ezekben is őriznek néhány régi fotót, amelyek elsősorban a szüret és a szüreti felvonulások, valamint pincebeli mulatságok során készültek.

A területtel foglalkozó kisszámú szakmai munka mellett valamivel nagyobb mennyiségben található meg a helytörténeti gyűjtések, amelyek több esetben kimondottan az általam vizsgált témával foglalkoznak. Egy részük általános leírásokat tartalmaz, de több esetben találkozhatunk rendkívül értékes, terepmunkával ma már nem elérhető adatokkal. Ezen munkákban előfordulnak történeti adatok is, amelyeket gyakran nem láttak el jelzettel, így ezek további pontosítására van szükség. A munkák jelentőségével kapcsolatban harmadikként a dokumentációt, a fényképanyagot kell kiemelni. Nem egyszer olyan épületekre, szakásokra vonatkozóan találhatunk adatokat, amelyek ma már nincsenek meg, illetve nem élnek, gyakran az emlékezettel sem érhetők el.

¹⁶³ FILIPSZKY 2004–2005.

IV. A SZŐLŐMŰVELÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE

1. Középkori és kora újkori adatok a szőlőművelésre

A szőlőművelés igen korán meghonosodott Budán és környékén, már a XII., de legkésőbb a XIII. században általánosnak kell tekinteni. A XIV. században alig van a Duna jobb partján olyan falu, amelynek írott forrásai ne említenék a szőlőt. A vizsgált területről fennmaradt középkori oklevelek is több településsel kapcsolatban utalnak jelentőségére. Ebben nagy szerepet játszhatott a telki apátság, valamint a zsámbéki premontrei kolostor, amelyeknek a misebor biztosítása érdekében szüksége volt saját szőlőterületekre. Nagy jelentőséggel bírhatott Buda közelsége is, ahol már a középkorban nagy területen műveltek szőlőt, s ami egyben megfelelő piacot is biztosított.¹⁶⁴

A zsámbéki premontrei kolostor első okirati említése 1258-ból való. IV. Béla birtokadományról szóló oklevele beszámol arról, hogy a szerzetesek a falu egyharmadához megkapták az ahhoz tartozó erdő felét, két szántót, egy rétet és egy már korábban betelepített szőlőt, valamint egy területet, amit szőlővel telepítettek be.¹⁶⁵ XIV. századi adattal rendelkezünk Budaörsről. 1363-ban a sági konvent előtt a garamszentbenedeki apát saját maga és a Visegrád melletti Szent András monostor apátja nevében tiltakozott az ellen, hogy telepeseik itt szőlőket ültessenek, ugyanis azok adóját nem fizetik, a szőlőket pedig az óbudaiaknak adják el.¹⁶⁶ Budakeszről több adat is rendelkezésre áll, 1351-ből és 1355-ből is szőlőadományozásról számolnak be az oklevelek.¹⁶⁷ Jelentős volt a szőlőművelés Budajenőn is. Az apátság szolgálatában álló lakóiról tudjuk, hogy leginkább föld- és szőlőművelők voltak, egy 1339-es oklevél pedig szőlőhegyet említ a településen.¹⁶⁸ Perbál és Tinnye szőlőtermesztésére egy 1401-ben lezajlott határjárás nyújt adatokat.¹⁶⁹

A szőlőművelés történetében az első töréspontot a XVI–XVII. századi török háborúk jelentették. Korábban általános volt az a nézet, hogy a törökök, mivel nem fogyaszthatták a bort, erőszakkal irtották a szőlőket. Mára bebizonyosodott, hogy mindez nem igaz, mert bár alkoholt nem ihattak, de a bor fontos adó és kereskedelmi cikk volt, a szőlőt pedig egyéb módon is hasznosították (pl. pekmez készítése).¹⁷⁰ A művelési ág XVI. századi jelenlétét mutatják a budai szandzsák összeírásai is. A mindvégig lakott Tökön 1562-ben még 1500 pint musttizedet említenek. Ez később lecsökkent, de szűk harminc évvel később is még 560-at írtak össze.¹⁷¹ Az egész századra vonatkozóan rendelkezni ilyen adatokkal Budaörsről, Budakeszről, Etyekről és Zsámbékról is, igaz, ezek mértéke jóval kisebb volt,

¹⁶⁴ Buda középkori szőlőművelésének történetét lásd: DVIHALLY 1932: 3–21.

¹⁶⁵ HAJDÚ 1979: 104.

¹⁶⁶ BÁRTFAI SZABÓ 1938: 121.

¹⁶⁷ BAKÁCS 1982: 190., 206.

¹⁶⁸ FÖLDES 1953: 17.; BAKÁCS 1982: 159–160.

¹⁶⁹ BAKÁCS 1982: 316.

¹⁷⁰ A szőlők folyamatos jelenlétét személetesen mutatja be Dvihally Anna Mária Buda példáján. A korabeli források elemzése alapján arra a megállapításra jutott, hogy a török megszállás nem korlátozta Buda bortermelését, helybeli és környéki fogyasztása a régi maradt. A várnak a hódoltság korában rendkívül nagy szerepe volt, így a töröknek érdekében állott, hogy határa műveletlenül ne maradjon. Az adófizetők megtartása érdekében törekedtek a békés egymás mellett élésre, így azon területeken, amelyeket a megmaradt lakosság továbbra is művelni tudott, tovább folyt a szőlőkultúra. (DVIHALLY 1932: 22–25.) A budai szőlők állapotával kapcsolatban lásd: EVLIA CSELEBI... 1904: 229., 246., 251–252.

¹⁷¹ KÁLDI-NAGY 1985: 654–655.

mint Tökön.¹⁷² Természetesen a török elleni háborús évszázadok a szőlőművelésben is nyomot hagytak, de teljes pusztulás nem következett be, a szőlőterületek egy része művelés alatt maradt. Ennek egyértelmű bizonyítéka Horváth P. Bernárd, későbbi perjel 1689-ben, a rendfőnöknek írott levele, amelyben kijelenti, hogy Zsámbékon igényes szőlők léteznek. A török kiűzését követő gyors fellendülést mutatja, hogy 1700 körül egy vödörnyi szőlőt (kb. 50 liter) három gulddal számoltak, valamint az, hogy ugyanekkor, a két Zichy fiú, Péter és László osztzkodásakor, négy szőlőskertet birtokolt Zsámbékon a Zichy család, aminek az éves hozama 102 hektoliter volt. Ezt támaszthatja alá az is, hogy Tökön 1715-ben 57 kapás szőlőt írtak össze.¹⁷³ Mivel a Rákóczi szabadságharc évei alatt nem valószínű, hogy ekkora területet telepítettek be, így ez minden bizonnyal a török pusztításokat túlélő szőlő volt.

A fellendülés Buda 1686-os visszafoglalását követően kezdődött meg, amiben jelentős szerep jutott a szerbeknek, akik a török uralom vége felé jelentős számban érkeztek dél felől. Ők kezdték a Gellért-hegy oldali szőlőket megművelni, de egészen Budaörsig birtokoltak területeket. Elsősorban nekik köszönhetően történik a borok terén váltás, ugyanis míg a középkortól, mint világos, aranyszínű bor szerepel a budai, a XVIII. század első felétől már a később híressé váló sashegyi, budai vörösborról olvashatunk, amelynek alapja a Fekete Kadarka volt.

A XVII. század végén meginduló fellendülést bizonyos mértékben a Rákóczi szabadságharc törte meg. A vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében már 1703 végén azt jegyezték fel, hogy a bor hiánya miatt több helyen kénytelenek az itt állomásozó katonáknak sört szállítani. Budával és Pesttel kapcsolatban ekkor még azt írják, hogy e két városnak bőven van bora,¹⁷⁴ hamarosan viszont Buda környékén is jelentkeztek a problémák. 1715-ben az országos összeírás Zsámbékról már ezt írta: „*A szőlőskertek jelenleg tönkre vannak menve, el vannak pusztulva és keveset teremnek; az intenzíven művelő szőlős gazdánál viszont 2-3 vödör bort is hoz.*”¹⁷⁵ A minőség és mennyiség tehát a háborús évek végére jelentősen lecsökkent, de fontos hangsúlyozni, hogy a szőlőtermesztés teljesen nem pusztult el.

2. A szőlőművelés virágkora

Jelentős fordulat a XVIII. században köszöntött be. A XVI–XVII. századi háborúk alatt Buda-vidék jelentős része lakatlanná vált.¹⁷⁶ Egyedül Bián, Pátyon és Tökön maradt meg a református magyar lakosság, a többi falut viszont újra kellett telepíteni. Bár a XVII. század utolsó két évtizedében nagyobb számban érkeztek rácok, a Rákóczi szabadságharc következtében jelentős részüknek menekülnie kellett. A földesurak jobbágy és munkaerő hiányában nem tudták megművelni birtokaikat, így mielőbb szükség volt új lakókra. Az általam vizsgált területre katolikus németek érkeztek, egyedül Perbálra telepítettek nagyobb számban szlovákokat (1–2. táblázat). Buda-vidék más településeinek jelentős

¹⁷² KÁLDI-NAGY 1985: 235–236. (Etyek), 360–361. (Budakeszi), 469–470. (Budaörs), 713–715. (Zsámbék)

¹⁷³ JELLI 1996: 297.; BETFIA 1940: 31.

¹⁷⁴ BOROSY 1987: 62–63.

¹⁷⁵ JELLI 1996: 297.

¹⁷⁶ Legkorábban Perbál és Torbágy válik pusztává, az 1546-os adóösszeírásban már nem szerepelnek. Budajenő először az 1559-es összeírásban jelenik meg rájuk nélkül. Budaörsöt 1596 elején hagyják el lakói, Zsámbékot pedig 1635 után. Etyeket 1626-ban még lakotként említik, később viszont elnéptelenedik. Budakeszire 1606 végén visszatérnek egykori lakói, ez a település 1686-ban válik lakatlanná. (KÁLDI-NAGY 1985: 330., 640.; L. GÁL 1988: 26–44.; GENG 2005: 21.)

részére elsősorban szintén közép- és délnémet területekről jöttek az új lakók. Csak Sós-kútra és Tárnokra, valamint a valamivel távolabbi pilisi falvak egy részébe telepítettek szlovákokat. A vármegyén belül Buda környékére különösen sok német érkezett, akiknek beköltözését politikai okokból az uralkodó is előmozdította. A telepítésekben jelentős szerep jutott a Zichy családnak, akik Budakeszire 1698-ban, Budaörsre 1720-ban, Perbálra pedig 1736-ban telepítették az első német családokat. Zsámbékon 1690 elején süllyesztették jobbágyi állapotba a magyar katonákat, majd az 1710-es években megkezdődött a németek betelepítése is. Torbágyra 1699-től, Budajenőre 1703-tól érkeztek az első új lakók.¹⁷⁷ Etyeken 1720-ban kezdődött meg a jezsuiták támogatásával a németek betelepítése.¹⁷⁸ A telepítések sikeresek voltak, a regnicoláris összeírás szerint 1715-höz képest 1728-ra többszörösére nőtt a családok száma. A növekedés vármegyei és járási viszonylatban is kiemelkedő, de ezzel párhuzamosan itt nőtt meg a legjelentősebben a szellérek száma.

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb	Beszélni nem tudók
Bia	1688	416	11	-	-	114
Budajenő	72	727	7	-	-	32
Budakeszi	200	2997	19	-	6	135
Budaörs	141	3886	23	-	10	316
Etyek	255	2034	22	-	4	223
Páty	2193	49	3	-	1	71
Perbál	46	1030	305	-	-	52
Torbágy	40	1227	3	-	-	49
Tök	1367	57	1	1	19	54
Zsámbék	642	2978	1	-	6	161

1. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1881-ben¹⁷⁹

A szőlőművelés fellendítését a telepítő földesurak adókedvezményekkel igyekeztek támogatni, az új telepesek többéves adómentességet kaptak a szőlők után. A szőlők telepítése azonban hosszú éveket, évtizedeket vett igénybe, s Zsámbék példája jól mutatja, hogy a kezdeti években a németek sem fordultak minden esetben a szőlőművelés felé. Mindez azért érdekes, mert a németekkel kapcsolatban általános megállapítás szokott lenni, hogy megérkezésükkor azonnal nagyarányú telepítésekbe kezdtek. Ezzel szemben Zsámbékon 1725–1726-ban a 41 magyar gazdától 81 vödör (kb. 40,5 hektoliter) adó érkezett, míg a 42 némettől, akik ekkor adómentességet már nem élveztek, csak nyolc vödör (kb. négy hektoliter). Egy 1727-es földesúri összeírás szerint pedig míg az ötven magyar alattvalónak 206 kapás szőlője volt, s mindössze öt nem birtokolt területet, addig a 172 német lakó közül csak 68 rendelkezett szőlővel, amelyek többnyire kis területűek voltak.¹⁸⁰

¹⁷⁷ L. GÁL 1988: 64–69.; DÓKA 2008: 272., 280.

¹⁷⁸ GENG 2005: 42–44.

¹⁷⁹ A MAGYAR KORONA ORSZÁGAIBAN... 1882: 90., 205.

¹⁸⁰ JELLI 1996: 297–298. Zsámbékon egy 1720-as oklevél szerint 61 magyar, 31 német és 10 szerb család élt. (PATI NAGY 1991: 49.) A XVIII. század végére ez az arány jelentősen átalakult, ekkor a magyarok a

Település	Római katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Görög katolikus	Egyéb
Bia	1196	973	8	52	-	-
Budajenő	811	24	-	-	-	-
Budakeszi	3310	34	1	3	-	2
Budaörs	4340	21	12	1	1	1
Etyek	2341	146	1	50	-	-
Páty	356	1893	-	68	-	-
Perbál	1413	10	-	6	-	4
Torbágy	1295	6	4	14	-	-
Tök	102	1350	3	26	4	14
Zsámbék	3319	36	8	425	-	-

2. táblázat: Vallási megoszlás 1881-ben¹⁸¹

A szőlők jelenlétét, a fellendülés lehetőségét mutatja viszont, hogy Bél Mátyás Pest-Pilis-Solt vármegyéről szóló, a XVIII. század első felében írt munkájában Budaörs szőlőhegyére jó termő gyümölcsöt említ és Páty domboldalát is alkalmasnak tartotta a szőlőművelésre. Ekkor viszont még nem beszélhetünk nagyarányú művelésről, mert például Budakeszivel kapcsolatban ugyan említi a szőlőket, de megjegyzi, hogy ezek még kevés termést hoznak.¹⁸² A szőlőművelés terjedésére szolgál adatul a vármegye 1728-as összeírása is, amiből jól látszik, hogy bár szőlő a legtöbb település határában termett, ez még korántsem éri el az igazi piacképes színvonalat, a bor jelentős részét maguk fogyasztják el.¹⁸³ A lehetőségek viszont adottak voltak egy fejlett szőlőkultúra kialakulásához. Nagyobb jelentősége a XVIII. század második felében lett, amihez hozzájárulhattak a nyugodtabb körülmények. Egyrészt egy hosszabb ideig tartó háborúmentes időszak következett, másrészt pedig a XVIII. század első felében többször is jelentős pusztításokat végző pestis visszaszorult, az utolsó nagy járvány az 1730-as évek végén volt. A nyugodtabb, stabilabb időszak a lakosságszámban is megmutatkozott, az 1744. és az 1771. évi dikális és taxális összeírások, valamint a lélekösszeírások is folyamatos emelkedést mutatnak.¹⁸⁴ Tovább növekedett viszont a zsellérek száma, amelynek elsődleges oka a járás több településére jellemző szűk határ volt. Az 1828-as országos összeírás alapján elmondható, hogy bár a zsellérek száma mindenhol magas volt,

lakosság alig egyötödét adták. Husz Ildikó ennek okát a születésszabályozásban és a vegyesházasságokban látja. (HUSZ 2002: 57.) Etyeken is a század első felében a magyarok voltak többségben, az 1750-es években azonban a németek létszáma és gazdasági ereje növekedett meg. A magyar családok sorsa 1763-ban pecsételődött meg. A helybeli plébános a földesúr, a komáromi jezsuita házfőnök hallgatolagos beleegyezésével megtiltotta az 1763-ban elhalt etyeki kálvinista lelkész református szertartás szerinti eltemetését, amivel nyílt, tettelegesséig fajuló összeütközést provokált az addig békében egymás mellett élő, túlnyomórészt német ajkú katolikusok és magyar reformátusok közt. A magyarok többsége élt a szabad költözés jogával. (GENG 2005: 35.)

¹⁸¹ A MAGYAR KORONA ORSZÁGAIBAN... 1882: 90., 205.

¹⁸² BÉL 1977: 123., 125.

¹⁸³ BOROSY 1997: 183. (Tök), 191. (Zsámbék), 209. (Budajenő), 223. (Páty), 231. (Bia), 239. (Torbágy), 247. (Budakeszi), 255. (Budaörs)

¹⁸⁴ Az erre vonatkozó adatokat lásd: DÓKA 2008: 324–325., 328–329. Az 1774-es és az 1783-as lélekösszeírás elemzését lásd: ÓRI 2003.

különösen nagy arányban voltak jelen Budakeszin és Budaörsön. Ezen két településen a 18–60 év közötti családfők 82, illetve 87%-a volt házas vagy házatlan zsellér. A jobbágyok és zsellérek száma a legkiegyenlítettebb Pátyon és Tökön volt.¹⁸⁵ A zsellérek magas száma kedvezett a szőlő-borkultúrának, számukra a felemelkedést, a kiutat a szabadabb jogállású szőlők birtoklása, művelése jelenthette. Fontos megjegyeznünk, hogy az egyes települések határa nem egyformán kedvezett a szőlőnek. A Budaörsön termelt borok egy részét kiváló minőségűnek tartották, több település viszont kevésbé jó minőséggel rendelkezett, ezek elsősorban a helyi szükségletek kielégítésére termeltek. Ezt támasztják alá a XVIII. század közepéről rendelkezésünkre álló kilenc pontos kérdőívre adott válaszok.¹⁸⁶ Ezekből megállapítható, hogy minden településen a haszonvételek között szerepelt a szőlő, de mind mennyiségi, mind minőségi különbségek megfigyelhetők. Budajenő, Tök semleges választ adott, csak annyit tudni, hogy vannak szőlőik, boruk elfogadható minőségű, van, hogy eladásra is alkalmas. Gyenge terméssel rendelkezett Perbál és Zsámbék, de még inkább Bia,¹⁸⁷ Budakeszi¹⁸⁸ és Páty.¹⁸⁹ Egy, a pátyiak által 1780-ban írt levél szintén a rossz minőségről számol be. Ebben azért kéri a bérleti díj emelésének mellőzését, mert boraik „oly becstelenek szoktak lenni”, hogy akójuk egy forinton, sokszor pedig csak 75 krajcáron kel el.¹⁹⁰ Igazán jó minőséget csak Budaörssel kapcsolatban említenek.¹⁹¹

Kisebbségi fejlődést mutat Vályi András országleírása, aki leginkább a biai és a torbágyi bort dicséri. Mind a két falunál jól termő határról ír, ahol „minden javai vagynak”, de „borral leginkább bővelkedik”¹⁹² és „szorgalmatos szőlőművelésekből javították állapotukat”.¹⁹³ Ezek mellett Zsámbék tett szert nagyobb jelentőségre, ennek lakói kereskedőknek adták el borukat.¹⁹⁴ Ezt a XVIII. században, de főleg annak második felében végbemenő fellendülést a számadatok mellett az uradalmi épületek is bizonyítják.

¹⁸⁵ DÓKA 2008: 336–337.

¹⁸⁶ Mária Terézia 1767-ben bocsátotta ki úrbérrendeletét, amelynek végrehajtása érdekében felmérték a vármegyéék állapotát. Kilenc úrbéri kérdőpontot állítottak össze. Az ezekre adott válaszokból tisztázódtak a természeti adottságokból fakadó haszonvételek, a helység lakosságának földesúrral való viszonya, a határhasználat módja. A vármegyére vonatkozó általános elemzést lásd: NOVÁK 2006: 13–82. A vizsgált településekkel kapcsolatban a kilenc úrbéri kérdőpontra adott válaszok forrásközlését lásd: NOVÁK 2006: 125–127. (Bia), 137–139. (Budaörs), 139–141. (Budakeszi), 274–276. (Budajenő), 308–310. (Torbágy), 363–365. (Páty), 379–381. (Perbál), 500–501. (Tök), 530–531. (Zsámbék) A kérdőpontokra adott válaszok mellett további levéltári források felhasználásával a XVIII. századi Pest és Pilis vármegye azon régióihoz tartozó települések lakóinak gazdálkodását tekintette át Kocsis Gyula, amelyek a mai Pest megye közigazgatási határain belül voltak. (KOC SIS 2008. A vizsgált településekre vonatkozó részt lásd: 393–428.)

¹⁸⁷ „...Terméketlen szöllejek lévén magok határába, s- egyéb azomban is rajtok savanyú Borok Teremnek, annyiból mindazon által szöllejeknek veszik hasznát, hogy fél esztendeő beli Korcsmájokon magok Termés beli Borait árullyák, de más helyre ritkán adhatták el...”. (NOVÁK 2006: 125.)

¹⁸⁸ „...Ezen helységnek vagyon ugyan szőlő hegye a' maga határában, de minthogy savanyú Borok termenek, annak nem sok hasznát veszik...”. (NOVÁK 2006: 140.)

¹⁸⁹ „...Ami ezen helységben lévő Beneficiumokat illeti, vagyon ezen helységnek szőlő Hegye, de mivel hogy Kelemetes Bor szőlő Hegyein nem terem, olyan áron, mint más helység beliek el nem adhatták...”. (NOVÁK 2006: 364.)

¹⁹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (továbbiakban MNL PML) IV.165a. 43. doboz – Páty úrbéri pere (első közlés: KOC SIS 2008: 401.)

¹⁹¹ „...ezen Helységnek a' Nemes Vármegyébe nevezetes szőlő hegye vagyon, mind maga határába; mind pedig Cséky Pusztán, mellyet eők bírnak, és ottan termet Borait minden Esztendőbe pénzre fordéthatyák, és onnét legjobban élelmeket táplállyák, ehez járul azis, hogy a' helységbe fél esztendeő beli Bor Ároltatások a' Fölséges Camra alatt Lévén, onnét, mint hogy Ország útyába lagnak falunak jövedelme szaporodik;” (NOVÁK 2006: 138.) Budaörs szőlőművelésének jelentőségét mutatja az is, hogy a város 1739-es pecsétjén egy kereszt és két szőlőfürt látható.

¹⁹² VÁLYI 1796 /I./: 205. (Bia)

¹⁹³ VÁLYI 1799 /III./: 512. (Torbágy)

¹⁹⁴ VÁLYI 1799 /III./: 680.

Ekkor épült fel a Zichyek dézsmapincéje Budaörsön, de a feljegyzésekből az is kiolvasható, hogy a nagy mennyiségű bort az uraság Zsámbékon három pincében tartotta.¹⁹⁵ Ez a virágzó időszak a XIX. században is folytatódott, igaz, Magda Pál 1819-ben még súlyos hiányosságokról számol be, problémának tartja, hogy inkább sok, mint jó bort akarnak nyerni az országban. És annak ellenére, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye „*jeles és híres termése a' Budai veres bor, melly igen jó ízű is*”, a Budai borvidéket még nem említi a legjelesebb magyarországi bortermő helyek között.¹⁹⁶ Fényes Elek településekről szóló rövid leírásai viszont egyértelműen mutatják a fejlődést. A század közepére valamennyi általam vizsgált helység szőlőhegygel rendelkezett, s egyre jelentősebbé vált ez a művelési ág. Etyeknek ekkor már szép szőlőhegye van, de híres, sikeres búzája mellett jelentős szőlőterülete van Budakeszinek és Pátynak is. Bia és Zsámbék jó bort terem, a budaörsi lakosok többsége pedig szőlőművelésből él.¹⁹⁷ Ennek a fellendülésnek eredményeképpen ebben az időszakban jelentősen megnövekszik a présházak és pincék száma. Az épületek kialakításának minden bizonnyal a fajta- és ízlésváltás is kedvezett, ekkor ugyanis a hagyományos, Kadarkára épülő vörösborkultúra már visszaszorulóban volt.¹⁹⁸ A vörösborkok készítésénél egyre inkább terjedt az az eljárás, hogy idővel lefejtették a törkölyről és hordóban tárolták. Az ízlésváltásnak köszönhetően pedig egyre inkább a fehér fajták (Mézese fehér, Muskotály, Rakszőlő, Sárfehér, Vörös Dinka) kerültek túlsúlyba, amelyek eltartásához már nélkülözhetetlenek voltak a megfelelő építmények.¹⁹⁹

A XIX. század közepére a szőlőhegyek minden település számára biztosították az elegendő mennyiségű bort, s kereskedelmi áruként való értékesítésére is vannak adatok. Az országleírások és vármegye-monográfiák egyben azt is jól mutatják, hogy ezen művelési ág jelentősége fokozatosan növekedett. A kilenc pontos kérdőívre adott válaszokból egyértelműen kitűnik, hogy csak Budaörs rendelkezett igazán jó minőségű borral, de a XVIII. század végén Vályi András már több településnél is ezt említi. Bő öt évtizeddel később Fényes Eleknél már minden esetben olvashatunk arról, hogy a település szőlőhegygel rendelkezik, az 1860-as évekre pedig különös jelentőségre tett szert Budaörs mellett Páty is.²⁰⁰ A vizsgált települések közül ekkorra ez a kettő kiemelkedett, de Pesty Frigyes a többivel kapcsolatban is általában jó borról számolt be. Egyedül Töknél említett középszerűt, Torbágnál pedig savanyút.²⁰¹ Az 1860-as évek jelentős fellendülését mutatja az is, hogy Etyeken öt év alatt 240-ről hatszáz holdra nőtt a szőlőterület, egyrészt a kedvező piaci feltételek miatt, másrészt azért, mert a közepes minőségű legelőterület intenzívebb hasznosításába kezdtek, mivel jelentős állattenyésztés nem honosodott meg. Ez a növekedés itt egészen a filoxéráig megfigyelhető volt, 1880-ra nyolcszáz kataszteri hold szőlővel rendelkezett a település. Ezt a fellendülést jól mutatja a *Borászati Lapokban* 1870-ben megjelent jelentés: „...s előttünk áll végre Etyek, melynek bora az 1862. évi kiállításon még fel sem tűnt, s általában mint igen közönséges ismertetett, s most [...]

¹⁹⁵ JELLI 1996: 298.

¹⁹⁶ MAGDA 1819: 80., 266.

¹⁹⁷ FÉNYES 1851 /I./: 131. (Bia), 183. (Budakeszi), 184. (Budaörs), 312. (Etyek); 1851 /III./: 206. (Páty); 1851 /IV./: 334. (Zsámbék)

¹⁹⁸ A balkáni vörösborkultúra egyik jellemzője volt a pincék hiánya. (Részletesen lásd: ANDRÁSFALVY 1957: 63–64.)

¹⁹⁹ GALGÓCZY 1861: 240.; KELETI 1875: 76.; PETTENKOFFER 1911: 97.; ANDRÁSFALVY 2013: 18. A fehérborok arányának túlsúlyát jól mutatja Keleti Károly 1873-as statisztikája. Arányait tekintve a vörösborknak legnagyobb szerepe Budakeszin, Pátyon, Tökön és Zsámbékon volt, igaz, ezen településeken is a fehérbor kétszerese volt a vörösnek. (KELETI 1875: 300., 345–346.)

²⁰⁰ „Terem tiszta buza és kétszeres, árpa és zab, kevés burgonya, és tengeri, rozs semmi. – ebből igen keveset pénzkelhetnek a lakosok, – hanem azt a bor termés potolja, – igen kemény tarthatós hegyi borok teremnek, vetekednek a legjobb vidékbeli Magyar borokkal kivált ha tisztán manipulálnák.” (PESTY 1984: 272. Adatai 1864–1865-re vonatkoznak, ekkor bocsátotta ki felhívását a helynevek gyűjtésére.)

²⁰¹ PESTY 1984: 64. (Budaörs), 188. (Budajenő), 272–274. (Páty), 421. (Torbágy), 430. (Tök)

*versenyez a híres moóri borral, a kereskedésben pedig majdnem a budaival fizettetik egy áron.*²⁰²

A következő jelentős összefoglaló munkák az 1870-es évek végén jelentek meg Galgóczy Károlynak köszönhetően. Ez a szőlőművelés jelentőségének további növekedését mutatja. A budaörsiek boraikat ekkor már külföldön értékesítik. Feldhoffer Márton, Frank István, Hauser János, Kreiszb Orbán, Schaczal György és Weber Lipót külföldi kereskedőkkel voltak kapcsolatban, évenként nagy mennyiségű bort szállítottak általuk határainkon túlra. Az itt termelt borok minőségét mutatja, hogy három gazda 1873-ban a bécsi világkiállításon érmet és díszoklevelet nyert.²⁰³ Az 1870-es évek végére már Torbágy is jelentős szőlőműveléssel rendelkezett, Galgóczy a budaörsit megközelítő borokról számol be,²⁰⁴ a pátyi borokat pedig a budaihoz hasonlítja, melyeket messze vidékekre elhordanak.²⁰⁵ Bián a legfontosabbnak tartja a szőlőművelést, jó minőségű bor terem Tökön, de jó karban van a zsámbéki szőlőművelés is, Budajenő lakosainak bora pedig pesti és tétényi pincékbe került.²⁰⁶

Buda-vidék településeit tekintve egy érdekes folyamat figyelhető meg. A szőlők telepítése a XVIII. század elején megkezdődött, s folyamatosan növekedett a művelési ág jelentősége. A XVIII. század második felére már minden településen foglalkoztak vele, de ekkor a minőséggel még jelentős problémák voltak, egyedül Budaörs emelkedett ki. A XIX. század második felére viszont több településen fontos kereskedelmi terméké vált a bor. Ennek a fellendülésnek legszebb példái a még ma is látható pincék, amelyeknek jelentős része épült ezekben az évtizedekben. Ezzel párhuzamosan viszont – elsősorban a kezelésben jelentkező hiányosságok miatt – egyre súlyosabb problémák jelentek meg. A *Borászati Lapok* 1873-ban a budai borok hanyatlásáról számol be, aminek oka, hogy a gazdák az inkább jövedelmezőbb, de kevésbé minőségi fajtákra térnek át. Az írás szomorú jövőképet fest,²⁰⁷ de a viszonylag kedvező piacnak köszönhetően ekkor még ezek a problémák nem igazán éreztették hatásukat, a hamarosan megjelenő filoxéra következtében pedig nem is tudtak jelentős változásokat előidézni.

3. Pusztulás és hanyatlás

3.1. A filoxéra és következményei

A filoxéra az egész magyarországi szőlőművelést fordulóponthoz juttatta, „*de az az átalakulás, a mely a vármegye szőlőművelésében a filloxera-pusztítás következményeként*

²⁰² Borászati Lapok 2. évf. 8. sz. 487. (1870)

²⁰³ GALGÓCZY 1877: 50–52. „*A szép fekvésű szőlőhegyeket, melyek a budai Sashegy irányában húzódnak, a nép kitünő gonddal és szorgalommal miveli, s azokon a sashegyihez hasonló igen finom veres bort termel, évenként mintegy 20-30,000 akó mennyiségben, melyet külföldre szokott eladni budaeörsi sashegyi cím alatt, 15, 20, 25 forintjával akónként.*” (GALGÓCZY 1877: 50. Budai borvidékről szóló írását lásd még: Borászati Lapok 4. évf. 16. sz. 127–128. /1877/)

²⁰⁴ GALGÓCZY 1879: 496.

²⁰⁵ GALGÓCZY 1877: 58. „*Ezt népe kitünő szorgalommal és gondos értelmességgel is miveli; rajta a budaival minden tekintetben vetekedő, jeles bort termel, mely csakugyan rendszeren budai név alatt is jó kereskedésbe, s azzal egyenlő áron kelvén, a vidéki vevők által helyben kerestetik meg.*” (GALGÓCZY 1879: 496.)

²⁰⁶ GALGÓCZY 1877: 54. (Bia), 64. (Budajenő), 67. (Tök), 69. (Zsámbék)

²⁰⁷ „*Ha 4–6 évig még úgy folytatják, mint megkezdték, a budai bor nem lesz többé az, ami volt s ez okatlan gazdálkodás sujtani fogja azokat is, kik az eddigi fajt szorgalmasan nevelik. Jó lesz tehát a figyelmeztetést már most tudomásul venni.*” (Borászati Lapok 5. évf. 11. sz. 695. /1873/)

beállott, a maga nemében páratlanul áll”.²⁰⁸ A vész egy rendkívül virágzó gazdasági ágat semmisített meg, melynek nyomai, ahogy Drucker Jenő írta, „örökké meg fognak maradni”.²⁰⁹ A Budai borvidék ezt követően soha többé nem nyerte vissza jelentőségét, az 1870-es években virágzó pátyi szőlőkultúra szinte teljes egészében megsemmisült. Az ország számos más területéhez hasonlóan itt is teljes készületlenségben találta a vész a szőlőgazdákat, amihez hozzájárult a filoxéra pusztításában való kételkedés, valamint a védekezési módok ismeretének a hiánya. Ezt jól mutatja, hogy bár már a pusztítás megjelenése előtti években folyamatosan ellenőrizni kellett a szőlőket, sokszor ezt a fontos feladatot hozzá nem értő emberek végezték. Budakeszi előljárósága 1880. március 26-án jelentette is ezt a problémát. Elpanaszolták, hogy községükben „oly egyének, kik a szőlővesszők megvizsgálásához kellő képzettséggel bírnának nem léteznek”.²¹⁰

A filoxéra a vármegyében 1880. június 13-án Tótfaluban (ma Tahitótfalu) bukkant fel először Málnay Ignác vesszőkereskedő szőlőjében, aki már évek óta látta, hogy szőleje pusztul, de mivel nem ismerte fel a bajt, nem tett róla jelentést. A fertőzés júliusra elérte Szentendrét. A minisztérium még 1880. március 2-án kibocsátott egy rendeletet, amelyben utasította a vármegyei közigazgatási bizottságot, hogy a szolgabírák és a rendes tanácsú városok polgármesterei igyekezzenek megnyerni megfelelő számú szakértőt, akik vállalják településük felügyeletét. A vármegyei közigazgatási bizottság 475. szám alatt kelt határozata értelmében választották meg ezeket a személyeket (1. melléklet).²¹¹ A bajt azonban nem lehetett megakadályozni, 1882-ben a fertőzés a Dunát átlépve elérte Visegrádot, majd ugyanezen évben jelentik, hogy Páty község szőlőit is gyanúsak találták.²¹² 1885-ben Páty mellett elérte Budajenőt, Etyeket, Perbált és Tököt, 1892-re pedig Biát, Budakeszit, Budaörsöt, Torbágyot és Zsámbékot, tehát a vizsgált terület valamennyi települését.²¹³ 1893-ban így írnak a Budai hegyvidékről: „E hegyeknek kivált az alsóbb lejtőit még csak néhány évvel ez előtt is szebbnél szebb szőlőültetvények borították, bő szüretekkel jutalmazva a szőlőmunkások szorgalmát. Ma már kopáron állnak a régi jeles bortermő szőlők. A filoxera annyira elpusztított mindent, hogy a roppant kárt vallott gazdák az utolsó tőkét is kénytelenek voltak kiirtani.”²¹⁴ Hasonlóan szomorú képet fest 1904-ben Karikó János Biáról szóló versében (2. melléklet).²¹⁵

*Volt borunk, nem fájt a szívünk máséra,
De elpusztítá a kutya filokszéra.*

[...]

*Bizony nagy beteg lett a mi szőlőhegyünk,
Évenként tiszter is patikába megyünk.
Remény patikáros biztat és hiteget,
Hogy csak krisztérozzuk a szegény beteget.*

²⁰⁸ PETTENKOFFER 1911: 97.

²⁰⁹ DRUCKER 1905: 27.

²¹⁰ MNL PML IV. 415b. XII.879/88.

²¹¹ Bia és Torbágy: Steer Lajos helybeli orvos; Budajenő: Reiczner Simon és Trautmann József szőlőbirtokosok; Páty: Ginzery István orvos; Perbál: Kaiser Mátyás községi bíró; Zsámbék: Bader Antal, Schneider György szőlőbirtokosok, Helly János községi orvos (MNL PML IV. 415b. XII.879/88.)

²¹² Borászati Lapok 9. évf. 21. sz. 168. (1882)

²¹³ Borászati Lapok 13. évf. 1. sz. 4. (1886); 25. évf. 17. sz. 181. (1893)

²¹⁴ THIRRING 1893: 536.

²¹⁵ KARIKÓ 1904: 238.

A filoxéra pusztítását és a felújítási kísérletek sikerességének mértékét szemléletesen mutatják a statisztikai adatok is (3–4. táblázat). Budajenőn a teljes szőlőhegy elpusztult. Szinte 100%-os volt a pusztulás Bián, Torbágyon, Zsámbékon és az egyik legjelesebb szőlőtermő településen, Pátyon. A szőlőterületek jelentős része lett a filoxéra áldozata Etyeken is, Budakeszin és Budaörsön pedig a területek több mint 70%-a pusztult el. A táblázat adataiból kiolvasható, hogy az egyes települések nem azonos módon reagáltak a helyzetre, a XIX. század végén megkezdődő felújítások eredményességében lényeges eltérések mutatkoztak. A helyreállítás Budajenőn, Budakeszin és Budaörsön jelentős mértékben sikerült, de főleg ez utóbbi településnél az őszibarack vette át a vezető szerepet,²¹⁶ a szőlők tekintetében pedig a csemegeszőlő mennyiségében történt nagy ugrás.²¹⁷ A másik csoportba azok a települések tartoznak, amelyek határában ugyan jelentősebben növekedett közel húsz év alatt a szőlőterület, de korábbi szerepét nem nyerte vissza. Ide tartozik Bia, Perbál, Torbágy és Zsámbék.²¹⁸ A szőlőterületekkel kapcsolatban még egy érdekesség figyelhető meg. Perbálon és Tökön 1873 és 1895 között növekedett a szőlőterület. A beültetett és a parlag vagy kiirtott területek arányát megnézve viszont megállapítható, hogy szinte 100%-ban ez utóbbi kategóriába estek a szőlőik, tehát filoxéramentes, termő területe ennek a két településnek sem nagyon volt. Tökön ráadásul a későbbi évtizedekben is jelentősen elmaradt a szőlőterület nagysága a filoxéra előtti állapottól. A legjelentősebb pusztulást Páty szenvedte el, itt a szőlőknek mindössze 32%-át állították helyre. Ezzel a pátyi szőlőkultúra teljesen elvesztette jelentőségét, s mindez a présházak és pincék funkciójában is jelentős átalakulásokat eredményezett.

Páty mellett a másik kiugró példa Etyek, itt azonban ellentétes folyamat zajlott le. A XX. század első felétől a legjelentősebb szőlőtermesztő településsé vált Buda-vidéken. Egyrészt Budaörs mellett a legnagyobb szőlőterülettel rendelkezett, másrészt a legbővebben termő fajtákkal.²¹⁹ Mindez viszont közel sem a legjobb minőséget jelentette. A szomszédos települések gazdái szerint valóban az etyekieknek voltak a legszebben gondozott szőlőik, de a minőség hagyott némi kívánnivalót maga után. *„Az etyekieknek annyi boruk van, hogy az valami! Minőségre azonban nem ez volt a legjobb, ugyanis szőlőik főleg lapos területeken helyezkedtek el, jobb boruk a gyúrói határ felé volt. A hegyi*

²¹⁶ Az 1895. évi statisztika egyrészt jól mutatja, hogy ekkor még a gyümölcsstermelés terén nevezetes termőtájak nem alakultak ki, másrészt pedig azt, hogy a Budai járás legnagyobb és legfejlettebb gyümölcskultúrája Budaörsön volt. A később kialakult őszibarack táj kezdeti nyomai itt már megtalálhatók voltak. A jelentős fejlődés a XX. század elején indult meg és egészen a második világháborúig fokozódott. (A Budaörsön és környékén kialakult őszibarack-termelő tájra vonatkozóan lásd: ELEK 1957: 91–94.; MOHÁCSY, id. – MALIGA – MOHÁCSY, ifj. 1959: 30–36.)

²¹⁷ Budaörs már a filoxérát megelőzően is jelentős mennyiségben szállított csemegeszőlőt piacra. 1876-ban Entz Ferenc így ír erről: *„Hogy Budaörs községe hazánk leginkább életre való községei közé tartozik, azt tudja Budának egész környéke. A budaörsi szőlősgazda háziasszonyának engedi át a szőlőiben előforduló szemendriai tőkéknek termését, melyet a szorgalmas asszonyok télen át a pesti piacon és boltokban elárúsítanak, – figyeljétek meg, széles e hazának háziasszonyai! – e forrásból ruházkodnak a budaörsi szépek, és pedig mondhatom, hogy sokan igen is szépen.”* (Borászati Lapok 3. évf. 24. sz. 279. /1876/) A csemegeszőlő termesztése a városiasodás fejlődésével, az igényesebb étkezéssel, valamint az újabb szőlőfajták, elsősorban a Csiri-Csuri elterjedésével vett még nagyobb lendületet. (Összefoglaló jelleggel lásd: FEYÉR 1970: 358–367.)

²¹⁸ Zsámbék jelentős szerepet vállalt a szőlők felújításában. 1890-ben a volt uradalmi pajta területén, körülbelül három hold nagyságú részen hozták létre a községi szőlőtelepet, majd 1899-ben a Mezőgazdasági Minisztérium alapított egy állami szőlőtelepet az ún. jegyzői földeken. Február 15-én a község hét hold nagyságú földet haszonbérbe vett, amit 1909-ben tíz évvel meghosszabbítottak. Még 1910-ben is ez volt az egyetlen ilyen intézmény a vármegyében. Az állami vállalkozás hasznot hozott a községnek. Az első tíz évben szőlőművelő tanfolyamokat tartottak, a szőlők felújítása örvendetesen haladt előre. A kísérletezés 1913-ban fejeződött be, ekkor a Mezőgazdasági Minisztérium pénzhiány miatt felmondta a szerződést. (JELLI 1996: 299–300.)

²¹⁹ *„Ha vizet kértek, bort adtak, mert annyi volt.”* (ANDRÁSFALVY 1954b: 1.)

bor volt híres, Budakeszinek, Budaörsnek és Törökbálintnak volt híres bora.”²²⁰ A filoxérát követő gyors fellendülést éghajlat- és talajadottságainak köszönhetette, a fő ösztönzést pedig egy addig nem ismert piaci értékesítési lehetőség, a magyar pezsgőgyártás megkezdése nyújtotta, amelyhez a szükséges alapbor körülbelül 50%-át Etyek adta. Határa nedvesebb, laposabb, mint a többi buda-vidéki szőlőtermelő faluáé. A Budai borvidék filoxéra okozta pusztulása után a nedvesebb talajt kedvelő amerikai alanyok a száraz, meszes hegyoldalokban nem tudtak jól kifejlődni. Ezzel szemben Etyek lapos részein gyorsan megindult a szőlőtelepítés, ami bár később veszített jelentőségéből (németek kitelepítése), de ennek ellenére mindmáig a borvidék legjelentősebb települése maradt. Andrásfalvy Bertalan szerint ezt a folyamatot jól mutatja, hogy a XX. század első felében az etyeki gazdák felvásárolták Budajenő, Budakeszi és Telki nagy szőlőpréseit. A gazdasági, társadalmi változásokat figyelembe vevő német szemléletet mutatja, hogy az etyeki gazdák a fajták tekintetében is igyekeztek az új igényekhez alkalmazkodni. A direkttermők helyett áttértek a nagy szemű, kevés magvú, bőven termő ún. *Freschkremple* (Budai Zöld) fajtára, amelynek savanyú, zöld színű borát a pezsgőgyárak vásárolták fel nagy mennyiségben.²²¹ Ezt a fellendülést szemléletesen mutatja, hogy 1896 és 1944 között 1160 kataszteri hold szőlőt telepítettek Etyeken.²²²

Település	1873	1895	1913	1935	1965
Biatorbágy	371	9	220	199	180
Budajenő	23	-	30	31	2
Budakeszi	129	36	146	73	228
Budaörs	403	93	494	536	341
Etyek	367	25	440	374	414
Páty	242	13	77	79	83
Perbál	82	108	63	55	15
Tök	145	154	51	46	59
Zsámbék	186	2	148	141	68

3. táblázat: A szőlőterület nagysága hektárban (1873–1965)²²³

Összességében elmondható, hogy a filoxéra jelentős pusztítást okozott, az egykori Budai borvidék elvesztette jelentőségét. Természetesen a vészre az egyes települések nem egyformán reagáltak, ez az általam vizsgált területen is megfigyelhető. A leggyakoribb az volt, hogy a felújítás bizonyos mértékben megtörtént, a szőlőművelést tovább folytatták, de területi csökkenés lett a filoxéra következménye, a szőlőművelés gazdálkodás rendszerében betöltött szerepe megváltozott. Ezenkívül viszont szélsőséges, mind pozitív, mind negatív esetek is voltak. Az eltérő reakciókban a piaci viszonyoknak, a társadalmi szerkezetnek, az egyes települések gazdasági adottságainak volt jelentős szerepe.

Andrásfalvy Bertalan kutatásai alapján arra a megállapításra jutott, hogy Buda-vidék

²²⁰ ANDRÁSFALVY 1954b: 5. Hogy valóban milyen savanyú lehetett az etyeki bor, jól mutatja, hogy ezt egy falucsúfó is megőrizte. *In Edeck gibt es einen hohen Berg und sauren Wein, der Teufel will in Edeck sein. Etyeken egy magas hegy van és savanyú bor, az ördög Etyeken akar lenni.* (MÁRKUS 1997: 100.)

²²¹ ANDRÁSFALVY1953a: jelentés

²²² GENG 2005: 179.

²²³ SZŐLŐTERMELEÉS KÖZSÉGSOROS... 1986: 49., 63., 65–66.

több kisebb központ körül rendeződő vidékből keletkezett, amelynek egysége a XIX. században még leginkább a szőlőművelés azonosságán nyugodott. Ebben azonban a filoxéra alapvető változásokat hozott. A vész következtében a gazdálkodás szerkezetének átalakítására kényszerültek az egyes települések. Az új utak megtalálásában kiemelkedő szerepet kapott a főváros, a XIX. század utolsó harmadától ennek mindennapos szükségleteit ugyanis nagyrészt a környező települések igyekeztek kielégíteni. Ezután részben már a fővárostól való távolságuk szerint alakul a falvak és városok sajátos gazdasági élete. Egy-egy terményre specializálódó települések zónái alakulnak ki, a szőlő és a bor a legtöbb helyen háttérbe szorul, elsősorban a saját igények kielégítésére szorítkoznak. A piachoz közelebb lévő települések intenzíven foglalkoznak virág- és gyümölcskertészettel, valamint tejtermeléssel, a takarmány- és kenyérgabona piacra hordása pedig a távolabb fekvő közösségek feladata lesz.²²⁴ A filoxéra utáni változások, az eltérő utak mögött a gazdasági lehetőségek kiaknázása mellett a társadalom szerkezete is meghatározó volt. Az egykor jelentős zsellérlakossággal rendelkező Budakeszin és Budaörsön a szántóval, rétekkal, legelőkkel nem rendelkezők számára nem adatott meg, hogy gazdálkodási szerkezetüket alapjaiban változtassák meg. Így más utat kellett találniuk. Az elsősorban csak szőlőterülettel rendelkező volt budaörsi zsellérek a két lábon állást választották (a szőlő mellett az őszibarack nagyarányú termesztése), emellett a piaci lehetőségekhez alkalmazkodva a borszőlő helyett a csemegeszőlő művelésére tértek át. A másik, egykor legnagyobb zsellérszámmal rendelkező település (Budakeszi) ezzel szemben más gazdasági irányváltásra kényszerült, ennek határa ugyanis sosem kedvezett annyira a szőlőnek, mint a budaörsi. Ők elsősorban a várossal való kapcsolatukat használták ki. Egyrészt a mezőgazdaságból már megélni nem tudó réteg a budapesti építkezéseken talált munkát, másrészt pedig felélénkültek a kereskedelmi kapcsolatok, a fő ágazat a tejelő szarvasmarhatartás, az ezzel összefüggő tejkereskedelem lett. A főváros viszonylagos közelsége miatt a milimári-tevékenység beilleszthető volt a családi munkamegosztásba, a hajnali útnak indulás után már délben visszatértek a milimárik, így bekapcsolódhattak az egyéb munkákba. A földművelés rendszere tehát alapvetően nem változott meg, de a tejkereskedelem egy jelentős plusz bevételi forrást jelentett a családok számára.²²⁵ Budaörs és Budakeszi példája jól mutatja, hogy a főváros melletti közvetlen fekvés, valamint a zsellérség egykori nagy száma lehetővé tette, hogy olyan termékekre specializálódjanak, amelyekhez a főváros közvetlen felvásárlóként szolgált, illetve amelyek nem igényeltek jelentős földterületet, ugyanakkor nagy volt a munkaerőigényük.

Ellenpéldaként Páty és Tök említhető, ahol a XIX. század első felében a jobbágyok és a zsellérek száma kiegyenlített volt. Emellett jelentősebb határral is rendelkeztek, mint az előbb említett két település. Szintén jelentősebb szerepet töltött be a gabonaszállításban Perbál és Zsámbék. Nemcsak a főváros, hanem Budakeszi és Budaörs lakosságát is részben ez a négy település látta el.

A főváros közelsége a piaci lehetőségek mellett munkát is biztosított a lakosság széles körének. A környező településekről a XIX. század végétől, a XX. század elejétől egyre nagyobb számban jártak fel dolgozni. Ez bizonyos szinten hozzájárult a mezőgazdaság szerepének csökkenéséhez. A társadalom foglalkozási szerkezetében bekövetkező ilyen irányú változásokat a statisztikai adatok is jól mutatják (5–6. táblázat). Míg 1900-ban még minden vizsgált településen túlsúlyban voltak a mezőgazdasági dolgozók, addig három évtizeddel később már jelentős változásokat figyelhetünk meg. A fővárostól távolabb fekvő, elsősorban gabonát termesztő települések (Páty, Perbál, Tök, Zsámbék) lakosai továbbra is elsősorban mezőgazdaságból éltek. Ezzel ellentétben a Budapest közvetlen szomszédságában található, intenzív kultúrákra ráálló Budakeszi és Budaörs

²²⁴ ANDRÁSFALVY 2011: 357–359.

²²⁵ A budakeszi milimárik működésére lásd: BEDNÁRIK 2009.

földművelésből élő lakosainak a száma fokozatosan csökkent, ugyanakkor a napszámosok rétege is jelentősebb volt a többi településnél, illetve az intenzív kultúrákat egyre inkább már egyéb, elsősorban ipari munka mellett művelték. Ezen a két településen elsősorban 1910 után növekszik rohamosabban a fővárosban dolgozók száma, szemben Torbággal, ahol már ekkor is meghaladta az ipari munkások száma a mezőgazdasági dolgozókéét. Ebben nagy szerepe volt a vasútnak, amely lehetővé tette a főváros viszonylag könnyű megközelítését. Ennek köszönhető az is, hogy a közlekedésben nagyobb arányban dolgoztak az itt lakók. Mindez ahhoz vezetett, hogy már a háború előtt a szegényebbek is bér munkával műveltették szőlőiket. Elsősorban etykiekkel, akik számára a közlekedési feltételek nem tették lehetővé a fővárosi munkavállalást.²²⁶

Összességében elmondható, hogy a filoxéra óriási csapást jelentett, a Budai borvidék elvesztette korábbi szerepét, így a XIX. század végén, a XX. század elején az egyes településeknek át kellett alakítaniuk gazdálkodásuk szerkezetét. Míg korábban a szőlőművelés adta a vidék egységét, most ez bizonyos mértékben felbomlott, más-más termékekre specializálódtak a települések. Az egymásra utaltság viszont továbbra is megmaradt, ami erősítette a korábban is fennálló kapcsolatrendszert. Piacra termelő, egy-egy terményre specializálódó falvak zónái alakultak ki.

Település	1895		1935	
	beültetett	parlag vagy kiirtott	beültetett	parlag vagy kiirtott
Biatorbágy	9	-	180	19
Budajenő	-	-	28	3
Budakeszi	17	19	64	9
Budaörs	93	-	531	5
Etyek	24	1	374	-
Páty	4	9	54	25
Perbál	8	100	43	12
Tök	2	152	32	14
Zsámbék	1	1	117	24

4. táblázat: A beültetett és a parlag vagy kiirtott szőlőterület nagysága hektárban 1895-ben és 1935-ben²²⁷

Annak ellenére, hogy a filoxéra pusztítása után a vidék szőlőművelése nem kapta vissza korábbi rangját, a helyreállításoknak köszönhetően mégis egészen a második világháborúig fontos szerepet játszott a gazdálkodás rendszerében, elsősorban az önellátás szintjén. Ezt szemléletesen mutatja a parlag és termő szőlők aránya (4. táblázat). 1935-re, amellet, hogy a szőlőterület jelentősen megnövekedett, ezek többsége termővé is vált. A művelési ágat jelentősebb károk az első világháború éveit érték, a drágaság mellett állandó problémát okozott a munkaerőhiány. Ennek ellenére ezek az évek nem jártak olyan súlyos és drasztikus következményekkel, mint a második világháborút követő döntések. A trianoni elcsatolásokat követően jelentős dombvidéki területek kerültek határainkon túlra, illetve több, a piac számára fontos terület is elveszett. A szőlő-borkereskedelemben ekkor jelentősebb szereppel bírta Budaörsöt és Etyeket viszont mindez nem érintette olyan

²²⁶ ANDRÁSFALVY 1953a: jelentés

²²⁷ SZŐLŐTERMELES KÖZSÉGSOROS... 1986: 176., 184 – 185., 221., 234., 236–237.

mértékben, mint a borkereskedelemben élen járó borvidékeket. A csemegeszőlő és az őszibarack iránti kereslet továbbra is fennállt, az etyeki bort pedig igényelte a pezsgőgyártás. A művelési ágazat XX. század első felében fennálló stabilitását jól mutatják a területi adatok is. 1913 és 1935 között a szőlők nagyságában lényeges változás nem következett be, egyedül Budakeszin figyelhető meg nagyobb arányú csökkenés (3. táblázat).

Település	Kereső	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Napszámos	Egyéb
Bia	1494	1158	130	32	46	6	122
Budajenő	418	327	49	4	1	5	32
Budakeszi	1884	954	293	69	21	404	143
Budaörs	3249	2136	485	77	49	378	124
Etyek	1712	1457	139	30	4	21	61
Páty	900	651	106	15	5	33	90
Perbál	786	576	68	10	5	72	55
Torbágy	639	530	45	13	22	-	29
Tök	630	540	44	10	1	1	34
Zsámbék	1536	1002	254	70	19	40	151

5. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1900-ban²²⁸

Település	Kereső	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Napszámos	Egyéb
Bia	1475	612	456	68	108	37	194
Budajenő	412	294	73	10	8	-	27
Budakeszi	2695	446	1050	126	138	436	499
Budaörs	4151	1780	1623	245	87	171	245
Etyek	1625	1351	168	31	10	-	65
Páty	1139	774	175	33	37	7	113
Perbál	787	621	102	20	3	-	41
Torbágy	975	315	405	30	75	43	107
Tök	537	421	59	8	2	3	44
Zsámbék	1885	1154	325	64	29	15	298

6. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban²²⁹

²²⁸ A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK... 1904: 194–195., 386–387.

²²⁹ AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS... 1934: 10., 53.

3.2. A németek kitelepítése és a XX. század második fele

A buda-vidéki szőlőművelésnek a második világháború, majd a német kitelepítések és az államosítás vetett véget. A háborús évek hanyatlását jól mutatja a Pestvármegyei-Budapestkörnyéki Hegyközségi Tanács iratanyaga.²³⁰ A szőlőtermelést mellékfoglalkozásként említik, több település hordóhiányban szenvedett, a kádárok vashiány miatt nem mindig tudták teljesíteni a rendeléseket. A művelési ág válsága a békekötést követően még tovább mélyült, a németek kitelepítése a vizsgált települések többségében megpecsételte a szőlőművelés sorsát. Súlyos társadalmi változásokat eredményezett, a nemzetiségi megoszlás egyik pillanatról a másikra teljesen átalakult (7–9. táblázat). Az események emellett az élet minden területére kihatottak, a kitelepítés felbomlasztott egy több mint két évszázada működő gazdasági és társadalmi szerkezetet és súlyos veszteségeket okozott a népi kultúrában.

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3411	308	3	-	2
Budajenő	65	950	-	-	-
Budakeszi	1761	4318	8	1	11
Budaörs	1897	7105	3	-	1
Etyek	865	3133	4	-	2
Páty	2596	20	-	-	4
Perbál	67	1635	321	-	-
Torbágy	618	1653	5	-	1
Tök	1277	21	-	-	1
Zsámbék	1057	3372	8	-	-

7. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1930-ban²³¹

A németek erőszakkal történő eltávolítása az egész mezőgazdaságot érintette, de a változások mértéke eltérő volt az egyes ágazatok tekintetében. A legjelentősebb csapás a szőlőművelést sújtotta. Az új telepesek nagy része olyan területekről érkezett, ahol ez a művelési ág nem volt jelentős, így nem sokan értettek a szőlőhöz. Hozzá nem értésüket jól mutatja az a történet is, amit Perbálon mesélt egyik adatközlő. Egy idős gazdától hallotta, hogy mikor megérkeztek az új lakók, az egyik kiment a birtokába került szőlőbe, mert épp a metszésnek volt az ideje. Mivel nem értett ehhez a munkához, összefogta a szőlőt és a tőke felett elvágta az egészét. „Annyit tudott, hogy tavasszal lemetszik, s olyan kicsi marad a szőlő. Tehát ennyire nem értettek hozzá.”²³² Természetesen voltak olyanok is, akik tovább folytatták a szőlőművelést, s igyekeztek eltanulni a különböző technikákat, de az egyértelműen megállapítható, hogy a kitelepítések negatívan hatottak erre a művelési ágra, jelentősen lecsökkent a szőlők területe.²³³ A kitelepítések szőlőművelésre gyakorolt

²³⁰ MNL PML IX.303. 12. doboz (Bia, Budajenő), 13. doboz (Budakeszi, Budaörs), 22. doboz (Páty, Perbál), 30. doboz (Torbágy, Tök), 33. doboz (Zsámbék), 72. doboz (Tök)

²³¹ AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS... 1932: 87., 173., 177.

²³² Saját gyűjtés – Perbál, 2013. március 11.

²³³ A 3. táblázatban közölt adatokból egyértelműen nem állapítható meg, hogy mekkora területi csökkenést

hatásával kapcsolatban Andrásfalvy Bertalan így fogalmazott: „A legszembeszökőbb gazdálkodási-termelési változáson a szőlők mentek keresztül. A szőlőterület, prэшázak és bortermelés minőségi és mennyiségi romlása igen nagyméretű és szomorú.”²³⁴ A második világháborút követő hanyatlást szemléletesen foglalta össze egyik adatközlője: „Etyeken két gazdának régen több bora termelt, mint most az egész határ.”²³⁵ Ez számszerű adatokkal is alátámasztható. Az 1950-es évek derekán Etyeken a fináncok mindösszesen 750 hektoliter bort találtak, szemben az 1940-es évek százezer hektoliterével. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az 1946-ban kitelepített 790 család helyére jött új telepesek közül csak a Heves megyei Gyöngyöstarjánról és Kisnánáról érkezők értettek a szőlőmunkához. A munkaerő és szakértelem hiánya következtében tíz év alatt több mint hétszáz kataszteri hold szőlő pusztult ki.²³⁶ A hanyatlás viszont nemcsak a termelt bor mennyiségében és az épületek állagában mutatkozott meg, hanem az ahhoz kapcsolódó tárgyi világban is. A faeszközök egy jelentős részét eladták, eltűzelték.

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3781	4	1	-	2
Budajenő	708	4	-	-	-
Budakeszi	6437	10	7	-	15
Budaörs	7579	36	9	1	14
Etyek	3094	8	1	-	2
Páty	2624	3	-	-	4
Perbál	1272	15	116	-	-
Torbágy	2283	7	-	-	-
Tök	1262	-	-	-	-
Zsámbék	2602	2	-	-	1

8. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1949-ben²³⁷

A németek eltávolításával tehát mind a társadalom, mind a gazdálkodás, mind a népi kultúra szerkezetében drasztikus átalakulások zajlottak le. Ennek ellenére megállapítható, hogy az új lakók egy része megpróbált alkalmazkodni az új környezethez. Ezt mutatja az is, hogy több adatközlő, akinek családja 1946-ban települt be azt mondta, hogy igyekeztek folytatni a szőlők művelését. A politikai események viszont ismét közbeszóltak, így nem volt elég idő arra, hogy kialakuljon a telepesek gazdálkodási rendszere, hogy a szőlőművelés abban elfoglalja helyét. Az 1950-es évektől meginduló kollektivizálás újabb változásokat okozott, s ezek az átalakulások is eltérő módon érintették a vizsgált településeket. Hatásuk mind a mai napig érezhető.

eredményezett a németek kitelepítése, az 1965-ös adatok ugyanis már a kollektivizálást követő állapotot mutatják. Ha viszont megnézzük, hogy mely településeken volt nagyobb mértékű a területvesztés, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a német közösségeknél esett vissza jelentősebben. Budajenőn szinte teljesen eltűntek a szőlők, de Budaörs, Perbál és Zsámbék is súlyos veszteségeket szenvedett. Ezzel szemben Pátyon és Tökön kismértékű növekedés figyelhető meg, míg az egykor németek lakta Torbágy és a főleg magyarlakta Bia egyesüléséből létrejött Biatorbágyon alig változott a szőlőterület.

²³⁴ ANDRÁSFALVY 1953a: jelentés

²³⁵ ANDRÁSFALVY 1953b: 3.

²³⁶ GENG 2005: 183.

²³⁷ 1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS... 1950.

A termelősövetkezetek létrehozásával a szőlők egy részét elvették, az elvett földek mértéke viszont jelentős eltéréseket mutatott. Erre példaként Budajenőt és Tököt említhetjük. Előbbi település szőlői többnyire síkabb területeken feküdtek, így ezek alkalmasak voltak a tagosításra. Ezzel szemben Tökön a szőlőföldek nagyobb része magasabban, domboldalban volt található, amivel a szövetkezet nem tudott mit kezdeni. Ezért ezeket visszaadták tulajdonosaiknak, csak kisebb területeket vágtak ki. Ezen intézkedések hatása mind a mai napig érezhető. A szőlők elvételével Budajenőn a családi szőlőkre épülő kultúra megszűnt,²³⁸ Tökön viszont folytatódott, aminek köszönhetően ezen a településen még ma is nagy jelentősége van.

A többi vizsgált településen, ahol bizonyos mértékben még megmaradtak a szőlők a XX. század második felére, szintén a területek fokozatos csökkenése, ezzel párhuzamosan a pincekultúra elhalása volt megfigyelhető. Ebben az elmúlt években figyelhető meg változás, elsősorban azonban nem a szőlőket veszik újra művelés alá, hanem az épületek felújítását kezdik meg, amelyek ezt követően már egy egészen új funkcióban élnek tovább. Az 1950-es évektől végbemenő változások egyedül Etyeket érintették más módon, itt a hanyatlás helyett egy újabb fellendülés vette kezdetét. A fordulat 1955-ben következett be. Ekkor alakult meg a Hungarovin Borgazdasági Kombinát Etyeki Szőlőgazdasága azzal a céllal, hogy megvalósítsa a hajdan virágzó etyeki szőlőkultúra rekonstrukcióját, továbbá az új, nagyüzemi jellegű telepítésekkel fokozottabb mértékben biztosítsa a pezsgőgyártás alapanyagát. Hétszáz kataszteri holdon indult meg a munka.²³⁹ Etyek mellett még Budakeszin növekedett meg jelentősen a szőlőterület, itt a község határában, mintegy négyszáz hektáron a Kertészeti Egyetem Tangazdaságának volt szőlője. Itt azonban a magánkézben lévők szőlők teljesen eltűntek.

Település	Népesség 1941-ben	Nemzetisége	Anyanyelve	Kitelepítve, kitelepült	
				fő	százalék ²⁴⁰
		német			
Bia	3820	56	390	226	5,9
Budajenő	976	519	871	655	67,1
Budakeszi	7322	2237	4632	3489	47,65
Budaörs	9814	7243	8448	8359	85,12
Etyek	4033	2307	3153	2612	64,77
Páty	2729	12	23	6	0,22
Perbál	2066	1449	1720		
Torbágy	2582	708	1815	1222	47,33
Tök	1291	34	49	12	0,93
Zsámbék	4525	2751	3648	2966	65,55

9. táblázat: A kitelepített és a kitelepült németek száma²⁴¹

²³⁸ A termelősövetkezet 1964-ben 47 kataszteri holdon gépi művelésre alkalmas szőlőt ültetett, 1975-ben pedig további ötvenet. (SIMON – SZILÁGYI 1998: 53.)

²³⁹ GENG 2005: 184.

²⁴⁰ Az 1941-es népességszámhoz viszonyítva.

²⁴¹ CZIBULKA – HEINZ – LAKATOS 2004: 313., 317., 344. Perbállal kapcsolatban pontos adatokat nem közölnek.

V. A SZŐLŐ-BORKULTÚRA GAZDASÁGI ÉS SZAKRÁLIS JELLEGŰ ÉPÍTMÉNYEI

1. Az építmények rendszerezése

Szőlőhegyi épületeknek a szőlő- és borkultúrával kapcsolatos gazdasági építményeket nevezzük, amelyek a termesztés, feldolgozás és tárolás színhelyén, azaz a szőlőhegyen vagy a szőlőskertben állnak. Ezeknek az egyéni vagy közösségi használatban lévő épületeknek több csoportját is megkülönböztetjük rendeltetésük és építészeti megoldásuk szerint: szőlőkunyhó, szőlőbeli hajlék, présházpince, lyukpince, dézsmaház és dézsmapince, szőlőhegyi kápolnák és haranglábak.²⁴² Kecskés Péter ezen definíciója a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban jelent meg. A szőlőműveléssel és borászattal kapcsolatos tanulmányok elsősorban a szőlőfeldolgozás és a bortárolás építményeivel foglalkoznak. Ennek oka, hogy ezek a művelési ág legfontosabb, egyben legnagyobb számban előforduló épületei. Nincsenek igazán olyan munkák, amelyek akár Kecskés Péter, akár a helyi eredmények alapján csoportosították és részletesen mutatták volna be egy adott szőlőhegy építményeit. A kutatások többnyire mindig egy típusra terjedtek ki. Jelen dolgozatnak szintén nem célja, hogy a szőlőhegyi kunyhókkal, a szakrális emlékekkel és a dézsmapincékkel foglalkozzon. Egyrészt szorosan nem tartoznak témámhoz, másrészt kutatásukhoz egyéb szempontok vizsgálatára is szükség lenne. A szakrális emlékek tanulmányozása során a néprajzi elemzések mellett elengedhetetlen azok művészettörténeti-ikonográfiai értelmezése. A szőlőbeli kunyhók és hajlékok pedig többnyire a szőlőbeli munkák idején szolgáltak menedékhelyül, esetleg eszköztárolásra. Az általam vizsgált téma esetében kutatásukra akkor kell nagy hangsúlyt helyezni, ha a szőlő feldolgozására és a bor tárolására szolgáló épületek ezekből fejlődtek ki. Buda-vidéken ilyen átalakulási folyamattal nem találkoztam, így az egykor a szőlőkben álló egyszerű épületek, kunyhók a szőlőművelés munkafolyamataihoz kötődtek, amelyek viszont nem alkotják jelen dolgozat tárgyát. Nem foglalkozom a későbbi fejezetekben az egykori dézsmapincékkel sem, ugyanis akkor a többi uradalmi jellegű, szőlő-borkultúrával kapcsolatos épület vizsgálatára is szükség lenne, ami azonban már meghaladná jelen dolgozat kereteit. Nem szabad viszont megfeledkezni arról, hogy a szőlőhegy képéhez ezek is hozzátartoztak, a szakrális emlékek pedig a szőlőhegyi népszokások egy részének helyszínéül szolgáltak. Ezek szakrális jellegük mellett viszont profán tartalommal is rendelkeztek, amelyek helyszínei sokszor a présházak és pincék voltak. Emiatt röviden mindenképpen említést kell tenni róluk, részletes elemzésüktől viszont eltekintek. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden foglalkozni kell Kecskés Péter definíciójával, mivel kutatási eredményeim alapján ezt egy az egyben nem tudtam alkalmazni.

A Kecskés Péter által felsorolt épületek alapvetően három nagyobb csoportba oszthatók. Egyrészt beszélhetünk a szőlőkben álló kezdetleges, elsősorban menedékhelyül szolgáló kunyhókról, másrészt a szakrális építményekről, harmadrészt pedig a feldolgozó és tároló épületekről. A legutóbbiakon belül meg kell különböztetni a kisebb, egykor jobbágyi, később paraszti, valamint a polgári és kisnemesi tulajdonban lévő pincéket, másrészt az egyházi és világi birtokosok egykori dézsmapincéit. A menedékhelyül szolgáló kunyhókon, a szakrális építményeken, valamint a feldolgozókon és a tárolókön kívül viszont egyéb épületek is megtalálhatók a szőlőhegyen, vizsgált területemen például a

²⁴² KECSKÉS 1982.

csőszkunyhók.²⁴³ Emiatt szükségesnek tartom a rendszerezésbe egy negyedik típus bevezetését, ahova az egyéb épületeket sorolom.

A szőlőhegyi épületek vizsgálata során még egy fontos szempontt figyelembe kell venni. A Kecskés Péter által felsorolt építmények elhelyezkedésében van egy lényeges különbség. Míg a szőlőbéli kunyhók mindig, a szakrális emlékek pedig többnyire a szőlőhegyen álltak, addig a présházak és a pincék sok esetben nem ott épültek fel. Abban az esetben tehát, ha szőlőhegyi épületeket vizsgálunk, mindenképp meg kell nézni, hogy ezek előfordulnak-e a településen belül vagy a belterület szélén. Éppen ezért dolgozatomban nem alkalmazom a szőlőhegyi építmény terminust, mivel több település esetében ez félrevezető lenne. Helyette a szőlő-borkultúrával kapcsolatos építmények megnevezést tartom célszerűbbnek. Utolsó megjegyzésem a definícióval kapcsolatban, hogy bár épületekről van szó, a szakrális funkciót betöltő csoportnál jobbnak tartom a szakrális emlékek megnevezést, a szobrok, keresztek, képoszlopok ugyanis szintén szerves részét alkották a szőlőhegyeknek.²⁴⁴

2. Dézsmapincék

A dézsmapincék kutatását a néprajzi irodalom sokáig elhanyagolta. Bakó Ferenc hívta fel a figyelmet a kutatások hiányára, aminek szerinte elsődleges oka, hogy „*a téma a történelem és segédtudományai érdeklődési körén kívül esett, a néprajz pedig a népi építményekre korlátozta figyelmét*”.²⁴⁵ Az 1990-es évek elején az uradalmi pincék kutatása, pontosabban nem kutatása tehát tipikus példája volt azoknak a feladatoknak, amelyek elsikkadtak a különböző szaktudományok között. Sajnos a helyzet most sem más, az uradalmi pincék szélesebb körű vizsgálata mindmáig várat magára. Ez azért probléma, mert az évszázadokon át a dézsmaborok tárolását szolgáló építmények a legkorábbi bortárolók lehetnek, nem egyszer középkori eredetűek, s mintául szolgálhattak a kisebb termelők később létrehozott pincéihez. Ezek elsősorban méretükben tűntek ki, építésmódjukban viszont megegyeztek a jobbágyi, polgári, kisenemesi tulajdonban lévőkkel.

Zsámbékon a francia származású Aynard lovag leszármazottjai építették fel 1220 körül a késő román-kora gótikus bazilikát a mellette álló premontrei kolostorral együtt. Ez utóbbi a XV. században leégett, majd Mátyás király 1475-ben a pálosok kezelésébe adta. A templom sorsát egy 1763-as földrengés pecsételte meg, melynek során leomlott az északi hajó boltozata és oldalfala. A romok jelentős részét elhordták, a XIX. század végén kezdték meg az állagmegóvási munkákat. 1934-ben tárták fel a templom északi részéhez csatlakozó kolostor falrészleteit, amit a pálosok építettek, mikor megkapták a birtokot. Mára ebből az épületből egy dongaboltozatos terem, a hajdani refektórium, az alapfalak, valamint a kolostorhoz tartozó pincerendszer maradt meg.²⁴⁶ E legutóbbiról pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de abból adódóan, hogy a terület birtokosai a pálosok voltak, akiknek járt a bordézsmá, valószínűsíthető, hogy azt a kolostor pincéjében tartották, tehát ez volt a

²⁴³ Meg kell jegyezni, hogy az alföldi szőlőskertek csőszkunyhói sokszor nem tértek el formájukban, szerkezetükben a területre jellemző szőlőbéli kunyhóktól. Itt azonban ezek nem egyszer hosszabb-rövidebb ideig történő kinntartózkodásra is szolgáltak. Ezzel szemben Buda-vidéken a szőlőbéli kunyhók ilyen funkciót nem töltöttek be, szemben a csőszkunyhókkal. Így ez utóbbiaknak valamivel masszívabb épületeknek kellett lenniük.

²⁴⁴ Vargha László a magyar népi műemlékekről szóló tanulmányában az épületek csoportosításánál az egyházi jellegű épületekhez sorolja a feszületeket, kegyszlopokat, szobrokat, fejfákat, kopjafákat, sírkereszteket is. (VARGHA 1955: 50.)

²⁴⁵ BAKÓ 1996: 17.

²⁴⁶ <http://www.romtemplom.hu/> (letöltés: 2014. szeptember 22.)

település dézsmapincéje. A volt kolostorpince mellett még további két uradalmi pincéről tudni Zsámbékon. Az egyik a település egyetlen régi, egyemeletes háza mögött és alatt található. Martin Anton Jelli szerint ez lehetett az uradalmi kádár háza. A másik pincét a vár nyugati oldalára helyezte, amit 1905-ben, a mányi szerpentinút építéskor betemettek. Ez a pince a kastéllyal együtt a község tulajdona lett, amit később az apácák kaptak meg.²⁴⁷

Biztos adatokkal rendelkezünk a Zichyek budaörsi uradalmi pincéjére vonatkozóan. A vizsgált terület jelentős része 1659-ben került a család birtokába, később azonban Zichy Péter ennek egy részét elzálogosította. 1719-ben, a zálog lejártával felesége, Bercsényi Zsuzsanna saját nevére váltotta vissza Csik pusztát, Budakeszit és Budaörsöt. A grófné e legutóbbin kezdte meg az uradalmi központ kiépítését. Bevételeinek jelentős része származott a szőlőművelésből, amit az is bizonyít, hogy a kastéllyal egyidejűleg hatalmas boltíves pincét építtetett, amelyhez présház is tartozott. Ezek tervrajza a szőlőőri lakással együtt fennmaradt a XVIII. századból.²⁴⁸ Budaörsön a Zichyeknek más pincéik is voltak, például a mai Farkasréti úton. Az épület dézsmaházként szolgált. Dézsmaház és pince volt a Kisfaludy utca 37. is, de szintén a Zichyek budaörsi pincegazdaságához tartozott az egykori Lenin utca 2. alatt álló nagy épület, ami a pincemesternek és a kádárnak szolgált lakásul, valamint az amellet álló ház, ahol a hordókhöz szükséges dongákat formázták égetéssel.²⁴⁹

Az utolsó dézsmapince, amelyről pontosabb adatokkal rendelkezem, a pátyi. Ezt ma Váradi pincének nevezik, utolsó tulajdonosa Váradi földbirtokos volt. Hofer Tamás ezzel szemben Bruncvik pinceként említi (3. kép). Az egykor a telki apátság tulajdonát képező pince a háború alatt a Hoffmann Gépgyár raktára lett. Alkatrészeket, gépzsírt, petróleumot, benzint tároltak benne. A háború végén felgyújtották az épületet. Ennek során présháza megsemmisült, Hofer Tamás 1952-es gyűjtése során már csak a falakról készített felvételt.²⁵⁰ Az 1950-es években a pincének a termelészövetkezet lett a tulajdonosa, burgonyát és marharépat tartottak benne, az 1990-es években pedig gombát. Ez még ma is megvan, jelenleg egy Kft. a tulajdonosa. A présházból két pincejártat indult, de összesen három ág fut egymás mellett, amelyek két helyen össze vannak kötve. Szélességük akkora, hogy lovaskocsival meg lehet benne fordulni. A sípok jelentős része kővel van boltozva. Jelenleg használaton kívül áll. A pátyi dézsmapince szép példája annak, hogy az uradalmi pincék hatással voltak a később kialakult kisebb társaikra. A mellette álló paraszti pincékhez hasonlóan boltozott présházzal rendelkezett, de mérete jelentősen meghaladta a Pincehegyen található többi épületét.

Levéltári adatokból tudni, hogy Bián is voltak uradalmi présházak, ahova a szomszédos torbágyiak is hordták a mustot. Bia úrbéri peranyagában maradt fenn egy levél a torbágyi jobbágyoktól, amelyben azt írják, hogy szüret alkalmával „*az Meltóságos Uradalomnak járandó Must Dézmáját Robotba tartozzuk Biára az uradalmi Présházakba vinni*”.²⁵¹ Az épületről további adatokat nem sikerült találni. Szintén csak egy rövid utalásból tudni a budajenői dézsmapincéről.²⁵² Kevés információval rendelkezem az etyeki káptalani pincével (Orbán pince) kapcsolatban is, mely az 1820-as években épült. 45 méter hosszú, öt méter széles kettős pince téglaboltozattal.²⁵³ A pince mérete jól mutatja, hogy elsősorban

²⁴⁷ JELLI 1996: 309.

²⁴⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára (továbbiakban MNL OL) T1 No201/1–201/2, T62 No1/1, T62 No188/2. A témával részletesebben foglalkozott Filipcszky István: FILIPCSZKY 2004–2005.

²⁴⁹ HAUSER 1989: 56–57.

²⁵⁰ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum – Fényképtár (továbbiakban NM EA F) F. 102 898; HOFER 1952b: 5.

²⁵¹ MNL PML IV. 165a. 7. doboz – Bia úrbéri pere

²⁵² A tizedből származó hasznót az uradalom szőlészetének kiterjesztésére és az uradalmi présház felújítására fordították. (SIMON – SZILÁGYI 1998: 35.)

²⁵³ GENG 2005: 186.

ebben mutatkozott meg a vagyoni különbség. Ebből adódik a téglaboltozás is, a paraszti pincékben ez csak a XIX. század végén jelent meg.

Az egyházi és világi birtokosok által épített, a dézsmabor tárolására szolgáló pincék nagyságuknál fogva boltozottak voltak, amit mesteremberekkel készítettek el. Ennek a boltozási technikának minden bizonnyal hatása volt a későbbi jobbágyi, paraszti építkezésekre. Ugyanígy mintát adhattak a prэшázak. Sajnos az egykor a pátyi dézsmapince előtt álló prэшáz építési idejét nem ismerjük. Abban az esetben viszont, ha az a Pincehegy egyik első épülete volt, akkor a boltozott prэшázmegoldás mintául szolgálhatott a későbbi építkezések során. Az uradalmi pincék építkezésre gyakorolt hatását már Bakó Ferenc is kiemelte, részletesebb vizsgálatokat viszont ő sem végzett. A datálási nehézségek, az elmúlt évtizedek átalakításai miatt inkább csak következtetésekre van lehetőség.

3. kép: Az egykori uradalmi pince Pátyon. Mellette régen burgonya tárolására szolgáló pincék álltak, de ezeket az 1950-es években megszüntették és betömték.²⁵⁴

3. Szőlőbeli kunyhók és a szőlőhegy egyéb gazdasági jellegű épületei

A szőlőkunyhókra gyakran, mint a későbbi prэшázak és pincék előzményeként tekintettek, kezdetleges voltuk miatt nem tartották alapvető fontosságú, a szőlőművelést jelentősen befolyásoló épületeknek. Ebből adódóan az egyes munkák általában csak néhány sorban tértek ki rájuk. A szőlőhegyi építmények ezen típusával elsősorban az alföldi kutatások során foglalkoztak, ahol kiemelkedően magas volt a számuk.²⁵⁵ Ezek közül is kiemelendő Andrásfalvy Bertalan sárközi, valamint Varga Gyula érmelléki vizsgálata, akik a szőlőkunyhók fejlődésére, alakulására is nagy hangsúlyt fektettek. Ennek során bemutatták, hogy az eredetileg egyhelyiségű, menedékhelyül és eszköztárolóul szolgáló épületek hogyan fejlődtek feldolgozó- és tárolóhelyekké.

A szőlőbeli kunyhókat, a szőlőhegyek legegyszerűbb, ideiglenes, sokszor felmenő fal nélküli építményeit azért készítették, hogy esőtől védjenek és munkaeszközöket tároljanak

²⁵⁴ A jelzettel el nem látott képek a szerző saját felvételei 2012–2014-ből.

²⁵⁵ A teljesség igénye nélkül: ANDRÁSFALVY 1965.; VARGA 1975.; DÁM 1979.; BUCZKÓ 1992.

bennük. Az egyterű, kezdetben tüzelő nélküli, néha földbe süllyesztett hajlékokat szükséganyagokkal – náddal, sással, fűvel – fedték, gyakran oldalfalakkal sem rendelkeztek. Később tartósabb, felmenő fallal rendelkező példányaik is megjelentek, így a kunyhóknak az ország különböző területein eltérő formái alakultak ki.

A szőlőbeli hajlékok azokon a területeken, ahol nem a szőlőparcellák végén alakultak ki a présházak és a pincék, jelentősebb számban voltak jelen. De abban az esetben is, ha a szőlőhegyen helyezkedtek el az épületek, előfordulhattak, hisz egy gazdának sokszor több helyen is volt szőlője, amelyekhez nem minden esetben tartozott feldolgozóhely és bortároló helyiség. A szőlőbeli kunyhók a szőlő-borkultúrához kapcsolódó építmények közt a legkezdetlegesebbek voltak, s talán pont ezért, kutatásukra nem fektettek jelentős hangsúlyt – kivéve az Alföldön, ahol kezdetben szinte kizárólagos építményei voltak a szőlőskerteknek és szőlőhegyeknek. Kezdetlegesek voltak miatt viszont mára elpusztultak, így nagyon nehéz bármilyen adatot is összeszedni ezek történetével, funkciójával, formájával kapcsolatban.

4. kép: Csószkunyhó az etyeki Vérti dűlőben

A buda-vidéki településeken a szőlőbeli kunyhók már nem találhatók meg, de ha kitekintünk a borvidék más területeire, akkor több adat is rendelkezésre áll. A Velencei-hegységben azoknál a parcelláknál, ahol nem volt présház és pince, általános volt a szerszámos kamra, ami rossz idő esetén egyben menedékhelyet is jelentett. Ezek nádból vagy venyigéből készültek, Lukács Lászlónak az 1970-es évek végén még sikerült ilyet fotóznia.²⁵⁶ Szintén megfigyelhető volt az egykori Budai borvidékhez tartozó Pócsmegyeren. Egy 1952-ben készült fotón szalmával fedett, vázát tekintve gallyakból, illetve vékonyabb fatörzsekből készült szőlőkunyhót örökítettek meg.²⁵⁷

Az általam kutatott településeken szintén megvoltak ezek a kezdetleges építmények, amelyek fából épültek. Elsősorban szerszámtárolásra, pihenésre szolgáltak, de rossz idő esetén bújóhely szerepet is betöltöttek. Az adatközlők emlékei már inkább a XX. század

²⁵⁶ LUKÁCS 1978: 300.

²⁵⁷ NM EA F F. 103 860

második felére vonatkoznak, de lehetséges, hogy a század első felében még ennél kezdetlegesebb, a borvidék más területein ismert kunyhók is lehettek.

A szőlőhegy legjelentősebb épületei – amennyiben ezeket ott alakították ki –, a préházak és pincék voltak. Ezek mellett nagy jelentőségük volt még a kezdetleges szőlőkunyhóknak, valamint a szakrális emlékeknek. Mellettük viszont egyéb épületek is előfordulhattak, amelyek különböző gazdasági funkciókat tölthettek be. Ezek – az előbb említett típusokkal szemben – kevésbé voltak általánosak, nem minden településen fordultak elő, számuk is jóval alacsonyabb volt. Vizsgált területemen egy ilyen épülettípusra van adatom. A szőlők őrzésével megbízott csószök számára a határ több pontján csószkunyhókat építettek. Többségük mára elpusztult, egyedül Etyeken van megkettő.²⁵⁸ Itt egyhelyiséges, valamennyire földbe mélyített épületeket alakítottak ki. A boltozott préházakkal megegyező módon épültek. Kőfallal rendelkeztek, kővel boltozott tetejük volt, amelyet földdel borítottak (4. kép).²⁵⁹

4. Szakrális emlékek

A szélesebb társadalmi rétegek, a polgárság és a parasztság körében elsősorban azoknak a szenteknek a kultuszát lehet megtalálni, akik valamiképpen az élet egzisztenciális helyzeteihez kapcsolódnak. A különböző halál- (Mihály, Rafael) és betegségpatronusok (Balázs, Dénes) mellett különösen nagy volt a jelentőségük a jószág- (Lénárd, Vencel) és időjárás-patronusoknak is.²⁶⁰ A gazdálkodó nép állandóan ki volt szolgáltatva az időjárás körülményeinek, így a jó termés érdekében az égiekhez fohászkodtak, tőlük kértek áldást munkájukra. A település területének, határának, lakóinak védelme érdekében szobrokat, kápolnákat emeltek tiszteletükre, hogy közbenjárásuk által védve legyenek a külső eredetű bajtól, csapástól. A települések életében ezek az óvó-védő célzattal állított szakrális objektumok a vallásos élet fontos színterei voltak, de emellett, mint népi építészeti, művészettörténeti emlékek is fontosak. Szoros kapcsolatban álltak a természeti környezettel is.²⁶¹

A települések határában legnagyobb számban előforduló szakrális objektumok a keresztek. Ezek létrejöttének számos oka lehetett, melyet sokszor nem is ismerünk.²⁶² Nagy számban fordultak elő a vizsgált települések szőlőterületein is, de állításuk körülményeire a legtöbb esetben nem sikerült fényt deríteni. A szőlő-borkultúrával egyértelműen a biatorbágyi Orbán-kereszt hozható kapcsolatba.

Más a helyzet a határ egyéb szakrális emlékeivel. Az utak mentén, a határban álló fészületekkel sok tekintetben párhuzamos, vagy azzal azonos funkciókat látnak el a vallás

²⁵⁸ Etyeken minden dűlőnek külön csősze és csószkunyhója volt. Ma ezek közül még kettő látható, az egyik a Hercegföldeken, a másik a Vérti szőlőkben.

²⁵⁹ A csószkunyhók jellegzetes épületei voltak az alföldi szőlőskerteknek, de az ország más területein is előfordultak. (Példaként lásd: MÓD 2007: 104–105.) Formájukban megegyeztek a szőlőparcellák végi kunyhókkal, de több esetben hosszabb kinntartózkodásra is alkalmassá kellett tenni ezeket.

²⁶⁰ TŰSKÉS 1984: 147.

²⁶¹ Vallás és környezet kapcsolatának kutatástörténetében a térbeli objektumok, a szakrális építészeti és művészeti alkotások kapták ez ideig a legnagyobb figyelmet. A keresztek, szobrok és más szabadtéri szakrális építmények több vonatkozásban is szoros kölcsönhatásban állnak az őket magába foglaló tájjal. A szakrális objektumok és a természeti környezet kölcsönös kapcsolatáról részletesebben lásd: BARTHA 1990: 219.

²⁶² Keresztek állításának okai: falvak bejáratának jelzése; temetőkereszt; templom mellé állított kereszt; engesztelő kereszt (pl. halott emlékére); hálaadó kereszt; fogadalomból állított kereszt; betegség és járványok idején állított kereszt; kereszt, amelyet a család kegyes felajánlás révén állít; mágikus jelentőségű helyekre és keresztutakra a gonosz erők távoltartására állított kereszt. (BARTHA 1990: 219.)

és a tér kölcsönhatásának viszonylatában a szabadtéri szobrok, kápolnák, szentképek, de jelentésük kevésbé univerzális. Szorosabb összefüggést mutat az ábrázolt szent kultuszával, ezen belül pedig sok esetben a tágabban értelmezett ökológiai tényezőkkel. Jelentős különbséget jelent a keresztekkel szemben, hogy ezeket minden esetben a határt, az adott termést óvó-védő céllal hozták létre.²⁶³

Az ilyen jellegű szakrális emlékek a most vizsgált területen is ismertek, de egy részük már elpusztult. Összességében viszont megállapítható, hogy Buda-vidék a szőlőborkultúrához kötődő szakrális emlékekben szegény terület. Lukács László Velencei-hegységben végzett kutatása során megjegyzi, hogy a dunántúli szőlőhegyek szakrális emlékekben gazdagok, de az általa vizsgált terület nem. Ő ezt a református lakossággal magyarázza.²⁶⁴ Az általam kutatott települések közül csak Páty és Tök volt református, a többit katolikus németek lakták (2. táblázat).²⁶⁵ A védőszentkultusz hiányával kapcsolatban csak feltételezésekre bocsátkozhatok. A német kitelepítések miatt ezeken a településeken jelentős pusztulás következett be a szőlőkultúrában, mind a művelési ág jelentőségét, mind a tárgyi emlékeket tekintve. Miután Budaörsről és Perbálról is csak elpusztult Orbán szoborról tudni, lehetséges, hogy a védőszent kultusza a kitelepítéseket követően szűnt meg, illetve az is feltételezhető, hogy a XX. század első felében még kapcsolódott a szent emléknapjához valamilyen közösséget érintő szokás, aminek viszont ma már az emléke sincs meg.

5. kép: Szent Orbán-szobor az etyeki Vérti dűlőben

6. kép: A budaörsi Starentanz kápolna (Galamb István felvétele)

Szent Orbán kultuszát eddig öt településen sikerült megtalálni: Biatorbágyon, Budaörsön, Etyeken, Perbálon és Zsámbékon, de e legutóbbin szakrális emlékről nincs

²⁶³ „A szabadtéren – vagy templomban – álló szenteket ábrázoló szobrok tiszteletéről, a hozzájuk kapcsolódó kultuszról általában elmondható, hogy fennállásuk alatt végig szoros kapcsolatban állnak az életnek az oltalmuk alá rendelt területével, a paraszti kultúrában főként a gazdasági élet egyes ágaival, a betegségekkel, a külső és belső veszedelmekkel. Ezzel szemben az út menti, határbeli keresztek általánosabb célúak, még akkor is, ha állíttatásuk valamely konkrét eseményhez kapcsolódik.” (BARTHA 1990: 222.)

²⁶⁴ LUKÁCS 1978: 302.

²⁶⁵ Vallás és nemzetiség tekintetében leginkább Bia volt kevert, itt együtt éltek a római katolikus németek és a református magyarok.

adat. Etyeki kultuszával Lukács László foglalkozott részletesebben.²⁶⁶ Itt ma három Orbán-szobor található. Az egyik az Öreghegyen, a másik a Vérti dűlőben (5. kép), a harmadik pedig az Újhegyi pincesoron. E legutóbbit Veréb Antal készítette saját pincéje elé 1981 májusában. Az öreghegyi Orbán szobrot Szeitzam Antal és utódai állították saját szőlőjükben 1816-ban. Lukács László 1988-ban azt írta, hogy fej és kéz nélküli,²⁶⁷ de azóta helyreállították. A Vérti dűlőben található szobor német nyelvű táblája Lukács László gyűjtésekor már olvashatatlan volt. 2002-ben a Hungarovin Rt. helyezte rá új táblát, amin 1816-os állítási dátumot jelöltek meg.

Szent Orbán-szobor állt Perbálon is. A vízimalomnál, az egykori Tienemer úton volt található. Elpusztulásának körülményeiről semmit sem tudni.²⁶⁸

Nem látható már a szent szobra Budaörsön sem. A canonica visitatiokból annyi derül ki, hogy 1889-ben Kreis Ottokár állította, s 1933-ban jó állapotban volt.²⁶⁹ A szobor a nyugati határ közelében állt, ott, ahol az út Budakeszire ágazik el. Az 1940-es évek végén bontották le, amikor az Ipari Szerelvény és Gépgyár felé vasútvonal épült, amelynek útjában állt. Ledöntött részei sokáig a töltés oldalában heverték, de helyreállítására senki sem gondolt, így azok szép lassan elkallódtak.²⁷⁰

Szintén Budaörsszel kapcsolatos adat, hogy a filoxéra pusztításától kezdve Havi Boldogasszony ünnepén (augusztus 5.) a papság vezetésével a Starentanzi kápolnához vonulnak a hívők (6. kép).²⁷¹ A kápolnáról annyit tudni, hogy 1808-ban állította Hely József. Ez a mai Farkasréti úton áll, nevét az ottani dűlőről kapta (Starentanz = seregélytánc), amin régen jórészt szőlőt műveltek.²⁷²

A vizsgált településekről jelenleg ennyi, a szőlő-borkultúrával egyértelműen kapcsolatba hozható szakrális emlékről sikerült adatokat gyűjteni. Ezekon kívül kereszték és képoszlopok (7. kép) is megfigyelhetők, de történetükről semmilyen adatot nem sikerült találni.

7. kép: Képoszlop az egyik budaörsi szőlő előtt (JBH/ szolo 03)

²⁶⁶ LUKÁCS 1988: 106–107.

²⁶⁷ Felirata: *Zur Ehre des allerhöchsten Gottes und seines getreuen Dieners heiligen Urbanus gewidmet durch Anton Szeitzam und seine Nachgenger A. 1816. (A legmagaságosabb Isten és hű szolgája Szent tiszteletére állították Szeitzam Antal és utódai az 1816. évben.)* (LUKÁCS 1988: 106.)

²⁶⁸ JELLI 1988: 67.

²⁶⁹ VASS 2002: 196.

²⁷⁰ HAUSER 1985: 131.

²⁷¹ BONOMI 1933: 60.

²⁷² Egykor feszület is volt a kápolna mellett, de ma már nincs meg. Állítólag egy 1920-as években történt tragédia miatt állították. Egy asszony ment haza a szőlőből a kisgyerekekkel, amikor a kápolna melletti fába belecsapott a villám. A gyermek meghalt. (BOROSS – VÁRHEGYI 2010: 36.)

VI. A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEINEK ELHELYEZKEDÉSE

A szőlőfeldolgozás és bortárolás építményeinek elhelyezkedésével az eddigi kutatások nem nagyon foglalkoztak. Többnyire csak röviden megjegyezték, hogy azokat a település vagy a határ mely részén építették fel, s elsősorban a földrajzi adottságokkal magyarázták kialakulásuk helyét. A kérdés viszont ennél jóval összetettebb, gondoljunk például a présházpincés területekre, ahol nem minden esetben a megfelelő domborzati viszonyok miatt alakultak ki a szőlőparcellák végén az épületek, hanem a szőlő-borkultúra egyéb jellegzetességeinek köszönhetően. Szintén felmerül a kérdés, hogy azokon a településeken, ahol az elhelyezkedésnek több módja ismert, ott vajon milyen okok húzódtak meg a háttérben. Mindezekre ma már nagyon nehéz választ adni, ugyanis a terepgyűjtések során ezzel kapcsolatban már nem tudnak információval szolgálni, s a levéltári dokumentumok sem tartalmaznak erre vonatkozó adatokat. A topográfiailag változatos kép azonban egyértelműen arra utal, hogy az épületek helyének megválasztásánál, kialakításánál számos dologra kellett odafigyelni. Ezt elsősorban az a tény teszi szükségessé, hogy a borok érleléséhez, tárolásához több szempontnak is megfelelő pincéket kellett építeni. A jó pince elengedhetetlenségére utal a közmondás is: *Jó pince csinálja a bort.*²⁷³

A természeti adottságok meghatározó szerepét hangsúlyozta Lukács László a Velencei-hegység településeinek végzett kutatásai során, az épületek topográfiai elrendeződését ettől a tényektől függővé. Ez alapján beszél a völgyek, mélyutak, partoldalok pincesorairól, valamint az alacsony dombhátak, a köztük levő laposok szétszórta, az egyes szőlők végében található épületeiről.²⁷⁴ Ez a megkülönböztetés egyben azt is jól mutatja, hogy a különböző adottságú domboldalok az épületek szórt és zárt elhelyezkedésére is hatással lehetnek.

Bakó Ferenc szintén az elhelyezkedés változatosságára hívta fel a figyelmet. Megjegyzi, hogy a Kárpát-medencében a borospincéket tulajdonosaik tájanként, településkategóriánként és koronként különböző módon szokták elhelyezni.²⁷⁵ A kérdéssel részletesebben nem foglalkozik, de érdekes megállapítást tesz azzal kapcsolatban, hogy az Egri-völgyben a város középkori pincéit a lakóházak alatt vagy azok közelében találjuk, míg a kisebb településeken ezek a belterülettől távolabb fekszenek.²⁷⁶ További vizsgálatai viszont azt is kimutatták, hogy idővel, ezeket a településtől távol fekvő pincéket elhagyhatták és az újabbakat már a település közelében alakították ki.²⁷⁷ Szintén nem természeti tényezőkkal magyarázza a tállyai pincék létrejöttét, amelyek közül a legrégebbiek a templom körül helyezkedtek el. Szerinte ezeket az egyházi és világi hatalom, a kastély oltalma miatt alakították itt ki.²⁷⁸

A példákat tovább lehetne sorolni, de ezek is jól mutatják, hogy bár valóban az épületek

²⁷³ A jó pincék szükségességét hangsúlyozzák a XIX. századi szőlészeti-borászati könyvek is, szinte valamennyi ugyanazokat a feltételeket sorolja fel (északi oldali bejárat; 10–12 fokos állandó hőmérséklet; se nem száraz, se nem nedves; országúttól, gyáraktól távol történő fekvés; kizárólag bor tárolására szolgáljon). (SCHAMS 1836: 97–98.; BALÁSHÁZY 1856: 52–53.; GYÜRKY 1860: 105.; TERSÁNCZKY 1869: 313–314.; NYÁRY 1876: 96–97.; SZILÁRD 1909: 170–171.) Tersánczky József találoan fogalmazza meg a jó pince szükségességét: „A jó pince életkérdés a borkezelés és borüzletben, azért is közmondássá vált: »jó pince csinálja a bort«, mely szerint nem minden verem mondható bortartó pincének.” (TERSÁNCZKY 1869: 312.)

²⁷⁴ LUKÁCS 1978: 300.

²⁷⁵ BAKÓ 1989–1990: 484.

²⁷⁶ BAKÓ 1995–1996: 240.

²⁷⁷ Lásd Andornak példáját: BAKÓ 1989–1990: 481.

²⁷⁸ BAKÓ 1993: 144.

elhelyezkedésénél a természeti tényezők szerepe hangsúlyos, ugyanakkor más okok is állhatnak mögötte, így összetettebb vizsgálatokra van szükség. Másrészt az is kiderült ezen példákból, hogy a présházak és pincék elhelyezkedésében változatos formák alakultak ki, amely változatosság akár egy településen belül is jelen lehet. Mindezekből adódóan szükség van a kisebb területeket érintő vizsgálatokra, s minden esetben a helyi viszonyokat figyelembe véve hozhatjuk létre az épületek elhelyezkedését bemutató rendszerünket.

1. A belterület szélén és a határban elhelyezkedő építmények

A présházak és pincék elhelyezkedésüket tekintve változatos képet mutatnak. Lehetnek a külső határban, vagy függetlenül a szőlőhegytől, vagy a szőlőhegy aljában. Előfordulhatnak a belterület szélén, valamint a településen belül is, vagy a lakótelektől függetlenül, vagy a lakótelken. Állhatnak magányosan vagy csoportosan, alkothatnak pincesorot vagy pincefalut. Ez a változatos elhelyezkedés nemcsak egy-egy tájegységen, egy-egy kisebb településcsoporton belül mutatkozhat meg, előfordulhat az is, hogy egy településen belül találkozunk a különböző elhelyezkedési módokkal. A tájegységek vagy települések közötti eltérésekre még alapvetően magyarázatul szolgálhatnának a földrajzi adottságok, ugyanakkor az egy településen belül megfigyelhető többfajta elhelyezkedési módnál már felvetődik a kérdés, hogy emögött milyen okok állnak. Ha mind a külső határban, mind a településen belüli elhelyezkedés megfigyelhető, akkor vajon ez minek köszönhető? Esetleg a vagyoni helyzet alapján különültek el? Vagy a gazdaságok eltérő berendezkedésével magyarázható? Ezekre a kérdésekre ma már nehéz választ adni, az emlékekkel ugyanis nem érhető el az az időszak, amikor ezek felépültek. Sajnos a levéltári források sem viszik közelebb a kutatót a kérdések megválaszolásához. Egyedül Torbágyról ismert egy olyan adat, ami magyarázatot ad arra, hogy a határ egy részén miért nem alakultak ki épületek. 1846. október 16-án, gróf Slavniczai Sándor Móric és a torbágyi lakosok egyezségeket kötöttek. Ennek értelmében a határban fekvő uradalmi szántóból $20^{2/12}$ holdat szőlőültetésre bérbe adott a gróf. Előírták viszont, hogy „*Épületekkel a szőlő kiültetésre által engedett uribirtok nem terheltethetik, különben váltsági dijra az uradalomtól a vevők nem számolhatnak*”.²⁷⁹ Konkrétan azonban ez sem magyarázza meg azt, hogy Torbágyon miért a lakótelken alakították ki a bortárolókat, hisz csak egy húszholdnyi területről tudni pontosan, hogy tiltva volt az építkezés.

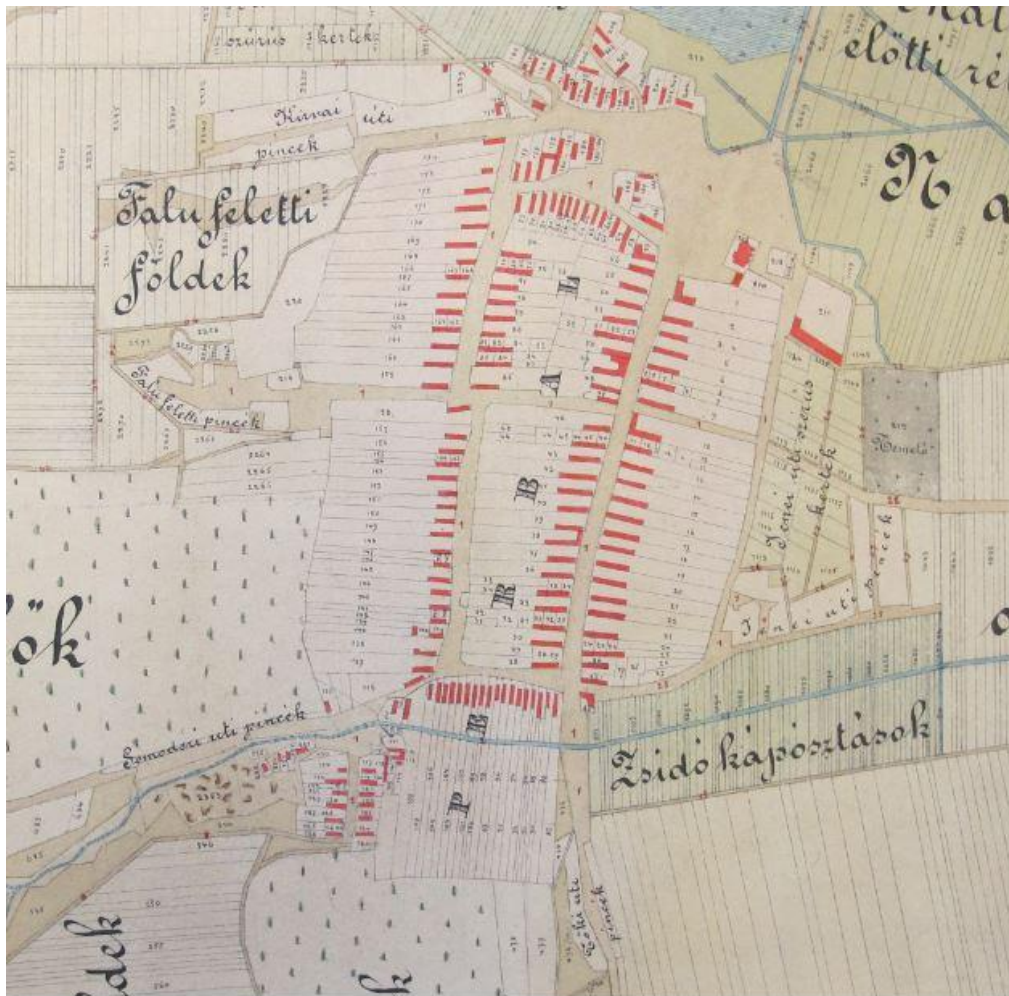
A változatos elhelyezkedés vizsgálatára Buda-vidék különösen alkalmas. Bár nem nagy területről van szó, mégis az előbb említett típusok majd mindegyikével találkozni. Több esetben megfigyelhető az is, hogy egy-egy településen belül sem egységes az elrendeződés. A változatos képet pedig még színesebbé teszi, hogy az elsősorban a szabad királyi városokra, mezővárosokra jellemző forma, a lakóházak alatt helyet kapó présház és pince típusa is előfordul, emellett pedig egy viszonylag speciális elhelyezkedési mód is ismert. Több településen megfigyelhető, hogy a présház a beltelken különállóan vagy a lakóházzal egy fedél alatt épült fel.

Az egyik legelterjedtebb forma a belterület széli vagy az azon belüli soros vagy csoportos elrendeződés.²⁸⁰ A belterület széli elhelyezkedés jellemzője, hogy ezek a település utcáihoz tartoznak, több esetben szervesen kapcsolódnak a lakóövezethez. Település széli soros elrendeződést láthatunk Perbálon, ahol a külső határban egyáltalán

²⁷⁹ MNL PML IV.165a. 73. doboz – Torbágy úrbéri pere

²⁸⁰ A belterület széli és az azon belüli elhelyezkedési forma élesen nem választható el, több esetben a ma már településen belüli pincék és présházak korábban még a település határát alkották. Ezért ezeket együtt vizsgálom.

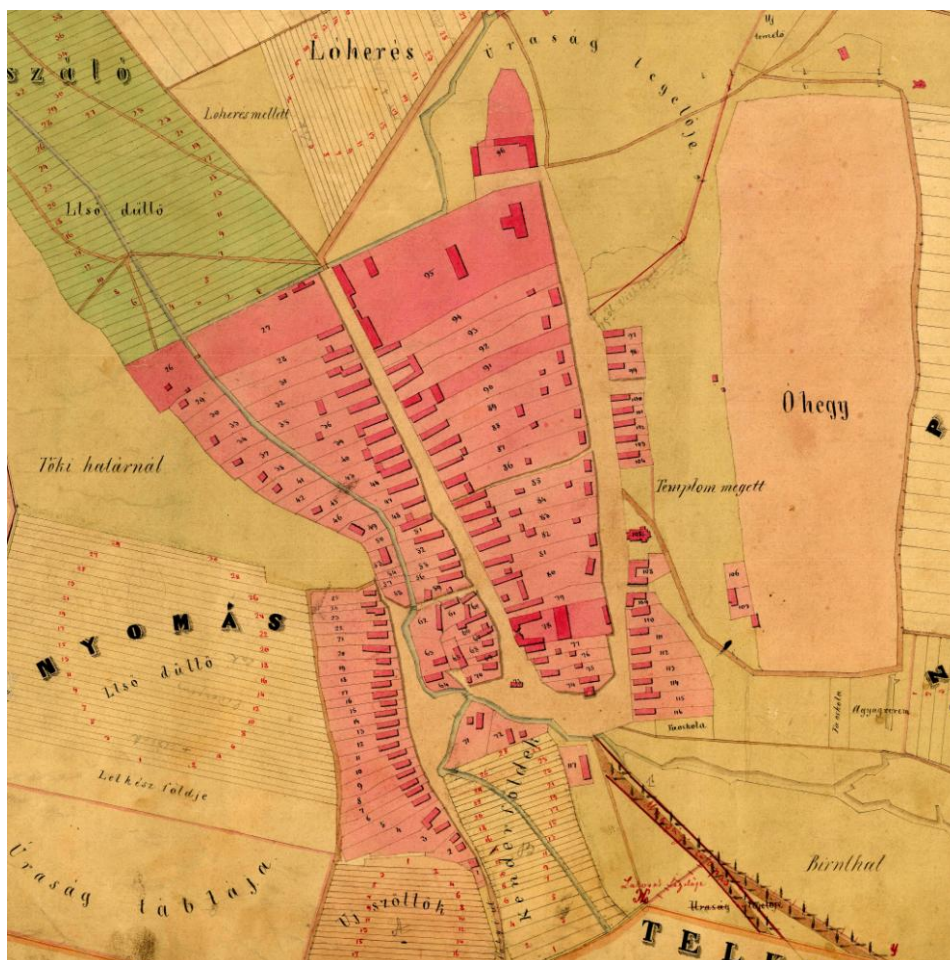
nem voltak gazdasági épületek, a prэшáz sorok a falu szélén kaptak helyet öt sorban. Ezt leginkább egy 1881-es térképen láthatjuk (2. térkép), ahol a pincesorok aszerint kapták a nevüket, hogy melyik szomszédos faluba vezetett az út. Ez jellemző forma volt egykor Budakeszin is – ezenkívül csak a lakótelken történő elhelyezkedési mód volt megfigyelhető Perbálhoz hasonlóan –, ennek azonban ma már nyomát sem láthatjuk, a prэшázak és pincék teljesen elpusztultak. A település széli pincesorok megfigyelhetők még Etyeken, Tökön és Zsámbékon is, de ezeken a településeken már más formákkal együtt fordulnak elő. Etyeken négy (Öreghegyi, Újhegyi, Sós-kúti úti, Kecskegödör), Tökön két utca van (Völgyút, Burgundia), ahol a pincék, illetve a prэшáz lyukpincék soros elrendeződése alakult ki. Etyeken ma már csak a Kecskegödörben és a Sós-kúti úton látható az összefüggő pincesor, a másik két utcában jelentős pusztulás és átalakítás történt a múlt század második felében, Tökön pedig a csoportos és a határban történő szórt elhelyezkedésnek nagyobb a jelentősége, a sorokban viszonylag kisszámú pince található. Zsámbékon egykor négy pincesor volt, ezek viszont már nem teljesen őrzik a hagyományos formát. Kettőben (Régi Szomori út, Rácvárosi utca) jelentős átalakításokat hajtottak végre, a Mélyvölgyi úton és a Szuszogóban pedig a mai napig láthatók az elhagyott bortárolók, igaz, mellettük egyre nagyobb számban vannak jelen a felújított pincék.

2. térkép: Perbál 1881-ben. A település szélén az öt pincesor látható. (MNL PML PMU 309)

A soros elrendeződés másik formája Budajenőn figyelhető meg, itt a pincesor ma már a településen belül található, de annak régen is szerves része volt, ami hozzájárult a sajátos

településszerkezethez. A falu tengelyét a Fő utca alkotta. Ennek két oldalán sorakoztak a telkes gazdák portái. Ezt kelet felől egy meredek domboldal határolja, így itt a telkeken a csűrök közelebb feküdtek a házakhoz, a telek végi domboldal pedig alkalmas volt pincék kialakítására.²⁸¹ A másik oldalon a porták kinyúltak a Fő utcával párhuzamosan futó országúthoz, s ott csaknem teljesen zárt sort alkottak a csűrök.²⁸² Az út másik oldalán, akkor még a település szélén, a templomtól Telki felé eső részen a borospincék zárt sora alakult ki (3. térkép).

3. térkép: Budajenő 1860-ban. A Telkire vezető országút két oldalán látható a pincék és a csűrök sora. A Fő utca bal oldalán több portán megfigyelhetők a keresztülfolyó patakon túli prэшázak. (MNL PML PMU 128)

A második típusba azok a települések tartoznak, ahol nagyobb csoportban történt az épületek kialakítása. Ez, hasonlóan a sorokhoz, elhelyezkedhet akár a település szélén, akár azon belül. Előbbinek legszebb, ma is látható példája Páty (4. térkép) és Tök. Ide tartozott Budaörs is, az egykori pincesorok azonban mára szinte teljesen elpusztultak, átalakultak, a több száz prэшázból csak egy-kettő maradt meg hírmondónak. A terület benépesült, a város szerves részévé vált, állandó lakóházak foglalták el a prэшázak és pincék helyét.

A falu széli csoportos elrendezésben az épületeket többféle módon alakították ki: történhetett utcaszerűen vagy kevésbé szabályosan. Budaörsön és Pátyon egymás felett, illetve mellett futó sorok alkották, illetve alkotják a Pincehegyet. Ezzel szemben Tökön nem ennyire szabályos a forma.

²⁸¹ Ezzel részletesebben a lakótelken elhelyezkedő épületek kapcsán foglalkozom.

²⁸² Ez a mai Kossuth Lajos utca, a Telki felé vezető országút, amelynek csűrjei helyére a XX. század második felétől kezdtek lakóházakat építeni.

4. térkép: A pátyi Pincehegy 1820-ban (MNL PML PMU 235)

A csoportos elrendeződés másik formája, amikor az épületcsoport a településen belül található. Ez Etyeken és Zsámbékon figyelhető meg, mind a két településen az épületek egy részét ilyen elrendezésben alakították ki. A Körpince és a Józsefvárosi gödör (5. térkép) több szempontból is azonos jegyekkel rendelkezik. Egyrészt egyik esetben sem alakították ki felmenő falú préházal rendelkező lyukpincéket, másrészt az épületek körben helyezkednek el. Kialakításuk mind a két esetben a természeti adottságokkal magyarázható, egy kör alakú mélyedés oldalsó, több méter magas falába fűrték be ezeket a pincéket és boltozták fel a préházakat.

5. térkép: A zsámbéki Józsefvárosi gödörben található pincehelyek (földhivatali térkép, 2011)

A harmadik típusba azok a települések tartoznak, ahol a préházak és pincék kialakítása a településtől távolabb történt meg. Ide tartozik az egykori Bia, ahol kizárólagos volt ez a forma. A településtől távol lévő szőlőhegyeken az egyes parcellák végében, illetve sorokat alkotva történt meg a szőlőfeldolgozó és bortároló építményeknek a felépítése. Tökön, Etyeken (6. térkép) és Zsámbékon szintén ismert ez a forma, mind a három településen

előfordult, hogy a határban, a szőlők végén kapott helyet a présház és a pince. Ezen a három településen viszont nem kizárólagos elhelyezkedési mód volt. Etyeken és Zsámbékon az épületek kisebb részénél volt jellemző ez a típus, míg Tökön a településen és a határban történő kialakítás közel egyforma arányban volt megfigyelhető. Ezt az elhelyezkedési formát azért tartották célszerűnek, mert a feldolgozás helyben történt.²⁸³ Ugyanakkor kevésbé tartották biztonságosnak. Viszonylag kisebb számban történő előfordulása elsősorban a természeti adottságokkal magyarázható, a megfelelő domboldalak, mélyutak ugyanis többnyire a települések szélén, a szőlőktől távolabb voltak.

6. térkép: Szórtan elhelyezkedő présházás lyukpincék Etyeken, 1882-ben (Harmadik katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2007)

2. Présházak és pincék a lakótelken

Mind a most leírtak, mind a térképes és fényképes dokumentációk jól mutatják az épületek elhelyezkedésében megfigyelhető változatos formákat. Ezenkívül még egy speciálisabb elhelyezkedési módra kell kitérni, ez pedig az épületek lakótelken történő kialakítása, amelynek három formája figyelhető meg: lakótelken külön álló présházás lyukpince, lakóházzal egy fedél alatt található présház, lakóépület alatti présház és pince.

Az ország egyes területeire jellemző volt, hogy a falvakban a telken történt a feldolgozás, a tárolás vagy a kettő együtt. Az Alföldön a szőlőskertekben sokáig csak a

²⁸³ Érdekességként említhető meg, hogy bár a XIX. századi szőlészeti-borászati szakirodalom rendszeresen foglalkozik a pincék építésével, az épületek elhelyezkedésére nem tértek ki. Egyedül Tersánczky Józsefnél olvashatunk ezzel kapcsolatban. Ő azt hangsúlyozza, hogy legcélszerűbb ezeket a szőlőterületen, annak is közepén kialakítani: „...és hogy ahhoz szüretkor minden oldalról hamar lehessen jutni, hacsak nem lehetetlen, álljon a szőlőterület közepén.” (TERSÁNCZKY 1869: 311–312.)

rossz idő elleni menedékhelyül, valamint a szerszámok tárolására szolgáló kunyhó állt. Ilyenkor a szőlőt vagy hazavitték, vagy kint dolgozták fel, a bort pedig az otthoni kamrába tették. A lyukpincékkel rendelkező településeken szintén előfordult, hogy a feldolgozást otthon végezték el, majd a mustot kivitték a pincébe. Ezekben az esetekben viszont nem alakítottak ki a települések szélén vagy a határban álló prэшázaknak megfelelő helyiségeket. A feldolgozás vagy az udvaron, vagy a kamrában történt. Az általam vizsgált települések azért speciálisak, mert ezeknél a lakótelken prэшázat és pincét építettek, s ezek gyakran külön álltak a háztól, úgy, mint a prэшázak lyukpincék a falu széli pincesorokban vagy a külső határban. Eredetükkel kapcsolatban csak feltételezésekbe bocsátkozhatom. Ha megnézzük a kutatott településeket, akkor Bián és Tökön nem találunk rá példát, Pátyon pedig csak elvétve fordult elő, de ezt a telkek végi megfelelő domborzati viszonyokkal magyarázták.²⁸⁴ Ezzel szemben a többi településsel kapcsolatban az 1970-ben lezajlott népi építészeti kutatás több példát is közöl, s kutatásaim során is kaptam erre vonatkozó adatokat. Ez azt mutatja, hogy elsősorban a németek lakta településeken volt megfigyelhető, igaz, egyedül Torbágyon volt kizárólagos forma. Itt a lakóházakat viszonylag mélyebben fekvő patak völgyben építették fel, így a telkek végében emelkedő meredekebb domboldalak alkalmas területként szolgáltak pincék kialakítására. A kérdés pontosabb megválaszolásához érdemes kitékinteni a vizsgált területen túlra. A környező településeket megnézve megállapítható, hogy sem a magyar, sem a szlovák lakosság körében nem ismert ez a forma, ugyanakkor más német településeken előfordult, Solymáron például minden esetben így helyezték el az épületeket. Hasonlóan megfigyelhető volt az ország más német településein is, Pusztavámon és Véménden csak ez az elhelyezkedési mód alakult ki.²⁸⁵ Mindezek alapján felvetődik annak lehetősége, hogy a németekhez kötődő formáról van szó. A téma kapcsán más etnikus jegyre utaló formát egyébként nem találtam, a csoportos és a külső határban történő elhelyezkedés is megtalálható mind a német, mind a magyar lakosság körében. Abból adódóan viszont, hogy csak szórványos adatokkal rendelkezem, a kérdéssel kapcsolatban csak feltételezésekbe szabad bocsátkozni, a pontosabb következtetések levonásához szélesebb körű vizsgálatokra lenne szükség.

Szintén nem lehet pontosan megállapítani, hogy mióta ismert ez a típus. Írott forrásokkal a XIX. század első felében való megléte bizonyítható. Geiszelhardt András kocsmáros halála után egy budai, úgynevezett zugligeti szőlőt, valamint egy budakeszi zsellérházat írtak össze. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy felsorolták a lakóház helyiségeit is. Eszerint a ház három szobából, egy konyhából, prэшázból és pincéből állt. A leltár az udvarnál egy sertésólat említ.²⁸⁶ Ebből az következik, hogy a prэшáz a lakóházzal egy fedél alatt volt, s a pince is innen nyílhatott, nem külön kapott helyet.

Vizsgált területemen az épületek ilyen módon történő kialakítására egyedül Budajenővel kapcsolatban tudok pontosabb magyarázattal szolgálni. A Fő utcában a telkes gazdák portái voltak, míg a templom feletti két utcát, valamint a Pátyi utat a szegényebb népréteg lakta, akik kisebb telkekkel rendelkeztek. Említettem már, hogy a Fő utca keleti oldalán a fundusok végét domboldal zárta le, amely alkalmas volt pincék fúrására. Meg kell még jegyezni, hogy szemben a szomszédos településekkel, Budajenő viszonylag sík területen fekszik, kevésbé voltak adottak a természetes domboldalak az ilyen jellegű épületek kialakításához. Mindezek együttesen járulhattak hozzá ahhoz, hogy a telkes gazdák elsősorban a portájukon alakították ki a prэшázakat, míg a szegényebb néprétegez

²⁸⁴ A Kossuth Lajos utca Pincehegy aljáig érő telkeinél valóban voltak pincék. Kicsiny voltak miatt azonban később ezek tulajdonosai is új pincéket építettek a hegyen. (ANDRÁSFALVY 1954a: 114–115.)

²⁸⁵ HAMBUCH 1981: 67.; EMMERT 1997: 51.

²⁸⁶ MNL PML IV. 260b. 233/1861. 4. doboz

tartozók, akiknek nem volt hely a telkén, az országút mellett építettek pincéket. Ez utóbbiak egy része nem is borospinceként funkcionált, hanem zöldséget tartottak bennük. Ez is azt támasztja alá, hogy helyhiány miatt kellett ezeket a telkektől távolabb kialakítani.

A telken található prэшázak elhelyezkedésének két módja ismert. Állhattak külön, szemben a lakóházzal vagy a telek hátsó végében, de épülhettek egybe is a lakóházzal (3. térkép). Budajenőn az előbbi típus a Fő utca keleti oldalán volt általános, ahol a domboldal kínálta ennek a lehetőségét, míg a másik oldalt általában a lakóházzal egy fedél alatt volt a prэшáz. A többi településre vonatkozóan ilyen általánosításokat nem lehet tenni az adatok kis száma miatt, de talán inkább a lakóházzal egybeépült forma figyelhető meg nagyobb számban. Mivel egy ennyire speciális típusról van szó, amely az emlékekben is egyre nehezebben lelhető fel, így szükségesnek tartom néhány példa ismertetését.

Budajenőn mind a különálló, mind pedig a lakóházzal egybeépült forma megtalálható. Utóbbinál a prэшáz nem minden esetben utolsó helyiségként kapott helyet. A Tolbuchin tér 1. szám alatt a hátsó szobát követte, s a prэшáz után következett az istálló és egy tároló (1. rajz). Érdekes még, hogy a prэшáz a mellette levő helyiségből, jelen esetben a szobából is megközelíthető volt.²⁸⁷ Szintén ritka elhelyezkedési mód volt megfigyelhető a Fő utca 9. szám alatt. Itt a gazdasági épületek egy része egybeépült a lakóházzal, majd az istállót követően L alakban folytatódtak (2. rajz). Ennek végén kapott helyet a prэшáz, amelynek hátsó faláról nyílt a pince, ami a felmérés ideje alatt már össze volt dőlve.²⁸⁸ Különálló prэшázra példa a Fő utca 38. szám alatti porta, ahol prэшáz (8. kép), burgonyapince és mészüreg volt látható, amelyek a községet keletről határoló dombvonulat aljában, annak oldalába fúrva lettek kialakítva. A prэшáz nádfedelű, deszkamennyezettel ellátott volt. Fala alul kőből, felül vályogból készült. Prэшázból nyíló, azzal egy szinten kiboltozott borospince csatlakozott hozzá.²⁸⁹

Molnár Balázs 1970-ben Torbágyon végzett népi építészeti gyűjtése során több olyan portáról adott leírást, ahol a házzal egybeépülve vagy attól különállóan megtalálható volt a prэшáz. A Mező Imre utca 58. szám alatt a gazdasági épületek egybeépültek a lakóházzal. A prэшáz a két kamrát és az istállót követően az utolsó helyen kapott helyet (3. rajz). Érdekes módon a pince nem innen nyílt, hanem a második kamrából. A leírásból még annyit tudhatunk meg, hogy a feldolgozó-helyiség nemcsak az udvarról, hanem az istállón keresztül is megközelíthető volt. A Mező utca 68. szám alatt a prэшáz elhelyezkedésének másik módjával találkozhatunk, de hasonlóan az előzőhöz, a pince itt is külön állt a feldolgozóteremtől. A gazdasági épületek (kamra, istálló) a lakóház után következtek, s a legvégén volt a pince. A prэшáz viszont a lakóházzal szemben, önálló épületben kapott helyet (4. rajz).²⁹⁰

Telken különálló prэшázról van ismeretünk Zsámbékról is, ahol a lakóházzal szemben, a csűr mellett, attól elkülönülve épült fel a Petőfi utca 16. szám alatt.²⁹¹ Szintén rendelkezünk ilyen adatokkal Perbálról. A Kossuth utca 70. számú telken egy nagyon érdekes épületet mértek fel 1970-ben. A háromosztatú (szoba-konyha-szoba) lakóházat a kamra követte, amivel egybeépülve volt a prэшáz, amiből két pince is nyílt egymás után (5. rajz). Sajnos a felmérés részletesebb adatokat nem közöl, csupán annyit tudni, hogy a prэшázban egy 1864-es, monogrammal ellátott prés volt.²⁹²

²⁸⁷ FÖLDES 1970c: 13–14.

²⁸⁸ FÖLDES 1970c: 25.

²⁸⁹ FÖLDES 1970c: 38.

²⁹⁰ MOLNÁR B. 1970a: 18–25.

²⁹¹ FÖLDES NÉ 1970a: 43.

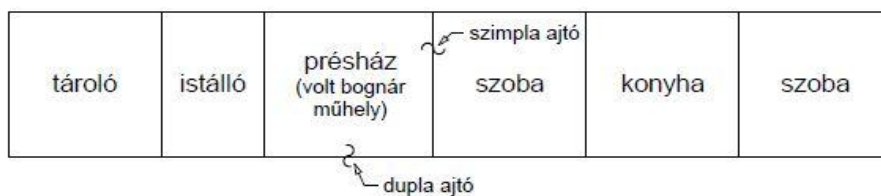
²⁹² FÖLDES 1970a: 4–6.

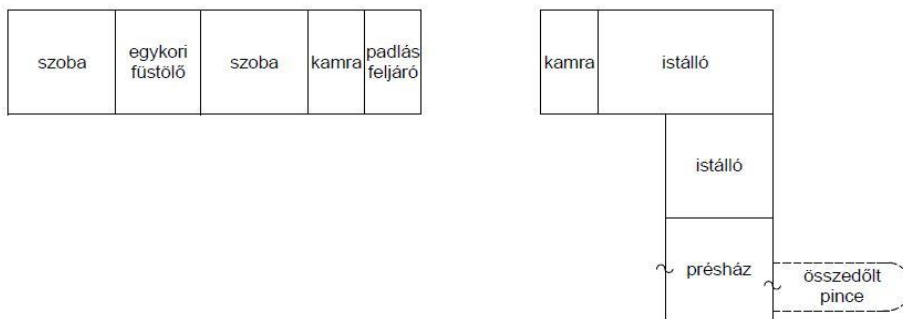
8. kép: Különálló, domboldal elé épített présházas lyukpince Budajenőn, a Fő utca 38. szám alatt (Földes László felvétele, 1970. NM EA F F. 243 775)

9. kép: Lakóház alatti présházak és pincék Budakeszin, a Virág völgy utcában (Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház)

1. rajz: Budajenő, Tolbuchin tér 1. (FÖLDES 1970c: 13–14.)²⁹³

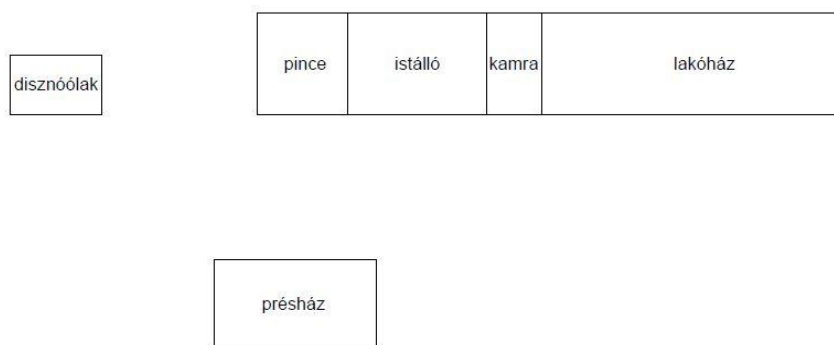
2. rajz: Budajenő, Fő utca 9. (FÖLDES 1970c: 25.)

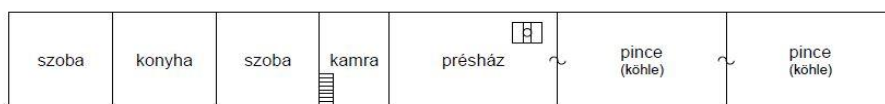
3. rajz: Torbágy, Mező Imre utca 58. (MOLNÁR B. 1970a: 18–21.)

²⁹³ A dolgozatban szereplő rajzokat Vörös Viktória építészmérnök készítette, akinek ezúton is köszönöm a segítségét! A fejezet rajzai a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumának Kézirattárában található 1970-es építészeti gyűjtések felmérései alapján készültek. Az utcanevek és a számozások az 1970-es állapotot mutatják.

A népi építészeti gyűjtés során Etyeken nem mértek fel ilyen típust, de egy árvatörvényszéki iratanyag bizonyítja meglétét. Az 1873-ban elhunyt Moor József napszámos leltárában összeírtak egy zsellérházat, „*mely épület 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra, 1 istálló, 1 prés ház és pinczéből áll*”.²⁹⁴ A telken történő elhelyezkedési mód Budakeszin való előfordulását saját gyűjtési adataim mellett levéltári dokumentum is bizonyítja.²⁹⁵

4. rajz: Torbágy, Mező Imre utca 68. (MOLNÁR B. 1970a: 22–25.)

5. rajz: Perbál, Kossuth utca 70. (FÖLDES 1970a: 4–6.)

A most bemutatott példák szemléletesen mutatják, hogy a présházak és a pincék telken történő kialakítása többféle módon történhetett. Egyrészt épülhettek a telken különállóan, másrészt viszont helyet kaphattak a lakóházzal egy fedél alatt, közösen a többi gazdasági épülettel. Az adatok azt is mutatják, hogy az egyes településeken vegyesen fordulnak elő a különböző formák, s az eltérő elhelyezkedésre magyarázatot sem igen lehet adni. Kivételt Budajenő jelent. Itt a Fő utca azon felén, ahol a telkek domboldalban végződtek, a pincék és a présházak a telkek végében kaptak helyet. Ezzel szemben az utca másik oldalán inkább a lakóházzal egybeépült forma volt az általánosabb. Abban az esetben pedig, ha külön alakították ki őket, akkor sem a telkek végén voltak, hisz itt a csűrök helyezkedtek el (3. térkép).

A lakóháznál történő szőlőfeldolgozásnak és bortárolásnak még egy speciális formája figyelhető meg. Budakeszin a Virágvölgy utcában, illetve Budaörsön, elsősorban a főúton, a mai Budapesti út elején látható néhány olyan épület, amelyeknek alsó szintjén, az utcáról nyíló ajtóval kapott helyet a présház és az ebből nyíló pince, míg a felső szinten volt a lakótér (9–10. kép). Ez a forma már a szabad királyi városi, mezővárosi építkezésre utal, vizsgált területemen nem is volt máshol megfigyelhető.²⁹⁶

²⁹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (továbbiakban MNL FML) IV.407. II.495/1876. 73. doboz

²⁹⁵ MNL PML IV. 260b. 233/1861. 4. doboz

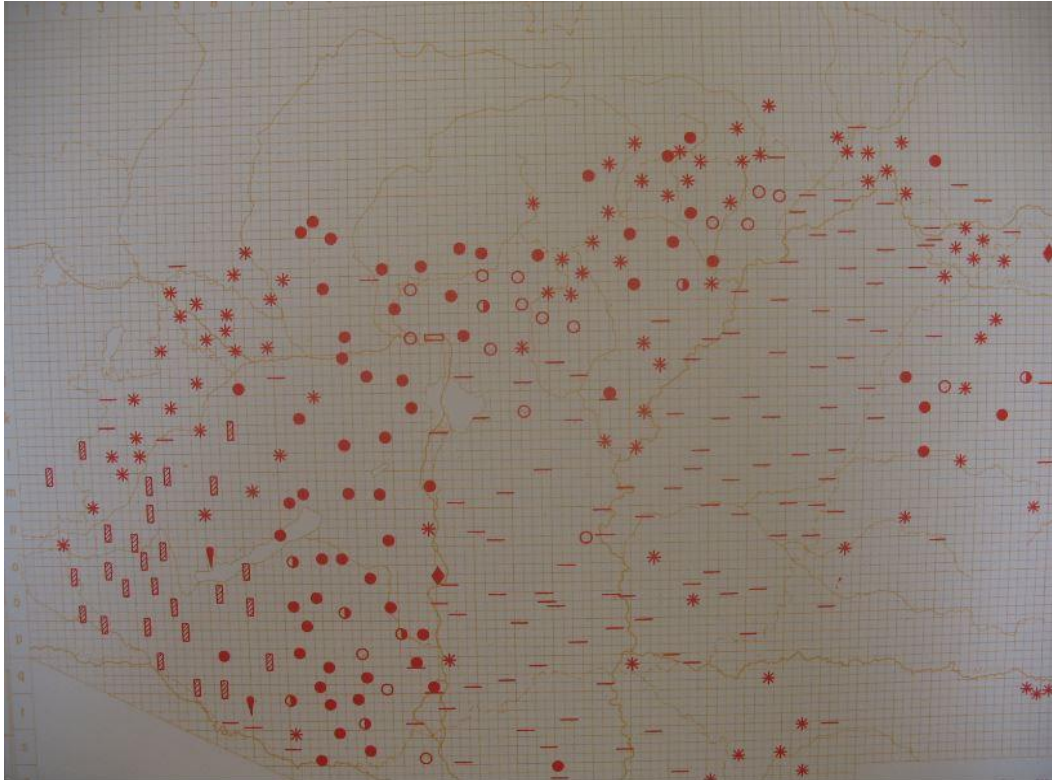
²⁹⁶ Az észak-magyarországi mezővárosi lakóházak alaprajzi típusait lásd: KECSKÉS 1989.

10. kép: Budaörsi lakóház, amelynek alsó szintjén a préház és a pince kapott helyet

A szőlő-borkultúra jelentőségét mutatja, hogy a XIX. század során több száz pincét alakítottak ki. Az épületek helyével kapcsolatban az irodalmak többnyire a természeti környezet szerepét hangsúlyozzák, ugyanis ez tűnik a legkézenfekvőbbnek. A háttérben álló egyéb okok felkutatása ma már nagyon nehéz. Ennek ellenére egy-két esetben sikerült arra vonatkozó adatokat találnom, hogy az elhelyezkedés háttérében társadalmi, történeti, esetleg etnikai okok is állhattak. A fejezet elején hangsúlyoztam, hogy eddig nem nagyon történtek olyan irányú vizsgálatok, amelyek az épületek elhelyezkedését rendszereztek volna egy kisebb vagy nagyobb területre vonatkozóan. Disszertációmban Buda-vidék kapcsán erre tettem kísérletet. A kutatás egyértelműen mutatja, hogy egy ilyen kicsi területen is számos variációval lehet találkozni, így az ilyen irányú vizsgálatokra mindenképp szükség van ahhoz, hogy a későbbiek során nagyobb tájakra kiterjedő kutatásokat is el lehessen végezni.

A kérdéssel kapcsolatban a legátfogóbb vizsgálatot a *Magyar Néprajzi Atlasz* készítése során végezték. Ennek 275. térképlapja a bortárolás helyével foglalkozik, ami egyben az épületek elhelyezkedését is mutatja. Tíz kategóriát állapítottak meg, de ezek közül több fedi egymást, ugyanis nem az épület helye, hanem típusa alapján kerültek külön csoportba (pl. szőlőhegyi lukpincében, szőlőhegyi épület alatti pincében). Ha kimondottan a helyet vizsgáljuk, akkor találkozhatunk a lakótelken, a faluban, a falu szélén és a szőlőhegyen történő tárolással. Hiányosságnak tekinthető, hogy összevont kategóriákat nem készítettek, pedig sokszor megfigyelhető, hogy egy településen nemcsak, hogy több épülettípussal, de több elhelyezkedési móddal is találkozni. Emellett rendkívül sematikus képet fest az atlasz, amit egyértelműen bizonyítanak a mostani kutatási eredmények is. Északkelet-Dunántúlra a szőlőhegyi lyukpincében történő tárolást jelzi általánosnak, míg a Dunakanyarban ez a falu széli lyukpincében és a préházás házi pincében történt (7. térkép). Természetesen az atlasz a kutatópontok száma miatt pontos képet nem adhat, de míg – majd látni fogjuk – az épülettípusoknál a főbb határok kirajzolódnak, addig a tárolást tekintve ez nem minden esetben látszik. A Dunától keletre eső területeken és Nyugat-Dunántúlon jól láthatók, de a préházpincék keleti határa és a Duna közötti területre nagyon általános képet ad az atlasz.

7. térkép: A bortárolás helye, a présházak és pincék elhelyezkedése 1900 körül (BARABÁS 1989: 275.)

- lakótelken, főleg kamrában
- présházás házi pincében
- a faluban, falu szélén út menti lukpincében
- ◐ a faluban, falu szélén és a szőlőhegyen lévő lukpincében
- szőlőhegyi lukpincében
- ◆ szőlőhegyi épület alatti pincében
- ▨ szőlőhegyi föld feletti présházpincében
- ▼ szőlőhegyi pincekamrában és lukpincében egyaránt
- * nincs számottevő bortermelés vagy az egészen új

A *Magyar Néprajzi Atlasz* által jelzett kategóriák – hangsúlyozom, hogy csak az elhelyezkedést számítva – mindegyike megtalálható Buda-vidék településein. Legáltalánosabb forma a falun belüli, illetve a belterület széli pincesor vagy pincecsoport, de nem elhanyagolható a szőlőhegyen, az adott parcellák végében épített pincék és présházak száma sem. Mindezeket túl azt is sikerült megállapítani, hogy a legtöbb településen a háznál történő szőlőfeldolgozás és bortárolás is előfordult. Ha átlépünk a vizsgált terület határain, akkor is megtaláljuk ezt a változatosságot, például az Esztergom környéki településeken.²⁹⁷

²⁹⁷ MUSKOVICS 2011: 67.

Összefoglalóan a vizsgált területtel kapcsolatban tehát a következő rendszerezést sikerült felállítani:

1. Belterület szélén és településen belüli elhelyezkedés
 - a. egyedül álló prэшáz- és pincesorok
 - b. az épületek több – szabályos vagy szabálytalan – sorban, csoportosan történő elhelyezkedése
2. Szőlőhegyi parcellák végén történő elhelyezkedés
3. Lakótelken történő elhelyezkedés
 - a. lakótelken különállva
 - b. lakóépülettel egy fedél alatt
 - c. lakóépület alatt

VII. A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A NÉPI ÉPÍTÉSZET EMLÉKEI

1. Az építkezést befolyásoló tényezők

1.1. Etnikus jegyek

A népi építészeti vizsgálatok kapcsán kezdetek óta felmerülő kérdés, hogy mely tényezők, illetve milyen mértékben befolyásolják azt. Így szerepükre már a kutatások kezdetén nagy hangsúlyt fektettek, de ezeket sokáig egymástól elszigetelten vizsgálták. További probléma volt, hogy egyes tényezőknek kiemelt szerepet tulajdonítottak, míg másokról megfeledkeztek.

Eleinte nagy figyelmet szenteltek az eredetkérdésnek, ezáltal az etnikus jegyek hangsúlyozása került a kutatások középpontjába. Az első leíró munkákkal szinte egy időben születtek meg az első eredetmagyarázó kísérletek, ami az anyag hiánya miatt többnyire téves elképzelésekhez vezetett. Az elsődleges cél az volt, hogy az egyes népek építkezésének ősi formáját megtalálják. Ezzel kapcsolatos megállapításokat már Bél Mátyás is tett a XVIII. század első felében, s ezt követve több ismertetésben is etnikus alapokra helyezve próbálták leírni a lakóházakat. Ezen irány talán egyik legismertebb képviselője Jankó János volt, aki a magyar házat felnémet eredetűnek tartotta.²⁹⁸ Elméletét azért kell megemlíteni, mert nemcsak a lakóházakon, hanem a Balaton északi részén található szőlőfeldolgozó és bortároló épületeken belül is megkülönböztetett magyar és német típust.²⁹⁹ A későbbi kutatások az egyes háztípusok etnikumhoz kötését megcáfolták, egyértelműen bebizonyosodott, hogy ezek nem esnek egybe a nép- és nyelvhatárokkal. Emellett nemcsak, hogy az etnikai határokkal nem hozhatók össze, hanem az építkezés alakulásában egyéb tényezők is szerepet játszanak. Sőt, nemcsak, hogy egyéb hatóerők vizsgálatára is szükség van, hanem az egyes típusok etnikus jegyeinek megállapításához nem elegendő egy-egy részlemez kiragadni,³⁰⁰ hanem az épület valamennyi építészeti szerkezetét, formáját (alaprajz, tüzelőberendezés, tetőszerkezet stb.) együttesen kell vizsgálni. A kérdés összetettségét, bonyolultságát azonban jól mutatja, hogy az elmúlt egy-két évtizedben a hazai németiség építészeti foglalkozó tanulmányokban még mindig problémát jelent, hogy mennyiben figyelhetők meg az etnikus jegyek. A kutatások nehézségét, a fellelhető anyag szűkösségét viszont jól mutatja, hogy ezek az írások más-más eredményre jutottak.³⁰¹ Abban viszont megegyeznek, hogy az egyes típusokat

²⁹⁸ A kérdésről összefoglaló jelleggel lásd: VAJKAI 1948b: 12–15.

²⁹⁹ JANKÓ 2010: 217–219.

³⁰⁰ Ezt az elméletet már Vajkai Aurél is cáfolta, szerinte egyetlen elem csak egyes részletek eredetére vizsgálható, de a nemzeti jelleg megállapítására elégtelen. Ezt a szovjetektől átvett új irányú kutatási módszert szorgalmazta szemben a törzsiség gondolatát alkalmazó, egy-egy részlemez vizsgáló német iránnyal. (VAJKAI 1948b: 14.)

³⁰¹ A vizsgálatok egy része arra az eredményre jutott, hogy kénytelenek voltak a helyi viszonyokhoz alkalmazkodni és nem tudták megőrizni a korábbi hazájukban ismert formákat. Erre példaként lásd: H. CSUKÁS 1987.; BALASSA M. 1989: 42–43. Ugyanakkor egyes kutatások kimutattak német elemeket, de nagyon fontos hangsúlyozni, hogy itt sem arról van szó, hogy teljes mértékben elkülönítettek német és magyar típusokat. A megőrzött német jegyek közül kiemelendő a Fachwerk építkezés. Erre példaként lásd: LANTOSNÉ IMRE 1986.; L. IMRE – LANTOS 1989.; KÖRMENDI 1990. A német jegyek építészetben belüli fennmaradását leginkább Balassa Iván hangsúlyozta. Tokaj-Hegyialján végzett kutatásai

kimondottan etnikumhoz nem szabad kötni.

A népi építészeti kutatások az etnikus jegyeket elsősorban a lakóházak kapcsán vizsgálták, a gazdasági épületekkel nem foglalkoztak. A szőlő-borkultúra területén is elsősorban a művelési ág jelentősége, a munkafolyamatok, az eszközök felől közelítettek az egyes nemzetiségekhez kötődő sajátos jegyek felé,³⁰² a présházak és pincék kapcsán csak rövid utalások történtek. Jankó János mellett Gönczi Ferenc tett röviden említést a németek pinceépítészetére, valamint Bakó Ferenc utalt az egyik északkelet-magyarországi pincetípus esetleges etnikus eredetére, de ő sem kötötte kizárólag egy etnikumhoz a középfolyosóhoz csatlakozó sokfülkés pincetípust, inkább csak feltételezésekbe bocsátkozott.³⁰³ Érdekes megállapítást tett Varga Sándor Lendva-hegyi kutatásai során. A magyar pincék nagyjából egyvégbbe, míg a szlovén pincék L alakba épültek.³⁰⁴ Nem zárja ki a német telepések hatását a szögyéni kétpadlásos pince esetében Liszka József sem.³⁰⁵

Ezek az eredmények jól mutatják, hogy bár az etnikus jegyek vizsgálatára szükség van, ezeket sosem szabad elszigetelten kezelni, illetve egyes típusokat nem szabad szorosan etnikai határokhoz kötni. Ezt buda-vidéki kutatásaim is egyértelműen bizonyították, ugyanis, bár a Jankó János által német típusnak nevezett présházformák itt általánosak, de nem kizárólag a németek lakta településeken fordulnak elő nagyobb számban. Az etnikus jegyek kutatásától azonban nem szabad eltekinteni, hisz például Buda-vidék kapcsán is történt ilyen vizsgálat, s ez bizonyos eredményekre vezetett. Földes László a székely-német együttélés kapcsán mutatta ki a kölcsönös egymásra hatás jegyeit, s bár egyértelműen bebizonyosodott, hogy bizonyos dolgokban (pl. az építőanyagban) kénytelenek voltak az új lakók a helyi adottságokhoz alkalmazkodni, kultúrájuk bizonyos elemeihez ragaszkodtak. Tovább élt betlehemezési szokásuk, a gazdálkodás terén pedig megnövekedett az állattartás jelentősége.³⁰⁶ Földes László abban a szerencsés helyzetben volt, hogy nem sokkal az új lakosok Buda-vidékre érkezése után megkezdhetette a vizsgálatokat. A XVIII. században betelepített németek kultúrájával kapcsolatban mindez nem lehetséges. Feltételezhető viszont, hogy ők is a magukkal hozott hagyományuk, anyagi kultúrájuk bizonyos elemeit megpróbálták megőrizni, idővel azonban, a helyi

alapján elismerte ugyan, hogy az eltérések okára ma már nehéz magyarázatot adni, ennek ellenére arra az eredményre jutott, hogy az építkezés, a településszerkezet az anyagi műveltség azon területe, ahol jelentős sajátosságokat őriztek meg. (BALASSA 1973.; 1984.)

³⁰² A szőlő-borkultúra terén megfigyelhető etnikus jegyekkel Csoma Zsigmond foglalkozott részletesebben, de az épületekkel kapcsolatban ő sem tett megállapításokat. Korábban általános nézet volt, hogy magasabb fokú mezőgazdasági, szőlészeti-borászati ismeretekkel rendelkeztek. Szerinte ilyen általános következtetéseket nem szabad levonni, mivel kultúrájuk nem lehet egységes, hisz több területről érkeztek, tehát egységes német etnikus szőlő- és bortermelést nem képviselhetek. (Részletesen lásd: CSOMA 1991a.; 1991b.; 1998a.) Általánosságban a gazdálkodással kapcsolatban alkotott nemzeti sztereotípiákról lásd: KÓSA 2003.

³⁰³ Gönczi Ferenc Göcsej kapcsán írja, hogy „*e vidéken a pincék nem egyszerű, úgy a hogy összerótt galibák, kunyhók, sem nem földbe ástott alagutak, mint a hazai németégnél egész Dunántúlon, hanem egész házszerű építmények*”. (GÖNCZI 1914: 163.) Bakó Ferenc Eger kapcsán egy sajátos lyukpinceformát mutat be, amely három települési ponton található meg. A típust a középfolyosóhoz csatlakozó sok fülke jellemzi. Kutatási eredményei alapján ez a középkori egri püspöki birtokhoz köthető, melynek központja Felnémet volt, tartozékai pedig Cigléd és Eger-Ráchegey. Analógiáira közeli példát nem talált, egyedül Tokaj-Hegyalján (Tállya, Tokaj, Olaszliszka) a közép- és nagybirtokosok használatából ismert még ez a típus. Ezek részben azok a helységek, amelyeket a középkorban nyugat-európai vendégekkel telepítettek be. Az Egri-völgybe az Árpád-korban szintén németeket és újlatin csoportokat hívtak be. A középfolyosós pincetípus tehát egyrészt területhez köthető, másrészt pedig etnikus eredet is feltételezhető megjelenése mögött. (BAKÓ 1997.)

³⁰⁴ VARGA 1993: 37.

³⁰⁵ LISZKA 1992: 75–77.

³⁰⁶ FÖLDES 1980. Barabás Jenő is azt hangsúlyozta, hogy ha a lakosság régi településhelyét elhagyva új vidékre költözik át, akkor – legalábbis bizonyos mértékig – oda kultúráját is átviszi. Ugyanakkor nem mindent tart meg, s ami megmarad, az is különböző ideig és mértékig él csupán. (BARABÁS 1961: 142.)

körülményeknek megfelelően mindezek változtak, átalakultak. Annak ellenére tehát, hogy a Jankó János által német típusúnak tartott pincék itt általánosak, ezeket nem szabad kizárólag egy etnikumhoz kötnünk.

Jankó János kutatásai során két típust tekintett németnek. Egyrészt a felmenő falú prэшházak közül azokat, amelyek rövid oldalukkal párhuzamosan fekszenek az útra, s bejáratuk innen nyílik, másrészt pedig a boltozott prэшházzal rendelkező lyukpincéket.³⁰⁷ Jankó János elméletével először Vajkai Aurél foglalkozott. Ő nem tartotta hitelesnek ezt a megkülönböztetést, ugyanis kutatásai során arra az eredményre jutott, hogy a nép nem ismeri, s „*meglehet, hogy a pincék e feltételezett kétféle fajtája csak egy bizonyos fejlődésvonalnak két pontját jelenti és nem merőben eltérő típusokat*”.³⁰⁸ A Jankó által tett tipizálásra utalt Csoma Zsigmond somlói borpincékről szóló tanulmányában. Az épület bejáratának elhelyezkedése alapján felállított két típust megtalálta, de szerinte itt ez a jelenség nem a két eltérő etnikumnak köszönhető, hanem a terep lejtésének fokától függött, hogy hova helyezték a bejáratot. Ugyanis míg a meredek hegyoldalba vájt, épített pinceépületek bejárata a csúcsfalán volt és a völgy felé nézett, addig a lankásabb, kevésbé meredek alsó részén a hegynek az ajtó elhelyezése az oldalfalon gyakoribb.³⁰⁹ Nem etnikus eredetre, hanem az épületek korára vezette vissza a bejárat elhelyezését Lukács László Zámolyon. A régi, kétosztatú (pince-prэшház) formáknál ez az épület rövid homlokfalán kapott helyet, míg később, amikor már szobát is leválasztottak, a hosszú oldalon.³¹⁰ A németek lakta Nadapon ezzel ellentétben viszont a régi pincék hossz tengelye általában merőleges az eléjük épített prэшház hossz tengelyére, a bejárat az épület hosszanti oldalán volt.³¹¹ Az egykori Esztergom Szabad Királyi Város prэшházainak kialakításában szintén szerepet játszottak a terepviszonyok. A mélyutakon kialakult soroknál a szűk utak nem engedték, hogy a prэшházakat az útra merőlegesen, rövid oldalukkal építsék, csak a hosszanti tengellyel párhuzamos építésmódra volt lehetőség.³¹² Az épületek elhelyezkedését építészeti rendeletek is szabályozhatták. Budaörs 1879-es mérnöki utasításában olvasható, hogy „*a pinczehelyek fekvése mindenkor a párhuzamos utakra merőlegesen állapíttatik meg*”. Kikötik a prэшházhelyek nagyságát is: „*Azok felosztása tekintetében az egyes merőleges utak közötti hosszakhoz képest különböző szélességűek lehetnek, de a fentebb is említett 5 öl szélességnél kisebb nem lehet semmiesetben sem, és az egyes utak között egyenlő szélességű pinczehelyek osztandók ki*”.³¹³ Bár ez az utasítás 1879-es, megvan a lehetősége annak, hogy már korábban is bizonyos módon próbáltak szabályokat szabni az építkezésben.

Az itt említett példák jól mutatják, hogy a bejárat épületen való elhelyezése nem utal egyértelműen etnikus jegyekre. Mindezt azért sem szabad ilyen szigorúan venni, hisz egyetlen egy elem vizsgálata nem elegendő ahhoz, hogy egyes típusok eredetét, elterjedési határát megállapítsuk. Jankó János elmélete a Buda-vidéken végzett kutatások eredményeivel is megcáfolható. A vizsgált településeken a felmenő falú prэшházaknál

³⁰⁷ „S már ezekben a régi pinczékben is megvolt az a különbség, melyet a nép a magyar és viczellér szavakkal fejez ki. A magyar pincze akkor is valóságos ház volt csúcsfallal nyeregfedéllel, csak hogy hátsó része belenyomult a hegyoldalba; ajtaja akkor is a hosszúfalán volt. A német pinczék igazi pinczék voltak, nem volt épület jellegük, a föld egészen eltakarta őket csak csúcsfaluk – sokszor a legtisztább tympanon-alakban – a középütt levő ajtóval árulta el hollétüket.” (JANKÓ 2010: 218–219.)

³⁰⁸ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 30. Ennek ellenére egy későbbi tanulmányában felveti a kérdést, hogy milyen szerepe lehetett a balaton-felvidéki építkezésben a betelepített németeknek. Megállapítja, hogy fejlett lakáskultúrájuk, a belső rend megmutatkozik a prэшházak beosztásában, a szoba berendezési tárgyaiban is. (VAJKAI 1963: 171.)

³⁰⁹ CSOMA 1982: 92.

³¹⁰ LUKÁCS 1976: 241.

³¹¹ LUKÁCS 1978: 309.

³¹² MUSKOVICS 2011: 97–98.

³¹³ MNL PML IV.165a. 12. doboz – Budaörs úrbéri pere

nagy számban fordulnak elő a hosszú oldali bejáráttal rendelkezők is. Budaörsön (11–12. kép) volt a legelterjedtebb a rövid oldali forma, de az ugyanúgy németek lakta Etyeken és Zsámbékon a hosszanti oldali bejáráttal rendelkezők szép számmal voltak jelen, Budakeszin pedig vegyesen fordult elő a két forma. Ha kitekintünk a vizsgált területen túlra, akkor hasonló következtetések levonására van lehetőség. Villánykövesden és Hajóson a Jankó János által német pincének nevezett forma van meg, de például Tarjánban már vegyesen fordul elő a két típus. Szintén mind a kettő ismert volt Törökbálinton (13. kép). Összességében tehát megállapítható, hogy a rövid oldali bejáráttal rendelkező présházak gyakoriak voltak Buda-vidéken, s ugyanígy az ország más németek lakta területein is, de több példa is azt mutatja, hogy nem csak ez a forma volt megfigyelhető a németeknél. Az nem zárható ki, hogy náluk nagyobb arányban fordult elő a bejárat ily módon történő elhelyezése – ez Buda-vidéken is látható –, és az sem, hogy eredetileg ők kezdték ezeket építeni, de a XIX. században náluk is nagyobb számban voltak meg a hosszanti oldalon elhelyezkedő bejáratú présházak.

11–12. kép: Budaörsi présházak. Jelentős részük az útra merőlegesen, rövid oldali bejáráttal állt, kisebb számban viszont a hosszú oldali bejáráttal rendelkezők is megfigyelhetők voltak. (JBH 92.122.1, 2008_1491)

13. kép: Présházsor Törökbálinton (Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1954. NM EA F F. 114 054)

Jankó János német–magyar pinceelmélete már sokkal érdekesebb a másik típus, a boltozott présházak tekintetében. Ez a Buda-vidékre oly jellemző forma a környékből még a szintén egykor németek lakta Mányról (14. kép) és Nadapról³¹⁴ is ismert, előbbi településen kizárólag ilyen épületeket alakítottak ki. Ezenkívül közeli analógiára nincs példa. Azt azonban, hogy etnikumhoz nem köthető formáról van szó, jól mutatja, hogy a magyarlakta Tökön (15. kép) és Pátyon (16. kép) is általános típus, sőt az utóbbin kizárólagos forma. Mindez egyértelműen azt mutatja, hogy nem csak a német településekhez köthető. Eredetük azonban kérdéseket vet fel, ugyanis a mai országhatárokon belül sehol máshol nem tekinthető olyan általános formának, mint Buda-vidéken. Ugyanakkor nagy számban fordul elő, sőt egyes településeken kizárólagos forma a Fertő tó osztrák részén (17–18. kép). Gyűjtéseim során több épületet belülről is láthattam, s ez alapján elmondható, hogy a Buda-vidéken megfigyeltekkel azonos módon épültek. Továbbá megfigyelhető volt az is, hogy ott, ahol a szőlőhegyen a felmenő falú présházzal rendelkező pincék is jelen vannak, a bejárat a rövid oldalon kapott helyet.

14. kép: A mányi boltozott présházás lyukpincesor

15. kép: Töki boltozott présházás lyukpince

³¹⁴ Lásd: LUKÁCS 1978: 300.

Összességében megállapítható, hogy bár a boltozott és a rövid oldali bejárattal rendelkező prэшázak általánosak voltak Buda-vidéken, valamint a környező német településeken is, s előbbinek távolabbi analógiája a Fertő tó osztrák részén is megtalálható, mégsem köthetők egy etnikumhoz. A magyarlakta Pátyon a boltozott prэшázak lyukpince az egyetlen típus, de ugyanígy Tökön is nagy számban fordul elő. A felmenő falú épületek két típusa több település esetében szintén keverten van jelen. A forma eredetével kapcsolatban az egyetlen lehetséges vizsgálatot talán az jelentette volna, ha sikerül kutatásokat végezni azokon a területeken, ahonnan a Fertő tó körüli és a buda-vidéki falvak lakói érkeztek. Freiburg-i kutatásom során viszont egyértelművé vált, hogy Németországban a régi épületek szinte száz százalékban elpusztultak, a korábbi évtizedek kutatásai pedig nem igazán foglalkoztak ezzel a témával. Így bár elmondható, hogy a boltozott prэшázak lyukpince csak kisebb területekre jellemző, valamint az is, hogy a rövid oldali bejárattal rendelkező prэшázak nagy számban fordulnak elő a német településeken, de ezek etnikus eredete ma már nem állapítható meg. De ha az etnikumok közre is játszottak a típusok elterjedésében, kizárólagos szerepet akkor sem tulajdoníthatunk ennek. A természeti adottságok, a gazdálkodás szerkezete, a használt eszközök is befolyásolhatták, de ezek vizsgálata ilyen idő távlatában szintén nem könnyű.

16. kép: A pátyi Pincehegy (Hofer Tamás felvétele, 1954. NM EA F F. 112 413)

17–18. kép: Boltozott prэшázak lyukpincék Winden am See-ben és Purbach-ban

1.2. Földrajzi és természeti adottságok

Kezdetektől fogva jelentős szerepet tulajdonítottak a földrajzi adottságoknak is. A korábbi évszázadokban a szállítási, kereskedelmi nehézségek következtében természetes volt, hogy a helyben található anyagokat használták fel az építkezések során. Így ez valóban meghatározó volt a helyi építkezési stílus kialakulásában. Az alapvető problémát tehát nem ennek túlhangsúlyozása jelentette, hanem az, hogy az egyéb tényezőket nem mindig vették figyelembe.³¹⁵ A természeti környezet szerepének előtérbe kerülése a gazdasági épületek kapcsán még inkább megfigyelhető volt. Ezek az épületek sok esetben jóval kezdetlegesebbek voltak a lakóházaknál, az anyagok minőségére kisebb hangsúlyt fektettek. A drágább, több esetben máshonnan beszerezett anyagok ezeknél jelentek meg utoljára. Ez a buda-vidéki présházak és pincék kapcsán is megfigyelhető volt. Míg a lakóházaknál a tehetősebbek a méretre vágott sóskúti követ használták építőanyagként, addig a pincék boltozásánál ez még náluk is jelentősebb késéssel jelent meg. Szintén ezt láthatjuk a téglák és a kő kapcsán. Annak ellenére, hogy Pátyon három téglagyár is működött, szélesebb körben ez csak a XIX. század végétől terjedt el a pincék boltozásánál. A most vizsgált épületegyüttes speciális kialakításának köszönhetően pedig egyértelmű volt, hogy a megfelelő domborzati viszonyoknak tulajdonítsák az elsődleges, esetleg kizárólagos szerepet.

A földrajzi és természeti adottságok befolyásoló szerepének problémájára Vajkai Aurél és Gunda Béla hívta fel a figyelmet. Vajkai elismerte ezek építkezésre gyakorolt hatását, ugyanakkor Vas és Somogy megyék példáján bemutatta, hogy nem minden esetben van szerepe a helyi építőanyagoknak, ezek kiválasztásában egyéb tényezők is közrejátszhattak. Rámutatott arra is, hogy bár a természeti adottságok állandósága folytán a népi építkezést hagyományosabbnak, formáját maradandóbbnak mondják sok egyéb néprajzi elemnél, a ház hagyományossága mégsem magyarázható kizárólag a természet adta nyersanyagok azonosságával, sőt magában a hagyományosságban is kételkedhetünk.³¹⁶ A présházak és pincék eltérő típusainak kialakulásában viszont ő is a földrajzi adottságoknak tulajdonította az elsődleges szerepet. Fás helyen a boronapincéket, fátlan vidékeken a lyukpincét tartja általános formának. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az egyes formák kifejlődésében sokféle tényező játszik közre (a környék lakóinak szokásai, lelki beállítottságuk), s ezek bármelyikének elhanyagolása helytelen következtetésekre vezethet.³¹⁷ Vajkai Aurél tehát hangsúlyozta az egyéb tényezők figyelembe vételének fontosságát, de elismeri, hogy vannak olyan természet adta nyersanyagok, olyan külső körülmények, amelyek minden esetben azonos formák megteremtésére indítják az embert.³¹⁸ Vele ellentétben Gunda Béla kétségekbe vonta ezen tényező építkezést befolyásoló hatását. Szerinte elsősorban a gazdasági élet kezdetlegesebb fokán befolyásolták az építkezést, de a forma, az építkezés jellege pusztán földrajzi, természeti tényezőkkel még akkor sem volt magyarázható. Ezek előtérbe helyezését pedig különösen helytelennek tartja akkor, ha a történeti értékelésre alkalmas részletek felé fordítjuk figyelmünket. Tanulmány végi összefoglalójában kijelenti, hogy a természeti adottságok a lakóháztípusok és házvidékek, az egyes formák kialakulását lényegileg nem befolyásolták.³¹⁹

³¹⁵ Ez nem csak nálunk volt probléma, a svájci Richard Weiss például egyértelműen a természeti tényezőknek tulajdonította az elsődleges szerepet. (WEISS 1946: 87.) Ezen felfogás széleskörű elterjedésének elsődleges oka az volt, hogy a házat a népi kultúra természettel legszorosabb összefüggésben álló tárgyának tekintették.

³¹⁶ VAJKAI 1948b: 3–4.

³¹⁷ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 24.

³¹⁸ VAJKAI 1948b: 4.

³¹⁹ GUNDA 1954: 90., 93.

Annak ellenére, hogy a természeti környezet kizárólagos hatását már évtizedekkel ezelőtt kétségbe vonták, az általam vizsgált épületekkel kapcsolatban sok esetben túlhangsúlyozták. Ez elsősorban abból adódik, hogy többnyire speciális kialakításuk miatt ez tűnt az egyértelmű befolyásoló tényezőnek. A vizsgálatok azonban nem lehetnek ennyire egyirányúak. Ennek egyértelmű bizonyítékai a nyugat-dunántúli présházpincék, ahol a felszín feletti tárolóhelyiség nem a természeti környezettel magyarázható. Az azonban nem vonható kétségbe, hogy a természeti viszonyoknak többnyire nagy szerepe volt mind az épületek elhelyezkedésében, mind a típusok kialakulásában. A magasabb domboldalakat keresték, s a talajadottságok meghatározták a boltozás kérdését is. Azokon a településeken, például Pátyon és Tökön, ahol a löszös-agyagos talajba vájt pince önmagában is megállt, nem boltoztak a korábbi századokban. Ezzel szemben Budaörsön szinte valamennyi pincét ki kellett rakni, különben beszakadtak volna. A földrajzi adottságok kihasználásának szép példája látható Zsámbékon. A ma Józsefvárosi gödörnek nevezett területről a XVIII. században betelepített németek termelték ki a földet lakóházaik felépítéséhez, aminek következtében egy mély, több méteres oldalfallal rendelkező gödör keletkezett. Ezt kihasználva a zsámbékiak egy része itt alakította ki pincéjét. Ez a példa egyértelműen mutatja, hogy mennyire figyeltek arra, hogy minden alkalmas területet felhasználjanak bortárolók létesítésére. A természet adta lehetőségek nemcsak a hely kiválasztásában és a pincék boltozásának kérdésében mutatkoztak meg, hanem az épületeknél felhasznált anyagban is. A legtöbb település rendelkezett kőfejtővel, emellett a domboldalokban maradék köveket mindenhol találtak. Többnyire ezeket használták fel a présházák építésénél, de több esetben a pincék lábazatánál is megfigyelhetők. A boltozott présházák, valamint a pincék boltívéhez viszont már vágott kövekre volt szükség, ekkor már gyakrabban előfordult, hogy ezt a környező bányákból szerezték be, elsősorban Sós-kútról. Nagyobb távolságba viszont sosem utaztak építőanyagért. A helyi adottságoknak lehetett szerepe a tetőfedés során is, ezzel kapcsolatban viszont nem sok adat maradt fent. Néhány fényképen még láthatók a nád- és zsúpfedeles házak, ma viszont ennek már nyoma sincs.

1.3. Gazdasági és társadalmi tényezők

A népi építkezést alakító tényezők között a gazdasági körülményeknek, a gazdálkodás rendszerének, a társadalom vagyoni és foglalkozásbeli összetettségének is jelentős a szerepe. Ez hatással van a lakóházra, de befolyásolta a gazdasági épületek elhelyezkedését, formáját is. Más típusú és eltérő számú épületek kialakítására volt szükség egy alapvetően földművelő és állattartó, vagy egy inkább kisiparokkal foglalkozó közösség életében. A település szerkezete, a teleknagyság szintén nagy hatással volt az építmények helyének kiválasztására, azoknak a település életében betöltött szerepére. A gazdasági épületek száma, típusa, azok elhelyezkedése, lakóházhoz való viszonya tehát jelentősen függött az adott társadalom szerkezetétől, a gazdálkodás aktuális rendszerétől.³²⁰ Kifejezetten ezek a gazdasági igények és szükségletek okozták, hogy a gazdasági épületek építészeti jellemzőikben, történetükben eltérnek a lakóházaktól. A természeti adottságoknak köszönhetően az építőanyagokban a korábbi századokban nem voltak számottevő

³²⁰ A gazdasági körülmények építkezést befolyásoló szerepére már Vajkai Aurél is kitért, bár ő elsősorban a ház formájának változásával kapcsolatban említette. Megjegyzendő viszont, hogy ő a dunántúli hegyközségeket hozza példának, ahol a filoxéra következtében a szőlőterület lecsökkent, a szántóterület megnőtt, melynek következtében az állandó lakást is biztosító hegyközségi épületek elkezdtek átalakulni. (VAJKAI 1948b: 4.)

különbségek. Ezek csak a XX. század második felétől jelentek meg, amikor a lakóházaknál egyre inkább terjedtek az újabb anyagok. Éppen ezért tartották alkalmasnak a gazdasági épületeket a régebbi építési technikák megismerésére. A szerkezeti és megjelenési formában viszont már jelentősebb eltérések figyelhetők meg, ezeket elsősorban már a gazdasági igények és szükségletek határozták meg, így az ezekben lezajló változások az épületeken is nyomot hagytak. A gazdálkodás épületei minden esetben egy adott művelési ághoz jöttek létre, s bár több funkcióval is rendelkeztek, az elsődleges a tárolás vagy valamilyen munkavégzés volt. Emiatt az adott gazdálkodási ág, jelen esetben a szőlőművelés gazdasági jelentőségében bekövetkezett változások az épületek történetében is megfigyelhetők. Ahogy Barabás Jenő írta, „ismeretes, hogy a népi kultúra jelenségeinek térbeli elrendeződésében bizonyos szabályszerűség figyelhető meg, amely csak kisebb részben ered a természet adottságaiból, jelentősebb mértékben a termelési viszonyoktól és erőktől közvetve vagy közvetlenül meghatározott. [...] Még azok a jelenségek is, amelyek első pillanatra a természeti adottságoktól meghatározottnak látszanak, döntő mértékben függenek a termelési módoktól...”.³²¹

A gazdasági változásokhoz hasonlóan formaalakító hatása van a társadalmi szervezetnek is. Gunda Béla a háztípusok kialakulását a különböző tényezők kölcsönös hatásának tulajdonította, s hangsúlyozta, hogy egy adott településen belül is a házformák, a gazdasági épületek több formában élhetnek, ugyanis a tulajdonosok gazdasági és társadalmi helyzete, foglalkozása szerint ezek állandóan változtak, alakultak. Úgy gondolta, hogy a termelési mód megváltozásával átalakuló társadalmi viszonyok visszatükröződnek az építkezésben, a típusokban, sőt ezeket a változások legfontosabb okának tartotta. A családi, nemzeti szervezethez, a társadalmi intézményeknek formaalakító, új formákat létrehozó szerepet tulajdonított. Mindezeket annyira fontosnak tartotta, hogy szerinte a formák létrejötte csak az ember és a társadalom oldaláról közelíthető meg, az egyes elemek átvétele csak akkor történhet meg, ha annak megvannak a gazdasági és társadalmi lehetőségei, feltételei.³²² Az adott társadalom összetétele, az adott művelési ághoz való hozzáértése és viszonya, az épületekkel szemben támasztott igényeik szintén nagy szerepet játszottak a kialakításukban. Az egyes időszakokban más és más funkciók kerülhettek előtérbe, napjainkban pedig megfigyelhető, hogy egy-egy generáció számára is egészen mást jelent az épület. Mindezek befolyásolták és a mai napig befolyásolják létrehozásukat.³²³

³²¹ BARABÁS 1961: 142.

³²² GUNDA 1954: 75–76., 84., 93.

³²³ A gazdálkodás és a társadalom jelentőségére nagy hangsúlyt fektetett Dám László az alföldi állattartó épületek kapcsán végzett kutatásai során. A gazdasági épületek számában, a lakóházhoz való viszonyukban, a telken vagy udvarban történő elhelyezkedésükben, nagyságukban és funkcióbeli megoszlásukban a paraszti társadalom és gazdálkodás rendjének a visszatükröződését látja. Vizsgálatai során megállapítja, hogy míg építőanyagban és -technikában nem térnek el a lakóházaktól, addig szerkezeti- és megjelenésformájukban már számottevő az eltérés, amelyek pont abból adódnak, hogy mindezeket azok a gazdasági igények determinálják, amelyek kielégítésére létrehozták ezeket. (DÁM 1992: 177.) A kérdéshez elsősorban a tipizálás felől közelít. Legkézenfekvőbbnek a morfológiai osztályozást tartja, de mindez azért vezethet téves eredményekre, mert nemigen van tekintettel az állattartás ágazataira, üzemtípusaira, a történeti fejlődés bemutatására. Amiatt, hogy az állattartó épületeket a gazdálkodási ág szükségleteihez alakították ki, ezek figyelembevételére is szükség van az osztályozás során. (DÁM 1995b: 39.) Ezt legszemléletesebben az Alföld népi építészetének táji tagoltságát bemutató tanulmányában írja le, ahol mindezt a gazdasági építmények alapján mutatja be. (DÁM 2010.) Fő kérdése, hogy az Alföld gazdasági rendszere hogyan jelenik meg a gazdaság igényeit kielégítő építményekben, melyek azok az építménytípusok, amelyek csak az Alföldre jellemzőek és az Alföld saját gazdasági szisztémájának a termékei. Ennek során megállapítja, hogy „nagyságuk, beosztásuk, a lakóházhoz és más építményekhez való viszonyuk rendkívül változatos, ami az egyes paraszti gazdaságok vagyoni helyzetétől, a tartásmód igényeitől, s nem utolsósorban a helyi hagyományoktól függött”. (DÁM 2010: 432.)

A gazdálkodás és a társadalom hatását ma már nehéz kimutatni, de bizonyos adatokból egyértelműen következtetni lehet ezek befolyásoló szerepére. A préházak és pincék kapcsán ennek legszemléletesebb példája a préházpincék és a lyukpincék országon belüli megoszlása. Ezen két alaptípus létrejöttében nem a természeti tényezőknek volt elsődleges szerepe, hisz akkor Nyugat-Dunántúlon sem felszín feletti tárolókat alakítottak volna ki. Létrejöttükben a szőlő-borkultúra eltérő jellegének, eredetének van szerepe, a két típus ezen eltérő kultúrák ismertetőjegyei. Buda-vidéken a típusok ilyen élesen nem különülnek el egymástól, de az épületek nagyságában, típusában, a felhasznált anyagban egyértelműen tükröződik a gazdálkodási ág jelentősége, a tulajdonos vagyoni helyzete. Budajenőn pedig a társadalmi helyzettel, a telekmérettel magyarázható az épületek helye. A kisebb telkeken élő szegényebb népréteg portáján kívül tudta kialakítani pincéit, amelyek gyakran burgonyatárolásra szolgáltak. Ezzel szemben a vagyonosabb gazdák lakótelkükön hozták ezeket létre. A vagyoni helyzet tükröződik egyértelműen a pincék nagyságában is, valamint abban, hogy eredetileg boltozva vagy boltozatlanul készültek-e.³²⁴ S szintén a gazdasági-társadalmi tényezők kerültek előtérbe akkor, amikor a filoxéra pusztítása vagy a német kitelepítések után a gazdálkodási ág szerkezete jelentősen megváltozott, jelentős tárgyi pusztulás ment végbe.³²⁵

1.4. Komplex vizsgálatok

Az építkezést befolyásoló tényezők vizsgálatában a XX. század közepén következett be jelentős fordulat. Ekkor elfogadottá vált azon nézet, hogy a helyi építészet kialakulását elősegítő tényezők együttes vizsgálata szükséges ahhoz, hogy valós megállapításokat tehessünk. Továbbá nem elegendő az egyes épülettípusok elszigetelt vizsgálata, azokra komplex egészként kell tekinteni. Az egy tényezőt figyelembe vevő, elsősorban etnikumközpontú kutatás a német kutatókra volt jellemző. Ezzel szemben állt a szovjet kutatási irány. A háztípusok kialakulását a szovjet kutatók nem elszigetelten vizsgálták, amely több szempontból is megmutatkozott. A vizsgálatok nemcsak a lakóházakra vagy csak az egyes melléképületekre összpontosultak. Tolszov megállapítása szerint az egyes épületek, az udvar és az egész település nem vizsgálható külön-külön, egymástól elzártan, mivel ezek egy egységes, összetartozó lakáskultúra-komplexum szerves részei. Az egyes részek, épületek korrelációban vannak egymással, de ugyanúgy korrelációban állnak a gazdasági élettel, az etnikai hagyományokkal, magával a tájjal. Míg a német kutatók igyekeztek egy-egy etnikai csoport építkezését a törzs vagy nép kialakulásával összekapcsolni, a háztípusokat a törzs vagy nép sajátos produktumának tekintették, addig a szovjet kutatóknál az egyes épületkomplexumok nem esetlegesek, de nem is állandóak, ugyanis a népcsoport migrációja, a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése során valamely történeti helyzetben kialakult komplexum szétagolódhat és továbbfejlődhet.³²⁶ Tehát egyrészt az egyes épülettípusok egységként vizsgálatát hangsúlyozták, másrészt pedig annak szükségességét, hogy az egyes tényezők nem szakíthatók el egymástól.

³²⁴ Buda-vidéken a vagyoni különbségek a préházakon nem igazán mutatkoztak meg. Ezzel szemben a Keszthely környéki építkezések kapcsán Benda Gyula azt írja, hogy az anyagi helyzet erősen tükröződik a szőlőhegyi hajlékokban. (BENDA 1997: 304.) Itt viszont ezeknek az épületeknek a jelentős része állandó lakásként is szolgált, ami nagyobb lehetőséget adott a vagyoni helyzet kimutatására, mint az elsősorban gazdasági célra használt épületek esetében.

³²⁵ Ezekkel részletesebben *A társadalmi, gazdasági és politikai változások hatása (épületek, eszközök, közösségek)* című fejezetben foglalkozom.

³²⁶ GUNDA 1954: 77.

Nálunk Vajkai Aurél volt az, aki először fordított kiemelt figyelmet erre a komplex szemléletmódra. Szerinte a ház fejlődése, annak lényege csak a benne élő ember vizsgálatával együtt ragadható meg. Ugyanakkor ő is elismeri, hogy vannak földrajzi, természeti, gazdasági és egyéb adottságok, amelyek jelentősen befolyásolják az építkezés helyi formáját, s „*a néprajzi házkutatás egyik feladata éppen e tényezők intenzitásértékét, hatásfokát megállapítani, elkülöníteni*”.³²⁷

Később Gunda Béla foglalta össze az építkezést befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos megállapításait. „*A gazdasági körülmények, a társadalmi szervezet, a különböző kulturális áramlatok, az etnikai hagyományok, a lakosság kapcsolata más vidékekkel, a természeti adottságok, igen gyakran külső, hatósági intézkedések a maguk összességében járulnak hozzá a házformák kialakulásához és a ház belső életének jellegzetességéhez.*”³²⁸ Hangsúlyozta, hogy az egyes építészeti jellemzők, szerkezeti elemek nem minden esetben fedik a nép- és nyelvhatárokat, de ugyanakkor egyetlen településen belül sem egy adott forma létezik minden esetben. Ezek elsősorban pedig épp a tulajdonosok eltérő gazdasági és társadalmi állapotából adódnak, s ezen tényezők változásának következtében állandó átalakulással kell számolni. Így a korábban hangsúlyozott etnikai hagyományok, természeti adottságok és a kulturális jegyek áramlása mellett a gazdálkodás szerkezete, a társadalmi és foglalkozási helyzet, valamint bizonyos külső intézkedések is befolyásolhatták a megfigyelhető típusok, szerkezeti elemek létrejöttét. A melléképületek és a lakóházak tehát szoros gazdasági egységet alkotnak, ahogy Füzes Endre megfogalmazta, „*egyenként és együttesen pontosan tükrözik a parasztok termelésének fogyasztásának tájilag és történetileg meghatározott jellegét, minőségét és intenzitását. A lakóház és a gazdasági épületek szorosan nyomon követik a gazdálkodás mindenkori változásait, ezért vizsgálatuk alapján konkrét következtetések vonhatók le az életmód alakulására.*”³²⁹

Összegezve elmondható, hogy a kutatások során egyrészt nem szabad a gazdasági épületeket elszakítani a lakóháztól, másrészt pedig a természeti környezet mellett a gazdasági és társadalmi szerkezetet, valamint az etnikus jegyeket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy az épületek kialakulásával, életével kapcsolatban a lehető legteljesebb megállapításokat tehesük. Nem szabad viszont megfeledkeznünk arról, hogy az egyes tényezők a különböző rendeltetésű épületeknél esetleg másképp hatnak, más súllyal vannak jelen. Szintén más hatást fejtettek ki az egyes társadalmi osztályoknál, valamint időszakokban. Az általam kutatott épületeknél erre különösen nagy hangsúlyt kell fektetni, ugyanis többnyire föld alatti voltak miatt rendkívül speciálisak. Ily módon való kialakításuk, a településtől távol eső elhelyezkedésük nagymértékben befolyásolhatta az építkezésre hatást gyakorló jelenségek intenzitását. Szintén nagy hatással lehetett kialakulásukra, változásukra az a körülmény, hogy a gazdasági épületek között ezek azok, amelyek a legjelentősebb szerepet töltik be a munkavégzés mellett a társadalmi és közösségi élet területén.

³²⁷ VAJKAI 1948b: 3.

³²⁸ GUNDA 1954: 75–76.

³²⁹ FÜZES 1982: 80. Ennek a szemléletmódnak első, s bizonyos szempontból mind a mai napig legjelentősebb munkája Szolnok Lajos nevéhez fűződik. Vajdácskán az udvarral és építményeivel, azok népeletben betöltött szerepével foglalkozott. A munka kiemelkedő fontossága egyrészt abban rejlik, hogy a gazdálkodásnak nemcsak egy adott típusú építményeit kutatta, hanem az udvaron található valamennyi épületet, másrészt abban, hogy azokat nem függetlenítette a lakóháztól, illetve egymástól sem szakította el őket. (SZOLNOKY 1956.) Szolnok Lajos irányít mutató munkájának sokáig nem volt folytatója. Az utóbbi pár évtizedben Dám László volt ezen kutatási irány jeles követője, akinek – elsősorban az állattartás épületeivel kapcsolatos kutatásai során – az egyik fő iránya az volt, hogy a gazdasági építményeket mindig egy egységben vizsgálta. Kiemelte, hogy „*a gazdasági építmények nemcsak építészeti vonatkozásban, hanem az ember gazdasági-társadalmi tevékenységének szempontjából is szerves egységet alkotnak a lakóházzal*”. (DÁM 1992: 177.)

Buda-vidékkel kapcsolatban is egyértelműen kimutatható, hogy a préházak és pincék kialakulásával, elhelyezkedésével kapcsolatban nem elegendő a földrajzi adottságokat vizsgálni. Természetesen ennek nagy szerepe volt, hisz a jó pincének alapkövetelménye a megfelelő domboldal, de több adatot is sikerült azzal kapcsolatban felkutatni, hogy mind elhelyezkedésükben, mind a kialakult típusokban a gazdasági, társadalmi tényezőknek is szerepe volt, sőt kezdetben talán a különböző etnikumok is hatással voltak az építészetre. Ezen fő tényezők mellett még befolyásolhatták az építkezést a különböző építészeti rendeletek, az extraneus birtokosok aránya, a kor építészeti stílusa,³³⁰ az épületeknek a társadalom életében betöltött szerepe.³³¹ Mindezek miatt a téma rendkívül széleskörű kutatást igényelt, ami mind a módszerekben, mind a felhasznált forrásokban, mind a tematikában megmutatkozik. Bár az épületek alkotják a dolgozat tárgyát, a vizsgálatokat ki kellett terjeszteni a szőlőművelés történetére, jelentőségére is, nagy hangsúlyt kellett helyezni az elmúlt évszázadok jelentősebb gazdasági és politikai jellegű folyamataira, a társadalom szerkezetére, valamint több esetben kitekintő vizsgálatokra is szükség volt.

2. Rendszerezési kísérletek, terminológiai kérdések

A gazdasági épületek csoportosítása több szempont szerint is lehetséges, de a gazdasági élet alapvető területeinek figyelembevételével két csoportba szokták ezeket sorolni: az állattartás és a földművelés építményei. Ez utóbbiakon belül általában megkülönböztetik a termény- és takarmánytárolókat, valamint a szőlészet és a borászat épületeit. Külön altípusként való említésük jól mutatja sajátos helyzetüket, jelentőségüket.

Az egy adott művelési ághoz kialakított épületek további csoportosítása már nagyobb problémát jelent, a rendszerezésre ugyanis több mód is kínálkozik. A legáltalánosabb és legkézenfekvőbbnek a morfológiai osztályozást tekinthetjük. Dám László az állattartás épületeinek osztályozása során viszont arra a megállapításra jutott, hogy ez több szempontból is téves következtetésekre vezethet, mivel több lényeges szempontot nem vesz figyelembe. Nem alkalmas arra, hogy tekintettel legyen az állattartás ágazataira, üzemtípusaira vagy a történeti fejlődés bemutatására. Az osztályozásnak ki kell egészülnie az adott művelési ág történeti formáiból és típusaiból kiinduló szempontrendszer érvényesítésével is, hiszen ezeket az épületeket az állattartás történeti típusainak, üzemformáinak igényei, szükségletei alakították ki. Az épületek funkciója erősen befolyásolja a morfológiai jellemvonásokat is, „s egy-egy épülettípus tér- és időbeli elterjedése szoros kapcsolatban áll az állattartás történeti-földrajzi típusaival”. A gazdálkodásban, azon belül az állattartás szerkezetében, üzemformáiban végbemenő változások előbb vagy utóbb kifejezésre jutnak az építményekben is. A morfológiai átalakulás együtt járhat funkcióváltással vagy az építménytípus használatból való kiszorulásával, esetleg egy új épületforma megjelenésével.³³² Mindezek a megállapítások az általam vizsgált épületekre is igazak, a préházak és pincék sem vizsgálhatók csupán építészeti szempontból, az egyes formák kialakulásának hátterében a gazdasági, társadalmi okokat is keresni kell.

Az építkezést befolyásoló tényezők következtében a préházak és pincék változatos formái alakultak ki. Ezt már Jankó János is felismerte, aki a bejárat elhelyezése és a külső forma alapján etnikumokhoz kötötte az egyes formákat. Jankónak ezen elv szerinti típusokba sorolását Vajkai Aurél kétségbe vonja. Ő a témában megjelenő első

³³⁰ A kor építészeti stílusának befolyásoló szerepére példaként lásd: VAJKAI 1958a.

³³¹ Az épületek széleskörű gazdasági és társadalmi funkciójával a későbbi fejezetekben foglalkozom.

³³² DÁM 1995a: 114–115.; 1995b: 39.

tanulmányában az eltérő típusokat elsősorban a vidék földrajzi adottságával magyarázza, így a fában gazdag területeken boronapincék, a fátlan, lapos vidékeken pedig lyukpincék alakultak ki. A kérdés problémás voltát mutatja, hogy későbbi kutatásaiban már nem ennyire sematikus képet ad. A formai változatosságot figyelembe véve megállapítja, hogy egyetlen szőlőhegyen több az építészeti változat, mint egyetlen községben. Ebben szerepet játszott a szőlőhegyek autonóm helyzete, amely kedvezett az egyéni ízlésnek, de ugyanígy több forma kialakulásához vezethetett az is, hogy egy szőlőhegyen több település lakói is birtokolhattak szőlőt. Miután ezt jogállástól függetlenül bárki szerezhette, így a tulajdonosok vagyoni helyzete az épületek kialakításában is megmutatkozhatott. Utolsó pontként a gazdálkodás fejlődését, alakulását emeli ki.³³³

Az adatok gyarapodásával a kutatók egyre árnyaltabb képet kaptak az egyes típusokról, fokozatosan felismerték, hogy ezek kialakulásának hátterében több ok is állhat. Mindez terminológiai bizonytalansághoz vezetett, ami szükségessé tette a présházák és pincék újabb rendszerezésének elkészítését. Ezt a feladatot Vincze István végezte el a magyar nyelvterületre vonatkozóan.³³⁴

2.1. Vincze István csoportosítása

Vincze István véleménye szerint szőlőgazdasági épületeink, különösen a bor tárolását szolgáló építmények tükrözik a borkészítés, a bortárolás és a borkezelés gyakorlatát is.³³⁵ A présházák azonban legalább olyan mértékben mutatták a szőlőfeldolgozás folyamatát, mint a pincék. Elég csak arra gondolni, hogy milyen módon történt a szőlő feldolgozása, milyen prést használtak. Azokon a területeken, ahol lábbal taposták a szőlőt, nem feltétlenül alakult ki külön szőlőfeldolgozó épület, ahol pedig bálványprést használtak, ott magas, nagyméretű présházákra volt szükség. A táji különbségek utalnak a kultúra egészének eltérő történeti alakulására, a kialakulás genezisére, az újabb formákból pedig következtethetünk a változásokra. A borok megőrzésének formái hosszú fejlődési utat jártak be Európában.³³⁶ A bor tárolása nemcsak raktározás kérdése, hanem a bor érlelésének, fejlődésének, kezelésének feltétele is. Emiatt különbözőek az igények a termelő táj klímája, a borok fajtája, készítmódja szerint. Ebből adódik, hogy míg a délebben fekvő országokban termelt, alkoholban gazdag, nehéz borok nem igényelnek különösebb tárolást, addig az északabbra fekvő szőlővidékek csökkentebb állóképességű borai már gondosabb kezelést és tárolást követelnek meg. Délről észak felé haladva tehát egyre fejlettebb pincekultúrával, pinceformákkal találkozni.³³⁷ Az épületek formájára, méretére emellett befolyással van a szőlőgazdaság önellátó vagy árutermelő jellege, valamint az, hogy volt-e a családnak ideiglenes vagy állandó kinntartózkodásra alkalmas épületigénye.³³⁸ A fentebb vázolt körülményeket figyelembe véve Vincze István az alábbi beosztást készítette.³³⁹

1. Felszíni présházpincék
 - a. présházpincék
 - b. házipincék
 - c. présházás lyukpincék

³³³ VAJKAI 1956: 58–59.

³³⁴ VINCZE 1958a.

³³⁵ VINCZE 1958a: 83.

³³⁶ A kérdéstről részletesebben lásd: VINCZE 1971.

³³⁷ VINCZE 1958a: 83–84.; MAJOR 1992: 51.

³³⁸ KECSKÉS 1992: 176.

³³⁹ VINCZE 1958a: 87–102.

- d. prэшázás „fődpincék”
- 2. Felszín alatti lyukpincék
 - a. épület nélküli lyukpincék
 - b. pinceházas lyukpincék

A felszíni prэшázpincéken belül négy alaptípust hozott létre. A prэшázpincék lényege, hogy a feldolgozás és a tárolás is felszín felett történik. A másik három esetben viszont az épület alatt már pince is helyet kap. Ha mindezt építészeti nézőpontból néznénk, akkor a prэшázpincéket teljesen különálló csoportban kéne elhelyezni, ugyanis a bortárolás egyedül ennél a típusnál történik a felszín felett. A másik három típusnál már felszín alatti pincét is kialakítottak, míg a feldolgozás a felszín felett történt. Építészeti szempontból ez megegyezik a pinceházas lyukpincékkel. Vincze István azonban a szőlő-borkultúra kettős eredetét figyelembe véve készítette el rendszerezését. A felszíni prэшázpincék a pannoni eredetű szőlőkultúrát jellemzik, Nyugat-Dunántúli tipikus szőlőhegyi építményei. Ezeknél a feldolgozás volt az elsődleges, a kezdetben egyhelyiséges épületeknek ez volt a funkciója. Az igények változásával azonban idővel kialakultak a jobb tárolást biztosító felszín alatti pincék. Ezzel szemben a felszín alatti lyukpincék a honfoglalás kori északkelet-magyarországi szőlő-borkultúra tipikus építményei, ahol a tárolás volt az elsődleges, s a préselés hiánya miatt feldolgozó helyiségek kialakítására nem volt szükség. Később, mikor a taposást kiszorította a préselés, egyre több helyen építettek épületet a pince elé vagy fölé. A két fő típus között tehát az alapvető különbség, hogy míg a felszíni prэшázpincéknél a feldolgozás, addig a felszín alatti lyukpincéknél a tárolás volt az elsődleges. Emiatt, bár építészeti, morfológiai szempontból a két főcsoportnál helyet kapnak hasonló altípusok, a tipizálás helyén való, hisz más fejlődési utat jártak be.

Vincze István rendszerezése a maga nemében egyedülálló és hiánypótló munka volt. Egyes állításai a mai napig megállják a helyüket. Helyesen látta, hogy az egyes típusok kialakulása között kapcsolat állhat fenn. A változó igények, anyagi viszonyok következtében az önálló épületek mögé vagy alá pincét építhettek, a földbe vájt lyukpincék elé vagy fölé pedig idővel prэшázatot emelhettek. Rendszerezése során ezeket a fejlődési utakat is figyelembe vette. Csoportosítása viszont idővel bonyolultnak bizonyult, szükségessé vált a leegyszerűsítése.³⁴⁰ Ezt Vincze Istvánnal egyetértésben Kecskés Péter végezte el.

2.2. A néprajzi összefoglaló munkák rendszerezése

Ezt a leegyszerűsített rendszerezést tükrözik a *Magyar Néprajzi Lexikon* egyes címszavai.³⁴¹ Ennek lényege az volt, hogy minden olyan építményt, amely felszíni szőlőfeldolgozó és felszín alatti bortároló résszel rendelkezik, a prэшázás lyukpince megnevezéssel illették. Így a szőlőfeldolgozó és bortároló építményeknek három alaptípusát különböztették meg: a prэшázpincét, a prэшázás lyukpincét és a lyukpincét.³⁴² A prэшázpincék a föld felszínén épültek, kezdetben egyosztatú, majd később

³⁴⁰ A tanulmányok rendszeresen meghivatkozták Vincze István munkáját, de többnyire nem vették figyelembe, hogy rendszerezését nem építészeti, morfológiai jegyek alapján végezte el. A hiányosságokra először Lukács László hívta fel a figyelmet, de részletesen ő sem foglalkozott a felállított tipológiával, alapvetően azt el is fogadta, hisz tanulmányában az egyes típusoknál ő is erre hivatkozott. Ugyanakkor megjegyzi, hogy bár „rendszerét jól eligazít a különböző típusok történeti alakulásának, földrajzi elterjedésének kérdésében, de azt egy-egy területre vonatkozó részletkutatásokkal kellene további tartalommal megtölteni”. (LUKÁCS 1976: 237.)

³⁴¹ KECSKÉS 1980.; 1981b.; 1981c.

³⁴² Ugyanezt az osztályozást alkalmazza Barabás Jenő és Gilyén Nándor: BARABÁS – GILYÉN 1979: 108–

többhelyiségű, szőlőfeldolgozást, bortárolást és ideiglenes kinntartózkodást is szolgáló gazdasági épületek. A lyukpince földbe fűrt vagy ásott, folyosószerűen kialakított bortároló helyiség, amely épülettel nem rendelkezik. Abban az esetben, ha préházat építenek elé, már préházas lyukpincéről beszélhetünk.

A leegyszerűsített rendszerezés alapján végezték a gyűjtéseket, és készült el a *Magyar Néprajzi Atlasz* idevonatkozó térképlapja is (8. térkép), igaz, itt az egyes típusokon belül altípusokat is felállítottak, illetve bevezettek két új kategóriát.³⁴³ Föld feletti pincekamra, préházzal néven szerepel a préházpince, amelyen belül a bejárat elhelyezkedése alapján három altípust hoztak létre. Emellett a másik két fő kategóriát vizsgálták, a lyukpincét, illetve a préházas lyukpincét. Ezekon kívül megkülönböztettek egy földépület alatti pince préházzal típust, ami csak a Kárpát-medence egyetlen pontján fordult elő. Az utolsó csoportba azok a területek tartoztak, ahol a szőlőterületen legfeljebb őrző-, szerszámkamra volt megfigyelhető. Ez a rendszerezés jól mutatja, hogy az egyes fő típusokon belül lehetőség van további kategóriák megállapítására, valamint azt, hogy az Alföld jelentős részén az épületek teljes hiánya volt megfigyelhető, ezért egy feldolgozó és tároló nélküli kategória felállítására is szükség volt.

Az utolsó összegző írás a témában 1997-ben, a *Magyar Néprajz Életmód* kötetében jelent meg. Kecskés Péter a már a lexikonban használt három kategóriát itt is alkalmazza, emellett viszont negyedikként a házi pincét jelöli meg.³⁴⁴ Ezen típus megállapítására mindenképp szükség volt, mivel e nélkül a mezővárosok és szabad királyi városok jelentős része nem lett volna besorolható.

Kecskés Péter rendszerezése a mai napig használatban van. Jól látható viszont, hogy alapvetően a Vincze István-féle épül. Az itt megállapított típusok nála is megvoltak – igaz jóval bonyolultabb rendszerben –, esetleg csak az elnevezésekben történtek változások. Ezen négy fő kategória alapján a teljes Kárpát-medence ilyen jellegű épületei rendszerezhetővé válnak. Az ezeken belüli altípusok felállításához viszont konkrét, kisebb területeket érintő kutatásokat kell végezni. A részletesebb rendszerezés mindig a helyi eredmények alapján történhet meg, a természeti adottságoknak, a gazdálkodás és társadalom szerkezetének, a feldolgozási technikának, az épületek funkciójának köszönhetően ugyanis az altípusok rendkívüli gazdagságával találkozhatunk. Az ilyen jellegű vizsgálatok teremthetik meg az alapját annak, hogy később egy részletesebb, országos szintű rendszerezés születhessen. Ezekben viszont egyelőre még nagy a hiány, többnyire csak egy-egy település kapcsán érintik a kérdést. Szélesebb körben Vajkai Aurél és Kecskés Péter végzett vizsgálatokat.

2.3. Kísérletek nagyobb területek préházainak és pincéinek rendszerezésére

Vajkai Aurél a préházak felosztásának több formáját is lehetségesnek tartja. Egyrészt elvégezhető tájegységek szerint, mert ha változatos is az építkezés, az azonos földrajzi körülmények, gazdasági viszonyok bizonyos fokú irányt szabnak annak, továbbá egymáshoz hasonló történeti múlttal rendelkező falvakhoz tartoznak. A csoportosítás másik lehetséges útja a típusok szerint történő felosztás. Emellett megemlíti a történeti stílusok, valamint a körülhatárolt időszak alapján történő rendszerezést.³⁴⁵ *Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez* című, 1963-ban megjelenő munkájában e legutóbbi alapján

109.; 2004: 47–49.

³⁴³ BARABÁS 1989: 274.

³⁴⁴ KECSKÉS 1997: 207–213.

³⁴⁵ VAJKAI 1963: 171.

végzi el a feladatot, mondván, az azonos kor többé-kevésbé hasonló építőtechnikát, hasonló stílust jelent.³⁴⁶ A történeti adatok hiánya miatt viszont nagyon nehéz megállapítani, hogy az egyes pincék és présházak mikor készültek. Ha minden egyes épületről pontosan tudnánk építési idejét, akkor megtörténhetne egy ilyen jellegű csoportosítás, de akkor sem biztos, hogy fel lehetne állítani egy egyértelmű rendszert. Az építőanyagot, az építőtechnikát tekintve valószínűleg egy egységes, adott korszakra jellemző képet kapnánk, az alaprajzi formákat, funkciókat nézve viszont már közel sem ilyen egyértelmű a kép. Gondoljunk csak arra, hogy bizonyos esetekben a vagyoni helyzet, a birtoklás extraneus jellege mennyire más típusokat alakított ki. Abból adódóan viszont, hogy az egyes épületek élettörténetét a legritkább esetben tudjuk csak pontosan kikutatni, sok bizonytalanságot okozhat a körülhatárolt időszak alapján történő rendszerezés. Természetesen hat évtizeddel ezelőtt a terepmunka lehetőségei mások voltak, olyan épületek voltak megfigyelhetők, amelyek ma már nem, az adatközlők emlékezetével pedig a XIX. század közepéig lehetett visszamenni. Így az építmények korszakhoz kötése is valamivel könnyebb lehetett. Ma viszont ez a rendszerezés csak bizonytalan eredményekhez vezethet. *Balaton melléki présházak* című munkájában a stíluskorszakok szerinti felosztást használja.³⁴⁷ Ezzel két probléma van. Egyrészt a Balaton melléki présházak díszítettségükben kiemelkednek a Kárpát-medence más területein előfordulók közül, így ez szélesebb körű vizsgálatokra nem ad lehetőséget. Másrészt a szőlő feldolgozása, a gazdasági rendszer szempontjából a díszítésének nincs jelentősége, így a rendszerezés során alapvető fontosságú, a típusokat nagymértékben befolyásoló dolgokról feledkezhetünk meg. A tájegységek szerint történő rendszerezés véleményem szerint szintén nem alkalmas szélesebb körben az épületek típusokba sorolására. Egyrészt ez eleve csak akkor lehetséges, ha országos vagy legalább nagytáji keretekben végeznénk, másrészt nagyon gyakran akár egy településen belül is eltérő formákkal találkozunk. Vajkai ezen a téren önmagának is ellentmond, ugyanis tanulmányát azzal a megállapítással kezdi, hogy „*ha a megadott tájnak többé-kevésbé meg is van a jellegzetes présház építésformája, mégis még a közvetlen szomszédságban is alakban, időben meglehetősen eltérő épületek állhatnak*”.³⁴⁸

Vajkai Aurél munkái jó példát mutatnak arra, hogy ugyanazon terület épületeit többféleképpen is rendszerezni lehet. Ebből viszont azt a következtetést lehet levonni, hogy bár a rendszerezés több elv alapján is működhet, azok nem feltétlenül használhatók az ország minden területén. Az épületek típusai, elhelyezkedésük, a rendelkezésre álló források mind-mind befolyásolják, hogy mely módszer alapján végezhető el a feladat. A helyi viszonyokat azért is figyelembe kell venni, mert több esetben speciális formák is kialakulhattak.³⁴⁹

A másik rendszerezés, amire röviden ki kell térni, Kecskés Péter Dunántúlon végzett kutatásai alapján készült. Tanulmányában Dél- és Délnyugat-Dunántúl présházpincéinek, présház lyukpincéinek és lyukpincéinek fontosabb típusait tekinti át. A különböző csoportokba sorolást az alaprajz vizsgálata alapján végezte el. A népi építészeti kutatások az ilyen vizsgálatokból általában egy fejlődési sorra is következtetnek, ezzel szemben Kecskés Péter hangsúlyozza, hogy „*a kategóriákba sorolt építmények nem alkotnak »fejlődési sort«, hiszen a 18–19. században egymás mellé épített, 1–8 helyiséges*

³⁴⁶ VAJKAI 1963.

³⁴⁷ VAJKAI 1958a.

³⁴⁸ VAJKAI 1963: 171.

³⁴⁹ Szögyénben például a domboldal természetes adottságait figyelembe véve egyedülálló megoldású emeletes építményeket építettek. A lyukpincéből lépcsős gádor vezetett fel a présházba, amelyet a partoldal emelkedését is kihasználva úgy alakítottak ki, hogy az egész építmény háromszintessé vált. A földszinten zajlott a feldolgozás, a második szint szolgált a szemesgabona, a harmadik pedig a füstölt disznóhús, ritkábban a gabona tárolására. (LISZKA 1992: 75–77.)

építmények különböző gazdasági szinteknek és lehetőségeknek feleltek meg”.³⁵⁰ Vizsgálata jól mutatja, hogy bár a fő rendszerezési elv az alaprajz, de szorosan kapcsolódik hozzá az építészeti megoldás, a használat, a gazdálkodási rendszer. Ez a példa tehát egyrészt egy új rendszerezési szempontra hívja fel a figyelmet, másrészt bizonyítja azt, hogy a kutatások csak több szempont együttes figyelembevétel vezethetnek eredményre.

2.4. Buda-vidék szőlőfeldolgozó és bortároló építményeinek rendszerezése

A következő fejezetben kutatásaim alapján kísérletet teszek Buda-vidék préházainak és pincéinek rendszerezésére. Igyekszem a kutatási területemen túltekinteni, szélesebb körbe helyezni a kapott eredményeket. Az egyik korábbi fejezetben már részletesebben foglalkoztam az épületek elhelyezkedésével, s ennek során megállapítást nyert, hogy azok rendkívül változatos formát mutatnak. Az épületek fő típusait tekintve egységesebb képpel találkozunk, az uralkodó forma a préház lyukpince. A kialakítás terén viszont már több eltérés is megfigyelhető.

Az atlasz térképlapján látható (8. térkép), hogy az északkelet-dunántúli térség a préház lyukpincék hazája. Ha az erre a területre eső településeket körbejárjuk, akkor valóban ez figyelhető meg, ezen belül viszont több altípust láthatunk, illetve szép számban vannak lyukpincék is. A két típus általában keverten fordul elő, a többségében préház lyukpincékkel rendelkező településeken általában találkozhatunk feldolgozó épülettel nem rendelkező pincékkel is. Ez a vegyes előfordulás nemcsak Buda-vidéken figyelhető meg. Lukács László a Velencei-hegységben végzett kutatásai során szintén talált lyukpincéket,³⁵¹ bár az uralkodó forma itt is a préházzal rendelkező föld alatti bortároló. Hasonló eredményekről számolhatok be Esztergomból és környékéről is,³⁵² de ugyanez megfigyelhető Mányon, Tárnokon, illetve Tarjánban, hogy csak néhány példát említek a kutatási terület közelében fekvő települések közül.

A vizsgált területen a préház lyukpince az uralkodó típus, de annak több formáját különböztethetjük meg az épületek kialakítási módja alapján. Egyrészt beszélhetünk felmenő falú épülettel rendelkező préház lyukpincéről, másrészt pedig boltozott préház lyukpincéről. Előbbi forma országsszerte általános, lényege, hogy az épület épített falakkal és tetővel rendelkezik. A felmenő falú préház lyukpince Budakeszin (19. kép) és Budaörsön (11–12. kép) volt egyeduralgoló forma – bár sajnos ezeket már szinte csak képekről ismerjük –, a többi településen kialakításukban feltehetőleg szerepe volt az elhelyezkedésüknek is. Tökön kisebb számban előfordulnak a falu szélén található „pincefaluban” (20. kép), a határban pedig szinte kizárólag ez a forma ismert. Ugyanígy az etyeki és a zsámbéki határban is ez az uralkodó típus. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a boltozott préház lyukpincét célszerű volt zárt sorban építeni – ritkán előfordulnak magányosan is –, mert így oldalról támasztották egymást. Ilyenkor a pincék együttes építésére volt szükség, ezért társadalmi munkában készültek.³⁵³ Kint a határban, a szőlők végében ilyen kialakításra nem volt lehetőség, ezért ott felmenő falú épületet volt érdemes építeni. Tökön, a falu szélén is látható ez a forma, ott viszont a nem megfelelő domboldal miatt az alsóbb soron inkább ennek felépítésére volt lehetőség (20. kép). A két

³⁵⁰ KECSKÉS 1992: 178.

³⁵¹ LUKÁCS 1978: 300.

³⁵² MUSKOVICS 2011: 57–61.

³⁵³ Ezeknél a különálló boltozott préház lyukpincéknél Pátyon a boltozás is eltérő módon történt. Magános pincénél boltíves préház részének a tengelye párhuzamos a homlokzattal, merőleges a földbeásott síkra, hogy a *bókony* ne nyomja ki. (HOFER 1952a: 1.)

típus kialakításában tehát fontos szerepet játszhattak a domborzati viszonyok és az elhelyezkedés.

8. térkép: A szőlészet és borászat építményei 1900 körül (BARABÁS 1989: 274.)

□	föld feletti pincekamra, prэшázal, hosszoldali bejárattal
◻	föld feletti pincekamra, prэшázal, rövid oldali bejárattal
◻	föld feletti pincekamra, bejárata mindkét oldalon lehet
▲	lukpince, legtöbbször prэшázal
■	lukpince, általában prэшáz nélkül
∇	földépület alatti pince prэшázal
∇	a szőlőterületen legfeljebb csak őrző-, szerszámoskamra van

A felmenő falú típusú épületek két további csoportra oszthatók. Rendelkezhetnek hosszú vagy rövid oldali bejárattal. Ez utóbbi igazán Budakeszin (19. kép) és Budaörsön volt jellemző (11. kép), de egyes példányai megtalálhatók Bián, Etyeken, Tökön és Zsámbékon is.

A felmenő falú épülettel rendelkező lyukpincéknek Etyeken egy sajátos formája is megfigyelhető. Ez a különlegesség hosszanti oldalának külső képén, valamint alaprajzi beosztásában mutatkozik meg. Az Öreghegyi úton látható három olyan épület, amelynél a kasszobát a pince fölött alakították ki, a prэшázból lépcsőn keresztül lehet megközelíteni. A speciális forma abban is megmutatkozik, hogy a pincébe a bejárat az utcáról nyílik (21. kép).

A felmenő falú prэшázal lyukpincék mellett a másik fő típus az úgynevezett boltozott prэшázal lyukpince, amelyet Tökön *kőféhajnak*, *kűféhajnak* neveznek. Ezt a típust először

Andrásfalvy Bertalan írta le Páty kapcsán.³⁵⁴ Ilyenkor a pince elé nem egy rendes házat építenek, hanem felboltozzák az épületet, amire aztán földet hordanak. A prэшázás lyukpincék ezen formája legnagyobb számban Pátyon (16. kép) és Perbálon (22. kép) látható, ezen a két településen kizárólagos típusnak tekinthető. Nagy számban ismert még Tökön (15. kép), de több példánya figyelhető meg Biatorbágyon, Budajenőn és Zsámbékon is.

A prэшázás lyukpincék mellett a másik előforduló típus a lyukpince, igaz, ezek jóval kisebb számban találhatók meg. Elsősorban a szegényebb réteghez szokták kötni, s több esetben kaptam arra vonatkozóan adatokat, hogy eredetileg csak pince volt, s később építettek elé prэшázat. Ennek egyik konkrét példája az etyeki Öreghegy alsó 104. prэшáza és pincéje. Utóbbi 1760 körül építették, feldolgozó-helyiséggel pedig csak 1870-ben bővítették.³⁵⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy korábban nagyobb számban lehettek lyukpincék, de egy részük elé idővel, ha a tulajdonos anyagi helyzete megengedte, feldolgozó-helyiség is épült. Buda-vidéken legnagyobb számban talán Zsámbékon voltak lyukpincék, de ezek egy jelentős része mára már elpusztult (23–24. kép). Összefüggő sorban ma Tökön, a Burgundiában látható még ez a típus (25. kép).

19. kép: Budakeszi elpusztult faluvégi pincesor (Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház)

20. kép: Felmenő falú prэшázás lyukpincék Tökön, a járványkórház körül

³⁵⁴ ANDRÁSFALVY 1954a: 113–117.

³⁵⁵ MOLNÁR I. 1970: 4–13.

21. kép: Utcáról nyíló pincelejárattal rendelkező préházás lyukpince Etyeken

22. kép: Boltozott préházás lyukpincék Perbálon, a Petőfi utcában

23. kép: Mára nagyrészt elpusztult lyukpincék Zsámbékon (Györffy István felvétele, 1954. NM EA F F. 158 225)

24. kép: Lyukpincék Zsámbékon, a Régi Szomori úton

25. kép: Lyukpincék Tökön, a Burgundiában

A prэшázás lyukpincék és lyukpincék megoszlásának arányát nem ismerni, nem lehet pontosan megállapítani, hogyan változott számuk az évtizedek, évszázadok során. Erre egyedül Zsámbékról rendelkezem megfelelő forrásanyaggal. 1879-ben térképet készítettek a közlegelőben található pincékről, amelyhez tulajdonosi jegyzéket csatoltak. Ezen a birtokos neve mellett feltüntették a pincehely területét is. Ehhez csak abban az esetben írtak adatot, ha a bortároló prэшázával is rendelkezett. Ez alapján megállapítható, hogy például a Józsefvárosi gödörben jelölt 75 pince közül csak 12 rendelkezett prэшázával. Ezzel szemben viszont az Alsó szőlők melletti pinceterületen a tulajdonosok több mint fele épített már prэшázát.³⁵⁶ Mindebből bizonyos szinten rekonstruálható a kitelepítések után teljesen elpusztult Józsefvárosi gödör 1870-es évek végi állapota. Sajnos ilyen összeírás csak Zsámbékról maradt fenn, így a többi, mára elpusztult, átalakult pincesorról pontosabb adatokkal nem rendelkezem.

3. A prэшázak és pincék építészeti leírása

3.1. Az épületek datálásának nehézségei

A szőlőfeldolgozó és bortároló építményeket bemutató tanulmányok az épületek leírása során elsősorban azok kialakításával, gazdasági funkciójával, valamint az alaprajzi formákkal foglalkoztak. Több esetben próbálkoztak koruk meghatározásával is, de általában csak becslések történtek, illetve gyakran azzal zárták a kérdés vizsgálatát, hogy adatok hiányában a pincék korát nem lehet megállapítani.³⁵⁷ Ezzel kapcsolatban Bakó Ferenc 1992-ben megjelent tanulmányában a következőket írta: „A sok ezer lyukpince korát, építési idejét nem tudjuk meghatározni, erre nézve még kísérletek sem történtek. Kétségtelenül azért, mert sem a birtokjogi, sem a gazdasági tárgyú oklevelek, feljegyzések nem tértek ki a pincére, nem lévén ez adóköteles és értéke sem lehetett magas a múltban.”³⁵⁸ Bakó Ferenc állításával teljes mértékben egyet kell érteni, a témával kapcsolatban rendkívül nehéz levéltári kutatásokat végezni, a pincékre vonatkozó írott történeti adatok megtalálása több esetben a véletlennek köszönhető. Mégis, akkor hogyan lehet ezeknek az épületeknek a korát legalább megbecsülni? A legfontosabb, hogy komplex vizsgálatokat végezzünk, a terepmunkát minden esetben levéltári kutatásokkal kell kiegészíteni. Mielőtt azonban ezek bemutatására rátérnék, egy dolgot fontos megemlíteni. Vizsgált területemen legnagyobb számban prэшázás lyukpincékkel találkozni, de ezek mellett látni lyukpincéket is. Előbbi típusról tudjuk, hogy ezek gyakran utólagos bővítés eredményeképpen jöttek létre, tehát a feldolgozó és a tároló tér kialakításának az ideje nem mindig azonos, így külön kormeghatározást igényelnek mind a prэшázak, mind pedig a pincék. Erre utal Budaörs úrbéri pere is, amelynek egyik tanúvallomásában olvashatjuk,

³⁵⁶ MNL PML IV.165a. 86. doboz – Zsámbék úrbéri pere

³⁵⁷ A témában fontos kutatást végzett Lichtneckert András. Balaton-felvidéki vizsgálatai során foglalkozott a pincék számával, kialakulásuk idejével. A kérdést azért tartotta fontosnak, mert feltételezte, hogy a balatoni szőlőkhöz minden korban hozzátartozott a pince vagy a prэшáz. A középkori oklevelekben vannak adatok, de pinceösszeírások az 1850-es évek kataszteri felmérése előtt nem álltak rendelkezésére, így csak az ingatlanforgalomból következtethetett. Elsősorban a Mórocza család XVI. századi iratanyagát, a XVIII. századi hiteleshelyi jegyzőkönyveket, valamint a XVIII–XIX. századi hegytörvényeket használta fel. Ezek alapján Almádi, Csopak és Alsóörs esetében sikerült megállapítania, hogy a szőlőtelepítések intenzitása és az extraneus szőlőbirtokosok száma befolyással volt az építmények számára. (LICHTNECKERT 1997: 280–282.)

³⁵⁸ BAKÓ 1992: 205.

hogy „voltak olyanok a kik későbbi időben építkeztek, de ezek is az építkezés előtt már a pinczehelyeket présházak helyett használták”.³⁵⁹

A présházakkal és pincékkel foglalkozó tanulmányok többnyire nem fektettek nagy hangsúlyt a kormeghatározásra, általában a terepmunka során nyert adatok alapján próbáltak következtetéseket levonni, elsősorban a feltüntetett évszámokra hagyatkoztak. Ezeket viszont kellő kritikával kell kezelni, illetve Bakó Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy más építészeti jegyekből is bizonyos megállapításokra van lehetőség.³⁶⁰ Természetesen ezek nem évszámszerű meghatározásra alkalmasak, de bizonyos kronológiai fejlődést fel lehet állítani. Ilyen vizsgálati módot ad az alaprajz. Szerinte az egy hosszú ággal rendelkező forma régebbi, mint a számos elágazással bíró. Mindez viszont korántsem ilyen egyszerű. Nem egy esetben van arra adatunk, hogy a pincéket utólagosan bővítették. Ez az uradalmi pincéknél általános gyakorlat volt, de a jobbágyi-paraszti, polgári világból is tudunk rá példát hozni.³⁶¹ Emiatt egy bonyolultabb alaprajzú pince eredeti központi magja akár régebbi is lehet, mint egy egyágú pince. Emiatt az elágazó, akár labirintusszerű formáknál valamennyi ág korát vizsgálni kell, ami igencsak megnehezíti a kutatásokat.³⁶² Az alaprajz mellett a pincék korának meghatározásában segíthet a boltív formája. A csúcsíves boltozat régebbinek tekinthető, mint a félköríves. Emellett Bakó Ferenc a falfelületeken megmutatkozó csákányvágások ritkaságára és sűrűségére is felhívja a figyelmet. Az utóbbit újabbnak tartja. Negyedikként az épületek topográfiai helyzetét említi.³⁶³ Bakó Ferenc ezen építészeti jegyek vizsgálatát tartja meghatározónak a kormeghatározás szempontjából, de véleményem szerint még egy dolgot érdemes a kérdés szempontjából kutatni. Ez pedig a boltozás anyaga. Bakó ezt nem említette, de ő vulkáni tufába vájt pincéket vizsgált. Ezeknél valóban nem lehet szempont, ugyanis nincs szükség külön boltozásra. Itt az általa is megfigyelt vágásnyomokat kell tekintetbe venni. A löszös, agyagos, homokos talajba épült pincéknél viszont szükség lehetett boltozásra, így ezeknél már meghatározó az ennek során felhasznált anyag. Mindez jól mutatja, hogy az építészeti jegyekből történő következtetések lehetőségét nagymértékben megszabják a talajadottságok, a helyi viszonyok.³⁶⁴

Buda-vidéken az említett építészeti jegyek nem mindegyike alkalmas a kutatásra. Az alaprajzi formából nem lehet következtetéseket levonni, ugyanis szinte kizárólagos az egyágú pincetípus. A csákányvágások ritkasága és sűrűsége nem vizsgálható, mivel löszös, agyagos talajba épült pincékről van szó. A boltív anyaga már lehetőséget ad a pincék korának becslésére, itt viszont egy újabb probléma nehezíti a munkát. Gyakran előfordult, hogy eredetileg kiégették a pincét és csak évekkel, évtizedekkel, esetleg évszázadokkal később boltozták ki. Ilyen esetben viszont az anyag vizsgálata téves eredményekhez vezet. Egyértelműen az állapítható meg, hogy a kőboltozat korábbi, mint a téglá. Ez utóbbi csak a XX. századra vált jelentősebbé. Szintén kimutatható, hogy a legkorábbi pincéknél még

³⁵⁹ MNL PML IV.165a. 12. doboz – Budaörs úrbéri pere

³⁶⁰ BAKÓ 1992: 219–220.

³⁶¹ Példaként lásd: MUSKOVICS 2011: 88–90., 174.

³⁶² Bakó Ferenc is elismeri, hogy a többágú, többszintű pincéknél is gyakran felismerhető a kezdeti fázis egyetlen ágas típusa. (BAKÓ 1992: 219.)

³⁶³ Tállya pincéivel kapcsolatban megállapította, hogy az építményeknek a településen belül elfoglalt helyzete néhány esetben elfogadható következtetésekre ad okot. A templom körül elhelyezkedő pincék és a Rákóczi utca nyugati sora az egyházi és világi hatalom, a kastély oltalma alatt valószínűsíti azt, hogy ez a két pincecsoport egykorú az egyházzal, tehát XIV–XV. századiak. (BAKÓ 1993: 144.)

³⁶⁴ Viga Gyula Erdőbénye pincéinek építése kapcsán jegyzi meg, hogy a kormeghatározásban az egyik tájékozódási pontot a dézsmapincék jelentik. A másik a templom építése, ugyanis a körülötte elhelyezkedő pincék egyidősek lehetnek magával az egyházzal. Végül a harmadik igazodási lehetőséget a nemesi és paraszt-polgári építmények adják meg, amelyek kialakítása nagy valószínűséggel organikus kapcsolatban volt a pincék létrehozásával. Általános volt ugyanis, hogy a pincevájás során kiemelt tömböket használták a falak felhúzására. (VIGA 2002: 97.)

maradékköveket használtak, nemcsak a lábazonnál, hanem a boltíves résznél is. Később ezt a kváderkövek, a méretre vágott kövek váltották fel a boltívnél.

Az építészeti jegyek vizsgálata mellett a terepmunka során megfigyelt évszámok is segíthetnek a kormeghatározásban. Itt viszont szintén problémákba ütközhet a kutató. A pincék belsejében lévőket elfogadhatjuk építési időnek, az ilyen elhelyezés viszont ritka (26. kép). Tökön sikerült egy olyan pincét megtekinteni, ahol a kő csántérba vésték be feltehetőleg az építés dátumát. Elvértve figyelhető meg, hogy a pince végén a vakablak falába írták be az évszámot. Ezenkívül egyedi megoldásokkal is találkozni. Tökön egy esetben a gádor oldalában találni egy hosszabb feliratot, amely az építés idejét közli napra pontosan, valamint a tulajdonos nevét (27. kép).³⁶⁵ Sokkal gyakrabban fordul elő a bejárat fölötti évszám- és monogram-megjelölés. Ebben az esetben viszont előfordulhat, hogy ha a bejárat előtt kisebb boltívet alakítottak ki vagy utólagosan építették meg a támfalat, akkor ennek építési idejét írták ki. A prэшázakon található építési dátumok már egyértelműbben tekinthetők biztos dátumnak, ezek viszont nem feltétlenül jelölik a pincék korát.

A terepmunka során vizsgált építészeti jegyek mellett szükség van a levéltári források feltárására is. Ezek száma igen kevés, megtalálásuk viszont annál nehezebb. A pontosabb kormeghatározáshoz viszont nélkülözhetetlenek. Kutatásom során elsősorban két forráscsoportra támaszkodhattam. Egyrészt a térképanyagra, másrészt pedig az úrbéri perek gyűjteményére. Természetesen ezek sem segítik hozzá a kutatót pontos építési idő meghatározásához, arra viszont lehetőséget adnak, hogy az egyes pincecsoportok kialakulását kronologikus sorrendbe állítsuk, hogy kiderüljön, mely időszakban jöttek létre legnagyobb számban ezek az épületek. A forráskritikától azonban itt sem tekinthetünk el. A felszín feletti épületeket többnyire jelölték, így ezek számának alakulása nagyon jól vizsgálható, ha elegendő térkép áll rendelkezésre.³⁶⁶ Más a helyzet viszont a lyukpincék tekintetében, ezek feltűntetését ugyanis nem mindig tartották fontosnak. Emiatt a térképek, mint források, elsősorban a prэшázás lyukpincéknél mutatnak biztosabb képet, lyukpincék tekintetében a térképi ábrázolás és a valóság közt jelentősebb eltérések állhatnak fenn. Buda-vidék pincéinek, prэшázainak meghatározásában az úrbéri peranyag adott még segítséget.³⁶⁷ A jobbágyfelszabadítás után végbemenő közös földek szétosztása során több esetben is problémát jelentettek a pinceterületek. Ezeket gyakran a közlegelőkből kiszakított területeken alakították ki, ami miatt a volt földesurak követelték ezek legelőilletménybe történő beszámítását. Ezzel szemben az egykori jobbágyok bizonyítani próbálták, hogy azok nem foglalások, vagy pedig 1820 előttiék, így a törvény értelmében elévültek tekinthetők. Az egyes peranyagok tehát amellett, hogy néhány esetben utalásokat tesznek a pincehelyek engedéllyel vagy engedély nélkül történő kialakítására, segítenek az épületek egy részének datálásában, elsősorban abban, hogy azok 1820 előtt vagy pedig azt követően alakultak ki.

A korábbi és saját kutatási eredményeim is jól mutatják, hogy a pincék korának datálása rendkívül nehéz. A levéltári kutatások korántsem biztos, hogy sikerrel járnak, gyakran egy-egy adat előkerülése a véletlennek köszönhető. Az építészeti jegyek vizsgálatánál több esetben szintén csak feltételes megállapításokat tehetünk, s az évszámok sem minden esetben a pince valós korát hirdetik. Mindezek ellenére a téma kutatása rendkívül fontos, és a különböző forrásokból és a terepmunka során nyert adatokból egy fejlődési folyamatot fel lehet állítani. A következőkben a vizsgált terület prэшázainak, pincéinek kialakulását próbálom végigkövetni az említett módszerek, források segítségével. A rendelkezésemre álló anyag alapján példának Budaörsöt tekintem, de röviden a többi településsel is foglalkozom.

³⁶⁵ A boltozatlan lyukpincék esetében is kiboltozták a gádort, így ezt elfogadhatjuk a pince építési idejének.

³⁶⁶ Példaként lásd: KECSKÉS 1992: 173–175.; MUSKOVICS 2011: 92–97.

³⁶⁷ MNL PML IV.165a.

26. kép: Felirat egy töki pince végében.
KELEMEN JOZSEF. 1887. ben.

27. kép: Lyukpince gáborának oldalában lévő felirat Tökön. Az építés ideje: 1841. április 24.

Az első hiteles adat Budaörs szőlőfeldolgozó és bortároló épületeivel kapcsolatban Kneidinger András 1778-as német nyelvű, kéziratos térképe, amely a Kő-hegy déli oldalán már összefüggő, feltehetőleg présházakkal rendelkező pincesorat ábrázol. Szintén láthatók a hegytől északra, északnyugatra a mai Budakeszi, Máriavölgyi utca hasonló építményei, bár számuk ekkor még nem jelentős (9. térkép). Fennmaradt egy 1766-os térkép is, amely lehet, hogy a Kő-hegy déli részén már présházsort mutat (10. térkép), de a jelölés nem egyértelmű. Abból adódóan viszont, hogy 1778-ban már viszonylag nagy számban voltak jelen ezek az épületek, valószínűsíthető, hogy több már bő tíz évvel korábban is állt. Amennyiben ez valóban présházakat jelöl, akkor megállapítható, hogy az első pincesor a Kő-hegy déli oldalán, a mai Kőszikla, Kőláb, Kőfejtő utcák területén alakult ki. Ezt követően épült be a nyugati, északnyugati rész, a mai Máriavölgyi utca, valamint az ettől északra folytatódó Budakeszi utca présházsora.

Az 1780-as évek első felében készült első katonai felmérés szintén mutat épületeket a Kő-hegy körül, de ez újabb következtetések levonására nem alkalmas. Jelentős változások ezt követően, a XIX. század első felében következtek be, ekkor nagymértékben emelkedett a présházak és pincék száma, ami a szőlőművelés fellendülésére utal. Az 1859-es második katonai felmérés szemléletesen mutatja, hogy számuk a többszörösére nőtt (11. térkép). Körbevették a teljes Kő-hegyet, összefüggő sor alakult ki a Budakeszi utcában, de a Kálvária-domb és a Kő-hegy déli részén is már két sorban álltak. Ezt az állapotot szemléletesen írja le 1854-ben Josef Vinzenz Haeufler: „Egy egész borospincékből álló falucska húzódik végig a hegyek lábánál, amelynek sziklás oromzatai egy várrom látványát idézik.”³⁶⁸

A térképek mellett az úrbéri peranyag is alátámasztja a pincék egy részének 1820 előtti meglétét.³⁶⁹ Az iratanyag 1860-tól 1878 végéig tartalmazza a pereskedést. 1860. június 5-én vétetett fel a törvényszék által az uradalom észrevételeit tartalmazó jegyzőkönyv. Az uradalom, mivel a közös legelőn háromszáz présház építettett, „melyeknek területe, minthogy az illető birtokosok által, a' szőlővel együtt, meg nem váltatott”, kéri, hogy azokat, mint foglalásokat tüntessék fel. Az első ítélet ennek megfelelően a közlegelőbe számította a pincehelyeket, ami ellen a volt jobbágyok fellebbeztek. Innentől kezdve egy rendkívül hosszú pereskedés kezdődött, amely során minden egyes fellebbezés után a felperes igényeinek megfelelő ítélet született. A volt úrbéresek azzal védekeztek, hogy a

³⁶⁸ HAEUFLER 1854: 10.

³⁶⁹ MNL PML IV.165a. 11–12. doboz – Budaörs úrbéri pere

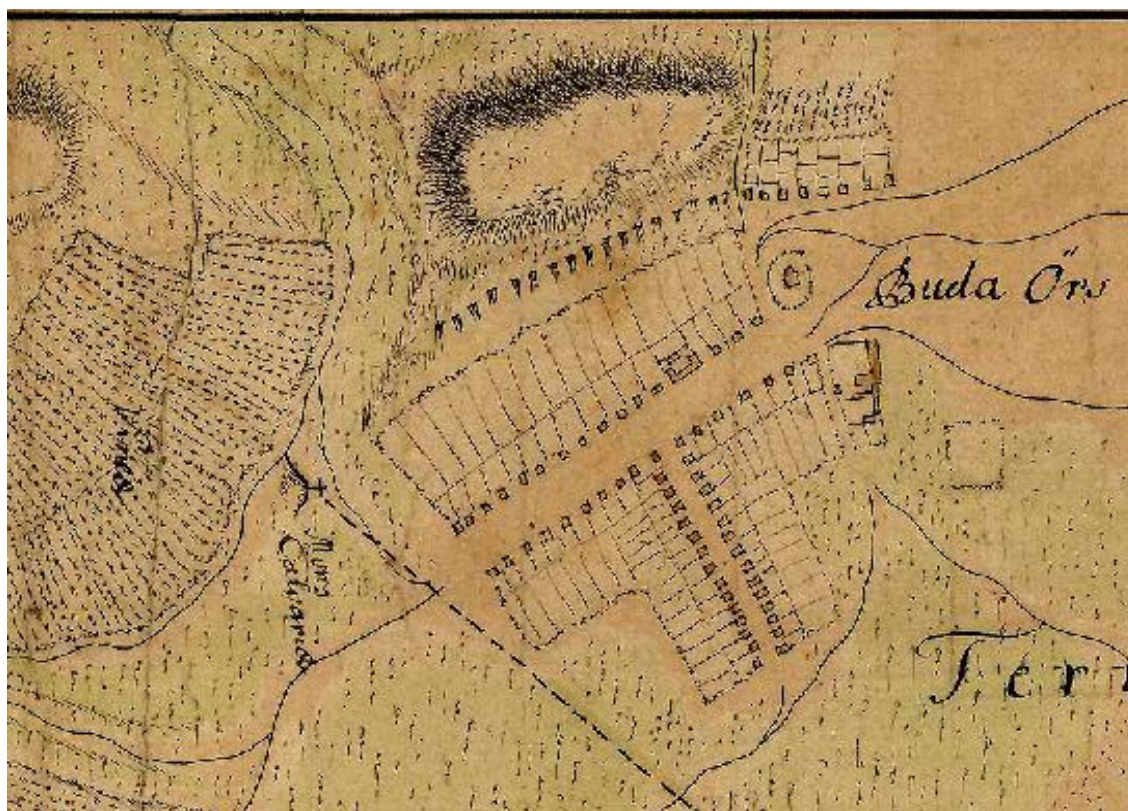
szőlődézmát örök áron megváltották, azzal együtt pedig a prэшázakat, így a kérdéses pincehelyeket is. További indokként hozták fel, hogy a pincék olyan területen lettek kialakítva, amelyek legelőre teljesen alkalmatlanok voltak, illetve hogy felépítésük az uradalom beleegyezésével, minden fenntartás nélkül történt. Kezdetben tehát a pincék 1820 előtti létrejöttére nem hivatkoztak. A hosszú pereskedés végső ítéletét nem ismerjük, de az 1870-es évektől fennmaradt iratok már arra utalnak, hogy a törvényszék a volt úrbéreseknek adott igazat. Az 1876. június 19-én kelt ítéletben olvashatjuk, hogy „a pincehelyeknek, a' legelő illetménybe leendő beszámítása iránti felperesi kérelemnek hely nem adathatott; mivel a' tanuvallomások szerint, az illetők ezeknek már 1820 jan. 1-jén [...] békés birtokában voltak”. Az uradalom természetesen a későbbiek során is igyekezett fellebbezni, mondván, hogy az 1820 előtti birtoklás igazolva nincs, a későbbi fennmaradt ítéletek azonban ezen már nem változtattak, s a térképek is egyértelműen bizonyítják, hogy a pincék egy jelentős része 1820 előtt kialakult. Budaörs úrbéri pere nemcsak arra bizonyíték, hogy már 1820 előtt a közlegelőn jelentős számú prэшáz és pince állt, hanem a pinceterület bővítésére is. Egy 1879-es mérnöki utasítás ugyanis ház- és pincehelyek kiosztásáról rendelkezik. Ennek értelmében az utóbbiakat a település nyugati oldalán, a Biai út és a prэшázak között jelölték ki. A mára már elpusztult és átalakított prэшázsorok, valamint a XX. századi térképek hiánya miatt nem lehet megállapítani, hogy ezek közül hány épült fel, de az ekkor még igen jelentős szőlőművelésnek köszönhetően a kijelölt terület, ha nem is mindegyik, de jó pár helyére épülhetett pince és prэшáz.

9. térkép: Kneidinger András 1778-as térképe (MNL OL S 11 No 0830:078)

A XVIII. század végére, a XIX. század elejére nyúlik vissza a pátyi pincék története. A korábbi kutatásokból Pátyra vonatkozóan több adattal is rendelkezem. Szabó Andrásné 1805-ös pincét említi a legrégebbinek.³⁷⁰ Hofer Tamás 1816-osról számol be.³⁷¹ Ezek a példák jól mutatják, hogy a század első évtizedeiben már nagyobb számban jelen voltak a Pincehegyen az épületek. Jelentőségüket pedig egyértelműen ábrázolja egy 1820-as térkép, amely már több mint száz épületet jelöl (4. térkép). A pincék nagy számáról számol be Pesty Frigyes is 1864-ben. Ahogy írja, „fekszik egészen a völgyben és környökörül pincékkel”.³⁷² A pincék 1820-ban megfigyelhető nagy száma miatt feltételezhető, hogy az első szőlőfeldolgozók és bortárolók már a XVIII. század végén megjelentek. Pontos adatokat viszont nem tudok mondani, mert az első katonai felmérésen nem állapítható meg egyértelműen, hogy a Pincehegy körüli jelölések esetében gazdasági épületekről van-e szó, s amennyiben igen, akkor azok a telkek végében vagy már a hegyen állnak.

Budaörs és Páty a XIX. század közepére bortermelését tekintve egyértelműen előrébb járt a környező településeknél. Ez a fellendülés már évtizedekkel korábban megkezdődött, s ez lehet az oka annak, hogy ezen a két településen alakult ki legkorábban a pincék és préházak összefüggő csoportja.

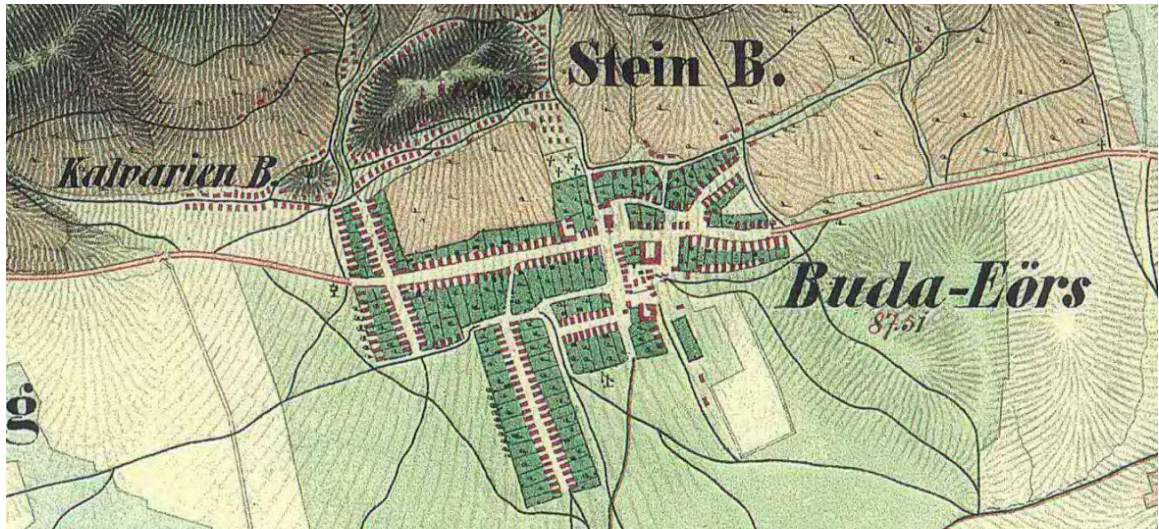

10. térkép: Budaörs 1766-os térképe. A Kő-hegy déli oldalán feltehetően legrégebbi préházSORA látható. (MNL OL S 11 No 0717:1)

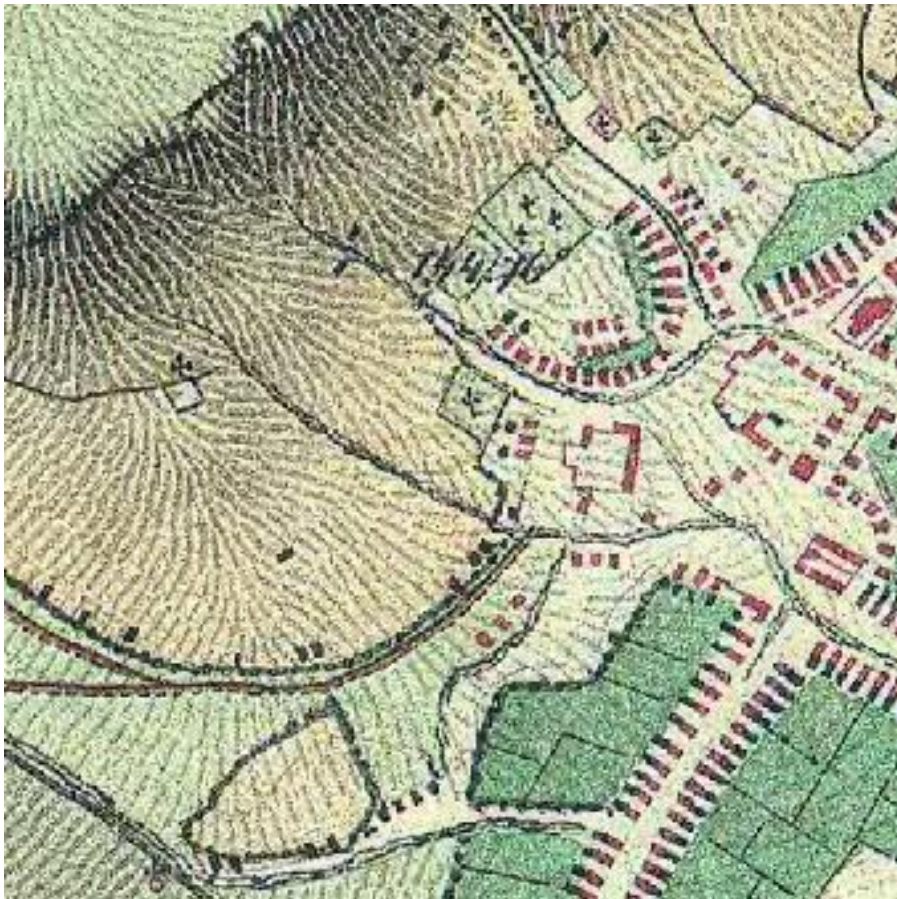
³⁷⁰ SZABÓ 2009: 37.

³⁷¹ HOFER 1952b: 2.

³⁷² PESTY 1984: 272.

11. térkép: A Kő-hegy a körülötte lévő prэшázás lyukpincékkel Budaörsön, 1859-ben (Második katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2006)

12. térkép: Zsámbék 1859-ben (Második katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2006)

XVIII. századi adatokkal rendelkezem Zsámbékkal kapcsolatban is. Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában megemlíti a gótikus templomot a mellette lévő épülettel és pincével együtt, amellyel a dézsmapincékről szóló fejezetben már foglalkoztam. Emellett viszont leírja, hogy *„régí még most is fenn álló pintzék is vagynak*

itten, mellyek az Uraság által most is használatnak”.³⁷³ Ez a leírás egyértelműen mutatja, hogy több pince is volt Zsámbékon, amelyeket a XVIII. század végén az uraság használt. Arra vonatkozó adataim viszont nincsenek, hogy ezek hol helyezkedtek el, illetve azt sem tudni, hogy a jobbágyok kezén ekkor voltak-e már pincék. Pontosabb adatokkal a második katonai felmérés szolgál (12. térkép), ez már jelöli a pincesorok egy részét, illetve a határban elszórtan is láthatók épületjelzések. Az úrbéri peranyag során 1879-ben készített, a közlegelőből kiszakított pincéket ábrázoló térkép pedig már az épületek nagy számáról tanúskodik (13. térkép). A térképhez tartozó névjegyzék 225 pincehelyet tüntet fel.³⁷⁴

Zsámbékhoz hasonlóan a többi településen is a XIX. század első felétől épülnek fel jelentős számban a pincék és a présházak. Budajenővel kapcsolatban Földes László említi, hogy a volt Kossuth utcai pincesor 1829–1866 között épült.³⁷⁵ Ezt alátámasztja az, hogy egy 1860-as térkép már az országút melletti pince- és csúrsort is ábrázolja, valamint a Fő utca bal oldalán lévő telkek legtöbbször látható a patakon túli domboldal elé épített présház (3. térkép). A másik oldalon szintén ábrázolták a különálló gazdasági épületeket, azt viszont nem tudni pontosan, hogy ezek közül melyikek a présházak.

13. térkép: A zsámbéki közlegelőben fekvő pincék térképe 1879-ből (MNL PML IV.165a. 86. doboz – Zsámbék úrbéri pere)

³⁷³ VÁLYI 1799 /III./: 680.

³⁷⁴ MNL PML IV.165a. 86. doboz – Zsámbék úrbéri pere

³⁷⁵ SIMON – SZILÁGYI 1998: 13.

A XIX. század utolsó harmadára kialakultak a pincék Perbálon is. Az 1881-es térkép (2. térkép) öt pincesor jelöl a falu szélén (Falu feletti pincék, Szomori úti pincék, Kirvai úti pincék, Jenei úti pincék, Töki úti pincék). Építésük idejére utal a település úrbéri pere, ugyanis itt is problémát okozott, hogy a közlegelőből kiszakított pincehelyek beszámíttassanak-e a legelőilletménybe. Az 1880. október 22-én az Óbudai-Visegrádi Királyi Uradalomnak Perbál község volt úrbéres lakosai ellen kelt végrehajtási jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy vannak régi és új pincék, amelyek közül ez utóbbiak nem tekinthetők elévült foglalásoknak, tehát azoknak legelőilletménybe történő beszámítására vagy megváltására szükség van. *„Ezen új pince helyekre nézve megjegyeztetik, hogy azoknak térfogata, miután a közös legelőből lettek elfoglalva, a volt úrbéresek, következképp az egyes birtokosok legelő illetőségébe beszámíttatik. Azon birtokosok pedig, a kik legelőbeli járandóságra jogosultsággal nem bírnak ezen új pince helyeik területeit négyszög ölenkint 10. krjával kötelesek megváltani; 's ezen váltáság összeg a közös költségek fedezésére fordíttatik.”*³⁷⁶ Mivel ez a peranyag is többször említi az 1820-as időhatárt, így megállapítható, hogy az új pincék, tehát a foglalásnak tekintendők ezt követően épültek, viszont a régi pincék közé tartozók ezt megelőzően. A pontos építési időt nem tudjuk, az mindenesetre megállapítható, hogy az első pincék Perbálon is legkésőbb a XIX. század elején épültek fel.

Budakeszi pincéiről kevés adattal rendelkezem a térképek hiánya miatt. Az úrbéri peranyagból viszont következtetések vonhatók le. 1862. október 1-jén az előmunkálatok elvégzése utáni beszámolóban írják, hogy a lakosok pincehelyekre a közlegelőből nyolc holdat és hatszáz négyszögölt foglaltak el. Az iratból azt is megtudni, hogy mindez a régi és új térképek összehasonlításából derül ki, valamint abból, hogy ezek a pincehelyek az 1823-as telekkönyvben még nem szerepeltek. Mindebből következik, hogy a pincehelyek egy részének kialakulása legkorábban az 1820-as évek második felében kezdődött meg.³⁷⁷ Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy kisebb számban már korábban is voltak ilyen épületek.

Az épületek korával kapcsolatban még Tökről és Etyekről vannak adatok. Ezen két településről maradtak fenn még olyan térképek, amelyek alapján következtetni lehetett kialakulásukra. Előbbi településen az 1859-ben készült második katonai felmérés még csak a határban, valamint a Burgundiában (a főútról felfelé nyíló utca) jelöl pincéket (14. térkép), de a harmadik felmérés idején már nagyobb számban vannak jelen (15. térkép). Megfigyelhető viszont, hogy a Perbálra vezető országút bal oldalán még ekkor is, az 1880-as évek elején viszonylag kisebb számban jelölnek épületeket. Mivel ezen a részen még közel sem láthatunk annyit, mint amennyi ma van, valószínű, hogy a pincéknek ez a csoportja csak ezt követően épült ki teljesen. A két katonai felmérés alapján arra következtethetünk, hogy Tökön valamivel később alakultak ki a pincék egyes csoportjai, mint a többi ismertett településen. A második katonai felmérés még nagyon kis számban jelöli az épületeket, s a ma műemlékvédelem alatt álló pincecsoport épületeinek egy része a harmadik felmérésnél is újabb.

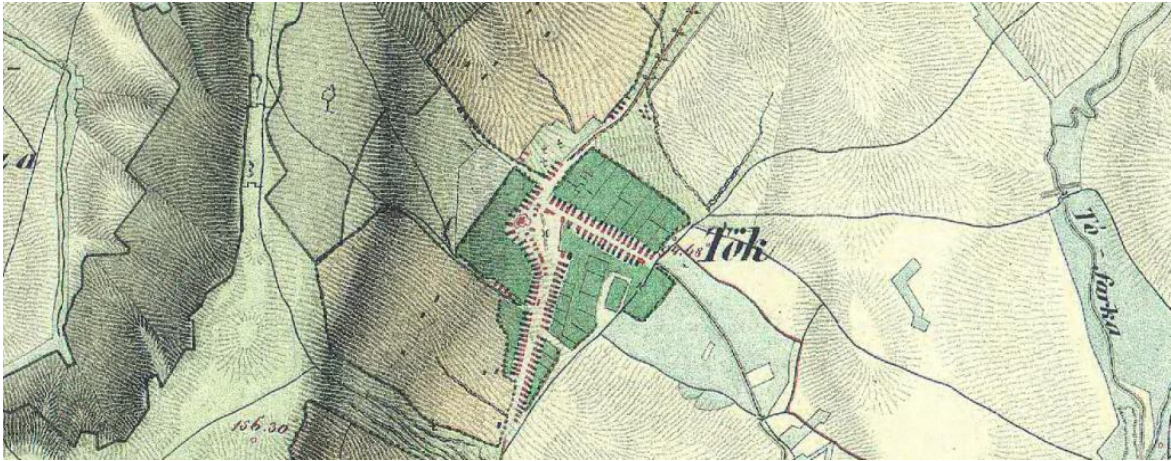
A pincék hosszú évtizedeken, de akár évszázadokon keresztül történő építésére jó példa Etyek. Története mutatja azt is, hogy a szőlőművelés jelentőségével hogyan függött össze az építés. Itt Geng Antal szerint a legrégebbi terület a Sóskúti úti pincesor. Az első pincék az 1780-as, 90-es években jelentek meg. Ő ekkorra datálja a Körpince első épületeit is.³⁷⁸ Ez azonban mai formáját csak a XIX. század utolsó harmadában nyerhette el, ugyanis az 1859-es második katonai felmérés, amely már délen és délnyugaton is a hegyoldalon nagyobb számba ábrázol pincéket, a Körpincét még nem jelöli. Ezt az 1882-es harmadik

³⁷⁶ MNL PML IV.165a. 46. doboz – Perbál úrbéri pere

³⁷⁷ MNL PML IV.165a. 10. doboz – Budakeszi úrbéri pere

³⁷⁸ GENG 2005: 186.

katonai felmérés térképén láthatjuk. A pincék száma a század utolsó harmadában is nyomon követhető, 1882-re délkeleten is új épületek keletkeztek. Ezzel szemben a Kecse-gödör pincéi a századforduló után épültek, amikor a szőlőművelés a pezsgőgyártásnak köszönhetően jelentős mértékben fellendült. Szintén ekkor építették az Öreghegyi és az Újhegyi dűlőkben látható felmenő falú prэшázak lyukpincék egy részét is. Mindezek az adatok jól mutatják, hogy az etyeki pincék és prэшázak száma jelentősen a XIX. század utolsó harmadában növekedett meg. Ez összefüggésben volt a szőlőművelés jelentőségével, ugyanis itt ez az 1860-as évektől lendült fel.

14. térkép: Tök 1859-ben (Második katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2006)

15. térkép: Tök az 1870-es, 80-as években (Harmadik katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2007)

A zárókövek, az épületek egyéb részein bevéselt évszámok, valamint a térképek alapján megállapítható, hogy a vizsgált területen az épületek jelentős része a XIX. században alakult ki, a század második negyedétől, de még inkább a 30-as, 40-es évektől élte virágkorát az ilyen jellegű építészet. Jelentősebb számban Budaörsön és Pátyon vannak korábbi épületek, amely minden bizonnyal annak köszönhető, hogy ezen két település borkultúrája kiemelkedett, a szőlőművelés korábban vált vezető, illetve jelentős ágazattá, mint a többi településen. A szőlő-borkultúra hanyatlásával az épületek száma jelentősen nem növekedett tovább. Újabb építkezések az 1910-es évektől történtek, elsősorban Etyeken, ahol ekkor a pezsgőgyártásnak köszönhetően igazán jelentőssé vált ez a művelési ág. Az épületek korának vizsgálata alapján tehát egyértelműen megállapítható, hogy sem az épületek kialakulási idejében, sem mennyiségükben nem figyelhetők meg etnikus jegyek, meghatározó tényezőnek a művelési ágazat jelentősége tekinthető.

3.2. Pincék

A pincék keletkezéséről pontos ismereteink nincsenek. Az írott források hiányában csak becslésekre és feltételezésekre van lehetőség. Szintén keveset tudni a pincék építésével kapcsolatos engedélyekről. Hofer Tamás gyűjtésében olvasható, hogy Tökön a pincehelyet a községtől kellett megváltani. Aki ezt megtette, az szabadon áshatott magának.³⁷⁹ Tökhöz hasonlóan Pátyon is a községtől kellett a területet megszerezni. A gazda tulajdonát a préháznak kimért terület képezte, ezt a részt kellett megvásárolni. Ezért a darabért kellett a községnek fizetni, azért viszont, amit a földbe vágtak, nem. Mindenki addig fűrt be, ameddig szeretett volna, utólagos bővítésre is lehetőség volt. Figyelni arra kellett, hogy a szomszéd pincébe ne törjenek át.³⁸⁰ Az írott források közül egyedül az úrbéri perekben találni adatokat az engedély kérdésre vonatkozóan, igaz, ezek sem pontosan említik a területszerzés módját. Budaörsrel kapcsolatban az alperes volt úrbéresek többször említik, hogy a préházak és pincék a közlegelőben „*az uradalom beleegyezésével – s minden jogfentartás nélkül lettek felépítve*”. Mindez azt mutatja, hogy engedélykérésre többnyire szükség volt, de fizetséget nem kellett adni. Ezt támasztja alá Perbál és Zsámbék esete is, ahol szintén problémát okozott a legelők szétosztásánál a pinceterület. Amiatt, hogy a földesurak követelték azok legelőjogba történő beszámítását, foglalásként történő nyilvántartását, egyértelmű, hogy azok maximum engedéllyel, de nem megváltással kerültek egykor a jobbágyok és zsellérek tulajdonába.³⁸¹ A most említett példák tehát arra utalnak, hogy ha pénzbeli megváltáshoz nem is kötötték a préházak építését, a bejelentésre, engedélykérésre a legtöbb településen szükség volt. Eltérő adatokkal Biáról rendelkezem. A hegyközségi tanács 1948. március 14-én kelt jegyzőkönyve tartalmaz adatot a hatóságilag nem felügyelt építkezésre, ugyanis ebben azt írják, hogy az Öreghegyi dűlőben sokan, igaz, hogy már régen, de a préházakat beleépítették az útba.³⁸²

Az adatok egy része utal arra, hogy a pince előtti préházépítéshez engedélyre volt szükség. Hofer Tamás Páttyal kapcsolatban 24–30 négyszögölt említ, ami ritkábban az ötvenet is elérhette. Területre a szélső pincék voltak nagyobbak, ezeknél ugyanis oldalsó támfalat is kellett építeni, így ezek hetven négyszögölt is elfoglalhattak.³⁸³ Budaörs régebbi préházairól pontos adataink nincsenek, de az 1879-es mérnöki utasításban 15 négyszögölt hosszú és minimum öt négyszögölt széles területek kiosztásáról rendelkeznek. Mivel ezeket a már meglévő préházsorok folytatásában jelölték ki, valószínűsíthető, hogy korábban is nagyjából hasonló területekhez jutottak a gazdák. Ezzel szemben a zsámbéki közlegelő pincéinek birtokosai 7,5–15 négyszögölnyi területet bírtak. A leggyakoribb a kilenc és a 12 körüli volt.³⁸⁴ Azzal kapcsolatban, hogy ki hol foglalt területet, nincsenek pontos adataim. Egyedül Pátyon említették, hogy a legrégebbi pincesor a falu első utcája fölött található. A Kossuth utcai telkek Pincehegy aljában lévő portái egészen a domboldalig tartottak. Emiatt az itt lakók többször a telkük végével szemben vájták ki pincéjüket, így a telken végigmenve, a domboldalon felmászva könnyen megközelíthették azokat. Emellett a boltozott préházak típusnál, mivel azok egymást támasztották, így a szomszédos épületek általában egy időben épültek, a barátok, rokonok pincéi egymás mellett állhattak.

A pincék kialakítását a gazdák maguk végezték, mesteremberekre csak boltozáskor volt szükség. Barátok, komák, rokonok, szomszédok egymást segítve alakították ki ezen

³⁷⁹ HOFER 1952b: 21.

³⁸⁰ Erről számolt be Hofer Tamás is. Lásd: HOFER 1952a: 1.

³⁸¹ MNL PML IV.165a. 11–12. doboz, 46. doboz, 86. doboz – Budaörs, Perbál és Zsámbék úrbéri pere

³⁸² MNL PML IX.303. 12. doboz

³⁸³ HOFER 1952a: 1.

³⁸⁴ MNL PML IV.165a. 12. doboz, 86. doboz – Budaörs és Zsámbék úrbéri pere

épületeket. A fűrés télen, kézi eszközökkel történt. Arra ma már a legtöbb helyen nem emlékeznek, hogy mennyi időbe telt egy pince kialakítása, illetve az előtte álló épület felépítése. Egyedül Pátyon kaptam erre vonatkozó adatokat, itt ez két évet is igénybe vehetett, ugyanis a pince égetése, valamint a prэшház boltozása is egy-egy évig tartott. A korábbi gyűjtések sajnos nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, egyedül Hofer Tamásnál találunk Pátytal kapcsolatos adatokat. Ő szintén azt jegyezte le, hogy gyakran két évig is eltartott egy prэшházas lyukpince felépítése. Első évben a pince elejéből kihordták a földet, majd a következő évben építették elé a prэшházat. Ennek idejét azonban, mint írja, nagyban meghatározta, hogy „*kinek milyen töhetsége vót, úgy épített, nem egyformán*”.³⁸⁵

A pince kialakításának két módját ismerték: ásták vagy fűrták. Az előbbi eljárás mód lényege az volt, hogy a területet kinyitották, azaz a földet jobbra és balra kidobták. Ezután kőből megépítették a lábazatot, majd következett a boltív készítése. Ez a régen fából, a XX. század második felétől pedig vasból készült ramonád segítségével történt. Ez a boltozás nélkülözhetetlen, ezáltal igen értékes eszköze volt. „*Emlékszem, hogy gyerek voltam, apám is mindig azt mondta, hogy ó, a ramonád, mert ugye úgy hívják, az nagy kincs, mert azt bármikor, bárhova föl lehet használni.*”³⁸⁶ Méterenként mentek előre és a ramonádra jobbról-balról tették fel a köveket vagy a téglákat. Hosszabb fogásokkal nem lehetett haladni, mivel nem ért be a kezük. Ahhoz, hogy ne rogyjon meg, két oldalról egyenletesen kellett felrakni az építőanyagot. Mikor a sor majdnem összeért, középre ékelést, zárókövet tettek be. Ennek elkészülte után a földet rögtön visszahordták, ez akadályozta meg, hogy a boltív két oldalról megrogyjon. Csak ezt követően vették ki a ramonádot. Az így kialakított pincék elengedhetetlen része a gádor, amit a vizsgált területen többnyire *sípnak* neveznek, kivéve Pátyon, ahol ez a pincét jelenti. Ezt az építési módot síkabb területek esetén alkalmazták, de munkaigényessége miatt csak a XX. század második felétől vált jellemzővé országszerte a pinceépítésknél, amikor a nagyobb gépek segítségével a földet könnyen ki lehetett dobni. Buda-vidéken korábban elsősorban Budaörs alsóbb, lankásabb részein építették ilyen módon a bortároló helyiségeket, de a gépek elterjedéséig a nem megfelelő domboldallal rendelkező területeken is inkább *síppal* rendelkező fűrt pincéket építettek.

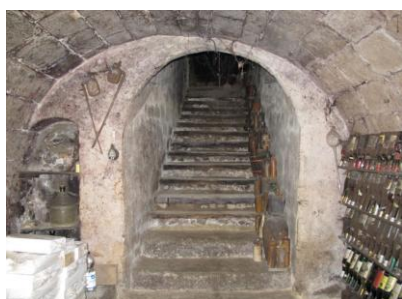
A másik építési mód, amikor fűrják a pincéket. A vizsgált területen, de az ország más részein is ez vált általánossá, hisz a jó bortárolók kialakításához elengedhetetlen volt a megfelelő domboldal, ugyanis a télen-nyáron állandó, körülbelül 12 fokos hőmérséklet az ideális. Ahhoz, hogy ezt elérjék, négy-öt méteres földmagasságra volt szükség. A pincéket ezért megpróbálták olyan területre építeni, ahol megfelelő magasságú volt a domboldal. Ebben az esetben viszont a fűrés volt a könnyebben kivitelezhető és célszerűbb eljárási mód. Ennek során méteres szakaszokban kellett haladni. A munkát kézi erővel végezték, csákányok, ásók, vésők segítségével jutottak előre. A földet talicskával hordták ki és vitték a pince tetejére. Ennél az építési módnál lehetőség volt a boltozás elhagyására. Amennyiben viszont szükséges volt, akkor folyamatosan építették, ahogy haladtak előre.

A pincék fűréssel, vájással történő kialakítását alacsonyabb domboldalak esetén is alkalmazták, ilyenkor viszont feltétlenül szükség volt a gádorra, *sípra*. Ez tulajdonképpen a pince védett, földalatti lejárata. Ennek segítségével érték el azt, hogy a pince megfelelő mélységben legyen. Két fő típusa volt. Meredekebb lejtés esetén minden esetben lépcsőket tettek (28. kép). Ezek régen földlépcsők voltak, amelyeket oldalt téglával támasztottak meg, élére pedig fát tettek (29. kép). Ezt a lépcsőn gurított hordók megóvása érdekében alakították így ki, valamint azért, hogy ne omoljon a fokok széle. Amennyiben nem túl meredek lejáróra volt szükség, akkor volt, hogy csak simán lejtős gádort hoztak létre (30. kép). Ez a hordók mozgatásánál jelentett előnyt. A két típust ötvözhatték is. Budaörsről van

³⁸⁵ HOFER 1952a: 2.

³⁸⁶ Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 15.

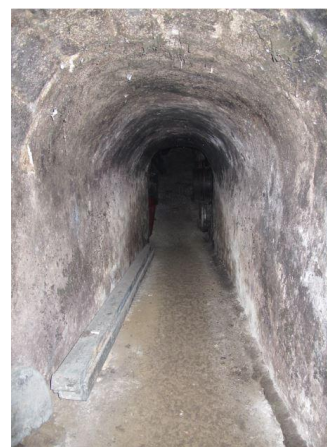
arra vonatkozó adatom, hogy a lejáró egyik oldalán lépcső, a másikon pedig lejtős rész volt. A gádor a legtöbb településen megfigyelhető volt, hol kisebb, hol nagyobb számban. Egyedül Pátyon hiányzik. Mindig a prэшház hátsó falán nyíló ajtó után indult, tehát több méter után ment a földfelszín alá. Egyedül Budaörsön történt másképp a kialakítása, itt nyílása a padló síkjában volt, teljes terjedelmével a padlószint alatt kapott helyet (31. kép). Ez nem volt célszerű, mert nagy helyet foglalt el. Emiatt több prэшházban kétszárnyas deszkaajtóval zárták le (32. kép), amit mindig lehajtottak, ha itt dolgoztak. A gádornak nagy szerepe volt a lyukpincéknél is. Ezeknél, amennyiben feldolgozóterrel nem rendelkeztek, minden esetben szükség volt a kialakításukra, mivel a pince ajtaja sosem nyílhatott a szabadba.

28. kép: Lépcsős gádor Zsámbékon

29. kép: Földlépcsők oldalukon

30. kép: Lejtős gádor Tökön

31. kép: Prэшházban kialakított gádor Budaörsön

32. kép: Prэшházban lévő gádor a lefedését szolgáló ajtóval Budaörsön

A pincék építésével kapcsolatban a másik fő kérdés a boltozás. Ásott pincék esetében ez elengedhetetlen volt, a fűrt pincéknél viszont a talajadottságoktól függött. Amennyiben szükség volt rá, akkor amint méteres hosszúságban kitalicskázták a földet, azonnal megkezdték a boltozást. Keskeny részt kellett fogni, hogy a föld saját magát meg tudja tartani. A lábazatot általában kőből tették ki, utána pedig kővel vagy téglával boltoztak, ami ennél az eljárásnál is a ramonádra került. Ezt Pátyon *bógninak* nevezték.³⁸⁷ A kővel történő boltozás a XVIII–XIX. században általános volt. Legkorábbi formája, amikor nem szabályos kövekből tették ki a pincét. Később a boltív részhez szabályos, vágott köveket

³⁸⁷ ANDRÁSFALVY 1954a: 115.

használtak, a lábazonál viszont megmaradt még a maradékkő (33. kép). Az újabb váltást az jelentette, amikor az egész folyamathoz szabályos kváderköveket használtak (34. kép). Magában az anyagban a XX. század első felében következett be jelentős változás, ekkor a téglát egyre inkább kezdte kiszorítani a követ, ami legtovább a lábazonál maradt meg (35–37. kép).³⁸⁸ Korábban a téglával történő boltozást csak a engedhették meg maguknak. Ezt a munkát mindig kőműves végezte, de az anyagszállítás, a segédmunka biztosítása a gazda feladata volt. Boltozás esetén általában az egész pincét kirakták, egyedül hátsó falát hagyták több esetben boltozatlanul. Így egyrészt lehetőség volt az utólagos bővítésre, másrészt szellőzés szempontjából is sokan ezt jobb megoldásnak tartják.

33. kép: Maradék-kőből készült lábazon és szabályos kővel, illetve téglával boltozott pince Perbálon

34. kép: Szabályos kővel boltozott pince Tökön

A pincék boltozásának egy speciális formája, amikor csak a lábazonat tették ki kővel, de magát a boltívet nem boltozták.³⁸⁹ Ilyen kőlábazatos földpince volt a Molnár István által védelemre javasolt Öreghegy alsó 103-as számú Etyeken.³⁹⁰ Egyrészt feltételezhető, hogy ilyenkor nem volt szükség a teljes boltozásra, másrészt pedig a takarékoságra is utalhat. Az ily módon kialakított pincék nagyon ritkán fordulnak elő, sokkal általánosabb volt az, amikor egyáltalán nem boltoztak (38. kép). Ez ott volt lehetséges, ahol a föld olyan minőségű volt, hogy így sem omlott be. Ebben az esetben a pincét kiégették.³⁹¹ Szalmával telehordták, majd meggyújtották. Ez akár egy évet is éghetett. Ennek következtében oldalán és tetején egy keményebb kéreg keletkezett, ami megakadályozta az omlást.³⁹² Vizsgált településeim többségén régen mindenütt megtalálható volt ez a forma. Igazán nagy számban viszont Pátyon, Tökön, a Burgundiában és Zsámbékon, a Mélyvölgyi úton volt általános. Ezeken a területeken több pince a mai napig nincs kiboltozva. Felmerül a kérdés, hogy régen mennyire volt általános a boltozatlan pince. Vajon a mai boltozott pincék

³⁸⁸ A szőlészeti-borászati szakirodalom a boltozás anyagának a téglát ajánlotta, igaz, nem indokolják meg, hogy mindez miért jobb a kőnél. A követ lehetséges boltozási anyagként Nyáry Ferenc és Szilárd Gyula említi. Előbbi a lábazonat kirakásánál, utóbbi a keskeny pincéknél tartja elképzelhetőnek felhasználását. (NYÁRY 1876: 97.; SZILÁRD 1909: 170.)

³⁸⁹ Ezt Esztergomban *vállóves pincének* nevezik. (MUSKOVICS 2011: 77.)

³⁹⁰ MOLNÁR I. 1970: 14–19.

³⁹¹ A fűrt pincéket általában kiégették, Észak-Dunántúl több vidékéről is vannak erre vonatkozó adataink. (Példaként lásd: LUKÁCS 1978: 302.; MUSKOVICS 2011: 74–75.) Az ország egyes területein viszont ismert volt az is, hogy a fűrt pincék megerősítése érdekében semmit sem tettek. (LISZKA 1992: 76.)

³⁹² „És olyan volt a földje, mintha téglát lett volna. És nagyon sok megvan még. Itt a szomszédokban is, nincs még kirakva. Ez olyan volt, mikor csinálta a kőműves, mondtam neki, hogy szélesítsék. Nekem ezt szélesítsék meg, hogy a téglát ne foglaljon helyet. Idáig jöttek-e. Azt mondta, hogy [...] ez olyan kemény, mint a beton. Hát, mondom, ne bolondozzál, ez sárgaföld. De azt mondja, vésővel, meg csákánnyal köllött. Annyira beégett. Annyira megégett a szalmától. Olyan kemény volt.” (Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 23.)

eredetileg is így épültek, vagy csak utólag erősítették meg őket? Valószínűsíthető, hogy a boltozatlan eljárás a korábbi századokban elterjedtebb volt, amikor a követ és a téglát a családok nagy része nem tudta beszerezni. A hosszú és széles pincék eredetileg is boltozva épülhettek, de ott, ahol megfelelőek voltak a talajviszonyok, ahol kisebb méretű pincéket alakítottak ki, gyakori eljárási mód lehetett a pincék égetéssel történő kialakítása. Később azonban, amikor a tulajdonosoknak lehetőségük adódott, a pincék nagy részét utólag kiboltozták. Egyrészt ez nagyobb biztonságot adott, emellett a boltozott pincék tisztábbak is, mivel ezekben nem pereg folyamatosan a föld. A boltozatlan pincék korábbi magasabb számát bizonyítja az is, hogy több pince esetében említették, hogy azokat utólagosan boltozták ki. Erre a legtöbb adatot Pátyon sikerült kapnom. A boltozatlan pincékkel kapcsolatban még egy fontos dolgot kell megemlíteni. Amennyiben gáddal rendelkeztek, akkor ezt minden esetben boltozták.³⁹³ Ennek a típusú épületnek egyik szép példánya Tökön, a Burgundiában látható (6. rajz, 38–39. kép). A gádor oldalába építési időként 1841-et vésték be. Teljesen eredeti állapotában őrződött meg, a lépcsők oldala még ma is fából van, a pince alja föld. Alul szabálytalan, felül vágott kővel boltozott (27. kép).

35. kép: Budaörsi pince kő lábazattal és téglaboltozással

36. kép: Téglával boltozott pince Pátyon

37. kép: Töki lyukpince téglaboltozással

A pincék építésével kapcsolatban még két dologra kell kitérni. Az egyik a szellőzés kérdése.³⁹⁴ Alapkövetelmény volt, hogy a pincék egész évben tartsák az állandó hőmérsékletet. Ezt egyrészt úgy érhették el, hogy megfelelő földréteg volt felettük, másrészt pedig a szellőztetés segítségével. A pincejáratok – hosszuktól függően – általában egy vagy két szellőzővel rendelkeznek, amelyek végére régen faragott követ tettek. Ezek némelyikébe még a készítés dátumát is belevesték. Ezenkívül szellőzőlyukat vágtak a lyukpincék vagy a présházak ajtaja fölé is. Ahhoz, hogy télen is tartani tudják a hőmérsékletet, nagy hidegben szükség volt a szellőzők betömésére, de ilyenkor is egyet mindig szabadon kellett hagyni, hogy valamennyire mozogjon a levegő.

³⁹³ Ez annyira elterjedt eljárási mód volt, hogy Takáts Sándor már a török kori lyukpincékkel kapcsolatban azt írja, hogy ha a pince csak földbe volt ásva, a torkát akkor is fából vagy kőből építették. (TAKÁTS 1917: 300.)

³⁹⁴ Ezzel a kérdéssel már a XIX. századi, XX. század eleji borászati szakirodalomban is kiemelten foglalkoztak. (NAGYVÁTHY 1792: 119.; NYÁRY 1876: 96.)

38. kép: Boltozatlan, 1841-ben épült lyukpince Tökön, a Burgundiában

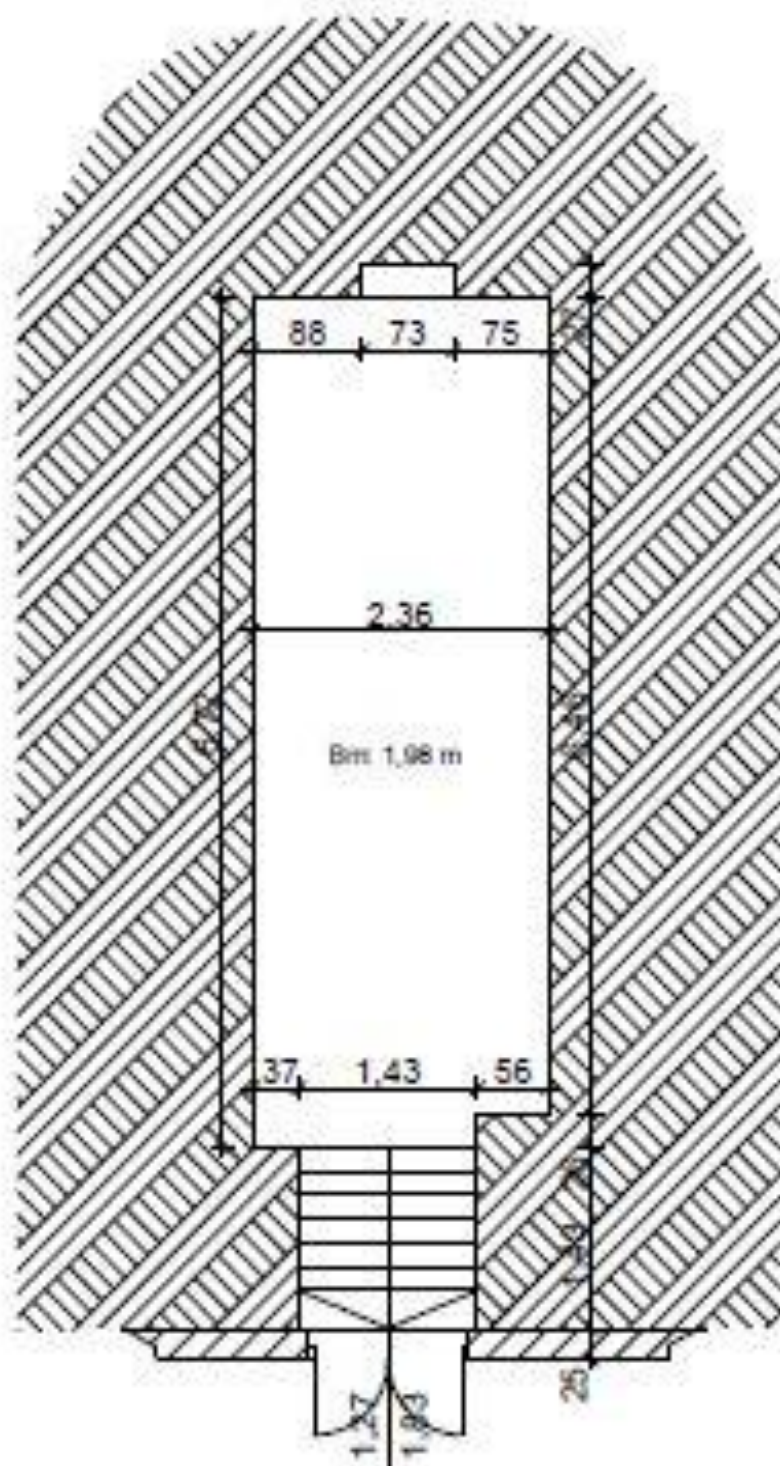

39. kép: Az 1841-es lyukpince homlokzata

A pincék építésével kapcsolatban még az alaprajzról kell szót ejteni. Ezek nagysága a tulajdonosok szőlőterületétől, a termelt bor mennyiségétől függött. Ez országszerte így volt, sokkal inkább a pincék méretében tükröződött a termelt mennyiség, mintsem a présházakon. Ennek ellenére a vizsgált területen többnyire egyágú pincéket építettek.³⁹⁵ Kivételnek tekinthető az egykori pátyi uradalmi pince, amely három párhuzamos ággal rendelkezik, melyek két helyen is összeköttetésben állnak egymással. Ezen kívül Tökről ismerjük a mellékpincével rendelkező típust. Ennek lényege, hogy a főágból egyik oldalt egy kicsi, körülbelül két méter hosszú kis fülke nyílik. Feltehetően kisebb hordók, apróbb értékek eldugására alakították ki ezeket. Ilyen kisebb fülke Pátyon is megfigyelhető, de itt ennek a *menyecskeszorongató*nak nevezett helyiségnek más funkciója volt, s általában nem is a pincéből nyílt, hanem a présházból. Pátyon több esetben a pincék végén mindkét irányba kisebb elágazás található, de ez sem tekinthető általános formának. A módosság a vizsgált területen nem a pincék ágainak számában mutatkozott meg, hanem annak hosszában. Budaörsön negyven méteresről is tudni.

A pincék közös vonása még, hogy a pinceágban vakablakot alakítottak ki. Ez többnyire a járat végén kapott helyet, ritkábban az oldalfalon. Amennyiben gáddal rendelkezik, akkor gyakran ennek falában is kialakítottak egyet. A vakablakok apróbb tárgyak tárolását szolgálták, dugókat, gyertyát tettek bele, esetleg pálinkát, poharakat. Néhány esetben ajtóval is ellátták (40. kép). Formájukat tekintve vagy négyszögletesek (26., 40–41. kép), vagy felül enyhén ívesek (42. kép).

³⁹⁵ Pincék alaprajz szerinti csoportosítására példaként lásd: FRISNYÁK 1989: 52.; BALASSA 1991: 554–556.; MUSKOVICS 2011: 81–89.

6. rajz: Ladányi Ferenc 1841-es boltozatlan lyukpincéje Tökön, a Burgundiában

40. kép: Vakablak kisajtóval egy tőki pince végében

41. kép: Négyszögletes vakablak egy budaörsi gádorban

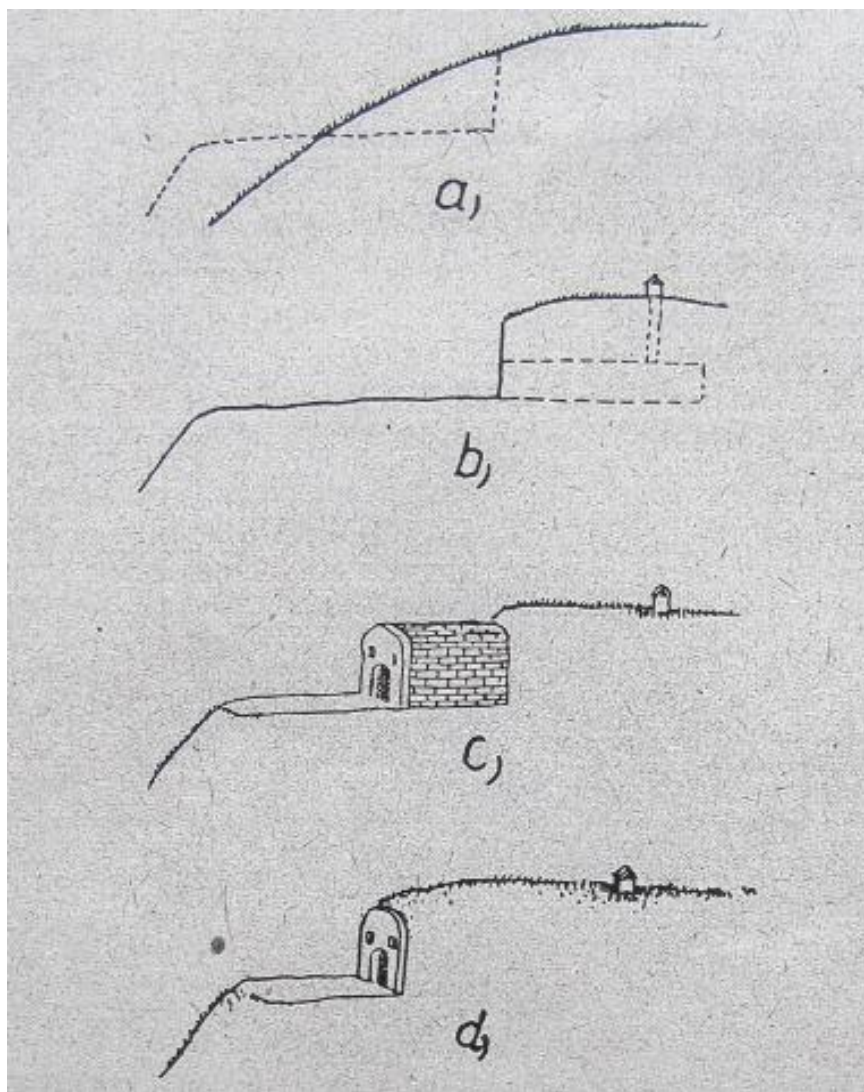
42. kép: Felül íves vakablak egy boltozatlan tőki lyukpincében

3.3. Présházak

3.3.1. Forma, falazat, tetőszerkezet

A boltozott présházás lyukpincék építésénél gyakori volt, hogy az egymás mellett állókat egy időben építették. Ez azért volt célszerű, mert ilyenkor a présházak oldalai egymást támasztották, így csak a szélső pincéknél volt szükség támfal kialakítására. Ezek az összefüggő sorok ma már több esetben nem láthatók, ugyanis a második világháborút követően több présház elpusztult, s ezeknek ma már csak a helye látszik. Emiatt figyelhető meg több feldolgozó épületnél az utólag felépített támfal. Ezeket egyébként idővel a homlokfal megtámasztására is kialakították. A boltozott présházás lyukpincék kialakításának módját először Andrásfalvy Bertalan írta le pátyi gyűjtései alapján.³⁹⁶ A nála olvasható építési módra terepmunkám során nekem is sikerült adatokat találnom, de emellett egy másik eljárást is említettek. A kettő közti lényeges különbség az építés menetében figyelhető meg. Míg előbbinél a pincét alakították ki először, utóbbinál a présházat. Adatközlőim az Andrásfalvy Bertalan által leírt módszert tekintik az újabbnak (43. kép). Ennek lényege, hogy a domboldal vízszintesre vágása után először a *sípot*, azaz a pincét alakítják ki. Ezt követően a pince előtti térre épült fel a présház. Az oldalfalak elkészülte után kőművesek készítették el a boltozást. Ehhez mindig követ, szinte kivétel nélkül faragott követ használtak. Az egyes darabokat mészszebe, később habarcsba tették. A boltozás után földet hordtak a présház tetejére. Ezzel szemben a másik építési mód lényege, hogy először a présházat alakítják ki. Ilyenkor a boltívnek megfelelően kifaragták a földet, s e mellé építették fel az oldalfalakat, majd készítették el a boltívet. A felrakott kövek közé meszet öntöttek. Körülbelül egy évet kellett várni, mire az jól beleégett. Ezt követően hordhatták ki a présház belsejéből a földet, majd kezdhették meg a pince vájását.

³⁹⁶ ANDRÁSFALVY 1954a: 115.

43. kép: Boltozott préházás lyukpince készítésének munkamenete:
 a: a part levágása, elhordása; b: a *pincésíp* vagy *alsópince* befúrása; c: a préház boltozása;
 d: a préház boltjára földet hordanak
 (ANDRÁSFALVY 1954a: 114.)

A két építési mód között tehát az egyik lényeges különbség a munka menetében mutatkozik meg, másrészt pedig abban, hogy az előbbinél a meglévő domboldaldalban csak a pince volt, míg utóbbinál a préház is.³⁹⁷ Ez utóbbi azért érdekes, mert ebben az esetben nem állja meg a helyét az, hogy a préház területét, tehát a domboldal előtti részt kellett megvenni. Szintén érdekes kérdés, hogy ha ez az építési technika ismert volt, akkor miért nem jegyezte le Andrásfalvy Bertalan. Elvetni azonban nem szabad, hisz többen is úgy emlékeztek rá, mint amit az idősebbektől hallottak, s ami a legrégebb építési mód volt.

³⁹⁷ A pincékkel kapcsolatban hasonló építési módot említ Lukács László. A Velencei-hegységben, ahol fűrt pince készítésére alkalmas terület nem volt, ott régen a pince helyén a boltív alakjának megfelelően kifaragták a földet, s erre a domború földháttra rakták a boltívet, majd a kész boltozat alól kiszedték a földet. A *bókonyokkal* való pinceépítést Lukács László is újabb technikának tartja. (LUKÁCS 1978: 302.)

44. kép: Pátyi présház felül trapézban záruló homlokzata

45. kép: Egykor vakolt pátyi présház felül félkörívesen záruló homlokzata

46. kép: Faragatlan kőből készült, egykor vakolt boltozott présház Perbálon

47. kép: Faragott kövekből készült boltozott présház Pátyon

A boltozott présházak eltérést mutatnak homlokzatukban is. Pátyon ez többnyire alul téglalap alakú, mely fölül trapézban zárul (44. kép). Ritkább esetben félköríves felső résszel rendelkeznek (45. kép). Perbálon szintén a trapézforma volt ismert (22., 56. kép), ezzel szemben Tökön a négyszögletes megoldási mód látható ma leginkább. Igaz, itt rendelkezünk arra vonatkozó adattal is, hogy az eredetileg trapézformát később négyszögletessé alakították át (123–124. kép). A másik jelentős különbség a homlokzatnál a felhasznált anyagban mutatkozik meg. Egyrészt építhették őket faragatlan (44–46. kép), másrészt pedig faragott kövekből (47. kép). Előbbinél a köveket helyben szedték össze, úgy gyűjtötték erdőben, szőlőben, szántóföldön. Ez volt az általánosabb és a régebbi forma. A faragott köveket vagy a helyi kőbányákból, vagy a környező települések valamelyikéről szerezték be, ugyanis a helyi anyag nem mindig volt alkalmas a faragásra.³⁹⁸ A boltozott présházaknál elterjedt volt a vakolás, de ez nem volt szerencsés, mivel hamar ledobták. Ezeknek nyomát ma is láthatjuk (45–46. kép).³⁹⁹ Az ilyen típusú épületek előnyét a felmenő falú présházakkal szemben abban látják, hogy földes tetejük nem fogott tüzet, illetve télen a meleget, nyáron pedig a hideget tartották.

³⁹⁸ A pátyiak biai követ használták, puhább állaga miatt könnyebben lehetett faragni. Szintén nem volt alkalmas pincék építésére a budaörsi kő, az ottani gazdák elsősorban Sós-kútról szerezték be a présház- és pinceépítéshez szükséges anyagot. Helyben lévő kőanyaggal dolgoztak viszont Zsámbékon, ahol magas szintre fejlődött a kőfaragás. Kőfaragó dinasztiák alakultak ki, illetve az itteni kőfaragók jártak Tökre is pincék építeni. A zsámbéki követ nemcsak helyben használták fel, ezt vitték Perbálra is. Tökön több kőbánya volt a Nyakas-hegy oldalában, ez alkalmas volt pincék építéséhez.

³⁹⁹ További példaként lásd: NM EA F F. 244 165, F. 224 166 (Páty); F. 243 807, F. 243 810 (Perbál); F. 244 148 (Zsámbék)

A présházak másik típusába a felmenő fallal rendelkezők tartoznak. Ezek építési módjukban a lakóházakhoz hasonlóak, emiatt az építészeti jegyeiket tekintve szoros kapcsolatban állnak azokkal. A falubeli lakóház, gazdasági épület gyorsabb ütemben változik, mint a hegybeli hajlék, ugyanis a ház gazdasági élete változatosabb. A szőlőhegyen újabb építkezésre gazdasági okokból általában nincs nagy szükség.⁴⁰⁰ Ez az utóbbi pár évtizedben megváltozott, egyre több épületet alakítanak át, gyakran az eredeti formára már semmi sem utal. Az alaptípus megállapítása egyre nehezebb feladattá válik. A helyszíni gyűjtések mellett ebben segítségünkre lehetnek az adott település építészetről szóló leírások is. A présház és a településen belüli lakóház építészeti szempontból kapcsolatban állt egymással, de persze bizonyos különbségek is adódtak. Ezek az ország különböző területein eltérő okokból származhattak. Elsősorban abból fakadtak, hogy a szőlőhegy autonóm terület volt, így a falubeli építészeti szabályok nem vonatkoztak rá. A tulajdonosok sok esetben nem egy községből voltak, így több építészeti stílus is kialakulhatott.⁴⁰¹ A gazdák lakóhelye mellett az építkezést meghatározták a földrajzi adottságok is, de emellett szerepet játszott az anyagi helyzet, valamint a szőlőfeldolgozás gyakorlata, a felhasznált eszközök. Vizsgált területemen megfigyelhető volt, hogy egyes gazdák más település határában is birtokoltak szőlőt, de présháza és pincéje általában mindenkinek a lakóhelyén volt. Emiatt más falvak, városok építészeti hagyományai nem voltak hatással a présházak kialakítására. A XIX. század közepére a legtöbb gazda vagyoni helyzetétől függetlenül rendelkezett kisebb-nagyobb szőlőterülettel, a szőlőhegy képe tehát ilyen szempontból rendkívül változatos volt. A társadalmi helyzet viszont elsősorban nem a présház építésén, nem a külsőségeken mutatkozott meg, hanem sokkal inkább a pince mérete tükrözte, hogy ki mekkora területtel rendelkezett, mennyire volt vagyonos.⁴⁰² A vizsgált terület kutatott építményeire így elsősorban a természeti környezet, a települések építészete, valamint az épülettípusok lehettek hatással.

A présházak építésével kapcsolatban semmilyen előírás nem maradt fenn. Bár a XIX. századi szakírók részletesen foglalkoztak a jó pince kérdésével, a présházakra ilyen módon alig térnek ki. Egyedül Tersánczky József foglalja össze röviden, hogy milyennek is kell lennie a feldolgozó épületnek. „...*azért is a ki magának présházat újból épített, csináltassa azt a szőlőterület nagyságához kellő téresre, építtesse tüzvészellenesen, tisztasági szempontból padlóztassa ki deszkával, téglával vagy kővel...*”⁴⁰³ Ezen rövid jellemzést, leírást azért érdemes figyelembe venni, mert míg a jó pince ismertetőjegyeivel kapcsolatban adatközlőim is hasonló dolgokat sorolnak fel, mint a szakírók, addig a présházaknál mindezt nem figyelhetjük meg. A szőlő mérete elsősorban a pince nagyságában mutatkozott meg, a XX. század második feléig pedig általános volt a földpadló, nádfedésüknek köszönhetően pedig nem voltak tűzbiztosak.⁴⁰⁴ A présházak építésénél sokkal inkább az egyszerűsége törekedtek, olcsóbb anyagokat használtak.

⁴⁰⁰ VAJKAI 1956: 57.

⁴⁰¹ VAJKAI 1956: 58.

⁴⁰² Voltak területek, ahol a módosság elsősorban a présházak külső jegyeiben mutatkozott meg. Lukács László Velencével kapcsolatos kutatásai során a nemesi borházakat mind külső formájukban és méreteikben, mind belső térbeosztásukban megkülönbözteti a paraszti hajlékoktól. Jellemzőjük a lugassal befuttatott tornác, a kis nyitott kéményű konyha, a nagy szoba és a hatalmas, gyakran több faprés befogadására alkalmas szőlőfeldolgozó helyiség. (LUKÁCS 1978: 300.)

⁴⁰³ TERSÁNCZKY 1869: 311.

⁴⁰⁴ A vizsgált területen a legnagyobb tűz Budaörsön volt. 1916. augusztus 19-én a Kő-hegyen szándékos gyújtogatás történt, amelynek következtében délután négy óra tájban a mai Budekeszi úton 13 présház égett le teljes berendezéssel. (TÓTH – KOVÁCS 2014: 145.)

48. kép: Maradékkőből épült présház romja Tökön, a Somosban

49. kép: Vályogfalú présház Tökön

Az egyes települések építészeti jellemzőivel röviden az 1970-es építészeti gyűjtés során foglalkoztunk. Ebből megtudjuk, hogy Tökön, Budajenőn, Zsámbékon és Budaörsön a kő és a vályog volt a fő építőanyag.⁴⁰⁵ Jelentősen eltért Perbálnak és Pátynak az építkezése, ahol a sárfal is nagyobb szereppel bírt.⁴⁰⁶ Kisebb súllyal volt jelen a kő Etyeken, itt a sár és a vályogfal terjedt el.⁴⁰⁷ Bián a vertfal, a vályog- és a kőfal egyaránt kedvelt volt.⁴⁰⁸ Torbágyon az agyagból vert vályogfal és az égetett téglából rakott fal volt a legnagyobb számban.⁴⁰⁹ Ez az anyagbeli változatosság a présházaknál is megfigyelhető, de az épületek jellege miatt felhasználásuk arányában eltérések mutatkozhattak a lakóházakhoz képest. Hiába volt Etyeken, Pátyon és Perbálon a sárfalnak nagy jelentősége, a boltozott présházaknál kő felhasználására volt szükség. A felmenő falú présházaknál viszont, a települések építkezéséhez hasonlóan a vályog, de leginkább a kő volt a jellemző. Ezek sokszor vegyes falazatot alkottak, csak kő felhasználása esetén pedig, főleg a XIX. században, a maradékkő volt az általános (48. kép). A tisztán vályogfal ritka volt, egyik szép példája Tökön látható (49. kép).

A tetőszerkezetet és a fedőanyagot tekintve ma már egységes képpel találkozni. A lakóházakhoz hasonlóan általános a szarufás tetőszerkezet és a nyeregtető. A szelemenés tetőszerkezet csak egy töki gyűjtésben fordult elő.⁴¹⁰ Lehetséges, hogy korábban több ilyen jellegű épület is volt, de erre ma már nem lehet választ adni. A tetőfedés anyagát tekintve is hasonló az egyes települések építkezése, a felmenő falú épületek szinte kivétel nélkül cseréppel vannak borítva. Korábban viszont egyéb anyagokat is felhasználtak, a régi fényképeken többször látni nád- és zsúptetőt. Ezeket szigetelőképességük miatt tartották jónak,⁴¹¹ tűzveszélyes voltukból adódóan viszont a múlt század közepétől a legtöbbet lecserélték.⁴¹²

⁴⁰⁵ FÖLDES 1970b: 3.; 1970c: 1.; FÖLDES NÉ 1970a: 3.; NAGY 1970: 2.

⁴⁰⁶ FÖLDES 1970a: 2.; FÖLDES NÉ 1970b: 3.

⁴⁰⁷ MOLNÁR I. 1970: 1.

⁴⁰⁸ MOLNÁR B. 1970b: 3.

⁴⁰⁹ MOLNÁR B. 1970a: 3.

⁴¹⁰ FÖLDES 1970b: 18–19.

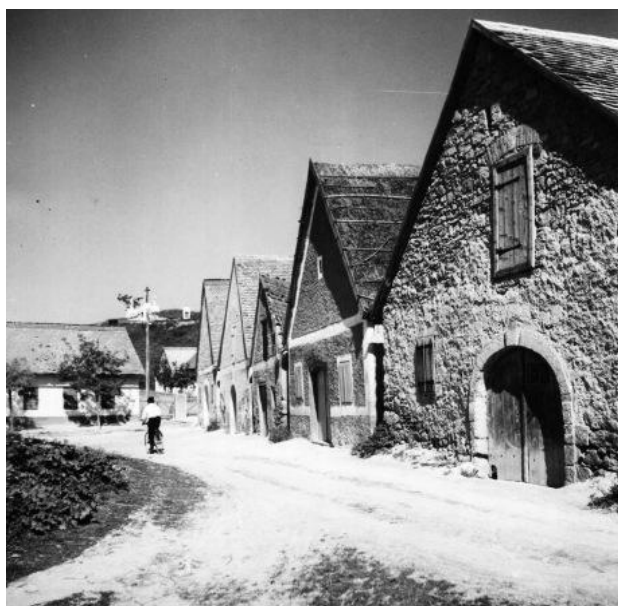
⁴¹¹ „Ez a nádtető, ez egy csodálatosan jó dolog volt. Csak egy hibája volt. Nagyon tűzveszélyes volt. Nyáron húst tartott, télen meg nem volt olyan hideg, mint a cserép. Hát, nyáron próbáljon meg fölmenni a padlásra, amikor harminc fokos meleg van. Ott legalább negyven biztos megvan. Mert cserép. De a nádnál, ott jó hűvös volt. A nádtető alatt.” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.)

⁴¹² Tűzveszélyességük miatt a tulajdonosok is igyekeztek lecserélni a nád- és zsúptetőket, de feltehetőleg a hatósági szabályozásnak is szerepe lehetett ebben. Több településen már a XIX. században építészeti rendeleteket hoztak, amelyek tiltották a nádfedést. Tökkel kapcsolatban Galgóczy Károly már 1877-ben azt írta, hogy több éve érvényben van egy rendelkezés, amely értelmében az épületeket cseréppel kell fedni. (GALGÓCZY 1877: 208.)

Mindkét típusú prэшházat padlással is elláthatták. A felmenő falú épületeknél ezt majdnem minden esetben kialakították, a boltozott prэшháznál az épület mérete határozta meg. A kisebbekben a belmagasság miatt erre nem volt lehetőség. A padlástér kialakítása felmenő falú épületek esetén a lakóházakhoz hasonlóan történt, a boltozott formánál pedig úgy, hogy a falból kiugró nagy kockakövekre, gyámkövekre (50. kép), vagy a szintén falból kiugró, a prэшház teljes hosszában végigfutó kőpillérre fektették a gerendákat, amit keresztben ledeszkáztak. Lényeges különbség volt még a két típus között, hogy a boltozott prэшháznál Pátyon nem az egész épület kapott padlást, hanem csak a hátsó része. Erre adatot még a zsámbéki felmenő falú prэшháznál kaptam. A másik jelentős eltérés a padlásfeljárt kialakításában mutatkozott meg, ennek módját az épület típusa határozta meg. A felmenő falú, az útra hosszanti tengelyükkel párhuzamosan elhelyezkedő prэшháznál többnyire bentről oldották meg, valamelyik sarokban helyezték el a létrát. A rövid oldalú bejárattal rendelkezőknél viszont kívül alakították ki. Budaörsön ez kétféleképpen történt. Vagy az utcai homlokzaton volt a padlásfeljáró (12., 51. kép), vagy pedig hátul, ha a felső utca olyan magasságban volt, mint az épület hátsó részén az ajtó (11. kép). Így a kocsival közvetlen a feljárt mellé lehetett állni. A harmadik mód a boltozott prэшháznál, azon belül is a tökieknél volt jellemző. Ezeknél szintén belülről volt a feljárt, de nem az egyik sarokból egy létrán lehetett megközelíteni, hanem a bejárt mellett vezetett fel egy lépcső. Sajnos a boltozott épületeknél a padlást ma már nem látni, ezeket a front alatt, majd az azt követő években eltűzelték.

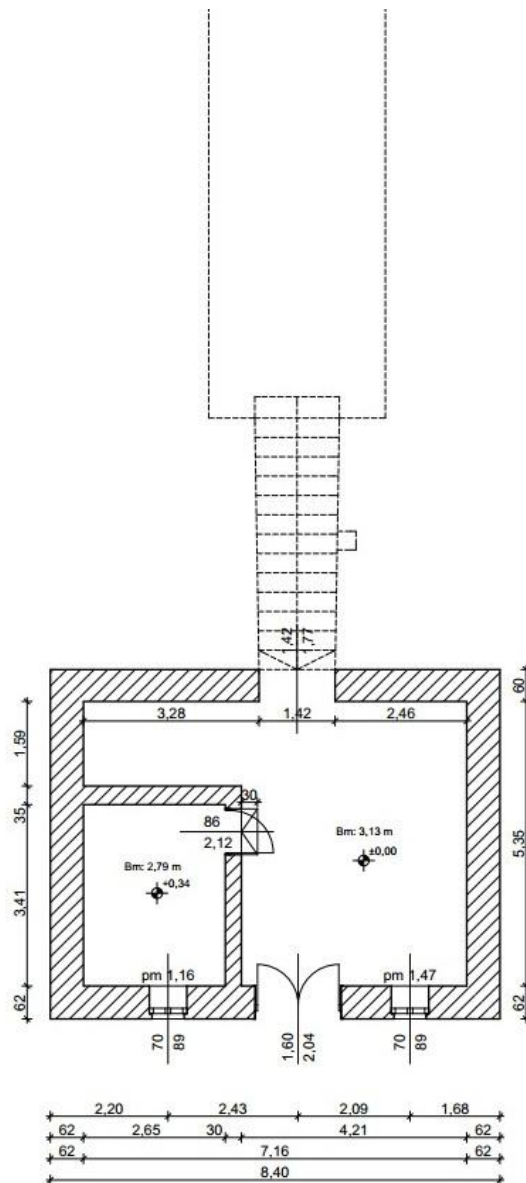
50. kép: Az egykori padlás gerendáit tartó gyámkövek Perbálon

51. kép: Budaörsi prэшházak többnyire bejárati ajtó feletti padlásfeljárattal (JBH 2008_0483_1_0570)

A prэшházak eredetileg egyterűek lehettek, de később nagy részükben kisszobát is leválasztottak. A két alaptípus között e tekintetben is különbség van: a felmenő falú épületekben alakították ki őket, a boltozott prэшházak egyterűek maradtak. Tökön ezekben csak újabban jelenik meg a szórakozásra alkalmas külön helyiség, de nem leválasztva a feldolgozótérből. A régen gabonátárolásra használt padlást építik többen vissza és csinálják meg baráti összejövetelek céljára. Hiányzik a boltozott prэшházakból a kisszoba Perbálon is. Ezzel szemben Pátyon egy speciális formája figyelhető meg. A prэшház vagy a pince oldalából nyílhat egy kisebb, egy-két méteres helyiség, amit *menyecskeszorongatónak* neveznek. Itt tehát sosem leválasztva kap helyet. A másik lényeges különbség, hogy nem a

máshol kialakult kisszoba szerepét töltötte be, hiszen az asztal nem fért el az egyszerű fekvőhely mellett. Funkciójával kapcsolatban megemlítik, hogy feltehetően – nevének megfelelően – titkos szerelmi összejöveteleknek adott helyet.

7. rajz: Majoros István kisszobával rendelkező présház lyukpincéje Etyeken

Pontosan nem tudni, hogy mikor jelentek meg az első kisszobák. A XIX. század első felében épült présházaknál valószínűleg utólag választották le őket, míg a később építettek már eredetileg is így tervezték. Ezenkívül más alaprajzi formával nem alakítottak ki feldolgozókat.⁴¹³ Ezek a kis helyiségek a társasági életben játszottak fontos szerepet, a férfiak itt jöttek össze, itt boroztak, kártyáztak, sokszor főztek is. Erre utal elnevezése is: *ivószoba*, *Trinkstube*, *Weinstübere*. Firtus István, Hofer Tamás tőki

⁴¹³ Tőkön figyelhető meg egy speciális alaprajzú présház. Itt a présház teljes szélességében választották le utólag egy kisszobát. Ez azonban idővel kicsinek bizonyult, ezért még egy helyiséget mellé építettek, amit az első, présházból nyíló szobából lehet megközelíteni.

adatközlője szerepükről így nyilatkozott: „*Olyik pincénél volt kis szoba egy méter, két méter széles kis kalitka, asztal, pad vót benne, ott betüzeltek, oszt mulattak.*”⁴¹⁴ Leválasztásuk kétféleképpen történhetett. Vagy teljes szélességében az épületnek, vagy pedig L alakban hagyták meg a feldolgozóteret. Ez utóbbi volt az általános, mivel így nagyobb volt a munkatér (7. rajz, 52. kép). Berendezésük többnyire még ma is rendkívül egyszerű, az otthon elhasznált, elavult dolgokat viszik ki.⁴¹⁵ Padok, székek, asztal, vaskályha, esetleg valamilyen egyszerűbb fekvőalkalmatosság, illetve egy kisebb szekrény vagy polc alkotja berendezését (53–54. kép). Ezt az egyszerűséget mutatják a XIX. század második feléből fennmaradt leltárak is. Az egyik biai leltárban fenyőfaasztalt említenek, egy másikban pedig nyoszolyát. Egy 1868-as összeírás szerint pedig egy nyoszolya, egy asztal és két pad kapott itt helyet. Bia mellett egy adat ismert Tökről, itt egy puhafa asztalt írtak össze 1868-ban.⁴¹⁶

52. kép: Budaörsi présház kisszobája

53. kép: Töki kisszoba egyszerű berendezésével

54. kép: Jancsi kályha egy töki présház kisszobájában

3.3.2. Esztétikai jegyek

A présházak és pincék díszítettségével a néprajzi irodalomban eddig nem nagyon foglalkoztak. Vajkai Aurél és H. Csukás Györgyi egy-egy munkáját lehet kiemelni. Előbbinek 1958-ban jelent meg rövid összefoglalója a Balaton melléki présházokról. Ebben stíluskorszakok alapján sorolta típusokba az épületeket, s ennek során foglalkozott azok külső megjelenésével, díszítettségével.⁴¹⁷ H. Csukás Györgyi szintén a Balaton-

⁴¹⁴ HOFER 1952b: 21.

⁴¹⁵ Vajkai Aurél már 1938-ban felhívta a figyelmet a lakóházbeli tárgyak és eszközök vándorlására, s ezért is nélkülözhetetlennek tartotta a pincék és présházak, az ide kerülő tárgyak mielőbbi vizsgálatát. „*Pedig a szőlővel, mint a paraszti élet egyik lényeges kiegészítő részével való foglalkozás mindenkép hálás néprajzi feladat; a falusi műveltségjavak idővel kikopva a mindennapi használatból a szőlőhegyek pincéibe vándorolnak és tengetik ott tovább elsatnyult életüket, akár tűzhely, akár valami pincezár alakjában. Ma a tárgyunkkal foglalkozó kutatóknak feladata elsősorban e szőlőbeli holmik, eszközök és használati módjuknak lehetőleg hű leírásából álljon...*”. (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 15–16.)

⁴¹⁶ Bia: MNL PML IV.260b. 2268/1865. 39. doboz, 3712/1867. 70. doboz, 2178/1869. 100. doboz; Tök: 6174/1870. 128. doboz

⁴¹⁷ VAJKAI 1958a.

felvidéken végzett kutatásokat. Az itteni szőlőhegyek pinceajtóiról szóló írása 2010-ben jelent meg és témáját tekintve mindmáig egyedülálló.⁴¹⁸

A présházak és pincék díszítésével kapcsolatosan az egyes tanulmányok általában csak annyit jegyeznek meg, hogy az ajtó fölé kiírták a monogramot és az évszámot. Vizsgált területtel kapcsolatban is megállapítható, hogy jelentős díszítések nincsenek, a zárókövek mellett elsősorban az ajtók és az ablakok keretei adják meg az épületek díszítettségét. A most következő fejezetben a különböző esztétikai jegyek rövid bemutatására törekszem. Mielőtt azonban erre rátérnék, két megállapítást kell tennem. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a települések közt nincsenek jelentős eltérések, alapvetően ugyanazok a díszítőeljárások terjedtek el. Ez abból adódhat, hogy a présházak díszítése igazán sosem vált jelentőssé, így az egyszerű, a helyi mesterek által is elkészíthető formák figyelhetők meg. A másik általános érvényű megállapításom, hogy a téma kutatása ma már rendkívül nehéz, ugyanis a második világháború alatt az ajtók terén jelentős volt a pusztulás, másrészt pedig az elmúlt évtizedekben történő átalakításoknak, az épületek esetleges vakolásának köszönhetően sok zárókő tűnt el vagy vált olvashatatlaná. Szintén nagy változásokon mentek keresztül az ablakok, inkább a boltozott présházaknál maradtak meg a szellőzőablakok eredeti formájukban.

55. kép: Padlás nélküli présház Pátyon

56. kép: Padlással rendelkező présházak Perbálon

Abban az esetben is, ha különösebb díszítéseket nem alkalmaztak, ezek kialakítása többnyire egységes formában történt, amelyek így együttesen már jelentős esztétikai értéket hordoztak. Alapvetően három típus különböztethető meg. A lyukpincéknél csak egy ajtó látható, ablakot nem tettek az épületekre (23–25. kép). A boltozott présházaknál már megjelenik az ajtó két oldalán a szellőzőablak, amelyeket a földhöz közel alakítottak ki. A kisebbeknél általában csak ez a két szellőző volt (55. kép), de a padlással rendelkezőkön mindig felül is kialakítottak ilyet. Többnyire egyet (56. kép), de Pátyon és Tökön néha láthatjuk a kétszellőzős megoldást. Ezek kimondottan szellőző szerepet töltek be. Rácsot tettek rájuk, amit deszka- vagy vasajtó is kiegészíthetett, aminek nyitott és zárt állapotával szabályozták a hőmérsékletet (57–59. kép). A nagyobb méretű nyílászárók a felmenő falú présház lyukpincék jellemzői. Ezekre vagy egy (60. kép), vagy két ablakot tettek (61. kép). Az utcára rövid oldalukkal nézőkön mindig egy ablak volt. Ez, amennyiben volt kisszoba, akkor ahhoz tartozott. Szemben a boltozott présházak szellőzőivel, a felmenő falú épületek már rendes ablakokkal rendelkeztek, amelyeken a rács és a spaletta többnyire ablaküveggel is kiegészült. A spaletták esztétikai funkcióval is rendelkeztek, de elsődleges feladatuk itt is a védelem, valamint a bejutó fény és levegő szabályozása volt. Kinyitással beereszthették a meleget, bezárással pedig biztosíthatták a présház és a pince hűvösen maradását.⁴¹⁹

⁴¹⁸ H. CSUKÁS 2010.

⁴¹⁹ Az ablakok kinyitható üveglablakkal és fatáblákkal történő ellátását Nyáry Ferenc is kiemelte. (NYÁRY

57–59. kép: Boltozott préházás lyukpincék szellőzőablakai Perbálon

60–61. kép: Felmenő falú préházak utcai homlokzata Budaörsön

Az ajtók többnyire keményfából készültek, sokszor kívülről vaslemez borítást kaptak, amely élettartamukat növelte. Szintén a védelmüket szolgálta a süllyesztett kialakítási mód (62. kép). Ezzel megpróbálták védeni az időjárás viszontagságai ellen. Az ajtókat préselt és kalapált lakatosmunkák, kovácsoltvas elemek díszítették. Ezek változatos képet mutatnak, de többnyire egyszerűségeire vallanak, illetve ugyanaz a forma több településen is előfordulhat (63–67. kép). Az ajtók és a zsaluk színükben egyeztek, Tökön a zöld különösen kedvelt volt. Az ajtók formájában megfigyelhető az íves kiképzésű, faragott ajtókeret, amihez tölgyből készült a boltívet követő ajtó (68. kép). A másik típust a vízszintes áthidalóval rendelkezők adják. Ezeket szintén faragott kőkeret veszi körbe (69. kép), de nagyobb számban figyelhető meg a fa ajtókeret is (70. kép).

Az ajtókhöz hasonlóan az ablakokat is kőkerettel vehették körbe, de a jelentősebb díszítés csak az előbbieknél volt megfigyelhető, s ott sem tekinthető általánosnak (71. kép). A keret mellett az ajtók díszítettségét szolgálta még a redőnyözöttség is. A legegyszerűbb ajtók deszkából készültek (70. kép), a redőnyözöttek viszont egyben díszítőelemként is szolgáltak. Egyszerűbb formában vízszintesen (131. kép) vagy függőlegesen voltak redőnyözöttek. Díszítettségében meghaladta ezeket, amikor kétféle módot kombináltak. Azt a formát, amikor a lenti kétharmad részen vízszintesen, a felső egyharmadban pedig sugarasan helyezkednek el a lécek, több adatközlőm speciális, a környékre jellemző típusnak tartja (72–73. kép). Hagyományos voltát jól mutatja, hogy az újabb ajtók közt is kedvelt forma (73. kép). Az ajtó- és ablakkeretekkel kapcsolatban még egy speciális

díszítésmódra kell kitérni. Pátyon jellemző volt, hogy ehhez nem követ, hanem a helyben készített téglát használták fel (74–75. kép).

62. kép: Süllyesztett boltíves ajtó Etyeken

63. kép: Díszített faajtó Perbálon. Ez a fajta díszítés például Pátyon is ismert.

64. kép: Díszített vasborítású ajtó Tökön

65. kép: Töki présházajtó díszítése

66. kép: 1829-es PP monogrammal ellátott ajtó Pátyon

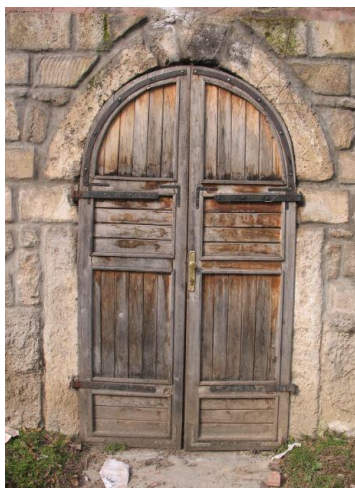

67. kép: Budaörsi présházajtó díszítése

Korábban már említettem, hogy az ajtóban a második világháború alatt következett be jelentős pusztulás. Egyrészt ennek köszönhetően, másrészt a nagyobb biztonság érdekében a XX. század második felében egyre nagyobb számban jelentek meg a vasból készütek. Ma viszont egy új irányú folyamat zajlik, a felújított présházákra, pincékre ismét faajtókat tesznek, amelyek mintázatukban, redőnyözöttségükben a régi formák analógiájára készülnek (73. kép).

A faragott ajtó- és ablakkeretek, valamint a díszített ajtók mellett az épületek harmadik díszítőeleme a zárókő lehetett. Többnyire az építés évét, vagy az építés évét és a tulajdonos monogramját tüntették fel rajtuk (76. kép), de előfordult, hogy valamilyen egyéb díszítéssel is ellátták ezeket (77. kép). Az évszám és a monogram általában a bejárat felett kapott helyet, de Budaörssel kapcsolatban egy érdekes elhelyezési módot is említenek. A honismereti szakkör gyűjtői arról számolnak be, hogy ezeket az ajtó és a kis ablakok közé vagy a ház sarkába is teheték.⁴²⁰ Bár az épületek jelentős számban elpusztultak, még ma is láthatjuk ennek példáit (61. kép).

⁴²⁰ HONISMERETI SZAKKÖR 1999: 29.

68. kép: Íves kiképzésű faragott ajtókeret Zsámbékon

69. kép: Vízszintes áthidalóval rendelkező ajtó faragott kőkerettel körbevéve Perbálon

70. kép: Fa ajtókeret Biatorbágyon

71. kép: Díszített kő ajtókeret Etyeken

72. kép: Pinceajtó Zsámbékon

73. kép: 2000-ben készített présházajtó Etyeken

74–75. kép: Téglából kirakott ablak- és ajtókeretek Pátyon

76–77. kép: Zárókövek Etyeken

78. kép: Vízelvezető Perbálon a présházak közt

79–80. kép: Töki présházak tűzhelyeinek füstnyílása

A vizsgált terület présházainál, pincéinél alapvetően három díszítési mód volt megfigyelhető: zárókövek, redőnyözött vagy egyéb módon díszített ajtók, kő ajtó- és ablakkeretek. Ezek minden vizsgált településen megfigyelhetők voltak. Ezek mellett egyéb díszítőelemek csak elvétve fordultak elő. Ilyenek Perbálon és Pátyon a présházak közötti faragott vízelvezetők (78. kép), valamint Tökön a tűzhelyek kivezetését szolgáló faragott kövek az épületek oldalán (79–80. kép), vagy a pátyi ajtó- és ablakkeretek téglakirakással történő díszítése (74–75. kép).

A díszítettséggel kapcsolatban felmerülhet még az a kérdés, hogy a módosak és a kevésbé vagyonosak épületeinek díszítettségében voltak-e valamilyen különbségek. Erre azért nagyon nehéz választ adni, mert ma már nem tudni, hogy kik voltak a tulajdonosok, kik építették az épületeket. A Biatorbágyon készült értékvédelmi vizsgálat szemléletesen mutatja be a szegényebb és gazdagabb népréteg épületei közt a különbségeket a díszítés alapján. Előbbiekre jellemzőek a kőkeretes ajtónyílások, melyet díszítésként olykor felül egyenes profilos szemöldökpárkány zár, néha szegmensíves kialakítású. Fölé gyakran felkerült a tulajdonos monogramja és az építés dátuma. A nyílászárókat kovácsolt hevederpántok tartják, és díszes ajtógombok, záruk találhatóak rajta. Ezzel szemben a tehetősebbek présházai nagyobbak, és a díszítés nem áll meg a kőkeretes kiképzésnél. Leginkább a polgári lakóházak jellegzetes díszítéseit hordozzák magukon, így használatosak a profilos főpárkányok, a homlokzatot vertikálisan osztó pilaszter és lizénia,

de néhol a stilizált virágok és a szőlő is megjelenik, mint díszítőelem.⁴²¹ A többi általam kutatott településen ilyen egyértelműen nem sikerült különbséget tenni, a kevés adatból arra lehet következtetni, hogy a prэшházakon a módosság maximum a díszesebb ajtókeretekben mutatkozhatott meg.

4. Prэшházak és pincék: a szőlőfeldolgozás és bortárolás szinterei

Ahogy a lakóházak vizsgálatához is hozzátartozik a lakáskultúra tanulmányozása, ugyanúgy a prэшházak és pincék esetében is érdemes és kell is azok berendezését vizsgálni. A szőlő feldolgozása során használt edények, darálók, prések szervesen együtt élnek a prэшházakkal és a pincékkel, használatuk, tárolásuk hatással van az épületek funkciójára, elrendezésére. Kölcsönös kapcsolatról lévén azonban szó, ugyanígy a típus és az alaprajz is befolyással lehet a prэшházakban és a pincékben megfigyelhető tárgyanyagra. Az eszközök számát, típusát meghatározza a rendelkezésre álló hely, a gazda anyagi lehetőségei.

A bor feldolgozását és tárolását szolgáló építmények berendezését alapvetően négy nagy csoportba oszthatjuk. Egyrészt beszélhetünk a szüret és a szőlő feldolgozása során használt eszközökről. Ezek adják a tárgyak legnagyobb számú és legjelentősebb csoportját. Ezek azok, amelyek az épületek meglétének kezdetétől szervesen hozzátartoztak azok életéhez, amely tárgyak mennyiségüknél, nagyságuknál, használatuk jellegénél fogva is a leginkább összefüggésben álltak az építményekkel. A tárgyak másik csoportját kitevő szőlőművelési eszközök nem mindig itt kaptak helyet. Sokszor vagy a szőlőbeli kunyhóban, vagy otthon voltak. A prэшházakba elsősorban akkor kerültek, ha szőlőparcellák végi épületekről volt szó. A harmadik csoportba a borászati eszközök tartoznak, mindazon apró dolgok, amelyek lehetővé tették az év során a borászati munkák elvégzését. A negyedik, egyben utolsó tárgyegyüttest pedig azok a bútorok és eszközök alkotják, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a prэшházak és pincék ne csak munkatér szerepet töltsenek be, hanem alkalmasak legyenek a vendégfogadásra, a társadalmi életre. Ezekre a prэшházakról szóló részben már röviden kitértem. A szőlőművelés eszközeivel itt most szintén nem foglalkozom, ezeket ugyanis vagy a padláson, vagy a sarokban helyezték el, de abban az esetben, ha nem a szőlőnél volt az épület, akkor nem is a prэшházakban tartották. Emellett ezeket nem bent használták, így az épületekhez olyan szorosan nem kötődtek. Szintén nem vizsgálom a borászattal kapcsolatos apró eszközöket, ugyanis ez témámtól messze vezetne.⁴²² Itt most csak a szőlő feldolgozása során használt eszközöket érintem, de ezek elemzésébe sem megyek bele teljes részletességgel. Ezzel viszont bizonyos mértékben foglalkozni kell, hisz a szőlő feldolgozása és a bor tárolása az épületek elsődleges funkciója volt.

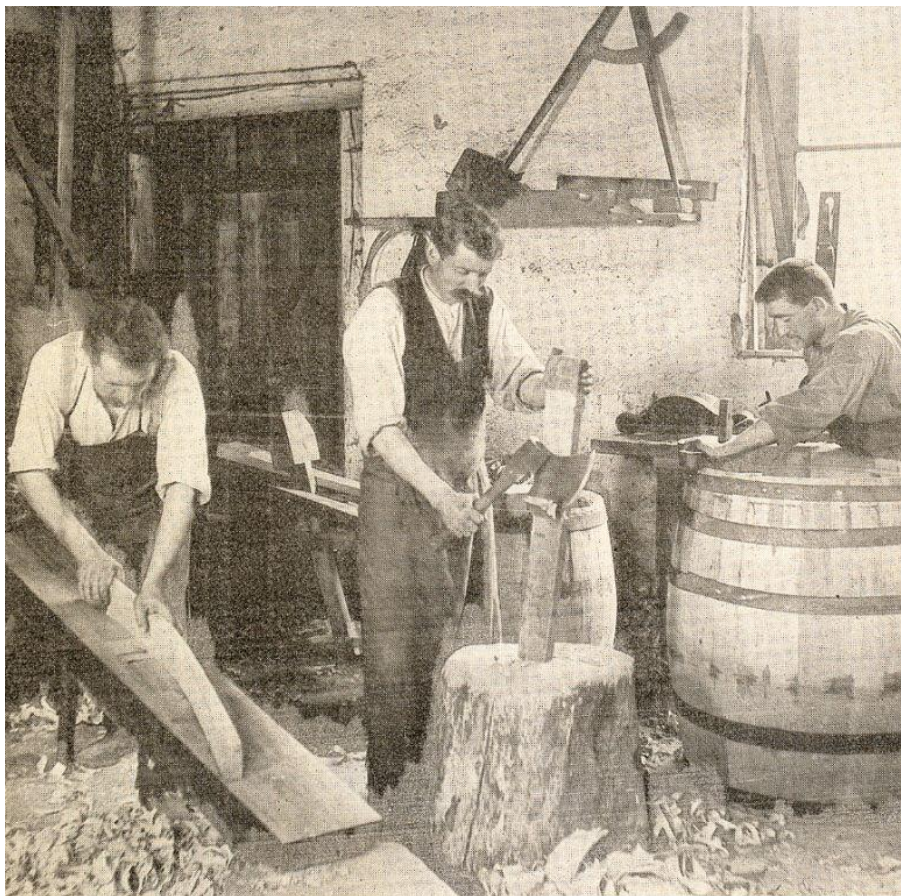
A terepen történő gyűjtések során az 1930-as, de még inkább az 1940-es, 50-es évektől napjainkig sikerült adatokat gyűjteni. A múlt század közepe még az az időszak, amikor a hagyományos eszközöket használták, így ezek funkciójáról viszonylag pontos képet sikerült kapni. A gyűjtött anyag viszont itt sincs egyensúlyban, az egykori német területeken, valamint Pátyon kisebb számban maradtak meg a régi faeszközök. A korábbi időszakra vonatkozóan az árvatörvényszéki iratanyag segítette a munkát, a felvett leltárakból a XIX. század második felére vonatkozóan is fontos megállapításokat tehettem.

A szüret az edények gondos előkészítését igényelte. Egyrészt a tisztaság miatt,

⁴²¹ BIATORBÁGY ÉRTÉKVÉDELMI... 2004: 50., 57.

⁴²² A pince felszereléséhez tartozó tárgyak gazdagságára vonatkozóan példaként lásd: VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 185–191.

másrészt, hogy ne szívja magába a must egy jelentős részét az egy éve száradó faanyag.⁴²³ A munka két részből állt. Először gondosan lesúrolták az eszközöket, majd ezt követően dagasztották őket. Azzal kapcsolatban ellentmondóak a vélemények, hogy ez utóbbi munkafolyamatra mely eszközöknél volt szükség. Vannak, akik szerint mindegyiknél, mások szerint csak a kádaknál. Többnyire minden eszközt megemlítenek, de a kádak dagasztását különösen is hangsúlyozzák.

81. kép: Reich János budakeszi kádármester Erdő utcai műhelye előtt 1900-ban (Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház)

Az eszközöket helyi kádárok készítették, általában keményfából, többnyire tölgyből (81. kép), a puttonyt pedig puhafából, fenyőből. Ezáltal könnyebb volt, de hamarabb tönkrement. A terepen gyűjtött adatokat a levéltári kutatások is alátámasztják, ritkán említenek puhafát. Ezek szerint a hordók minden esetben keményfából készültek, de a kádaknál előfordulhatott a puhafa, igaz, jelentősége nem volt nagy. Ezzel kapcsolatban

⁴²³ Az edények és a hordók tisztán tartása elengedhetetlen volt. Ezt mutatja, hogy az egyik biai leltárban fontosnak tartották annak kiemelését, hogy „a' szőlőnél lévő Présházás pincze, prés, és hordókat tisztán és jó karban tartám”. (MNL PML IV.260b. 2268/1865. 39. doboz – A fejezet további részében a Pest Megyei Levéltárból közölt árvatörvényeségi iratoknál csak az irat- és dobozszámot tüntetem fel.) Szintén kiemelik a szüret előtti teendők jelentőségét, az edények rendbetételét a borászati szakírók. Nyáry Ferenc ezt legalább annyira fontosnak tartja, mint a borkezelés terén végzett bármely más munkát. („Miután finom, tartós és exportképes borokat csak oly edényekben lehet készíteni, melyek teljesen tiszták; és a bor alkotó részein kívül egyebet bennük még kémszerekkel sem lehet felfedezni. Ennélfogva az edények kitisztogatása, vagy is borok befogadására való előkészítése épen olyan fontos munka és épen olyan nagy figyelemmel kell végezni mint magát a szüretet, vagy bár mely más kényesebb természetű borkezelési munkát.” NYÁRY 1876: 75.)

Biáról és Etyekről van adatom.⁴²⁴ A kisebb tárgyakra ezekben a forrásokban nem sikerült adatokat találni. Az edények vasabronccsal készültek, faabroncsot a leltárak is ritkán említenek. A XIX. század közepére ezek teljesen kiszorultak a használatból.⁴²⁵

Szüretelő edénynek mindenki a zománcozott, de még inkább a műanyag vödört mondta, ez lehetett használatban már az 1940-es években is. Egyedül Pátyon emlékeznek még a favödörökre. Andrásfalvy Bertalan gyűjtéséből viszont tudni, hogy korábban egy ovális, oldalt füllel ellátott faedénybe, a *pitlibe* szedték a szőlőt.⁴²⁶ Erre ma már senki sem emlékszik, a XIX. század második felére datált leltárakban viszont még rendszeresen előfordul.

82. kép: Hátrészénél magasított puttony Tökön (Helytörténeti Gyűjtemény, Tök)

83. kép: Töki szüret (Helytörténeti Gyűjtemény, Tök)

84. kép: Végig egyforma magas dongákból álló puttony Tökön

A szőlő összegyűjtésére szolgáló puttonyról már több adat maradt fenn. Az emlékezet kizárólag ezt az eszközt őrizte meg. Hátoldalán általában magasabb dongákkal rendelkezett, ezzel megakadályozva, hogy a vödörből a puttonyos nyakába ömöljön a szőlő (82. kép). Ma többnyire erre a formára emlékeznek, de a fényképek egyértelműen mutatják, hogy a magasítás nélküli forma is előfordult (83–84. kép). A két típus etnikumhoz nem köthető, hisz egy településen belül is használatban lehetett mind a két forma. A puttonyosok száma a szőlő nagyságától és a szüretelők számától függött, általában egy vagy két férfiember végezte ezt a feladatot. A Kárpát-medence másik ismert szőlőgyűjtő eszköze a csöbör volt. Ennek használata a puttony előtt Buda-vidéken is általános lehetett. Adatközlőim erre az eszközre már nem emlékeznek, ugyanis a XIX. század második felére kiszorította a puttony. Ezt bizonyítja, hogy a hagyatéki leltárakban is csak elszórva található meg, s ha említik is a csöbröt, akkor is több esetben már a puttony is összeírásra került mellette a XIX. század második felében.⁴²⁷ Ez azt mutatja, hogy bár még megvoltak a présházakban, eredeti funkciójukban már nem minden esetben használták

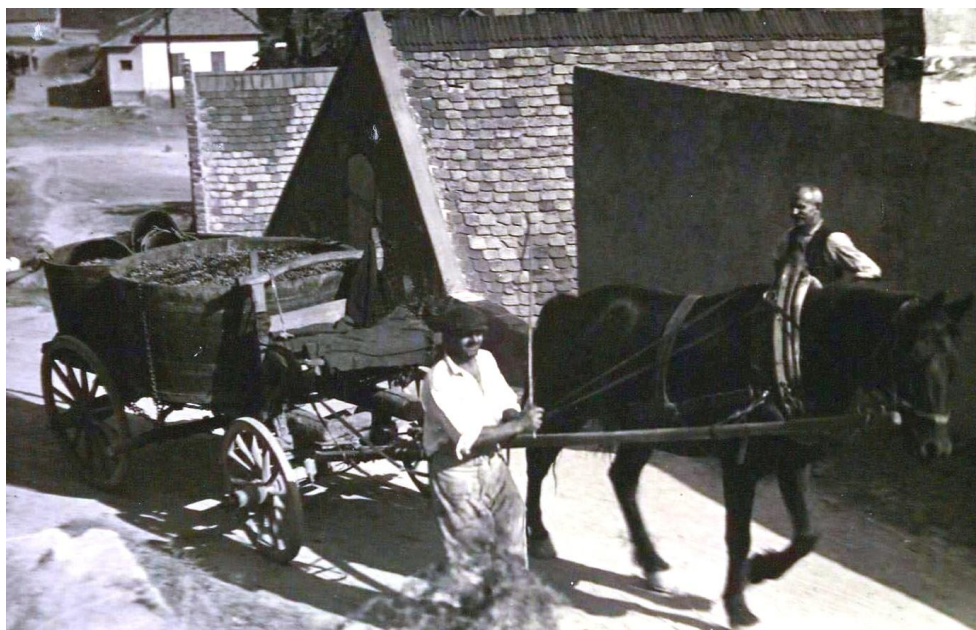
⁴²⁴ Bia: 2268/1865. 39. doboz, 4235/1866. 58. doboz; Etyek: MNL FML IV.407. II. 794/878. 73. doboz

⁴²⁵ Kecskeméti Károly Tökkel kapcsolatban azt írja, hogy 1832 után már vasabroncsos hordókat használtak, faabroncsról egyszer történik csak említés, az inkább a kádak között fordult még elő. (KECSKEMÉTI 2009: 28.) A faabroncsra a leltárakban is csak néhány utalás szerepel. Az 1860-as években Budakeszin egy faabroncsos törkölyhordót (1099/1865. 38. doboz), Bián egy faabroncsos puttonyt (2268/1865. 39. doboz), Pátyon egy 15 akós faabroncsos kádat írtak össze (406/1863. 13. doboz).

⁴²⁶ ANDRÁSFALVY 2013: 20.

⁴²⁷ Bia: 2268/1865. 39. doboz, 2178/1869. 100. doboz, 6393/1869. 110. doboz, 2695/1871. 140. doboz; Tök: 6174/1870. 128. doboz; Etyek: MNL FML IV.407. 5401/1874. 73. doboz, II. 450/1877. 73. doboz, II. 794/878. 73. doboz, II. 570/1882. 73. doboz

őket. Olyan leltárak is vannak viszont (Bia, Páty), amelyekben csak a csöbörrel találkozhatunk. Ilyenkor minden bizonnyal még ebbe gyűjtötték a szőlőt.⁴²⁸

85. kép: A szőlő kádban történő szállítása Budaörsön (JBH szolo 26)

86. kép: A szőlő lajtban történő szállítása Budaörsön (JBH 2008_0937_1_1100)

Az összegyűjtött szőlőt a puttonnyal egyből a présházba vitték darálni, ha az épület a szőlő végében volt. Amennyiben ez nem így volt, akkor kocsira tett kádba (85. kép), félfenekű hordóba vagy lajtba (86. kép) öntötték.⁴²⁹ Ezek az eszközök keverten fordulnak

⁴²⁸ Bia: 3915/1868. 57. doboz, 4597/1867. 72. doboz; Páty: 5021/1868. 88. doboz

⁴²⁹ Budaörsön, ha a szőlőknél elhelyezett kis kádak előbb teltek meg, mint ahogy a szekér a présházból visszajött, vagyis ha a szüretelők nem tudták hová rakni a leszüretelt fürtöket, akkor kényszerű szünetet

elő. Ezt támasztják alá egyrészt a terepen végzett gyűjtések, másrészt pedig a levéltári adatok. Azokon a településeken, amelyeken nagyobb számban maradtak fenn leltárak (Bia, Budakeszi, Etyek, Páty), az eszközök vegyesen fordulnak elő, s arra is több példa van, hogy egy gazdának volt lajtja és félfenekű hordója is.⁴³⁰ A kádakra ezek a források nem szolgálnak biztos adatként, ugyanis külön nem jelölték, ha szállításra is használták őket. Lehetséges, hogy ott, ahol a másik két szállítóeszközt nem említik, mindez kádban történt. A vegyesen előforduló adatok ellenére felmerülhet a kérdés, hogy az eszközök használatában bármilyen időbeli sorrend felállítható-e. A leltárak adatai azt mutatják, hogy Budakeszin, Pátyon és Tökön a félfenekű hordó, míg Etyeken a lajt volt az általános, de valamennyi településről van adatunk mind a két tárgyra. Torbággal kapcsolatban Rack Áron a lajtot említi a szőlő végében ledarált cefre szállító eszközéül.⁴³¹ Ennek használatára utal egy levéltári adat is. A torbágyi jobbágyok egy XIX. század közepe körül írt levelében olvasható, hogy szüret alkalmával a biai uradalmi présházakba kellett szállítaniuk a mustot. Említés történik ennek módjáról is: „...minden forduláskor pedig 15. és még több akót magában tartó Laittal...”.⁴³² Gyűjtéseim eredményei is azt mutatják, hogy vegyesen fordultak elő ezek a szállító edények, s Hajdú Erzsébet is mind a hármat megemlíti Zsámbékkal kapcsolatban.⁴³³ Terepmunkám során viszont elsősorban a kádra és a félfenekű hordóra kaptam adatokat. Budaörsön például egyáltalán nem emlékeznek a lajtra, de a fényképek, valamint a korábbi gyűjtések egyértelműen utalnak meglétére. Mindebből feltételezhető, hogy idővel a kádak és a félfenekű hordók teljesen kiszorították ezeket, s csak két szállítóeszköz maradt használatban. Ennek hátterében az állhatott, hogy amikor a darálás általánossá vált, s mindenütt a présházban végezték ezt a munkát, akkor a taposatlan, darálatlan szőlő szállítására a lajt már kevésbé volt alkalmas.⁴³⁴ A lajt kapcsán még felmerülhet a kérdés, hogy etnikumhoz kötődött-e. A leltárak azt mutatják, hogy Pátyon és Tökön a félfenekű hordó volt az elterjedt, ezzel szemben Etyeken a lajtra kaptam több adatot. Korábbi gyűjtések Torbággal kapcsolatban is ezt említik. A budakeszi forrásokban viszont inkább a félfenekű hordó fordul elő. Amennyiben kitekintünk a vizsgált területen túlra, hasonló eredményre jutunk. Budafokon, Pusztavámon és Móron is a XX. század első felében még a lajtot használták.⁴³⁵ Mindezek az adatok azt mutatják, lehetséges, hogy a németek körében a lajt kedveltebb volt, de az eddigi eredmények alapján kizárólag nem köthetjük hozzájuk. Az egyes eszközök használatában ugyanis nagy szerepe volt a szőlőfeldolgozás és borkészítés technikájának is. Vincze István a lajtokat, kocsiskádákat kifejezetten a nyugati eredetű vörösorkultúra tartozékainak tekinti, ahol a szőlő zúzott állapotban tartása nem megy a készítendő bor minőségének rovására. Ezzel magyarázza, hogy az egyébként fehérbor-termő, sokáig préstelen északkelet-magyarországi terület nyugati felén, Eger és Gyöngyös vörösbort is termelő területein mind a szüret színtere, mind a szállítókészségek tekintetében gyorsabb ütemű a változás.⁴³⁶

A szállításhoz a hagyományos szekereket alakították át. Oldalrészét leszedték és a négy kerékre hosszú gerendákat szereltek, amire láncokkal erősítették rá a lajtot, a kádakat vagy

tartottak. Ezt *Geschirrfestern*nek, vagyis edényünnepnek nevezték. Ezt az időt arra használták fel az asszonyok, hogy a kis kupacokba rakott csemege-szőlőt összegyűjtötték, amit este hátikosárban vittek haza. (RITTER 1996: 142–143.)

⁴³⁰ Etyek: MNL FML IV.407. 397/872. 73. doboz, II. 609/879. 73. doboz; Páty: 7177/1868. 94. doboz

⁴³¹ RACK 2004: 163.

⁴³² MNL PML IV.165a. 7. doboz – Bia úrbéri pere

⁴³³ HAJDÚ 1979: 117.

⁴³⁴ Erre vonatkozóan lásd még: ANDRÁSFALVY 2013: 20.

⁴³⁵ Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi, 2/1/401–2/1/691 doboz, 2/1/540–2/1/600 dosszié, 2/1/566. levél; HAMBACH 1981: 63.; LUKÁCS 2013: 31.

⁴³⁶ VINCZE 1960: 13.

a félfenekű hordókat.⁴³⁷ Budaörsön az utolsó fűrtök elhozásának napján a gazda a lószerszámokat fényesre tisztította, és ha utoljára hajtott ki kocsijával, akkor lószerszámába és a lovak sörényébe színes szalagokat font. Erről mindenki láthatta, hogy ez a gazda befejezte a szüretet. Ezt a napot külön meg is ünnepelték. Mindenkit, aki a szüretben részt vett, a préházban közös ebéddel vendégelték meg. A gazda néha egy pár szőlőlevélből még koszorút is font, amelyre szép fűrtöket erősített.⁴³⁸

87. kép: Szabadban történő darálás Budaörsön (JBH 2008_0720_1_0838_a)

A feldolgozás helyszínének ma már többnyire a préházat jelölik meg. A munka szabadban történő végzését abban az esetben említették, ha a tulajdonosnak lyukpincéje volt. A XX. század első felében, illetve azt megelőzően viszont általánosabb lehetett a feldolgozásnak ez a módja. Pontosabban az első munkafolyamatot, a taposást, majd az ezt felváltó darálást végezték el a szőlőben. Azt nem tudni, hogy mindez mennyire volt elterjedt, de több településről is van erre vonatkozó adatom. Andrásfalvy Bertalan a szőlő végi taposásról számol be Buda-vidéken.⁴³⁹ Hofer Tamás Páttyal kapcsolatban említi, hogy a szőlőhegyen daráltak, majd azt követően vitték a préházba a szőlőt.⁴⁴⁰ Budaörsön szintén ismert volt ez a mód, a szabadban történő darálás emlékét fényképek is megőrizték (87. kép). Torbággal kapcsolatban is azt olvashatjuk, hogy régen ott is a szőlőhegyen daráltak.⁴⁴¹ Ilyenkor a puttonyból egyenesen a darálóba öntötték a szőlőt. Szőlőbeli darálás esetén, függetlenül attól, hogy milyen szállítóeszközt használtak a cefréhez, kád kivételére

⁴³⁷ Torbágyon *borfának* nevezték ezt a hosszú gerendát. Itt ezekre kukoricaszárat is tettek, hogy kíméljék az edényeket. (RACK 2004: 163.) Óbudán fűzfavesszőből kötött, karvastagságú kötegeket tettek keresztbe. (LÉTAY 1990: 126.) A rázkódás csökkentésének ezen módjai feltehetően a többi településen is ismert eljárások voltak. A törkölyszállításhoz történő szekér-átalakítással Kocsis Gyula Pest-Pilis-Solt vármegye árvatörvénytörvénykezési iratainak elemzése során több településnél is találkozott. A szekéralkatrészek között a borhordó oldalt, amely különböző nevek alatt fordult elő, több esetben is feljegyezték. (KOCISIS 2010: 135–137.)

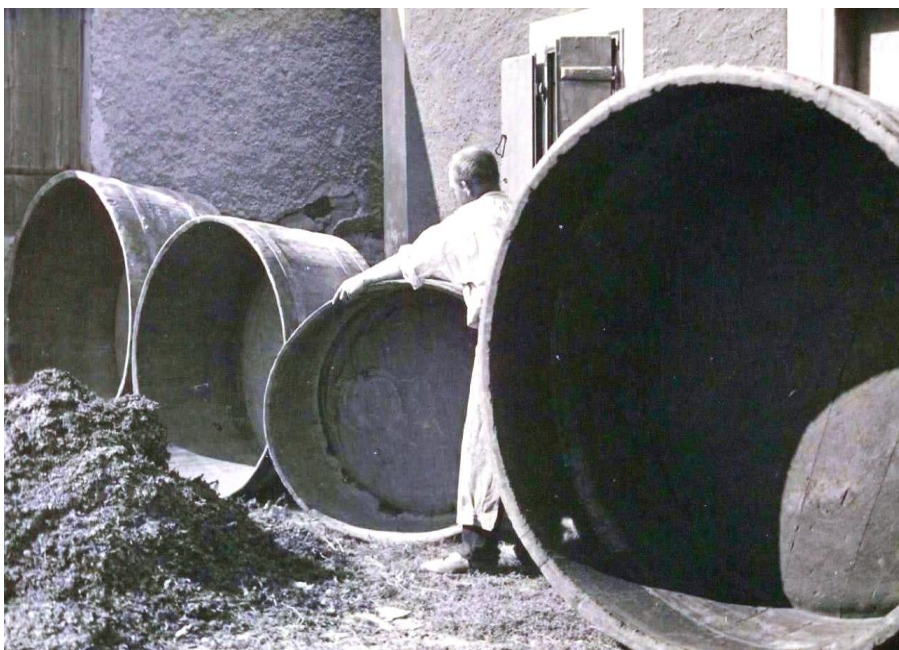
⁴³⁸ RITTER 1996: 143.

⁴³⁹ ANDRÁSFALVY 2013: 20.

⁴⁴⁰ HOFER 1952a: 3.

⁴⁴¹ RACK 2004: 162.

is szükség volt, ugyanis ebbe daráltak. Abban az esetben pedig, ha kádban vitték be a szőlőt, kétféle méretűt használtak (88. kép). Általában egy 10-14 akós, illetve egy húsz akó körüli fért el a kocsin. Utóbbival szállították a szőlőt a préházba. Ez idő alatt a szőlő végiben hagyott kisebb kádba gyűjtötték a termést.⁴⁴²

88. kép: Különböző méretű kádak egy budaörsi préház előtt (JBH szolo 08)

A gyűjtések már többnyire darálókat említenek. Pontos megjelenési idejük nem ismert, de a hagyatéki leltárak lehetőséget adnak bizonyos következtetések levonására. Mindösszesen két településről, Biáról és Etyekről vannak adatok az 1860-as, 70-es, 80-as évekből. Az egyik biai leltárban az 1860-as években *szőlő törő malmot* írtak össze.⁴⁴³ Nagyobb számban viszont csak Etyeken voltak jelen a leltárak adatai alapján. Itt szőlőmalom, szőlődaráló néven volt ismert.⁴⁴⁴ A XIX. század végén, a XX. század elején viszont gyorsan terjedt, amit az bizonyít, hogy adatközlőim közül a legidősebbek sem emlékeznek már a taposással történő szőlőtörésre. Emiatt az ennek során használt eszközre csak a leltárak, illetve néhány korábbi gyűjtés szolgál forrásul.

Pátyon zsákba tették a szőlőt, amit lábbal tapostak ki. Zsámbékon egy dupla fenekű hordó szolgált eszközül, aminek a felső fenekén lukak voltak. A must a standérba folyt (*Stander*). Itt Budaörshez hasonlóan a gyerekek tapostak.⁴⁴⁵ A taposás során használt eszközt kutatóterületemen több néven is ismerték. Pátyon *gázolónak* nevezték,⁴⁴⁶ Budakeszin a leltárak alapján a *taposókád* név volt az ismert, egy esetben jegyezték fel *szőlőtípró edényként*.⁴⁴⁷ Bián és Zsámbékon a *típró*, *típróhordó* elnevezés fordul elő,⁴⁴⁸ Etyeken pedig a *muszkoló sajtár* név lehetett az általános.⁴⁴⁹ Recens gyűjtés hiányában arra

⁴⁴² A kétféle méretű kád használata más vidékeken is általános volt. Példaként lásd: KOCSIS 2013.

⁴⁴³ 1702/1869. 99. doboz

⁴⁴⁴ szőlőmalom: MNL FML IV.407. 4400/1872. 73. doboz, II. 365/1893. 75. doboz, szám nélkül 75. doboz, II. 503/1898.; szőlődaráló: MNL FML IV.407. II. 570/1882. 73. doboz, II. 540/1888. 74. doboz

⁴⁴⁵ ANDRÁSFALVY 1953b: 5.; HAJDÚ 1979: 118.; NÉPSZOKÁSOK... 2001: 118.

⁴⁴⁶ 5888/1865. 46. doboz, 2590/1867. 67. doboz, 7177/1868. 94. doboz

⁴⁴⁷ 4482/1865. 43. doboz, 1099/1865. 38. doboz, 4097/1867. 71. doboz, 233/1861. 4. doboz

⁴⁴⁸ Bia: 2371/1869. 100. doboz, 4696/1869. 106. doboz; Zsámbék: 3128/1867. 69. doboz

⁴⁴⁹ MNL FML IV.407. II. 570/1882. 73. doboz, II. 191/1882. 202. doboz

vonatkozóan sajnos már nem tudunk választ adni, hogy melyik eljárásmodnak mi lehetett az előnye és a hátránya. A borászati szakirodalom viszont már a XIX. század közepén a darálás elsődlegességét hangsúlyozta a tiprással szemben, ezt ugyanis jóval gyorsabb és tisztább munkafolyamatnak tartották.⁴⁵⁰ A gyorsaság nemcsak a munkaidő lecsökkenése miatt volt fontos. Így érthették el, hogy a must a lehető legrövidebb ideig érintkezze a törkölyvel. A szőlőmalmokkal szembeni egyetlen éles kritika az volt, hogy a malom összezúzta a magvakat, aminek következtében fanyarabb bor készült. Ezt a problémát viszont a bogyzórosta alkalmazásával áthidalhatták.⁴⁵¹ Mindezen előnyeiből adódóan a XIX. század végétől intenzíven terjedtek a darálók. Buda-vidéki gyors térhódítását mutatja, hogy már az 1950-es években is csak halványan élt a taposás az emlékezetben, annak ellenére, hogy az 1880-as években a leltárak tanúsága alapján még ez volt az általános.

Az első jelentős eszközváltás legkésőbb a XIX. század közepén lezajlott, a csöbröt felváltotta a puttony. A leltári előfordulások azt mutatják, hogy emléke Bián és Etyeken maradt meg a legtovább. A másik lényeges változást a feldolgozásban a XIX. század végén, a XX. század elején elterjedő darálók jelentették. Ekkor viszont még megfigyelhető volt – igaz, elterjedését nem ismerjük –, hogy kint a szabadban daráltak. Az ezt követő egy-két évtizedben a szüret során használt gyűjtődénynél történt eszközcsere. A *pitlit* felváltotta a zománcozott, később pedig a műanyag vödör. A feldolgozás során használt többi eszköz – kivéve a préseket – egészen a XX. század utolsó harmadáig megmaradt, s jelentős részük még ma is ismert, a változás csak az anyagot érintette, a formát nem.

A feldolgozás menete a vizsgált területen egységes volt, és ez az egykori Budai borvidékre összességében is elmondható.⁴⁵² Különbségek az elnevezésekben, esetleg egy-két eszköz elterjedési körében mutatkoznak. Mikor a préházhoz megérkezett a szekér, akkor a lajtot ráfordították egy kádra, s abba ürítették. A kádakból és félfenekű hordókból fickóval (*finák*, *Sechtl*, *Mostsechter*), egy egyfülű dongás faedénnyel (89–90. kép) merték ki a szőlőt, és puttonyban vagy valamilyen nagyobb edényben, fertályban (*Viertl*, *Viertelschaff*) (89., 91. kép), vödörben hordták le a préházba, ahol a daráló már egy kádon állt. Ebbe szűrőkosarat, szűrőkast helyeztek (92. kép). Ez az eszköz egyedül Budaörsön nem volt ismert. Ebből fickóval merték ki a mustot és a körülbelül 15 literes, kétfülű fertályba öntötték, amivel lehordták a hordóba. Pátyon erre a célra volt, hogy favödörket használtak. Itt viszont régebben a színmustot nem a darálást követően, a kádból merték ki, hanem már a préház előtt, közvetlenül a szállítóeszközből.⁴⁵³ A nagyobb terméssel bíró gazdák a must hordóba juttatását egy facsatorna segítségével oldották meg (93. kép).⁴⁵⁴ Ez utóbbi használatára csak azoknál a pincéknél volt lehetőség, ahol a bortároló helyiség mélyebben feküdt, mint a préház. A leltárak Bián és Etyeken említik nagyobb számban, gyűjtéseim viszont azt mutatják, hogy a többi településen is ismert volt, kivéve Pátyon. A fából készült csatornákat ma már sehol sem használják, helyette slagon keresztül, szivattyúval vezetik le a mustot. A hordóba töltést mindenütt a töltike (*tőtike*, *Kieskandel*,

⁴⁵⁰ Tersánczky József taposással szembeni elítélő véleményét így fogalmazta meg: „Miatán azonban ezek mind kevesbbé férnek össze a tisztasággal, de másrésről késleltetik is a szüret gyors menetét, azért is talált ki az ész oly készletet, mely mindazok fölött diadalteljesen áll, és ez az ugynevezett szőlőmalom...”. (TERSÁNCZKY 1869: 296.)

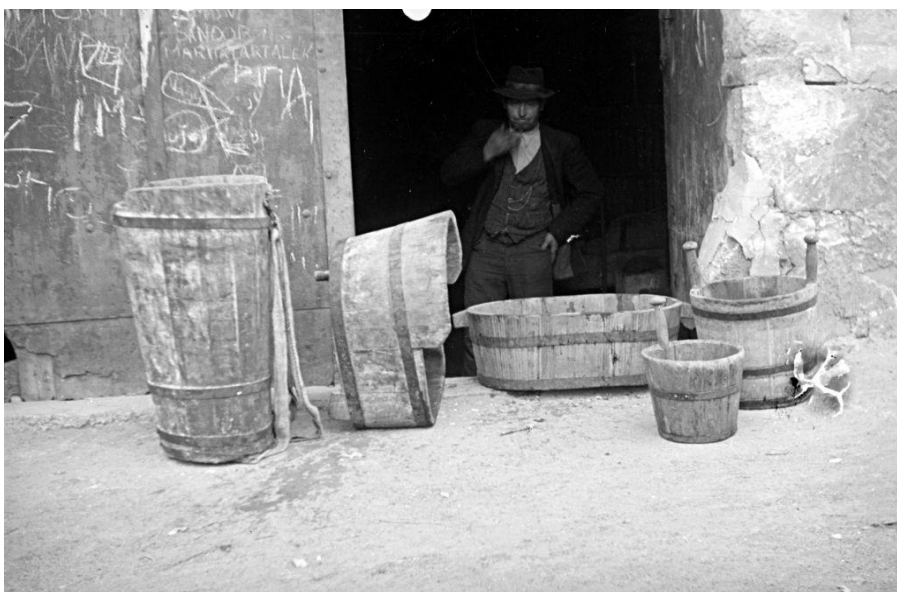
⁴⁵¹ SZILÁRD 1909: 149.

⁴⁵² „...a jelenleg Óbudán fellelhető anyag és az 1832-ben íródott budai leírásának [Schams Ferenc – M. A. A.] összevetése is megerősített abban a meggyőződésben, hogy tekintetbe véve egy-két lényegtelen s helyi, történeti eltérést, a budai bortermelés vizsgálatának eredményeit az egész letűnt budai bortermelésre érvényesnek tartsam.” (ANDRÁSFALVY 2013: 14.)

⁴⁵³ HOFER 1952a: 3.

⁴⁵⁴ A csatorna használatát Tersánczky József is célszerűnek tartotta: „Ha a préház alatt vagy ahhoz közel földalatti pincze van, legtanácsosabb a mustot borvezető csövek által közvetlen a hordóba folynatni, vagy annak hiánya esetében a nyomó fejtőgéppel hordóra szedni.” (TERSÁNCZKY 1869: 332.)

Gießkannel) segítette (89., 94. kép). Ez ovális alakú, dongás faedény volt, hátsó része magasabbra lett hagyva, hogy ne csapjon ki a must. Kis rézcső volt benne, másik felén pedig két kis faláb.

89. kép: Faedények egy budaörsi prэшáz előtt: puttony, *tőtike* (*Gieskandl*), kármentő (*Wandel*), fickó (*Sechtl*), fertály (*Viertl*)
(Andrásfálvay Bertalan felvétele, 1954. NM EA F F. 112 451)

90. kép: Fickó (Biatorbágy)

91. kép: Fertály (Etyek)

92. kép: Mustszűrő kosár (Tök)

Az előbb említett feldolgozási mód a fehérbor készítése során volt ismert. Vörösbort a XIX. század második felétől kevesebbet készítettek, a hagyományos balkáni vörösborkultúra jellemző feldolgozási módjára pedig már emlékek sincsenek. Egyedül Páttyal kapcsolatban ismerjük konkrétan a kaca használatát. Az 1950-es évek első feléből fennmaradt visszaemlékezések azonban jól mutatják, hogy már itt is változott a feldolgozás. Nem tisztán vörös fajtákat használtak fel, hanem a kacába belekerült a színmust leszűrése után a fehér törköly is. Ezt forrás után letapasztották, a bort februárban fejtették hordóba.⁴⁵⁵ A kacát a leltárak Páty mellett említik még Bián, Budakeszin, és

⁴⁵⁵ „Leszedték a fehérszőlőt és a törkölyét présnyomás nélkül behelyezték abba a kacába. A vörösszőlőt külön szedték, mikor megvott, esztet rádarálták a fehér törkölyre, ami nem vót kinyomatva. A fekete szőlőből az egészet ahogy le vót darálva, musttal együtt ráöntötték. De a fehér szőlőről csak a lé vót

Zsámbékon. Szórványos előfordulása viszont azt mutatja, hogy ekkor már nem volt igazán ismert ez a borkészítési mód.

93. kép: Fából készült musteresztő csatorna (Tök)

94. kép: Töltike (Etyek)

95. kép: Kősúlyos bálványprés (Budajenő)

96. kép: A kősúlyos bálványprés padlóba engedett kősúlya (Budajenő)

A fehérszőlő készítésénél a darálás után rögtön megkezdték a préselést. Ez a német településeken régen többnyire a kősúlyos bálványprésekkel (95–97. kép), a magyarlakta területeken viszont az alulhajtós, középorsós faszajtókkal történt (98–100. kép).⁴⁵⁶ A

leszedve, a törkő nem vót nyomtatva, úgy lucskosan került be a kacába.” (HOFER 1952a: 2–3.)

⁴⁵⁶ Kisebb számban ugyan, de használtak középorsós sajtókat a német településeken is, Pátyon pedig ismerték a bálványos préseket. Ennek ellenére a két típust nem szabad etnikumhoz kötni. Bár a kutatások azt mutatják, hogy Buda környékén a németeknél a bálványprés, a magyaroknál a középorsós volt az általános, de ez országosan nézve már nem igaz. Egyrészt nem feledkezhetünk meg arról, hogy a két típus a magyar szőlő-borkultúra kettős eredetével szoros kapcsolatban áll, a bálványprések használata elsősorban a kelta-római eredetű nyugat- és délnyugat-dunántúli területekhez kötődik. (VINCZE 1971: 314.) Emellett még Erdély a fő elterjedési területe. (Elterjedésével kapcsolatban részletesen lásd: SIMON 2012: 90–112.) Másrészt a német szakirodalom is azt mutatja, hogy egy-egy etnikumhoz nem szabad az egyes típusokat kötni, a németek által lakott területeken is mind a kettő előfordulhatott. Rudolf Weinhold az Elba, Saale, Unstrut közti területet vizsgálta. Feltette a kérdést, hogy a két préstípus egy-egy

bálványprésekhez méretük miatt nagy prészázakra volt szükség, de az is előfordult, hogy külön feldolgozó-helyiség híján a pince előtt, a szabadban kapott helyet ez az eszköz (97. kép).⁴⁵⁷

97. kép: Elhagyott kősúlyos bálványprés egy etyeki lyukpince előtt
(Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1953. NM EA F F. 112 346)

Gyűjtéseim során a bálványpréseknek többnyire az előnyeiket emelték ki. Egyrészt jóval nagyobb mennyiséget lehetett velük kipréselni, másrészt nem igényelték, hogy az ember mindig mellettük legyen. Hátrányaként egyedül nagyságát említették.⁴⁵⁸ Egyik zsámbéki adatközlőm így számolt be előnyeiről: „A bálványprés azért volt jó, mert teljesen kipréselte a szőlőt. Hatalmas nagy kötömb, több tonnás kő meg gerenda nyomta ki, úgyhogy lényegében a darált szőlőt szinte szárazra kinyomta. És nem kellett ott állni mellette. Ahol kifolyt a préskőből a must, oda tettek egy jó nagy edényt, s akkor reggel kimerték belőle. Viszont a többi prés az mind kézzel működött, húzni kellett, akkor vártak egy kicsit, megint húzni kellett, hogy ülepedjen, de nem tudták úgy kipréselni, mint ezzel. Sőt, volt egy ismerősöm, aki otthon kipréselt, s elvitte... [a törkölyt – M. A. A.] Szomszédba volt még ilyen prés, és még legalább két hektó mustot ki tudott abból préselni.”⁴⁵⁹ Hasonlóan dicsérték az eszközt Andrásfalvy Bertalan gyűjtéseiben is: „...alatta van egy 10 mázsás kő.

meghatározott tájra vagy regionális területre jellemző-e, de végül arra a megállapításra jutott, hogy hosszú időn keresztül egymás mellett léteztek, amely során a bálványprések a jelentős szőlőkkel rendelkező birtokosok és a földesurak körében váltak igazán kedvelté, míg a kisebb helyet igénylő orsós prések elsősorban a paraszti földbirtokokon terjedtek el. A két típus megoszlásában tehát valószínűleg szociális differenciálódás játszott szerepet. (WEINHOLD 1966: 46–47.)

⁴⁵⁷ A préselés ily módon történő kialakítása az ország más területein is ismert volt. Az egyhelyiséges, felmenő falú pincéknél a prés gyakran egy elé épített eresz alatt kapott helyet. (DÖMÖTÖR S. 1958: 450.; VAJKAI 1958a: 16.; MENDELE 1964: 168.)

⁴⁵⁸ „Hát, nagy hely kellett neki. Akár milyen kis prészázba nem lehetett betenni. Nagy hely kellett neki, mert gondolom az összerakása is problémás volt. El se tudom képzelni, hogy 100-150 évvel ezelőtt hogy rakták össze. Ezt itt az udvaron csak emelőtargoncával tudtuk összerakni. Az a préskő, amin folyik ki a must, nyolc katonára nem bírta felemelni. [...] ...szerintem megvolt a prés, és ráépítették a prészázat, mert például faltól falig ért ez is, ahol volt. Úgyhogy ott szerintem összerakni nem tudták, ebben a szűk prészázakban.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.)

⁴⁵⁹ Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.

*Azt felhuzatja az ember, akkor az két napig dolgozik. Annál jobb nincs. Ez a Panpress.*⁴⁶⁰
 A prés alá általában az ovális, kétfülű kármentőt tették (Wandel, Untersatz, Lagerwanne) (89. kép), de volt, hogy kisebb kádakat használtak ilyen célra (98. kép).

98. kép: Alulhajtós, középorsós sajtó működés közben Budaörsön (JBH szolo 33)

A néprajzi kutatások elsősorban a prések szerkezetével és működésével foglalkoztak, a díszítésre nem fektettek nagy hangsúlyt. Vajkai Aurél az 1970-es évek második felében hívta fel a figyelmet arra, hogy minden prést, de főleg a bálványpréseket számos kivésett, faragott dísszel látták el. A középorsós présekkel kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy elsősorban a főgerendát díszítették.⁴⁶¹ A prések díszítése a vizsgált területen is ismert, kis számuk miatt viszont általános következtetéseket nem lehet levonni. Az mindenesetre megfigyelhető, hogy többnyire a monogramot és a készítés idejét vésték be. Egyedi megoldásnak tekinthető az, amikor a készítő nevét írták rá a kötőgerendára (101. kép), vagy amikor a préskosárra véstek valamilyen információt. Az oldalgerendákon általában rovátkolt díszítést helyeztek el. Nem volt általános, de több településről is van arra vonatkozó adatom, hogy a melencére is ráírták a készítés idejét és a megrendelő monogramját (102. kép). A prések díszítésén belül egyedi, rendkívül díszes megoldásokkal is találkozni. Zsámbékon, a Lámpamúzeum udvarán látható kősúlyos présre külön faragott díszítés volt erősítve (103. kép). Kivételesnek számít egy Tökön látható középorsós prés is,

⁴⁶⁰ ANDRÁSFALVY 1953b: 3. A bálványprések előnyeit hangsúlyozták a borászati szakírók is. Elismerik, hogy a leghatékonyabb prések, rendkívül nagy mennyiség préselésére is alkalmasak, ezen felül önállóan is képesek dolgozni. Hátrányként egyedül nagyságukat említik. „Magyar-, Horváthországban és Styriában közkedvességű e prés, mert általa egyszerre roppant nagy összeget, néha egy egész termést is, ki lehet préselni a lehető legrövidebb idő alatt, minden emberi erő megkimélésével. Kissé nagy tért igényel, az igaz, de tekintve a sikert, előnyösebbnek mondhatni a Temlin-féle présnél.” (TERSÁNCZKY 1869: 291.) „A régi bálványos sajtók jó szolgálatot tesznek, fokozatos, erős nyomással elég jól kiszorítják a törköly levét, azért akinek ilyen van a birtokában, tartsa meg és használja. Különösen alkalmas a bálványos sajtó másodszeri, esetleg harmadszeri sajtóoláshoz olyképen, hogy a kosarat este megtöltjük, a súlyt erősen felcsavarjuk és a törkölyt ekképpen egész éjszakán át nyomás alatt tartjuk. Új bálványos sajtók beszerzését azonban nem lehet ajánlani, mert nagy helyet foglalnak el és a velük való munka nehézkes.” (SZILÁRD 1909: 151.)

⁴⁶¹ Részletesen lásd: VAJKAI 1977.

amelyen színes tulipánminták vannak, kötőgerendájára pedig szövegbe foglalva írták ki a készítő nevéét és a készítés idejét (104. kép). Rendkívül díszes faragványok láthatók egy etyeki bálványprés oldalgerendáin és bálványán is (105–106. kép).

99. kép: Középsős sajtó Budakeszin, egy elpusztult présházban (Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1954. NM EA F F. 112 425)

100. kép: Középsős, aluhajtós sajtó egy biatorbágyi présház előtt

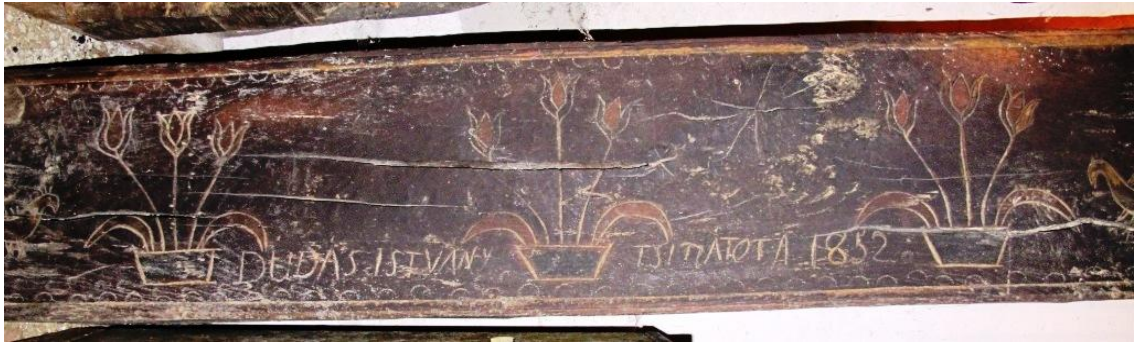
101. kép: Pátyi középsős, aluhajtós sajtó kötőgerendája (KÉSZÜLT 1841 TÖRMAFERENTZ ÁLTAL)

102. kép: Díszített melence Tökön

103. kép: Kősúlyos prés egykori díszítése Zsámbékon

104. kép: Középsős, alulhajtós sajtó díszített kötőgerendája Tökön
(DUDÁS ISTVÁN CSINÁTOTTA 1852)

105–106. kép: Etyeki bálványprés bálványának és oldalgerendájának faragott díszei

Összességében megállapítható, hogy a szőlő feldolgozása során használt eszközök a vizsgált területen viszonylag egységes képet mutatnak, etnikus jegyek csak a prések, esetleg a lajt használatában, valamint az eszközök elnevezésében figyelhetők meg. Ahhoz viszont, hogy ezekről pontosabban lehessen mondani, további kutatásokra van szükség. Szintén egységes a kép az eszközökben bekövetkező váltások terén, a jelentősebb átalakulások közel azonos időben zajlottak le. Az eszközök életútjában is a németek kitelepítése jelent bizonyos szintű fordulópontot. Míg a magyarok területen ezek a mai napig nagyobb számban megőrződtek, addig a kitelepített településeken jelentősebb pusztulást szenvedtek. Ott, ahol megmaradt a szőlőkultúra, tovább használták ezeket, csak a XX. század utolsó harmadában kezdődött meg fokozatos lecserélésük. A faeszközök nehezek voltak, rendben tartásuk sok időt igényelt, emellett a kádármesterek kihalása után a beszerzésük is nehezkesebb, költségesebb lett. Ezért szép lassan megjelentek a gyári prések, valamint a műanyag edények (107–108. kép). Az eszközváltás először a préseket érintette, majd lecserélték a kádákat és a puttyokat, végül pedig a kisebb edényeket is. A használaton kívüli eszközöket vagy eltűzelték, vagy a pincék mélyén korhadnak, esetleg másodlagos funkcióban élnek tovább. Előfordult, hogy a kádákat hazavitték és gabonát tartottak bennük. Sajátos megoldás látható Pátyon, ahol a présbe szekrényt építettek (109. kép). A kisebb edényekbe, a félbevágott rossz hordókba több helyen virágot ültetnek (110.

kép), nem egyszer pedig a présaljakat szabadtéri asztalként használják (111. kép). A harmadik utat a dísz tárgyként történő továbbélés jelenti, egyre kedveltebb például a régi prések településen belüli elhelyezése, présház elé történő állítása (100. kép), de díszítőelemként is helyet kaphatnak a présházakban a kisebb edényekkel együtt.

107. kép: Vasprés, műanyag láda és szűrő Etyeken

108. kép: Műanyag kármentő és töltike Tökön

109. kép: Középsorsós sajtóba épített szekrény Pátyon

110. kép: Félbevágott hordóba ültetett virágok Etyeken

111. kép: Présalj szabadtéri asztalként történő használata Tökön

Az eszközöket régen a présházakban tartották, mivel a pincék sokszor túl vizesek voltak, emellett a hordók mellett nem is igen fértek el. Minden eszköznek megvolt a maga helye. A prés többnyire valamelyik oldalfalnál állt. A bálványprés méretüknél fogva nem is fértek el máshol, hiszen a présház másik két oldalát megosztotta a présház- és a pinceajtó. Szintén a fal mellett kaptak helyet a kádak. Helyspórolás miatt a kisebbeket mindig a nagyobbakba tették. Az edényeket vagy betették a legkisebb kádba, vagy polcokon, esetleg a présen kaptak helyet. A kádakat mindig fával merevítették, hogy ne essenek össze addig, amíg újra nem használják őket. Ahol a régi faeszközök még megvannak, ott a mai napig megfigyelhetők ezek a tárolási módok (112–113. kép).

Az eszközök terén bekövetkező változások, az épületek funkciójában történő átalakulások viszont az eszközök helyére is hatással voltak. Azáltal, hogy a présházak egyre inkább a vendégfogadás szerepét is betöltik, illetve hogy egyre többen már nem művelnek szőlőt, a présházak egy része fokozatosan elveszti gazdasági szerepkörét, illetve ez a funkció egyre inkább a pincébe szorul vissza, és az eszközök többségét is ide teszik. A műanyag edények kisebb helyet foglalnak el, könnyebben egymásba tehetőek, emellett a könnyen mozdítható vasprés is alkalmas arra, hogy a pincében tárolják őket.

112. kép: Fával merevített kád.
Felül a használaton kívüli faeszközök, alul
a használatos műanyag edények láthatók.

113. kép: Egymásba tett kádak

5. A prэшázak és pincék tároló funkciója

Az előző fejezetben a prэшázak és pincék elsődleges funkcióját mutattam be, emellett viszont egyéb gazdasági szerepet is betöltöttek. Köztudott, hogy a bor mellett más dolgokat nem lehet tárolni. A jó pincével kapcsolatos előírások között ez valamennyi borászati leírásban szerepel. Sőt, nemcsak hogy az egyéb termények tárolását tiltották, a megfelelő borérelés és tárolás érdekében hangsúlyozták a pince tisztán tartását, a penész rendszeres eltávolítását.⁴⁶² Adatközlőim szintén fontosnak tartják a bor egyedül történő raktározását, ennek ellenére a pincék és a prэшázak többnyire helyet adtak más terményeknek is. Ezen funkciójukat jelentősen meghatározta a szőlőművelés jelentősége, valamint a pincék alaprajzi formája, illetve a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények típusai.

A szőlőművelés megváltozó jelentőségének befolyásoló szerepére a legjobb példa Páty esete. A filoxéra után gazdasági jelentőségét veszített Pincehegy épületeinek egy része új szerepet kapott. Többet pincelakásnak kezdtek használni, más épületek pedig általános tárolóhelyiségekké váltak, mivel bort csak nagyon kis mennyiségben tartottak bennük.⁴⁶³ Ez a funkcióváltás jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a pincék nem pusztultak el. Természetesen korábban sem kizárólag a szőlő feldolgozására és a bor tárolására használták ezeket, Pesty Frigyes 1864-ben éppen Páty kapcsán írja, hogy nagyszámú

⁴⁶² „...mindent el kell mellőzni, mi a pinczelevegőt megrontja, nem csak holmi gyökes növényeket nem szabad a pinczében tartani, mit a rendes borász úgy sem tart ott, hanem le kell a falakat gyakran söpörni, az aszkokat (gantnerfákat) megtisztítani, mert a falon, fán, s edényeken kifejlődő penész a levegőt megrontja, s a levegő által behat a borba.” (GYŰRKY 1860: 107.) További példaként lásd: NYÁRY 1876: 97.

⁴⁶³ Az ilyen irányú funkcióváltásra nem Páty az egyetlen példa. Hasonló folyamat zajlott le a Balaton északi partjának több településén is. Cserszegtomajon a lakott szőlőhegyi épületek hanyatlásának, pusztulásának egyik lépése az volt, amikor az elhagyott ház szomszédságában lakott a tulajdonos, s kezdetben lim-lomot tartott benne. Vajkai Aurél ennek magyarázatát abban látja, hogy a hegyben a ház egymagában, birtok nélkül nem sokat ér. (VAJKAI 1948a: 70.)

pincével rendelkezik, „*hol a Lakosság szemes gabonáját mint tűz mentes helyen tartja*”.⁴⁶⁴ Az a széleskörű tároló szerep viszont, amelyről Hofer Tamás és Andrásfalvy Bertalan beszámolnak, egy funkcióváltásnak volt köszönhető. Mint Andrásfalvy írta: „*Így a prэшház teljesen átvette az éléskamra szerepét.*”⁴⁶⁵ Az előbb említett két kutató gyűjtéseiből tudjuk,⁴⁶⁶ hogy mivel a prэшházban hideg volt, ide lógatták fel nyárra a húst. De ide akasztották fel rudakra az állani való szőlőt is. Itt készítették az aludt tejet és köpülték a vaját, mivel itt jobban megaludt, jobban feladta a fölét. A Pincehegyen található épületekben emellett még kenyeret is tartottak, ez ugyanis nyáron nem szikkadt ki úgy, mint otthon. A lakóház kigyulladásának nagyobb esélye miatt arra is van adat, hogy ruhákat tartottak a pincékben. Az egyéb termények tartása is általános volt, mint a krumplió, a répáé. Még egyszer hangsúlyozni kell viszont, hogy a prэшházaknak és pincéknek az ilyen széleskörű tároló funkciója mögött minden bizonnyal az állt, hogy a szőlőművelés jelentősége nagymértékben lecsökkent. Ezt támaszthatja alá az is, hogy korábban nem volt ritka az sem, hogy egy gazdának két pincéje volt a hegyen. Egy borospince prэшházzal, valamint egy burgonyás pince, amelyben a krumpli mellett elsősorban a marharépa kapott helyet. Ezeket a kisméretű tárolókat viszont már a múlt század közepén elhagyták, majd pedig betemették, mivel nem volt rájuk szükség. A pátyi prэшházak és pincék ily módon való továbbélésében annak is szerepe lehetett, hogy közel fekszenek a településhez, így naponta többször is könnyen és gyorsan megközelíthetők voltak.⁴⁶⁷ A fekvésnek egyébként valamennyi funkciót tekintve nagy jelentősége volt. Meghatározta a szőlőfeldolgozás menetét, az elraktározandó dolgok típusát, mennyiségét, valamint az épületeknek a társadalom életében betöltött szerepét.

A bor tárolása mellett a pincéket általában gyümölcs-, esetleg zöldségtárolásra használták. Ez minden településen előfordult. Szintén mindenütt megfigyelhető volt a prэшházakban történő széna-, esetleg gabona- vagy egyéb takarmánytárolás. Emellett viszont további, speciális szerepet is betölthettek ezek az épületek. Érdekes funkciója alakult ki a borospincéknek Budaörsön. Úrnapja előtt a virágokat a pincében papírra téve őrizték, hogy az ünnepig frissek maradjanak. Mivel sok háznak nem volt pincéje, így a virágokat a borospincébe kellett vinni, s onnan előző nap vagy Úrnapja hajnalán hozták el. Téltre pedig a szekeret vitték ki a prэшházba. Az ekkor nem használatos, nagy helyet foglaló mezőgazdasági eszközök (borona, vetőgép) prэшházban történő tárolására Budaörsről és Budakesziről vannak adatok. Budaörssel kapcsolatos érdekesség még, hogy a törköly tárolása egy külön erre a célra kialakított törkölyös gödörben (*Trebergrube*) történt, ritkább esetben egy e célra épített betonkádban.⁴⁶⁸ A gödör általában a prэшházban kapott helyet, és miután megtelt, sárral letapasztották.⁴⁶⁹

A gazdasági ágazat jelentősége mellett a pincék alaprajza is meghatározta a tárolás módját. Az egyágú pincékben azért nem volt célszerű mást tartani, mivel a bor könnyen átvette a szagokat. Az elágazókban viszont már kevésbé kellett ettől tartani, a többágúakban pedig teljesen külön járatban történt a különböző termények tárolása.⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ PESTY 1984: 272.

⁴⁶⁵ ANDRÁSFALVY 1954a: 116.

⁴⁶⁶ HOFER 1952a: 2.; 1952b: 2–4.; ANDRÁSFALVY 1954a: 116.

⁴⁶⁷ Az épületek elhelyezkedésének meghatározó szerepe volt Véménden is. Itt a prэшházak és a pincék a lakótelken voltak, emiatt olyan speciális feladatokat is elláttak, amelyeket a távolabb fekvő épületek nem tudtak. Például műhely volt, vagy pedig itt tartották a disznóvágást. (EMMERT 1997: 51.)

⁴⁶⁸ További példákért lásd: REISZ 1988: 57.

⁴⁶⁹ A vizsgált településeken korábban nem volt elterjedt a pálinkafőzés. A törkölyből inkább csigert készítettek. Ezt a németek *Trunkweinnak* nevezték.

⁴⁷⁰ Az elkülönítés fontosságára jó például szolgálnak az Eger egyes részein megtalálható középfolyosós, sokfülkés pincék. Ezekben az egyes ágak formája ahhoz igazodott, hogy egy kisebb részt a zöldségfélék számára elkülöníthessenek. Ilyenkor viszont ezeket az ágakat kis átjárónyílással látták el, hogy a bor ne

Buda-vidéken az uralkodó forma az egyágú pince. Elvértve viszont több olyan pincével is találkozni, ahol a pince elején vagy végén egy kis részt leválasztottak, hogy ott a bortól elzárva más terményt tudjanak tárolni.

Az építmények típusai szintén hatással voltak a raktározási módokra. Ha ugyanis prэшázás lyukpincéről volt szó, akkor ott a prэшáz is bizonyos dolgok tárolására alkalmas lehetett. Budaörsön a csemegezőelő eltartása otthon, a háznál történt, nem egyszer külön szőlőszobában. A többi településen viszont csak önellátás céljára tették el, s ennek a prэшáz vagy a kisszoba is helyet adhatott. Ilyenkor kocsikerékre, valamilyen fém vázra, egy keresztbe fellógatott rúdra vagy egyszerűen egy kihúzott zsinagra lógatták fel a fűtöket. Szintén a prэшázban történhetett a hús tárolása. Pátyon kívül erre vonatkozóan Tökről van több adatom, itt azonban megoszlanak a vélemények arról, hogy ez mennyire volt jó eltartási mód. Többen úgy emlékeznek, hogy a kivitt hús megpenészedett. Korábban már volt arról szó, hogy a prэшázak jelentős része le volt padlásolva. Pátyról viszont tudjuk, hogy a kisebb prэшázakban nem volt erre lehetőség, így ott a gabona elraktározására más módot kellett találni. Ilyenkor a nagyobb edényekbe, a kacába, a szüretelő kádba tették. Ezt szüret idején zsákokba merték ki, majd miután a must kikerült belőlük, ismét visszaöntötték az edényekbe.⁴⁷¹ Előfordult azonban, hogy külön deszkahombár volt lekerítve az egyik sarokban, de elavult hordókat szintén használtak ilyen célra. A gabona edényben történő tartásával még Tökön találkoztam.

A pincegazdák, ha arra kérdezzük rá, hogy mit tároltak a pincékben, először többnyire azt mondják, hogy ott csak bort lehetett tartani. A beszélgetések során viszont szép lassan kiderül, hogy nagyon ritka volt az, hogy csak bor raktározására szolgáltak. Ha a szükség megkívánta, akkor más terményeket is a borospincékbe tettek. A pincéknek ezt a sokoldalú tároló szerepét szemléletesen foglalja össze Bakó Ferenc. Ahogy írja, „*a magyar konyha történetének egyik fejezete lehetne az a szerep, amit a pincék játszottak különböző élelmiszereink tárolásában*”.⁴⁷²

6. A prэшázak átalakítása és megőrzése

A buda-vidéki településeken a XIX. század utolsó harmadára kialakultak az összefüggő pincesorok, a szőlőhegyek egy része prэшázás lyukpincékkel népesült be. Ezek egészen a XX. század közepéig megőrződtek, gazdasági funkciójukat nem veszítették el. Természetesen ez nem azt jelentette, hogy semmilyen változtatást nem hajtottak rajtuk végre, ezeknek ugyanis mindig alkalmazkodniuk kellett a használók igényeihez, táj-ember-épület szoros kölcsönhatásban állt egymással. Ekkor viszont még a javítások, újítások nem változtatták meg drasztikusan a szőlőhegyek képét, az épületeken jelentős külső átalakításokat nem végeztek, az elsődleges funkciójuk megmaradt. A szőlőhegyek és pincesorok hagyományos képét megrontó építkezési folyamat az 1950-es évektől indult meg és vett nagy lendületet az 1980-as, 90-es években. Ez nem csak Buda-vidéken megfigyelhető jelenség, a prэшázak és pincék átalakítása az ország számos területén a hagyományos formák jelentős pusztulásához vezetett. Prэшázak százai, ezrei tűntek el, sok helyen a szőlőhegyek teljesen elvesztették hagyományos képüket, tájba nem illő épületek bontották meg a pincesorok egységes formáját. A jelenség tehát általános, a kiváltó

vegye át a szagot. (BAKÓ 1997: 182.) Esztergomi kutatásaim során hasonló eredményekre jutottam. Az elágazó vagy a kisebb leválasztott résszel rendelkező pincéket az egyéb termények elkülönítése miatt tartották előnyösebbnek. (MUSKOVICS 2011: 91.)

⁴⁷¹ HOFER 1952a: 1.; ANDRÁSFALVY 1954a: 116.

⁴⁷² BAKÓ 1961: 65.

okokban, a folyamatok intenzitásában és idejében viszont eltérések mutatkoznak. Gazdasági, társadalmi és politikai változások egyaránt vezethetnek az épületek átalakításához, pusztulásához. Ezt nagyban befolyásolja az is, hogy a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei milyen messze fekszenek az adott településtől, valamint az, hogy milyen típusaik alakultak ki az évszázadok során. Szintén hatással lehet rá, hogy mekkora szerepe van a szőlőművelésnek, mennyire van szükség az épületek eredeti funkciójára. A településektől távol eső szőlőhegyek általában nem jelentenek vonzerőt az állandó kinlakást illetően,⁴⁷³ viszont a hétvégi házak kialakításának kedvelt területeivé váltak. Így, ha nem is nagy családi házak, de számos új, a hagyományos formától eltérő épület jöhetett létre. A település szélén, adott esetben a településen belül kialakult boltozott prэшázás lyukpincesorok szintén kevesebb lehetőséget adnak állandó lakóházak építésére. Abban az esetben viszont, ha már felmenő falú épülettel rendelkeztek, kínálták az átépítés lehetőségét. A gazdasági folyamatok közül országszerte a filoxérának és az államosításnak volt jelentős befolyásoló ereje, de emellett természetesen a helyi jellegzetességeket is mindig figyelembe kell venni. Buda-vidék esetében ilyen a német kitelepítés, valamint a települések főváros közeli, agglomerációs övezetben fekvése.⁴⁷⁴

Buda-vidék az átalakítások és megóvások szempontjából színes képet mutat, az egyes települések eltérő utakat jártak be. A terület egyrészt példája annak, hogyan őrződhetnek meg eredeti formájukban az épületek, de annak is, hogy hogyan lehet ezeket néhány évtized alatt szinte teljesen elpusztítani. Itt jelentős részben a második világháborút követő politikai és gazdasági jellegű döntések vezettek a mai átalakult állapotokhoz, de természetesen bizonyos szintű változtatások már korábban is megfigyelhetők voltak. Ezek viszont az épületeknek csak kis hányadát érintették és ritkán vezettek a külső kép teljes megváltozásához. Ezt jól mutatja, hogy bár az épületek lakásként, esetleg műhelyként történő használata korábban is ismert volt, s felújításokat, kisebb átalakításokat is végrehajtottak rajtuk, ennek ellenére az összkép hosszú évtizedeken keresztül nem változott. Ezt a most következő néhány példa is jól mutatja.

A XX. század második felétől egyre nagyobb számban kezdték lakás céljára használni a prэшázakat, sőt idővel át is alakították őket. Az ilyesfajta kezdetlegesebb körülmények közt élés viszont már korábban is megfigyelhető volt, a pincék lakóház szerepére már a XX. század elejétől vannak adatok. Perbálon egy anyakönyvi bejegyzésből tudjuk, hogy 1909-ben valaki a pincék között lakott.⁴⁷⁵ Pátyon a XX. század első egy-két évtizede az, amikor a gazdasági funkcióját veszített pincék egy részét elkezdik lakni.⁴⁷⁶ Ezek a változtatások azonban csak funkcióváltást jelentenek, az épületek külső formájukat továbbra is megtartják. Kis számban fordult csak elő az, hogy valaki már ilyenkor a prэшáznál rendes lakóházat hozott létre. Maga a prэшáz és a pince azonban ilyenkor is megmaradt eredeti funkciójában. Erre vonatkozó adatokat Budaörsön sikerült gyűjteni. A Prэшáz utca 38. szám alatt ma egy lakóház áll, amelynek alsó szintjén viszont még ott van a használatban lévő prэшáz és pince (114–115. kép). Eredetileg itt egy prэшázás lyukpince volt, amit a jelenlegi tulajdonos nagyapja vásárolt 1925-ben. A feldolgozóterre

⁴⁷³ Itt most nem foglalkozom a hegyközségekből kialakult önálló településekkel, mivel azok létrejöttének hátterében egészen más folyamatok álltak.

⁴⁷⁴ A Budapest közeli elhelyezkedés több település esetében népességrobbanást okozott, aminek következtében új telepek alakultak ki, amelyek gyakran a szőlőhegyeket sem kerülték el. Ezek az átalakulási folyamatok nem egyszer súlyos konfliktusokhoz vezettek az újonnan betelepülők, az őslakosok, valamint az értékmentők között. Budajenő és Torbágy példáját lásd: KISS 2005.; RACK 2004: 139.

⁴⁷⁵ MOLNÁR 1991: 49.

⁴⁷⁶ Pátyon, Budakeszihez és Zsámbékhoz hasonlóan nagyobb számban voltak pincelakások. Ezek többségét eredetileg is ilyen célra alakították ki, a filoxéra után viszont több funkcióját veszített prэшáz és pincét is elkezdtek lakni.

1938-ban építette rá a lakást, s ekkor tömték be a régi pincét és építettek egy újat. Itt az utcában ez egyedi esetnek számít, a „pincefalu” más részein (Uzsoki köz, Mátra utca, Víg utca) viszont nagyobb számban történt meg a prэшházak lakással való bővítése. Ezek azonban a prэшházak elé épültek, így azok gazdasági funkciója továbbra is megmaradt. A prэшházak melletti, feletti lakóházak kialakítása Budaörsön tehát a XX. század első felében is megfigyelhető volt, de ezek száma jelentéktelen volt a prэшházas lyukpincék mellett. Így a „pincefalu” képét nem alakították át, illetve a prэшházak és pincék továbbra is a szőlőfeldolgozást és a bortárolást szolgálták.

114. kép: Prэшház utca 38. szám alatti lakóház Budaörsön, alsó szintjén prэшházzal és pincével

115. kép: A még ma is használatban lévő pince (Budaörs, Prэшház utca 38.)

Az új funkció mellett az átalakulás másik útja az épület felújítása. A gazdák erre korábban is jelentős gondot fordítottak, ha tehették, akkor megpróbálták biztonságosabbá, tisztábbá, új funkciók betöltésére alkalmasabbá tenni az épületeket. Amennyiben a tulajdonos anyagi helyzete megengedte, a nádtetőt cserépre cserélték, a pincéket pedig utólag kiboltozták. A társasági összejövetelek kényelmesebbé tétele érdekében egyre több helyen jelent meg a kisszoba, amelyben többnyire tűzhelyet is kialakítottak. Ezek viszont sokáig szintén nem vezettek a hagyományos kép megváltozásához. Ilyen átalakítást végeztek például már évtizedekkel korábban egy 1882-ben épült tóki prэшházas lyukpincén. Felmenő falú prэшháza vályogfalból épült, benne leválasztottak egy kisszobát is. A pincelejárát eredetileg is boltozva volt, a pince maga viszont csak földbe vájva. Ennek boltozását 1969-ben kezdték meg, ami még 1970-ben, Földes László gyűjtése alatt is tartott. A kisszoba padlóját széles deszka borította, a prэшházban és a pincében pedig döngölt földpadló volt. A mennyezet a prэшházban és a szobában a felmérés idején gerendás-deszkás volt. A tetőszerkezetet tíz évvel korábban alakították át. Szelemengerendás helyett szarufapántos lett, a nádat pedig felváltotta a cserép. Átalakították a tüzelőberendezést is. A kisszoba ajtajával szembeni bal hátsó sarokban eredetileg katlan volt, fölötte pedig füstvezeték, ami a padlásra vezette a füstöt. Ehelyett cilinderkéményt raktak.⁴⁷⁷ Az ilyen jellegű, tehát az eredeti formát jelentősen nem befolyásoló átalakítások mind a mai napig megfigyelhetők, de ezek ma már egyben a helyi értékek megőrzését is szolgálják. A különböző megoldások, eljárások egymás mellett élését

⁴⁷⁷ FÖLDES 1970b: 18–19.

viszont jól mutatja, hogy ugyanakkor, amikor Földes László Tökön végzett felméréseket, Zsámbékon Földesné Györgyi Erzsébet egy 1907-es présház lakóházzá történő átalakítását dokumentálhatta (116. kép).⁴⁷⁸ Ebben az időszakban kezdték el egyébként a felmenő falú présházakat egyre nagyobb számban az eredeti formákat elhagyó módon átépíteni.

116. kép: Zsámbéki présház lakóházzá történő alakítása
(Földesné Györgyi Erzsébet felvétele, 1970. NM EA F F. 244 113)

Buda-vidéken a présházak és pincék történetében, életében a XX. század második felében következik be jelentős fordulat a német kitelepítések, majd az államosítás következtében. Ezt megelőzően a filoxéra, valamint a főváros közelsége már indukált bizonyos szintű változásokat, de jelentőségükben ezek meg sem közelítették az 1940-es évek második felétől bekövetkezöket. A filoxéra az épületek szempontjából elsősorban Biát és Pátyot érintette. Utóbbi településen viszont új gazdasági funkcióban éltek tovább, ezáltal megőrződtek eredeti állapotukban. Bián viszont a településtől távolabbi fekvés miatt többet elhagytak, de nem sokkal a gazdasági csapást követően a fővároshoz közeli fekvés egyre többeket vonzott ide, így már a múlt század első felében megkezdődött a szőlőbeli hétvégi házak kialakítása. A filoxérát tehát, bár súlyos gazdasági következményekkel járt és az épületek terén is pusztítást végzett, a települések többségén jelentős átalakítások nem követték. A pince- és présházsorok jelentős mértékű átépítése csupán a második világháborút követő politikai és gazdasági döntések hatására indult meg.

A kitelepítések következtében legkorábban Budakeszi és Budaörs présházait alakították át. A németek erőszakos úton történő eltávolítása után elveszítették gazdasági szerepüket. Ez a vizsgált terület más településein is megfigyelhető volt, az épületek típusa viszont kevésbé adott teret lakóházként történő továbbélésükhöz. Budakeszi és Budaörs a felmenő falú présház lyukpincék típusához tartozott, ezek az épületek rendkívül alkalmasak voltak a különböző mértékű változtatásokra. Emellett mind a két esetben szorosan kapcsolódott a pinceterület a településhez, így az egykori gazdasági épületek néhány év vagy évtized alatt formájukban és funkciójukban is a lakóházakhoz alakultak. Emiatt itt már csak elvétve látható egy-két eredeti állapotú épület. Néhol a présház nyomokban még felismerhető (117. kép), a legtöbb épületet viszont vagy elbontották, vagy úgy építették át, hogy nem is látszik, milyen célt szolgáltak eredetileg. A présházak formáját csak

⁴⁷⁸ FÖLDES NÉ 1970a: 29.

nyomokban vagy egyáltalán nem megőrző átépítések máshol is megfigyelhetők voltak, de olyan szintű pusztulás, mint ami Budakeszin és Budaörsön látható, máshol nem ment végbe. Ezenkívül meg kell még jegyezni, hogy bár ezek az átalakított épületek általában lakóházzá váltak, kisebb számban megfigyelhető vendéglátóipari egységként történő továbbélésük is (118. kép).

Jóval kisebb mértékű, mégis jelentős pusztulás ment végbe az egykori Bián is. Itt az 1960-as évek végétől a szőlőhegyekből zártkertek lettek, így a hagyományos présházak és pincék mellett a század első felében megfigyelteknél még nagyobb számban jelentek meg a szerszamos kamrák, majd a gazdasági épületeknek álcázott hétvégi házak, idővel pedig az átalakított présházak. Itt – szemben Budakeszivel és Budaörssel – nem az állandó lakás céljára átalakított présházak terjedtek el, hanem a településtől való távolabbi fekvés miatt elsősorban hétvégi háznak, nyaralóknak építették át őket. Elsősorban a belterülethez közelebbi Szarvas- és Kutya-hegyen maradt meg kevés épület eredeti szépségében.

Hasonló folyamatok zajlottak le Zsámbékon és Etyeken is. A présházak egy része itt is könnyű lehetőséget adott az átalakításokra. Etyek azonban jó példája annak, hogy az épületek típusa milyen jelentős szerepet játszik az átépítési lehetőségekben. Az Öreghegyen és az Újhegyen felmenő falú présházak voltak, amelyek formáján könnyebben lehetett módosítani. Ezzel szemben a Kecsegyödör, a Sós-kúti út és a Körpince feldolgozóterrel rendelkező lyukpincéi, illetve boltozott présházás lyukpincéi eredeti állapotukban maradtak meg, ezek ugyanis nem voltak alkalmasak az átépítésre.

117. kép: Lakóházzá alakított présház Budaörsön

118. kép: Töki présház, amely átalakítása után sörkertként működik

Azokon a területeken, ahol lyukpincék vagy boltozott présházás lyukpincék voltak, nem volt lehetőség arra, hogy lakóházként vagy nyaralóként éljenek tovább. Így ezek gazdasági funkciójuk elvesztése után pusztulásra lettek ítélve. Így vált szemétdögörré a zsámbéki Józsefvárosi gödör (119. kép), és így omlottak össze présházak és pincék Perbálon és Pátyon is (120. kép).

Az átalakítások következtében mára egyre fontosabbá válik a műemlékvédelem, a présházak, a szőlőhegy helyi védettség alá helyezése. Az értékek megóvása mellett egyre nagyobb igény van a dokumentációra is. A XX–XXI. század fordulójára az egyes települések présházai és pincéi eltérő számban és állapotban maradtak meg, ezáltal

megőrzésük lehetőségei is mások. Alapvetően három utat figyelhetünk meg. Egyrészt vannak azok a pince- és prэшázsorok, csoportok, amelyek nagyrészt eredeti állapotukban őrződtek meg napjainkig. Elsődleges cél a megóvásuk, valamint a tájidegen építmények létrehozásának tiltása. Vizsgált településeim közül Páty, Perbál és Tök tartozik ide, valamint Etyek jelentős része. A boltozott prэшázás lyukpince típusnak köszönhetően ezek nem voltak átalakításra alkalmasak. Bár Perbálon abból adódóan, hogy a prэшázsorok szorosan csatlakoznak a település utcáihoz, megtörtént az épületek egy részének lebontása, jelentős részük azonban megőrizte eredeti állapotát, s ezek jelentősebb módosítására ma már nincs is lehetőség.

119. kép: A Józsefvárosi gödör sittel telehordott és gazzal benőtt egykori borospincéi

120. kép: Prэшázától megfosztott egykori pince maradványa Pátyon

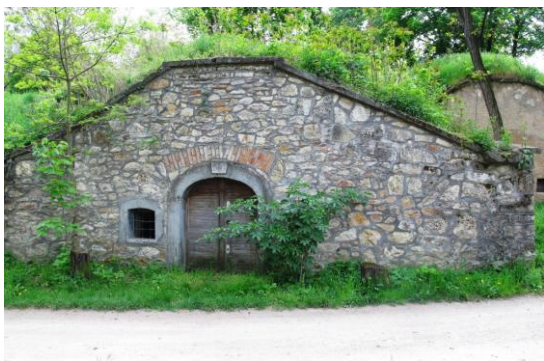
A második csoportba azok a települések tartoznak, ahol a múlt század második felében nagy számban pusztultak el az épületek, a szőlő-bor-pincekultúra újbóli fellendülésének köszönhetően viszont ezek újra gazdára találnak. A rendeleteknek köszönhetően eredeti formában állítják helyre őket. Erre több példát látni Zsámbékon (Józsefvárosi gödör, Mélyvölgyi út, Szuszogó).

A harmadik lehetőség, amikor a napjainkra jelentős módon átalakult szőlőhegyen vagy egykori pincesoron a még minimális számban eredeti állapotában meglévő épületeket próbálják megóvni. Ilyen irányú műemlékvédelemre különösen is Biatorbágyon és Budaörsön van nagy szükség, ahol, bár az egykori prэшázsorok elvesztették jellegüket, néhány épület még őrzi a XVIII–XIX. századi pince- és prэшázépítkezés emlékét. Természetesen a példákat hosszan lehetne sorolni, de itt most mindegyik típusnál csak egyet mutatok be részletesebben.

Mindmáig eredeti formájában őrződött meg a pátyi Pincehegy. A XX. század első felében lezajló funkcióváltásról a korábbiakban már részletesebben szoltam. Itt most csak utalnék arra, hogy az épületek egy része a filoxéra pusztítása után általános tárolóhelyiséggé vált. Ez, valamint boltozott prэшázás jellegük hozzájárult ahhoz, hogy a meglévő épületek eredeti formájukban maradtak meg, egyedül a Torbágyi út mellett, egy kisebb területen épültek a pincék elé lakóházak. Maga a Pincehegy azonban mindmáig őrzi hagyományos képét. Ennek megőrzése érdekében helyi védettség alá helyezték a területet, „az építési övezetben a jelenlegi telekállapot, területhasználat és beépítés megtartandó, a foghíjas pincehelyek beépíthetők, a kialakult beépítéshez illeszkedő módon”.⁴⁷⁹ Bár a hegyen található prэшázak egy része elhagyatottan áll, ezáltal állaguk is fokozatosan romlik, s a mai napig látható még az 1950-es években elpusztult pincék egy része, mégis a Pincehegy szépen mutatja, hogyan történhet meg a régi épületek eredeti formát megőrző

⁴⁷⁹ Páty helyi építészeti szabályzata: <http://www.paty.hu/hesz/> (letöltés: 2014. október 5.)

felújítása, valamint az egykori romok helyén tájba illő új prэшázak kialakítása. A felújítások során egyrészt a külső homlokzatot állítják helyre. Ennek során meghagyják a régi homlokzatot, de kimossák a meszet és a habarcsot, s helyette fugáznak (121. kép). Emellett előfordul a nyílászárók cseréje is, de az ajtók és ablakok méretét általában nem változtatják meg. A belső felújítások során az épület beosztása sem módosul, elsősorban a prэшázak földpadlóját burkolják le. A felújított prэшázakkal azonos formában történik meg az új épületek kialakítása is (122. kép). Ezekről a külső szemlélő sokszor nem is tudja megmondani, hogy teljesen újonnan épített vagy csak felújított.

121. kép: 1805-ben épült prэшáz felújított homlokzata Pátyon

122. kép: 1981-ben épült boltozott prэшáz lyukpince Pátyon

123. kép: Töki pincesor (NM EA F F. 11 393)

124. kép: A töki pincesor 2011-ben

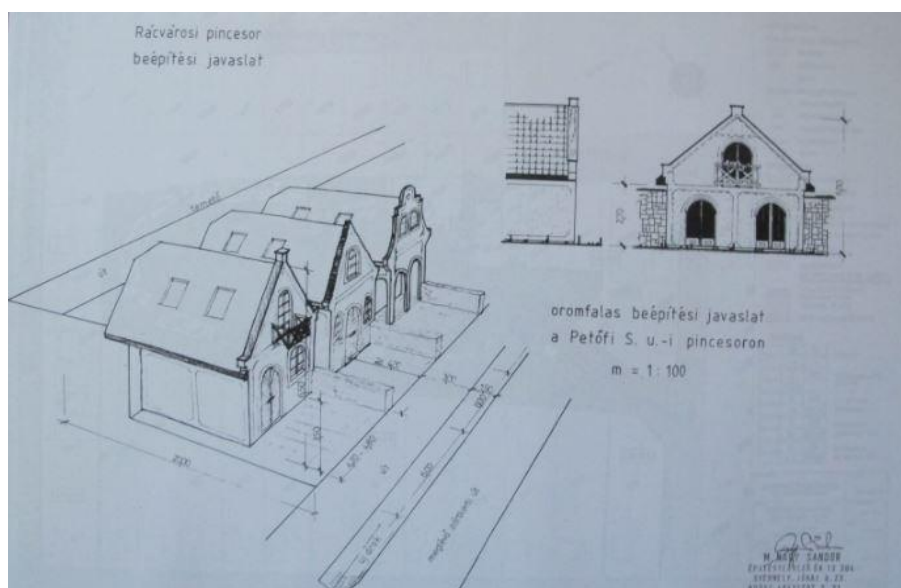
Pátyhoz hasonló folyamatok figyelhetők meg Tök bizonyos pinceterületein is. A szőlő- és borkultúra folyamatos meglétének, a helyi rendeleteknek, valamint a boltozott prэшázak és a lyukpincék jelentősebb számának köszönhetően a múlt század közepi állapotok láthatók napjainkban is (123–124. kép)

A már szinte teljesen elpusztult és eredeti formában újjáépített épületek legnagyobb számban Zsámbékon figyelhetők meg. Itt a németek kitelepítése után az épületek erős pusztulásnak indultak. Egy részüket átalakították, más részüket elhordták, a pincék egy jelentős része idővel beszakadt. Az elmúlt években viszont több kezdeményezés is született annak érdekében, hogy ezeket a hagyományos formákat figyelembe véve állítsák helyre. Ez alapvetően három pinceterületet érint. A Mélyvölgyi úton és a Szuszogóban lyukpincék voltak támfalval megerősítve. Az 1940-es évek végétől ezeket teljesen elhagyták, de ma egyre nagyobb számban történik meg helyreállításuk (125–126. kép). A Rácváros utcai az építészeti rendeletek által érintett másik egykori pincesor. Itt 15 löszfalba vájt pince volt látható, ezeket egységes arculattal tervezték át (127. kép). A vélemények azonban megoszlanak arról, hogy ez az átalakítás mennyire tekinthető sikeresnek. A harmadik

pinceterület, a Józsefvárosi gödör, országos műemléki védelem alatt áll, helyreállítása egy helyi lakos kezdeményezésére indult meg, s éveken át tartó küzdelem során sikerült elérni a ma látható állapotokat.

125–126. kép: Felújított lyukpincék a Mélyvölgyi úton és a Szuszogóban Zsámbékon

127. kép: Beépítési javaslat a zsámbéki Rácváros utcai pincesorra

A Józsefvárosi gödör a település egyik legmélyebben fekvő területe, amely egykor patkó alakban, zárt körben több mint hetven pincének adott helyet (5. térkép). A borospince-terület a város belterületén, a Sárvári Endre, a Diófa, a Terv és a Józsefvárosi utca, valamint a Józsefvárosi átjáró által határolt részen fekszik. Régen ez még a község széle volt. A XVIII. században betelepített németek az akkori Új utca, a mai Dózsa György út lakóházaihoz erről a területről nyerték a megfelelő agyagos földet, aminek következtében – átlagosan kétméteres szintkülönbséggel – egy 1,5 hektáros nagyságú gödör alakult ki, amely alkalmas volt arra, hogy partoldalába pincéket fúrjanak. A kitelepítések után a teljes területet elhagyták.⁴⁸⁰ A lyukpincék homlokzatát elhordták, a

⁴⁸⁰ „És az államosítás folytán elkezdték építeni a téeszeket, Mány és nem tudom hol, milyen határookban, és a téeszekhez szükséges volt építőanyagra. És akkor így jutottak vagyonhoz, hogy így nekiálltak ingyen, úgymond lebontották a pincéket. Hát, itt 72 pince volt. Fogták, lebontották és a követ eladták pénzért. Az ingyen hozzájutott követ eladták a téesznek pénzért. [...] Úgyhogy itt, ennek a 72 pincének a drámája abból adódott, hogy gazdátlanra vált, az első jövevények üzletet láttak belőle. Utána az emberek látták,

gödört szeméttel töltötték fel (119. kép), az új lakók számára ugyanis értéktelenné váltak az egykor a megélhetésben fontos szerepet játszó épületek.⁴⁸¹ Idővel megkezdődött a terület lakóházakkal történő beépítése is, melynek következtében nem csak a feldolgozó épületeket hordták el, hanem több pincét is betömtek. Néhány éve egy helyi lakos volt az, aki úgy gondolta, hogy a terület többre érdemes. Hosszú küzdelemmel sikerült elérnie, hogy műemléki védeltséget kapjon. Első lépésben megtisztították a területet, majd a még meglévő pincéket helyrehozták (128. kép). Emellett férjével két romos pincét is újjá építettek.⁴⁸² A terület így ma, a 2010-ben állított Német Nemzetiségi Emlékművel méltó emléke a kitelepített német lakosságnak és hirdeti az egykor virágzó szőlőkultúrát (129. kép). Mivel a pincékre nincs szükség, valamint a terület vízelvezetése ma már nincs megoldva, így nincs lehetőség további bortárolók létrehozására. A cél a meglévő állapotok megőrzése.

128. kép: A helyreállított Józsefvárosi gödör Zsámbékon

129. kép: Német Nemzetiségi Emlékmű a zsámbéki Józsefvárosi gödörben

A települések harmadik csoportjába azok tartoznak, ahol mára az épületek jelentős része átalakult, a népi építészet csak nyomokban őrződött meg. Ezeken a helyeken a legfontosabb a még eredeti állapotában meglévő épületek megőrzése. Biatorbágyon felismerték ennek szükségességét, így egy évtizede igyekeznek megóvni a még hagyományos formát mutató prэшázakat. A település értékeinek megóvása céljából készült el a 2004-es értékvédelmi vizsgálat, amelynek a prэшázak és a pincék is a részét alkották, ugyanis „a prэшázak, a pincék, az előttük álló diófákkal együtt fontos településképi (és tájképi) értéket képviselnek, melyek megőrzendők”.⁴⁸³ A felmérés során két csoportban vizsgálták a természeti és épített értékeket. Egyrészt az értékesnek minősülő közterületi vagy magánkerti egyedi fa, facsoport, fasor felmérésére, valamint a jelentősebb fás

hogy itt bontogatja valaki és szekérszámra viszi a követ. Akkor mindenki idejött és a maga épületeit úgyszintén innen kinyert kövekből bővítette, építette át. De hát ők nem láttak mást, például itt, ezen a pinceterületen, mint építőanyag-nyerő helyet.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. március 10.)

⁴⁸¹ „Hát, hogy itt mi volt. Hogy 2000-ben mi volt itt, azt el nem tudom neked mondani. Hát, én augusztusban jöttem ide, akkor ugye a vegetáció gyönyörűen pezsdül és burjánzik stb. De embermagasságú, tényleg deponált sít, szeméthalmok. Gázcsövek tekeregtek a bokrok között, fák között száz-kétszáz méternyi hosszan. Napokig fűrészeltük, hogy kiszabadítsuk a bokrok tövéből, mert ugye a növények már nőtték be. Mindenhol kőlerakatok, tehát iszonyatos állapotok voltak. És mikor ideköltöztem, vettem észre, hogy hetente több teherautó, meg szippantós kocsik jön ide be a gödörbe és teszi a dolgát, hogy lerakják a cuccokat. Aztán volt, aki itt tartotta az építőanyagát.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. március 10.)

⁴⁸² „...ezt mi építettük négy éven keresztül a két kezünkkel a férjemmel azért, hogy valamit visszamentünk a régi világból, hogy ennek a területnek a pincetáji hangulata meglegyen. És azért is, hogy ne lehessen mást csinálni belőle. Tehát, igen pontosan, hogy dominánsabban megjelenjen, hogy ez egy pinceterület.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. március 10.)

⁴⁸³ BIATORBÁGY ÉRTEKVÉDELMI... 2004: 50.

növényzettel bíró közparkok, intézménykertek faállományának felvételére és értékvédelmi kataszteri lapon való rögzítésére került sor. A vizsgálat emellett az épített örökség értékeire terjedt ki, tehát a köztárgyakra és az épületekre, köztük a présházakra és a pincékre. Ennek során 23 épületet írtak le. Az adatlap szerint feltüntetésre került volna a funkció, a tetőforma és a héjazat, a nyílászárók, a lábazat, valamint a védendő értékről egy hosszabb leírás (3. melléklet), de ezt nem minden esetben tudták megvalósítani. A felmérés emellett egy-egy épületről négy-öt fotót közöl, valamint helyszínrajzot is, amelyen pontosan jelölik az épület helyét. A felmérés hiányossága, hogy a présházakról csak külső leírást ad, de több esetben ezek is hiányosak. Ennek ellenére – a fényképeknek és a közölt adatoknak köszönhetően – értékes dokumentációról van szó.

Biatorbágyon kívül az értékek ilyen módon történő megőrzésére Pátyon is láthatunk példát, itt azonban a népi építészeti emlékeket hordozó Pincehegy elsősorban az építészek, építészhallgatók körében kedvelt. Máté Géza építész 1988-ban készített fényképes dokumentációt és felmérési rajzot hatvan épületről. Ezt követően, 1997-ben a Kolozsvári Műszaki Egyetem Építészeti Tanszékének hallgatói vettek részt Pátyon felmérő táborban. Ők 39 homlokzatot rajzoltak le. Az utolsó ilyen jellegű munkát Tarbay Anna Mária készítette 2003-ban a Műszaki Egyetemen folytatott tanulmányai során. Ő a teljes Pincehegygel foglalkozott, a homlokzati rajzok mellett az épületeket röviden le is írta (4. melléklet).⁴⁸⁴ Ezek az építészeti felmérések segítik a népi építészeti kutatásokat és hozzájárulnak az épületek bizonyos fokú fennmaradásához is. A helyi védelem ellenére ugyanis bizonyos építészeti jegyek elpusztulhatnak, illetve a felújítások során is eltűnhetnek. Emiatt az ilyen jellegű felmérések napjainkban rendkívül fontosak, s minden esetben fényképes dokumentációval is ki kell egészülniük.

A XX. század második felében az épületeket eltérő mennyiségben és minőségben alakították át az egyes településeken, amiben szerepe volt elhelyezkedésüknek, a meglévő típusoknak, a gazdálkodási ág jelentőségének, a gazdasági, társadalmi és politikai döntéseknek, folyamatoknak. A települések alapvetően három csoportba sorolhatók. Az elsőbe Bia, Budakeszi és Budaörs tartozik. Utóbbi kettőben szinte 100%-os volt a pusztulás. A település szélén történő elhelyezkedés, a felmenő falú épületek kínálták a lehetőséget az átalakításra. Bián ugyan több épület megőrizte eredeti formáját, de az üdülőövezetté alakulás következtében jelentősen megbomlott a hagyományos kép. A második csoportot egyrészt azok a települések alkotják, ahol a présházak egy részét átalakították vagy lebontották, de voltak olyan típusú épületek is, amelyek nem voltak alkalmasak a gyors átépítésre, másrészt azok, ahol az elhagyott épületeket ma eredeti formában próbálják helyreállítani. A harmadik típusba pedig azok sorolhatók, ahol nagyrészt eredeti állapotban őrződtek meg a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei. Ennek legszebb példája Páty, Perbál és Tök. Tökön megmaradásukban jelentős szerepe volt a folyamatos szőlőkultúrának, Pátyon pedig annak, hogy a filoxéra után a funkciójukat veszített épületek más szerepben továbbéltek. Emellett itt a kizárólagos boltozott présházás forma is kevésbé adott lehetőséget az átalakításokra. Perbálon elsősorban szintén e típusnak volt köszönhető megmaradásuk. A XX. század második felétől nagymértékű átépítések kezdődtek, de az elmúlt egy-két évtizedben a megőrzés is egyre fontosabbá válik. Az épületek egy részének helyi védettség alá helyezésével, illetve építészeti rendeletekkel próbálják megőrizni a még meglévő értékeket.

⁴⁸⁴ TARBAY 2003.

VIII. A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A MINDENNAPI ÉLET ÉS AZ ÜNNEPEK SZÍNTEREI

1. Rendszerezési szempontok

A présházak és pincék elsődleges szerepe a szőlő feldolgozása és a bor tárolása volt, illetve, bár nem volt célszerű, sok esetben egyéb dolgok raktározására is használhatták őket. Amellett viszont, hogy az épületek több gazdasági funkcióval is rendelkeztek, a közösség életében is fontos szerepet tölthettek be. Ezeket öt nagy csoportba sorolhatjuk:

1. egyéni kijárás, spontán találkozások
2. baráti társaságok alkalomhoz nem kötött összejövetelei
3. alkalomhoz kötött összejövetelek (névnapok, Szilveszter stb.)
4. szőlőhegyekhez kötődő szokásokban betöltött szerep
5. szükséglakás, menedékhely

Az első csoportba tartozó találkozások közé azokat soroltam, amelyek során a gazdák egyedül indulnak ki pincéjükbe, de ott később másokkal találkozáva összeülhetnek egy pohár borra. Ezen események közös jellemzője, hogy nem egy nagyobb baráti, rokonsági vagy foglalkozási alapon szerveződő társaság találkozik előre megbeszélte időpont szerint, hanem a gazdák egymástól függetlenül mennek ki, s többnyire a szomszédos pincék tulajdonosai ülnek össze rövidebb időre. Ez az egyéni kijárás korábban is, de napjainkban is elsősorban az idősebb korosztályra jellemző.

Ezzel szemben a második csoportba már azok az alkalmak tartoznak, amikor az összeszokott, rendszeresen együtt mulató társaság előre megbeszélte időben és helyen találkozik. A spontán alkalmakkal szemben itt már hosszabb idejű együttlétről van szó, több esetben főzés is társulhat a közös borozás mellé. Nagyon fontos viszont, hogy ezek a találkozások sem konkrét alkalomhoz kötődnek, hanem általában minden héten ugyanabban az időpontban történik az összejövétel.

A találkozások harmadik formája, amikor szintén a baráti társaságok, esetleg a tágabb család ül össze, de ezeket már konkrét események kapcsán rendezik meg. A csoportszerveződés, valamint az előre megbeszélte hely és idő miatt viszont ezek szoros kapcsolatban állnak a második típusba tartozó eseményekkel.

A présházak és pincék tehát egyrészt helyszínei lehetnek rövidebb, csak néhány szomszédos gazdát érintő borozgatásoknak, másrészt viszont egy szűkebb társaságra kiterjedő, rendszeresen, vagy különösebb ok nélkül megrendezett, vagy alkalomhoz kötött találkozásoknak. Ugyanakkor mind a két típusú baráti összejöveteleknél hasonló kérdések elemzésére van szükség.

Az első fontos kérdés, hogy kik járnak, illetve járhatnak ki. Nagy hangsúly van a járhatnak szón, ugyanis a pincék és présházak a férfiak „birodalma”, szórakozóhelye volt, s bizonyos fokig még ma is az. Az év jelentős részében az asszonyoknak nem volt szabad bejárása a pincékbe. Kivételt az ország több területén az asszonyfarsang jelentett, amikor az év egy napján kisebb társaságokban, férfifelügyelet nélkül látogathatták a pincéket, és kedvük szerint mulathattak. A kisebb közösségeket érintő alkalmak kapcsán a másik fontos kérdés, hogy milyen gyakran látogatják a pincéket, illetve hol kerül sor a találkozásra. Ezek vizsgálata azért is fontos, mert választ kaphatunk arra, hogy rendszeres, alkalomtól független összejövetelekről van-e szó, illetve arra is, hogy a helyszínválasztásban milyen szempontok játszanak szerepet. Megtudhatjuk azt is, hogy a présházak és pincék elhelyezkedése szerepet játszik-e a helyszín kiválasztásában, vannak-e olyan területek,

ahova szívesebben, gyakrabban jártak, illetve járnak ki. A következő, s egyben az egyik legfontosabb kérdés, hogy mi alapján szerveződnek a társaságok. Komasági, rokonsági alapon, vagy esetleg a pinceszomszédok alkotnak egy bandát? Itt nagyon fontos az is, hogy idővel, hogyan alakulnak át ezek a csoportok, milyen új szerveződési elvek jelennek meg. Ezeket a változásokat azonban minden más kérdés kapcsán is vizsgálni kell. Ez egyrészt azért fontos, hogy lássuk, hogyan alakul át a szőlőhegyi, pincesoros élet, másrészt, hogy milyen módon alkalmazkodnak a még kijáró gazdák az új körülményekhez.

Az első három csoport közös jellemzője, hogy minden esetben csak egy-egy pincéhez, présházhoz kötődnek, illetve csak a közösség egy részét érintik az események, maximum 10-15 embert.

A pincebeli összejövetel közt utolsó csoportként azokat kell megemlíteni, amelyek már az egész közösséget érintik. Ez régen az ország több pontján elsősorban a szőlőhegy védőszentjének ünnepéhez kötődött, amelyhez, bár elsősorban egyházi esemény volt, mégis tartozott egy profán rész, s ennek helyszíne – a liturgiának helyet adó kápolnával, szoborral ellentétben – már a pince vagy a présház volt. Ilyenkor minden pince nyitva állt, mindenhol kisebb-nagyobb baráti, családi mulatságot tartottak. A téma kapcsán szintén nagy hangsúlyt kell fektetni a változásvizsgálatokra, s kiemelten fontos, hogy az egyházi és a profán részt ne válasszuk el élesen egymástól, az ünnepet, a hozzá kötődő társadalmi eseményeket mindig e kettő egységében vizsgáljuk. Újabban e pincebúcsúk mellett egyre nagyobb szerepe van a fesztiváloknak, a különböző helyi, közösségi rendezvényeknek, amelyeknek nem egy esetben a pincék és a présházak is helyszínei. Emiatt ezek kutatására is szükség van, hisz a vizsgált épületek gyakran új funkcióval bővülnek ki ezen események által.

A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények ötödik, egyben utolsó társadalmi jellegű funkciója jelentősen eltér az előbbiektől. Ennél már nemcsak egy meghatározott alkalomhoz kötődő társas összejövetelről van szó, hanem az épületek bizonyos okokból lakóterré válnak. Ismert, hogy a XVIII. századtól több dunántúli szőlőhegy lakottá vált, majd idővel ezek egy része önálló közigazgatási egységgé fejlődött. Ezzel szemben viszont jóval kisebb figyelmet szenteltek a kutatók a présházak és pincék szükségletének szerepének. E jelenség kialakulásának hátterében számos tényező állhatott. A kutatások eddig elsősorban Északkelet-Magyarország pince- és barlanglakásaival foglalkoztak, amelyek létrejöttének hátterében vagyoni és társadalmi okokat vélnek felfedezni. A pincék ilyen irányú használatára vizsgált területemről is vannak adatok, így e téma kutatása elkerülhetetlen. A legszegényebbek által már a XX. század első felében, esetleg még korábban is bizonyítottan lakott pincelakások mellett viszont megtörténhetett az is, hogy a bor tárolásának és a szőlő feldolgozásának helyet adó épületeket is használták ideiglenesen lakásnak, menedéknak.

Köztudott, hogy a föld alatti pincék háborús időszakokban már a középkorban is menedékként szolgáltak, majd a későbbi századokban is emberek százainak, ezreinek jelentették a túlélést. Az ott zajló életről viszont vajmi keveset tudunk. Szintén nem kutatott, hogy a második világháborút követő kitelepítések és lakosságcserek hogyan hatottak az épületekre, a kényszerű gazdasági és politikai változások hogyan változtatták meg funkciójukat, milyen szükségfunkciókkal bővült a szerepük. És szintén csak nagy vonalakban foglalkoztak eddig azzal a folyamattal, amelyeknek napjainkban is tanúi vagyunk, nevezetesen a présházak és pincék nagyarányú átalakításával, ezáltal eredeti funkciójuk elvesztésével, sok esetben reprezentatív térére történő alakulásukkal, állandó lakássá történő kialakításukkal.

A fentiekben röviden megpróbáltam csoportokba rendezni a présházakhoz és pincékhez kötődő társadalmi eseményeket és igyekeztem felhívni a figyelmet a főbb kutatási szempontokra. Egyrészt ezek a vizsgálatok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az épületek

valós funkcióját megismerjük. Emellett viszont fontos szerepük van abban is, hogy a településsel és az emberekkel való kapcsolatukat megértsük, hogy élettörténetük minél pontosabb bemutatására lehetőségünk adódjon. Megtudhatjuk, hogy az épületek milyen szerepet játszanak a szőlők életében, mit jelentenek a gazdák számára, hogyan változik meg funkciójuk, berendezésük, milyen külső átalakításokat végeznek használóik igényeik alakulásával.

A szőlőfeldolgozó és bortároló épületekhez kötődő társadalmi jellegű események ilyen módon történő rendszerezésére eddig nem sok kísérlet történt, előzményként Kemény Attila munkája említhető, amelyben a töki szőlőhegy társas életének szokásait csoportosította. Ő ezen belül négy kategóriát alakított ki: borért történő járás, találkozások a hegyen, munkaalkalmakhoz kapcsolódó társas élet, ünnepi összejövetelek (vasárnapi kijárást, borkóstolókat, pincészeket).⁴⁸⁵ Ezt a felosztást kutatásom során nem tudtam alkalmazni, az általam kapott adatok alapján nem tartottam megvalósíthatónak. Mivel csak a pincékhez kötődő társas összejövetelek alkotják kutatásom tárgyát, így a szőlőben közösen végzett munkákkal nem foglalkoztam. Másrészt úgy gondolom, hogy a borért történő kijárást, valamint a hegyen történő találkozásokat nem lehet élesen elkülöníteni egymástól, hisz ez utóbbiak gyakran a bor naponta történő hazahordásának következményei. Abban az esetben pedig, ha az épületek a szőlők végében vannak, akkor a szőlőbeli munkákkal is összefüggnek. Harmadrészt nem tartottam megvalósíthatónak az ünnepi összejöveteleken belüli kategorizálást, ugyanis a pincészer fogalma – ezzel később részletesebben is foglalkozom – nem értelmezhető az ott szereplő módon. Hangsúlyoznom kell viszont, hogy az általam itt alkalmazott csoportosítás sem tekinthető általánosnak, egy az egyben nem vehető át, nem alkalmazható az ország más területeire. Minden esetben figyelembe kell venni a helyi körülményeket, a lezajló gazdasági, társadalmi és politikai változásokat. A helyi viszonyok ugyanis nagyban alakíthatják és alakították az épületeket, amelyek fokozatosan alakultak a használók igényeihez. A változásvizsgálatoknak tehát a társadalmi élettel kapcsolatos funkciók bemutatása során is jelentős szerepük van. Bár a legjelentősebb funkcióbeli változások a XX. század második felétől kezdődően zajlottak le – s tartanak még napjainkban is –, de az emberi igények és szükségletek változása miatt az épületek meglétének kezdetétől számolnunk kell velük. Ezt jól mutatja, hogy Gönczi Ferenc már 1910-ben egy múltfélben lévő szőlőhegyi szokásrendről ír Göcsejvel kapcsolatban.⁴⁸⁶ Szintén nosztalgikusan gondolt vissza a korábbi hangulatra Vajkai Aurél 1938-ban a Veszprém megye déli részében végzett kutatásai során: „*A szőlőhegy a paraszt társadalmi élet fontos színtere, a szőlőhegyi élet szokásaiban régi hagyományok töredékei lappanganak. A mai gyűjtő azonban e régi közösségi élet maradványait már alig fogja fellelni és inkább arra találhat adatokat, miképp oldódnak fel a hagyományok valami újabbán lábrakapott szokásban.*”⁴⁸⁷

A pincebeli életben lezajló változások vizsgált területemen is megfigyelhetők. A források hiányában a társadalmi, közösségi események bemutatása elsősorban a terepmunkám során gyűjtött anyaggal lehetséges – az 1940-es évektől rendelkezem igazán adatokkal. Egyes településeken ekkoriban, másutt pedig a XX. század utolsó harmadától kezdődött meg a hanyatlási folyamat, így mindezek a változások jól érzékelhetők a ma élők elbeszélései alapján. Az idősebbek egy letűnt, szép időre emlékeznek, amikor márciustól nyár végéig naponta csendültek meg a kapák, hogy utána borozgatva pihenhessék ki a fáradságukat, vagy amikor hétvégén, elsősorban a téli időszakban szinte minden gazda kint volt, s kisebb társaságokban mulatták az időt. A pincebeli élet a korábbi századokban Buda-vidéken is jelentős lehetett, s az előbb említett példákhoz (Gönczi

⁴⁸⁵ KEMÉNY 2007.

⁴⁸⁶ GÖNCZI 1910: 162–163.

⁴⁸⁷ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 194.

Ferenc, Vajkai Aurél) hasonlóan itt is változhatott a pincék közösségi életben betöltött szerepe a XX. század közepéig. Erre egy 1783-as budaörsi canonica visitatio bejegyzése utal. Ebben Johann Nepomuk Hartmann plébános arról számolt be, hogy szüret idején gyakran vasárnap is dolgoznak az emberek a pincékben, és az év során vasárnap sokan a pincékben ragadnak, ott ünneplik a szentmisét. „*Sokan szokás szerint e napokon nem veszik figyelembe, vagy nem kérdik meg, hogy szabad-e terményt széthordani, a telt edényeket a pincékből kihordani, nagy zajjal a hordók abroncsait igazgatni... [...] Délelőtt és délután a nyílt, általános vendégeskedés szünetel ugyan, de a reggeli égetett szesz fogyasztására még reggel és istentisztelet előtt összejönnek a kocsmában és szanaszét a pincékben, ahol a délelőtti istentisztelet alatt mindig többen vannak, mint a templomban, minden nemet számítva.*”⁴⁸⁸ A beszámoló egyrészt mutatja, hogy már a XVIII. században jelentős szerepe volt a pincékben zajló összejövetelnek, másrészt külön érdekessége a bejegyzésnek, hogy a nőket együtt említi a férfiakkal.⁴⁸⁹ Bár általános következtetéseket nem vonhatok le, de lehetséges, hogy a századok során a pincéknek és présházaknak az egyes nemek életében betöltött szerepe némileg változott. A vizsgált települések közül csak Budaörsről rendelkezem ilyen korai adattal, de ha kitekintünk, akkor további adatokat is találni, amelyekből arra következtethetünk, hogy a vasárnapi szentmise pincében vagy vendéglőben történő eltöltése általános problémát okozott a plébánosoknak.⁴⁹⁰

2. Egyéni kijárási, spontán találkozások

A pincékhez kötődő egyéni, spontán alkalmak közül a borért történő kijárást lehet elsőként megemlíteni. Régen, elsősorban az idősebbek, de a még földön dolgozó fiatalabb gazdák közül is többen naponta kijártak a pincéjükbe, hogy az aznap esti és a másnapi bort hazavigyék. „*Mert a legtöbb helyen volt ugye egy idős bácsi, és annak az volt a dolga, hogy na, papa, menjen ki, aztán hozzon holnapra való bort, amit hát egy üveggel elviszünk a határba! Ne vizet igyunk nyáron egész nap.*”⁴⁹¹ Ez a magányos kijárási a hétköznapokra volt jellemző, hétvégén társas összejöveteleket rendeztek. Az sem számított, hogy milyen messze volt a pince, illetve milyen idő volt. Ebben a szokásban kevés dolog akadályozhatta meg a gazdákat, a határbeli munka, az idősebbek pedig a ház körüli teendők elvégzése után rögtön indultak a hegyre. A kijárási mindig találtak valamilyen indokot: „*Minden nap az volt a szlogen, hogy meg kellett néznie a hordókat, nem ereszt-e, rendben vannak-e az abroncsok rajta.*”⁴⁹² Tavasztól őszig a szőlőbeli munkák is megfelelő indokot jelentettek, de télen is mindig találtak valami tennivalót. Ahogy egyik adatközlőm mondta, „*hát a*

⁴⁸⁸ VASS 2002: 93.

⁴⁸⁹ Gyűjtéseim során a nők pincébe járására kevés adatot kaptam. Pátyon a fiatalokból álló társaságok kapcsán említették, hogy ott a legények mellett a lányok is kijárhattak a mulatozásokra. Tökön Szilveszterkor lehettek a pincékben a lányok, asszonyok. Emellett a korábbi gyűjtésekben találni adatközléseket arra, hogy volt, amikor a fehérszínű hétvégeken is kiment. A nők kijárási az ország több részéről is ismert. Vajkai Aurél arról ír, hogy az asszonyok is kimennek vasárnap egy kis pihenőre, hétköznap viszont csak munkára. (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 192.) Gönczi Ferenc is említi, hogy a mulatók közé nem egyszer asszonyok is keveredtek. (GÖNCZI 1914: 121.) Mára mindez megváltozott, a nők pincébe történő kijárási Buda-vidéken sem tiltott, a baráti összejövetelrendszeres résztvevői. Ennek ellenére ezek az épületek a mai napig elsősorban a férfiak életében játszanak fontos szerepet.

⁴⁹⁰ Pesthidegkút 1747-es canonica visitatiója írja, hogy az emberek számára túl hosszú a mise, így vannak, akik már a felajánláskor elhagyják a templomot, de vannak, akik templomba járás helyett a vendéglőbe mennek. Ugyanebben az évben Piliscsabán is hasonló problémákról számoltak be. (BONOMI 1978: 287–288.)

⁴⁹¹ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.

⁴⁹² Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

havat el kell söpörni”.⁴⁹³ A ma élők közül még többen emlékeznek arra, hogy mennyire fontos volt szüleik, nagyszüleik életében ez a napi kijárási, amelynek megvolt a megszokott rendje. Egyik töki adatközlő nagypapája napi pincelátogatására emlékezett vissza, mikor arra kérdeztem rá, hogy régen milyen gyakran jártak ki: „*Minden nap. Minden nap. Minden este, és ahhoz képest, hogy nem is volt karórája, mert akkor még nem volt zsebórája, egy órát töltött kint. Egy óra. Az kellett ugye. Biztos relaxálásnak hívták, mert ugye a parasztemberek dolgoztak egész nap, és ez mindig az esti menetrend volt...*”.⁴⁹⁴ Jól mutatja a borért történő kijárási fontosságát, az idősek életében betöltött jelentős szerepét, hogy sokan idős, beteg korukban sem tudtak róla lemondani. Egyik budajenői származású adatközlőnek apósát naponta kellett kivinnie kocsival, mikor gyalog már nem tudott kimenni. Ilyenkor volt, hogy sietett, ezért úgy gondolta, hogy majd ő lemegy a borért, akkor előbb végeznek. De ezt nem volt szabad, az idős gazda, amíg tehetette, *nem adta át a kulcsot*.⁴⁹⁵ „*Annak olyan szertartása volt, a papának, hogy minden nap a megszokott időszakban ki kellett jönni. Amikor már nehezen gyalogolt, akkor kihoztam autóval. De annak is megvolt ugyanúgy a szertartása. Sokszor siettem [...] haza. Papa, üljön le, majd én leszaladok a pincébe, majd én hozok föl, én gyorsabban járom. Hát, nem fiam, majd én lemegyek. Minden egyes lépcsőfoknál ott volt a keze nyoma. Hát ugye a vidéki embernek általában piszkos a keze, nem ugye patyolat fehér. Fiam, majd én lemegyek, megnézem. Majd én megnézek minden hordót, hogy hogy áll. Nem lehetett elmismásolni, hogy na, majd papa én leszaladok, fölszaladok, aztán hamar menjünk. Nem. Jött. Meglangyította a bort. Kapartam a falat, hogy siessünk, siessünk. Ááá, nem. Minden nap, minden nap, ha esett, ha fúj, ha vasárnap, ha karácsony.*”⁴⁹⁶ Hivatalosan télen-nyáron volt indok, hogy miért kell kimenni, valójában viszont a gazdák életében a pincelátogatás az egyik legjelentősebb szokás volt, amelyről önszántukból soha nem mondtak le. A férfiak életében betöltött különleges szerepét mutatja az is, hogy Pátyon voltak, akik naponta többször is kimentek.

A borért történő napi kijárási többnyire egyéni alkalom volt (130. kép), de ha a pincéknél összetalálkoztak, akkor bementek egymáshoz, hogy egy-két pohárral megigyanak. Ezt az egyéni kijárási, majd a kisebb csoportokba verődést írja le szemléletesen Karikó János Biával kapcsolatban (5. melléklet).⁴⁹⁷

*A gazda meg itt-ott ballag a pinczébe,
Kenyeret s valamit tarisznyába téve;
Mikorra odaér, többen lesznek vele,
S mindég zajosabb lesz a pinczék belseje.*

Szintén ilyen spontán találkozási alkalmak voltak azok az összejövetelek, amikor a szőlőben végzett munka után mentek be a szomszédos pincékbe, s pihentek meg együtt a kinti munka után. A szőlőhegyi munkáknak megvolt a maguk rendje, amelyhez nagyon gyakran hozzákapcsolódott a pincékben történő borkóstolás is. A borért történő napi kijárási szemben viszont volt egy lényeges eltérés. A szőlőbeli munkát követő pihenésben nagy szerepet játszott az épületek elhelyezkedése. Erre akkor volt lehetőség, ha a préház és a pince közvetlenül a szőlő végében állt. Emiatt a spontán összejöveteleknek

⁴⁹³ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.

⁴⁹⁴ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴⁹⁵ A kulcs átadásának nagy szerepe volt, több helyen a fiúk felnőtté válásának volt a jele. Mód László a szlovéniai Lendva-vidéken és a romániai Avasi medencében végzett kutatásai során jutott ahhoz az adathoz, mely szerint a felnőtté válás jeleként a legények megkapták a pince kulcsát, és barátaikkal kimehettek a szőlőbe bort inni, szórakozni. (MÓD 1999: 268.)

⁴⁹⁶ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴⁹⁷ KARIKÓ 1887: 124.

ez a formája nem vált a vizsgált terület minden településén általánossá, a legnagyobb jelentősége Bián, Etyeken és Tökön volt, ahol az épületek nagy számban épültek a szőlőparcellák végébe.

130. kép: Töki szőlősgazda pincéje előtt (A fénykép Szabó Zoltán tulajdona)

131. kép: Pinceszomszédok a prészázak előtt Tökön (NM EA F F. 22 040)

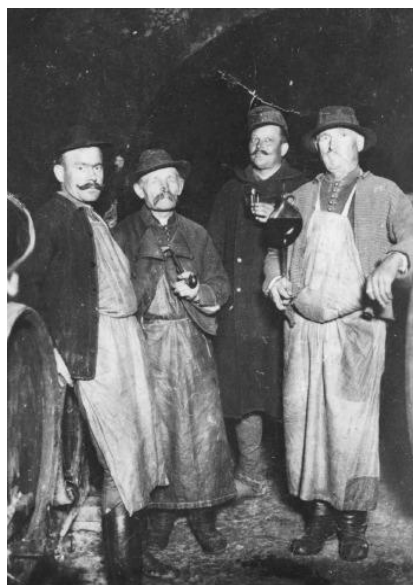
Az egyéni kijárási, majd a pincéknél történő véletlen találkozások harmadik típusát a pincékben végzett munkavégzés, elsősorban a borkezelés jelentette. Ilyenkor mindenki a maga pincéjében végezte a feladatát, de vagy helyben megbeszélték, hogy valakinél összegyűlnék, vagy pedig a nyitott ajtó jelezte, hogy szabad a betérés. Abban az esetben viszont, ha a gazda még dolgát végezte a pincében, nem illett feltartani. *„Na meg egyértelműen, ha valaki a másikat látja, hogy dolgozik a pincében, akkor azért*

*félrevonul.*⁴⁹⁸ A pincébe történő szabad betérést bizonyos szinten csak szüretkor korlátozták. „Főleg ez jellemzően szüret idejében van. Erre van egy ilyen csípősebb közmondás. Ugye szüret idején, amikor jön az egyik barát a másikhoz, azt mondja tréfásan [...]: Na komám, innál egy pohár bort? Hát, azt mondja, persze, hogy innák, mért ne innák. Akkor várd meg, majd kihozom. Tehát ne gyere be a pincébe kíváncsiskodni.”⁴⁹⁹ A másik íratlan szabály az volt, hogy nem lehetett visszaélni a vendéglátással. „Tehát, na most akkor, ha betelepszik és itt marad két órán keresztül, akkor legközelebb nem lesz meghívva.”⁵⁰⁰

Az egyéni kijárások során kialakuló közös borozgatásoknak egy jellegzetes vonása volt, hogy ez sokszor nem a présházban vagy kint a szabadban leülve zajlott (130–132. kép), hanem lent a pincékben, a hordó mellett állva (133. kép). Ilyenkor a töltés nem is kancsóból, hanem lopóból történt. Ez egyrészt abból adódott, hogy maga a találkozás csak rövid ideig tartott, másrészt szerepe lehetett benne annak is, hogy a gazda a munkáját végezte, s nem volt ideje hosszabb idejű vendéglátásra. A szervezett találkozóktól eltérés mutatkozott a személyek számát illetően is. Általában csak néhány gazda, a közvetlen szomszédok jöttek össze egy rövid időre, nem a kialakult, összeszokott társaságok szerint történt a találkozás. A pincék topográfiai helyzetét tekintve is jelentős különbségek mutatkoztak. A szőlők végében, elszórtan fekvő présházaknál, pincéknél csak egy-két ember találkozhatott, ezzel szemben a csoportosan elhelyezkedőknél valamivel nagyobb létszámú összejövetelre is lehetőség nyílt.

132. kép: Budaörsi gazdák borozgatnak a présház előtt (JBH 2008_1152_1_2328)

133. kép: Budaörsi gazdák borozgatása a pincében (JBH 2008_1042_1_1216)

Az elmúlt évtizedekben a naponta történő kijárás a legtöbb településen teljesen megszűnt. Tökön sikerült még egy középkorú gazdával találkoznom, aki minden nap megáll a pincéjében munkából hazafelé. „Minden munkavégzés után bejöttem egy pohár borra. Azt általában a többiek is tudták, hogy mit tudom én, én este nyolc óra felé megtalálható vagyok itt.” A kérdésre, hogy még ma is kijön-e minden nap, így válaszolt: „Komoly rendszerességgel. Körül kell nézni, bármi történhet. Én a folyó ügyeimet, a

⁴⁹⁸ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴⁹⁹ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁵⁰⁰ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

*szomjúságomat, ugye itt ütöttem el, hogyha úgy alakul.*⁵⁰¹ Rajta kívül még egy-két pincetulajdonos van, aki naponta kijár. Két szomszédos töki gazda a délelőtti szőlőmunkák elvégzése után ül össze minden alkalommal, majd egy kis pihenő és borozgatás után indulnak haza ebédelni. Akik tartják ezt az évtizedes munkarendet, nem is kívánnak vele szakítani. Ez a töki gazda találkozásunkkor is azt mondta, hogy akkor jöjjenek vissza gyűjteni, amikor már pihenőidő van. A másik település, ahol a napi kijárás megfigyelhető, Páty. Itt sokan vannak még, akik naponta akár több alkalommal is kimennek hosszabb-rövidebb időre. Gyűjtéseim során is megtapasztalhattam, hogy ha valahol nyitott prэшázat lát az ember, akkor mindenképp megáll legalább annyi időre, hogy beköszönjön.

Összességében elmondható, hogy bár vannak még néhányan, akik rendszeresen kijárnak, a legtöbben már elmúlt dologként beszélnek a napi pincébe járásról. A szakítás az egykori szokással Tökön az 1950-es, 60-as években indult meg, drasztikus fordulat viszont csak az elmúlt egy-két évtizedben következett be. Sok helyen nem volt fiatal, aki továbbvige a pincét, azok pedig, akik ma is foglalkoznak borkészítéssel, sokszor nem tehetik meg, hogy naponta kimenjenek. *„Látom azt, hogy hazaesik este hétkor-nyolckor. Már biztos, hogy nincs kedve kijönni. Hát, hiszen hiába van pince, ő kijöhetne, de már fáradt ahhoz, hogy ő most kijöjjön. Esetleg ott van egy-két gyerek, mint nálunk. Ez csak egy példa. Hát ott vannak a kicsik, örül, hogy ha hazaér, hogy lássa azt a kicsit. [...] Hiszen akkor velük tölti azt az időt. Most nem, hogy kijön. De hát azért még van, hogy egy névnap, egy kártyaparti a barátokkal belefér. Vagy mit tudom én, sütnék valamit [...], és akkor kijönnek többen, leülnek, kártyáznak, esznek. Hát, még mi is sokáig mennyit csináltuk.”*⁵⁰² A szokás lassú elhalásának okait keresve viszont nem szabad megfeledkezni arról, hogy régen a bor hazavitele az idősebbek feladata volt, elsősorban azoké, akik már nem jártak rendszeresen a földekre dolgozni. Az egyéni, naponta történő kijárás szokása a legtovább Tökön és Pátyon élt, s e két településen valamennyire még napjainkban is megfigyelhető. A pincekultúrában a második világháborút követően jelentős hanyatlást szenvedő községekben viszont már akkor bekövetkezett a szokás szinte teljes eltűnése.

Ezek az egyéni kijárások az ország egész területén általánosak voltak. A korábbi évszázadokra vonatkozóan nem igen rendelkezünk adatokkal, de minden bizonnyal a pincék megépülésétől fogva bevett szokás volt, hogy az ott tartózkodók összejöttek egy-két pohár borra. Szintén országos jelenségnek tekinthető, hogy nemcsak az ismerőst invitálták be, hanem az arra járó idegennek is járt egy pohár bor. Oláh János 1834-ben erről így számolt be Balaton melléki tudósításában: *„A' mi illeti a' Balaton melléki lakosokat: talám az egész világon sinsenek olly jószívű, adakozásra hajlandó, és barátságos emberek, mint ezek. Itt a' szőlőhegyen ha valaki keresztül megyen, és az ő szállások szernét lyuka pintzét (kinyílt ajtajút) lát, és hívatlan is bé nem tér, azért dorgálást, pirongatást, és szemrehányást nyer.”*⁵⁰³ Az idegenek behívása kutatóterületemen is általános volt, erre utal Karikó János Tökről szóló verse is (6. melléklet).⁵⁰⁴

*A perbáli úton vannak szép pinczéi,
Barátságban borát egyik sem kivméli.
Legédesebb bort ad hegyei közt Völgyút,
Ennek a termése igazán hogy fölgyújt.*

*Már egy párszor én is jól mulattam ottan,
A sok édességtől majd oda ragadtam.*

⁵⁰¹ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁵⁰² Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁵⁰³ OLÁH 1834: 94.

⁵⁰⁴ KARIKÓ 1885.

Ez a szokás a településen mind a mai napig megfigyelhető. „*Na persze ez az íratlan szabály, hogy ha bárki erre jön, megáll a pince előtt, akkor az egyértelmű, hogy meghívom. Komám, gyere be egy pohár borra! Mivel ezt így pénzben nem lehet mérni, magát a szó szoros értelmében. Tehát azt, hogy na, ez most anyagi forrás. Hanem igenis ez van. Tehát úgy is tekintünk a borra, akár mint egy gyümölcsre. Tehát, most ha neked van egy almád, van egy doboz almád, akkor nyilván megkínárod a barátodat vagy ismerősödet. Na, komám, vegyél egyet! Itt ugyanúgy ez természetes. Na, komám, igyál egy pohár bort! De ezzel általában a pince népe nem él vissza.*”⁵⁰⁵

A borért történő kijárára a legpontosabb adatokat Tökön kaptam, ami abból adódik, hogy adatközlőim még emlékeznek arra, hogy szüleik, nagyszüleik hogyan gyakorolták ezt a szokást. Pátyon ilyen részletes visszaemlékezéseket nem sikerült gyűjteni, de itt pont az elmúlt években figyelhető meg egy fellendülés, a középgenerációhoz tartozó gazdák közül egyre többen járnak ki. A többi településen a pincekultúrában évtizedekkel korábban bekövetkező hanyatlás miatt már csak halványabb emlékei élnek a szokásnak. Az elmúlt évtizedekben bekövetkező változások, a települések közti eltérő utak viszont még jól rekonstruálhatók. Szintén tetten érhetők a változások abban, hogy egyrészt fokozatosan csökken a naponta vagy hetente több alkalommal kijárók száma, akik viszont ezt gyakorolják, számukra ez ugyanolyan természetes, mint őseik életében volt. Ugyanazok az íratlan szabályok vannak érvényben, akár ismerős, akár idegen tér be a pincébe.

Nehezen helyezhető be a rendszerbe a pincék titkos szerelmi életben betöltött szerepe, de talán az egyéni kijárási kapcsán érdemes róla említést tenni. Egyedül Pátyon kaptam ezzel kapcsolatban utalásokat. Itt a présházából, ritkábban a pincéből nyíló kis helyiséget *menyecskeszorongatónak* nevezik. Funkciójáról részletesen nem tudnak beszámolni, de feltételezik, hogy amellet, hogy a pihenést szolgálhatta, titkos légyottoknak is helyet biztosított. Erre utal elnevezése is, amit más településeken nem ismernek. Szintén érdekes, hogy míg a máshol a présházából leválasztott kiszobákban a baráti társaságok jöttek össze, addig ezek ilyen jellegű szerepet nem töltek be.⁵⁰⁶

3. Szervezett találkozások: pinceszerezések, pincemulatságok, alkalomhoz kötődő találkozások

A pincékhez, présházákhoz kötődő mulatságok, pinceszerezések a népi élet társas összejöveteli közé tartoznak. A témával összefoglaló jelleggel először foglalkozó Szendrey Ákos ezeket az alkalmakat három nagyobb csoportba sorolta. Megállapítása szerint a vásár- és ünnepnapok rövid délutánjai és estéi csak könnyű szórakozásra adtak lehetőséget, elsősorban ismerkedési összejövetelekre szolgáltak. Ezzel szemben a családi élet örömvagy emlékalkalmi már valamivel több szabadságot engedélyeztek, a gazdasági élet kezdő és végző ünnepei pedig már mindenkire nézve kötelezőek voltak.⁵⁰⁷ Az év során

⁵⁰⁵ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁵⁰⁶ A présházák és pincék ilyen irányú funkciója feltehetően több területen is ismert volt, de az egyes munkákban maximum utalásokat találhatunk ezzel kapcsolatban. Részletesen Bárh János dolgozta fel a „szokást” Hajóssal kapcsolatban. (BÁRTH 1992.)

⁵⁰⁷ A szüret lezárultával kapcsolatos közösségi ünnepi esemény országszerte jellemző volt. A vizsgált területen a második világháborúig általános volt a szüreti felvonulás és multság, azt követően viszont csak a pátyiról és a tökiről rendelkezem adatokkal. Utóbbit körülbelül száz éve folyamatosan megrendezik. Egyedül a háború utolsó egy-két évében maradt el. Pátyon az 1960-as években szűnt meg. Az elmúlt években több településen megpróbálják feléleszteni a szokást, több-kevesebb sikerrel. Mivel nem kötődik szorosan a pincékhez és a présházákhoz, disszertációmban ezzel nem foglalkozom.

ebbe a hármaskeretbe illeszkedtek be a nép társas összejövetelei.⁵⁰⁸ Ezek közül a legrendszeresebben a vásár- és ünnepnapok délutánjainak, estéinek szórakozási alkalmait rendezték meg, azaz az egész heti kemény munkát megszakító társas összejöveteleket, amelyek közé a pinceszerezések is tartoztak.⁵⁰⁹

A pincékhez kötődő szervezett, kisebb vagy nagyobb társaságot érintő összejöveteleknek több típusa is ismert, elsősorban az összejövetelek jellegétől, az azon résztvevők személyétől függően. Mielőtt azonban a vizsgált területemre vonatkozó konkrét adatok ismertetésére rátérnék, röviden tisztázni kell a pinceszerezés fogalmát, a néprajzi irodalomban ugyanis nem egyértelmű a használata.

A pinceszerezés fogalma eddigi ismereteim szerint legkorábban a *Tudományos Gyűjtemény*ben tűnik fel 1834-ben. Oláh János Balaton melléki tudósításában így ír: „*Divatozik itt egy különös szokás; de leginkább Köveskál táján, mellyet pintze szerzésnek neveznek. Abból áll ez: hogy a' Komámaszszonyék öszvesúgnak, ki kolbászt, ki rétest, ki sódort, ki fánkot, ki sült baromfiat vitetvén ki a' szőlőhez, elkezdik a' lakozást a' szélső pintzénél, onnan tovább mennek, mindenütt mulatván vígan, de tisztességesen egy keveset, míg nem öszvejárták a' barátságos hajlékokat. Illyenkor a' férjfiak is néha rajtok ütnek a' mulatókon véletlen, a' mikor még nagyobb szokott osztán lenni a' vígasság.*”⁵¹⁰ Oláh János a pinceszerezés fogalma alatt az asszonyok pincebeli összejövetelét érti, amit nem köt konkrét naphoz. Ezzel szemben Gönczi Ferenc a zalai szőlőhegyi mulatságok bemutatása során már a pincéről pincére járásra használja a fogalmat, ami a férfiak szórakozását takarja, fehérszék csak néha keveredik közük. Gönczi leírásából az is kiolvasható, hogy itt nem feltétlenül egy szervezett találkozóról van szó, hanem véletlenszerű összeverődésről, ami után sorra járnak a pincéket a bor megkóstolása céljából.⁵¹¹ A következő adat 1938-ból való, a népi élet társas összejövetelei kapcsán Szendrey Ákos írt röviden a pinceszerezésről. Ő a fogalmat már jóval szélesebb körben használja. Ide sorolja, amikor a gazda egyedül kimegy a pincéjébe, s az arra járó ismerőst szívesen látja egy pohárra. Előfordulhat viszont az is, hogy mindenki végzi a maga dolgát, majd megbeszél helyen és időben találkoznak. A pinceszerezések harmadik típusát az asszonyi összejövetelek jelentik, amikor férfi nem teheti be lábát a pincébe.⁵¹² Fél Edit Koccsal kapcsolatban említi a szokást pincézés néven, amit a férfiak csaknem mindennapi időtöltésének tart,⁵¹³ azaz itt sem alkalomhoz kötött eseményről van szó. Hasonlóan tág értelemben használja a fogalmat Kecskés Péter a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban, alkalmoszerű vagy szervezett pincelátogatást értve alatta. A társadalmi összejövetel leggyakoribb idejének a borok kiforrásától március 19-ig terjedő időszakot tartja, azt az időt, amikor a szőlőhegyi és egyéb munkák szünetelnek. A pinceszerezés fogalma alá sorolja az asszonyfarsangot is.⁵¹⁴ Egészen más értelemben használja a kifejezést Kemény Attila Tökkel kapcsolatban, ő a pincében történő társas borozás, mulatozás szervezett, ünnepi formáját érti alatta. Ezek nem esetlegesek, mint a vasárnap délutáni találkozók, továbbá praktikus céljuk sincs, mint

⁵⁰⁸ SZENDREY 1938: 124.

⁵⁰⁹ A préházak és pincék, mint helyszínek kiemelkedő szerepét mutatja, hogy a családi élet ünnepeiben is jelentős szerepük volt. Névnepozásnak, keresztelők utáni ünneplésnek, de a temetést követő, a halott emlékére történő koccintásnak is a helyszínei lehettek. A társadalom egészét érintő, bizonyos szempontból a gazdasági élethez kötődő, a szőlőhegyi védőszenttel kapcsolatos kultuszok megünneplése során is kiemelt szerephez juthattak ezek az épületek.

⁵¹⁰ OLÁH 1834: 94–95.

⁵¹¹ GÖNCZI 1910: 165.

⁵¹² SZENDREY 1938: 128–129.

⁵¹³ FÉL 1941: 111.

⁵¹⁴ KECSKÉS 1981a: 243. A szakirodalomban egyéb elnevezéseivel is találkozhatunk: *tanyázás* (Dunántúl); *rējázás* (Alföld); *pincejárás, bandázás* (Észak-Magyarország) (KECSKÉS 1981a: 243.)

a kóstolóknak, ezért a pincebeli multságok egy külön kategóriájának tekinti.⁵¹⁵

Ez a néhány példa is jól mutatja, hogy a szerzők nem teljesen ugyanazt értették a fogalom alatt. Általában az alkalomhoz nem kötődő pincebeli találkozásokat sorolták ide, több esetben viszont bővítik a fogalom jelentését, s az asszonyok – elsősorban farsangi – összejövetelét is beleveszik. Az egyik legszűkebb meghatározást Kemény Attila adta, aki kizárólag az alkalomhoz kötődő találkozókkal kapcsolatban használja a pinceszerezés fogalmát. Mivel bevett, általánosan elfogadott definíció nincs, így elengedhetetlen, hogy az egyes kutatások során vizsgáljuk meg a társasági, közösségi eseményeket, s ez alapján alkossuk meg saját területünkre vonatkozóan a pinceszerezés fogalmát. Ezt elsősorban az alapján határozhatjuk meg, hogy a helyiek számára mit jelentenek az események, mit értenek ők pinceszerezés alatt, különbséget tesznek-e jelentőségében a rendszeres hétvégi összejövetelnek, valamint az alkalomhoz kötődő találkozások között. Vizsgált területemen a pincebeli élet egykori formájára, jelentőségére elsősorban Tökön emlékeznek. Az egykor németek lakta településeken ez a szokás már évtizedekkel ezelőtt megszűnt, a ma élők már nem láthatták az élénk pincekultúrát. Ezen okok miatt a pinceszerezés fogalmára vonatkozóan sem sikerült részletes adatokat kapnom, és például a magyarlakta Pátyon nem is ismerik. Mindezek miatt dolgozatomban nem használom az elnevezést.

3.1. Alkalomhoz nem kötődő rendszeres találkozások

Az előző fejezetben részletesebben foglalkoztam a pincékbe történő egyéni kijárással, valamint az ebből kialakuló közös borozgatásokkal. A közös összejövetelnek viszont nemcsak spontán, véletlenszerű módon alakulhattak ki. Míg ezek elsősorban a hétköznapokra voltak jellemzőek, addig a hétvégék – általában a vasárnapok – a szervezett, alkalomhoz nem kötött találkozások alkalmi voltak. Ilyenkor a falubeli baráti társaságok együtt mentek ki, előre megbeszélt időben és helyen találkoztak. Ezek az összejövetelnek lehetőséget adtak a beszélgetésekre, a falubeli dolgok megvitatására. A szokás a vizsgált területen általánosan elterjedt volt, de idővel veszített jelentőségéből. Ez mind a találkozási alkalmak sűrűségében, mind a társaságok átalakulásában megfigyelhető volt. A múlt század első felére, de még az 1950-es, 60-as évekre vonatkozóan is kevés adattal rendelkezem, az eseményekről pontos leírásokat már nem nagyon tudnak adni. Ezért is kiemelkedően fontosak a fennmaradt fényképek, amelyek egyértelműen utalnak az összejövetelnek jelentőségére.

Minden általam kutatott településen kaptam arra vonatkozó adatokat, hogy hétvégeként rendszeresen összejöttek a baráti társaságok, minden héten más pincéjében. *„Hát felváltva. Hol ennek a pincéjében, hol a másikkban. Hát úgy mentek, hogy cukkolták egymást, hogy akkor holnap megyünk hozzád, a te boraidat megkóstoljuk.”*⁵¹⁶ Ilyenkor kártyáztak, boroztak, de volt, hogy főztek is. Ezek az összejövetelnek nem alkalomhoz kötődtek, nem kellett különösebb ünnep hozzá, de megegyezés alapján működött az egyes társaságok közt. Emiatt bizonyos szempontból a spontán találkozások és az alkalomhoz kötött összejövetelnek közti átmeneti típust jelentették. A spontán találkozásokhoz hasonlóan nem kellett hozzá semmilyen különösebb indok, a résztvevőket, valamint az előre megbeszélt időpontot és helyet tekintve viszont az alkalomhoz kötött találkozásokhoz álltak közelebb. Ezeknek az összejövetelnek a legtöbbször a préházakban leválasztott kisszobák biztosítottak helyszínt.

Érdekes vizsgálni, hogy mi alapján szerveződtek a társaságok. Régen többnyire komák,

⁵¹⁵ KEMÉNY 2007: 25.

⁵¹⁶ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

barátok tartoztak egy bandába, és akár 10-12-en is lehettek. Később, amikor elkezdtek megfogyatkozni a pincékbe járók, megindult a csoportok átszerveződése. Az egyre kisebb bandák egyesültek, így már kevesebb társaság járt össze. Előtérbe kerültek a pinceszomszédok, és új gazdák is bekerülhettek. Rendszeresen megfigyelhető társaságok elsősorban Tökön vannak, de inkább már fiatal bandákat lehet említeni – igaz ők sem hetente járnak ki –, az idősek között ez a rendszeres találkozási alkalom nagyrészt visszaszorult.

A vasárnapi kijárásokkal kapcsolatban érdekes szokás alakult ki Tökön. Itt az 1950-es, 60-as években az egykori *járványkórház* mellett kuglipályát alakítottak ki, ahol a vasárnap összegyűlt társaságok rendszeresen üzték ezt a szórakozási formát.⁵¹⁷ Mindezt az tette lehetővé, hogy itt a pincék csoportosan helyezkedtek el, így az egyes pincetársaságok közös időtöltésére is lehetőség nyílt. Az épületek topográfiai elhelyezkedésének a pincebeli baráti összejöveteleknél más szempontból is jelentős szerepe volt. A vizsgált településeken általános volt a második világháborúig a hétvégéi pincejárás, ez alól kivételt egyedül Budajenő jelentett. Abból adódóan, hogy sokaknak a telken volt a présházuk és a pincéjük, rendszeresen nem gyakorolták ezt a szokást. „*Ott elmaradt ez a dolog, itt volt nagyobb kultúrája* [Tökön – M. A. A.] *ennek a pincejárásnak.*”⁵¹⁸

Korábbi gyűjtések bizonyítják a budaörsi gazdák állandó kijárását is. „*Különbén is az volt a szokás, hogy a férfiak minden vásár- és ünnepnap délelőtt kimennek a borospincébe, hogy utánanézzenek, nem szivárogo-e a hordó. Mivel a borospince általában két kilométernél is nagyobb távolságra volt a lakóháztól, a családnak bizony gyakran kellett várnia az ebédrel.*”⁵¹⁹ Itt ezeket az eseményeket *Kellerpartie*-nek nevezték. Ha nem ünnepnap volt, akkor többnyire késő ősztől tartották ezeket, amikor már nem volt tennivaló a földeken. Ilyenkor kóstolták meg az újbort is, melynek során kölcsönösen járták egymás pincéjét. Pincézéskor a kisszobában jöttek össze, de ha a társaság túl nagy volt, akkor a lakomát a présházba tették át, ahol ilyenkor felfordítottak egy kádat. Általában gulyást főztek erre az alkalomra, s mivel víz nem volt a pincében, így a főzéshez bort használtak.⁵²⁰ Hogy ne kelljen túl gyakran lemenni a pincébe, egy-egy *Viertel*t, egy *negyedest*, vagyis egy húszliteres faedényt töltöttek meg borral, amit az asztal közepére helyeztek, s ebből mindenki annyiszor tölthette meg a poharát, ahányszor akarta.⁵²¹

A vasárnap délutáni összejövetelekre még Pátyon kaptam pontosabb adatokat. Itt azonban úgy emlékeznek, hogy ilyenkor elsősorban a kulcsot már megkapott legény járt ki. „*A fiataloknak hagyták inkább a vasárnap délutánt.*”⁵²² Ezek az összejöveteleken a legények mellett lányok is részt vettek (134. kép).

A rendszeresen, minden hétvégén történő kijárás mára minden településen megszűnt, a társaságok jelentős része szétesett, a tagok elhunytak. Ott, ahol van még egy-két idősebb gazda, ők néha találkoznak a pincében, de rendszeresen már nem. Az idősek kihalása

⁵¹⁷ „*Minden vasárnap délután szertartás volt, hogy kijöttek a pincésoriak. Nagy élet volt, jó volt ez.*” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.)

⁵¹⁸ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10. A telken történő elhelyezkedés nem mindig volt akadálya a közös összejöveteleknek. Pusztavámon a telken lévő pincék a legényeknek és a fiatal férfiaknak a legfontosabb találkozási pontjai voltak, a forró nyári napokon a földeken végzett munka után pedig a parasztok gyakran lementek a pincébe. Teleszívtak egy hébert, nekidőltek egy hordónak és csak akkor mentek fel, ha megitták az egy liter borukat. (HAMBUCH 1981: 77.) Torbágyról, ahol kizárólag a telken voltak a pincék és a présházak, szintén ismerünk olyan felvételt, amely a férfiak itteni összejövetelére utal. (RACK 2004: 174.) Ezzel kapcsolatban viszont pontosabb adataim nincsenek.

⁵¹⁹ RITTER 1996: 89.

⁵²⁰ A gulyást többnyire a férfiak készítették el, ezért pincegulyásnak (*Kellergulasch*) nevezték. Vízben vagy borban főtt marhahúsból készítették, amit krumplival fogyasztottak. (Nachlass Bonomi – Sammlungen, 4/1/549–4/1/612 doboz, 4/1/569–4/1/578 dosszié; BONOMI 1976: 317.)

⁵²¹ RITTER 1996: 152.

⁵²² Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 30.

mellett a másik problémát az jelenti, hogy ha a fiatalok tovább is viszik a pincét, nincs idejük kijárni. A XX. század közepéig a pincesorokon végigmenve az ember nyitott pinceajtók sorával találkozott, de ma ez egyre ritkább. Kevesen ragaszkodnak a régi módon a szórakozás e formájához, inkább otthon maradnak. „Elvan jól a lakásban, holott azért van ennek egy varázsa, akárhogy is nézzük. Mert más. Más a közeg. Nem a rádiót hallgatjuk, nem a tévét nézzük, itt vagyunk, ahányan vagyunk, vagy akiket mi meghívunk. [...]. Ennek az az előnye, hogy azzal jövök ki, akivel én akarok. A kocsmába, ha bemegy valaki, akkor ugye az van, hogy bemegyek a kocsmába, s aki ott van, azzal találkozom. Biztos, hogy az is egy jó dolog, csak itt azért ez más. Tehát itt meghívok egy barátot, meghívok egy rokont vagy egy ismerőst, vagy mit tudom én. Tehát azzal vagyok itt, akivel szeretnék beszélgetni.”⁵²³ A heti rendszerességgel történő kijárás tehát megszűnt, inkább az alkalmakhoz kötődő összejöveteleknek van már csak jelentősége. Ezek korábban is megvoltak, a szórakozás alkalmi viszont változtak az évtizedek során.

134. kép: Legények és lányok pincebeli összejövetele Pátyon az 1940-es években (Páty Faluközösségért Alapítvány)

3.2. Alkalmhoz kötött összejövetelek

A préházak és pincék mellett, hogy a munkavégzés helyei voltak, az év jelentős részében a napi kijárásból kialakuló spontán borozgatásoknak, valamint a szervezett, de alkalomhoz nem kötődő vasárnap délutáni összejöveteleknek voltak a helyszínei. Mindezekon kívül viszont más alkalmából is találkoztak itt a baráti társaságok. Az ország különböző vidékeiről származó adatokból egy rendkívül változatos képet kaphatunk, a pincék és préházak a legkülönbözőbb eseményekhez kötődhettek. Különböző szokások helyszínei lehettek, de a közügyek megbeszélésében is jelentős szerepet tölthettek be. Helyet adhattak az asszonyok éves mulatozásának,⁵²⁴ de mindezek mellett egészen különös funkcióval is

⁵²³ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁵²⁴ Az ország több területén is szokásban volt, hogy Húshagyókedden vagy Hamvazószerdán az asszonyok kisebb társaságokban kimentek a pincékbe mulatni. Ilyenkor férfifelügyelet nélkül, kedvükre szórakozhattak. Vizsgált területemen erre a szokásra nincs adatom, így ezzel disszertációmban nem foglalkozom. A szokás történeti gyökereiről lásd: DÖMÖTÖR T. 1958. Egyetlen település asszonyfarsangját bemutató munkára példaként lásd: JÁVOR 1969.

rendelkezhetnek. A boszorkánypercek anyagában például több utalás is van arra vonatkozóan, hogy a gyűléseik helyszínei a pincék voltak. Számos adat utal a boszorkányok pincékben folytatott fiktív működésére.⁵²⁵ Buda-vidékkel kapcsolatban is változatos formái mutathatók be az alkalomhoz kötött szokásoknak, társasági összejöveteleknek, annak ellenére is, hogy a múlt század közepén ezek közül sok elhalt.

A szervezett találkozások másik formája tehát, szemben a rendszeres vasárnapi összejövetelekkel, konkrét alkalomhoz kötődött. Ilyenkor a társaság többnyire megegyezett a hétvégén együtt pinceszerezővel, bizonyos alkalmakkor viszont a családdal bővült. Az alkalomhoz kötött összejövetelek között a legáltalánosabb a névnapozás volt, amelyek baráti társasággal történő megünneplésének ma is gyakran a prэшázak adnak helyet. Ezek mellett viszont megvoltak az egyes településekre jellemző összejöveteli alkalmak, amelyeket ma már hiánytalanul nem lehet összegyűjteni, hisz ezek többsége a második világháborút követően megszűnt.

Tökön a három legjelentősebb esemény a szilveszterezés, a disznóvágás és a temetés volt. Ezek közül ma már egyiket sem gyakorolják, egy-két évtizede maradtak abba. Korábban általános volt, hogy a Szilvesztert a családok a pincéknél töltötték.⁵²⁶ Ilyenkor a nők is kimentek, a faluban csak az idősek és a kisgyerekek maradtak. *„Azelőtt, kérlek szépen, szilveszterkor odahaza senki nem volt, a pincéknél volt az egész falu. Ott tartották az Óévbúcsúztatót. Mára már, kérlek szépen, senki nem jön ki. Már mi se megyünk ki este. Társaságok, barátok, komák összejöttek nyolcan-tizen, akkor mulattak. A nők is persze. Asszonyok. A gyerekek vigyáztak a házra, meg a kutyák. Meg a nagymamák. A nagyik vigyáztak.”*⁵²⁷ Szintén ide kötődő szokás volt, hogy a temetést követően a toron részt nem vevő férfi ismerősök, barátok kimentek a pincékhez, s valamelyikük pincéjében megittak egy pohár bort az elhunyt emlékére. *„Én arra emlékszem, s nekem ez tetszett is egy picit, hogy amikor például meghalt valaki a faluban, akkor általában minden házból elment egy ember. De hogy ha rokon volt, akkor hozták a pincekulcsot is, és akkor annak a halottnak – a temetés után – [...] a tiszteletére [...] egy pár pohár biztos, hogy elfogyott. [...] De az biztos, hogy temetések után el szokták hozni a pincekulcsot a férfiemberek otthonról, s akkor hát gondolom találkoztak egymással. Tehát a legközelebbi rokonság az nem, azok otthon tartották a halotti tort. De akik már nem voltak hivatalosak a halotti torra, de mégis a temetésen találkoztak, akkor azok kijöttek még a halott emlékére, és ittak egy pár pohárral. Ez nekem nagyon is tetszett, hogy ez egy milyen szép gesztus, ha a faluban elment egy ember, nem a legközelebbi rokon, de mégis ismerős vagy barát, vagy bárki, nem vagyunk hivatalosak a torra, mert annyira nem közeli, de akkor annak az egészségére, a halottnak az egészségére azért még kijöttek a pincébe s ittak egy pár pohár bort. [...] Ez így volt, hogy a temetésre a férfiak pincekulccsal mentek.”*⁵²⁸ A harmadik, alkalomhoz kötődő jeles esemény a disznóvágás volt. A munkák befejezése után a résztvevő férfiak kimentek a gazda pincéjébe, hogy bort hozzanak a disznótoros vacsorához. Nem egyszer előfordult viszont, hogy elmaradtak, s csak igen későn kezdődhetett meg a vacsora. *„Amikor a férfiak elvégezték a tennivalóikat – megöltötték a kolbászt, a hurkát, a gömböcöt is –, elindultak a hegyre, mondván, hogy bort kell hozniuk a vacsorához, és ki kell szellőztetniük magukból a zsírszagot. Kimentek, kortyolgattak, elővették a zsupát vagy dalolni kezdtek. Olykor még éjjel két órakor is kint voltak. Közben az asszonyok már rég megfőzték a vacsorát, felhajtották a dunyhát, és aláfektették a gyerekeket. Késő éjszaka*

⁵²⁵ ÉGETŐ 2001.

⁵²⁶ A Veszprém megyei Ósiben a gazdák a pincékben várták meg az Újévet, majd utána visszamentek a falu kocsmájába folytatni a mulatozást. (VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 193.)

⁵²⁷ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.

⁵²⁸ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

*kezdődött el a disznótoros vacsora, mert akkor jöttem meg a férfiak.*⁵²⁹

2012–2013-ban végzett gyűjtéseim során erről a három szokásról sikerült adatokhoz jutnom. Kemény Attila szintén ezeket emeli ki, igaz, ő a disznóvágást a munkaalkalmakhoz kapcsolódó társas élet szokásaihoz sorolja. A pinceszerek között viszont a szilveszterezés, a temetést követő megemlékezés, valamint az egykor minden településen általános névnapi köszöntések mellett további alkalmakra is kitér. Ezekkel viszont csak néhány sorban foglalkozik, így valószínűleg már az ő gyűjtéseinek idején is csak halvány emlékük élt. A legények életében jeles alkalom volt bevonulásuk. Évtizedekkel ezelőtt baráti körben, a pincében tartották meg a regrutabúcsúztatót. Mivel a behívók nem egy nap érkeztek, ezért előfordult, hogy egy-két hétig majd' minden napra jutott egy búcsúztató.⁵³⁰ Újabban pedig a legénybúcsúk rendezésének válnak fontos helyszíneivé a pincék.

Gyűjtéseim során nem kaptam rá adatot, de Kemény Attila jeles ünnepi összejövételként említi a borkóstolókat. Ezeket az egyes baráti körök tartják, és az új borok kóstolása mellett ezekhez az alkalmakhoz régen hozzátartozott a durrantott kolbász is. Régebben akár több napot is rászántak az eseményre, amit az tett lehetővé, hogy ekkorra a betakarítási munkákkal már végeztek. Később a kóstolók valamelyik késő őszi hétvégére kerültek, melynek során csoportosan járók végig a pincéket. Az időpont mellett a másik jelentős változás a résztvevők összetételében következett be. Régen ezeken csak férfiak vehettek részt, újabban viszont már asszonyok is csatlakoznak hozzájuk.⁵³¹ Kemény Attila egyik középkorú adatközlője így számolt be az eseményről: *„Kóstolgatjuk a borokat, figyeljük, hogyan alakulnak. Mindig úgy van, hogy az egyikünk pincéjéből átmegyünk a másikunk pincéjébe. Tehát megkóstoljuk egymás borait, és őszintén elmondjuk a véleményünket. Nemcsak azt mondjuk meg, hogy mi a jó bennük, hanem azt is, hogy szerintünk mi a hibájuk, s így felhívjuk az illető gazda figyelmét arra, hogy valamit rosszul csinált. Ilyenkor tanácsot is adunk arra, hogyan lehet javítani a borhibán. Nem sértődik meg egyikünk sem, ha a többiek megbírálják, inkább örül, hogy segítséget kap.*⁵³²

A Kemény Attila által alkotott rendszer egyik csoportjával, a munkaalkalmakhoz kapcsolódó társas étellel nem foglalkoztam, mert azok általában nem magukhoz az épületekhez kötődtek. Kivételként említhető a szüret, amikor Pátyon ebédidőben lejöttek a pincébe, majd utána újra felmentek szüretelni.⁵³³ Erre Tökön is kaptam adatokat, de ott csak abban az esetben költötték el az ebédet a présházban, ha az a szőlők végében volt. Pátyról ezen kívül ismerjük még a murci kóstolásának szokását. Erre a gazda meghívta a barátait, s ilyenkor diót ettek rozskenyérral, mivel erre nagyon csúszott a forrásban lévő must.⁵³⁴

Nagy jelentőséggel bírhattak régen a pincék a legények felnőtté válásában is. Buda-vidékről is több adat van arra, hogy jelentős fordulópont volt a legények életében, ha apjuktól *megkapták a kulcsot*. Emellett a pincéknek és présházaknak a legényavatásban is szerepük volt. Bonomi Jenő Budajenővel és Etyekkel kapcsolatban említi ezt a

⁵²⁹ KEMÉNY 2007: 21. 2013-ban végzett gyűjtéseim során is élt még az emlékezetben a disznóvágás utáni közös borozás szokása. *„Amikor disznót vágtak, hát abban az időben ott hagyták az egészet, az asszonyok dolgoztak, a férfiak meg kimentek a pincébe, aztán elbeszélgettek.*” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.) *„Mikor az asszonyok otthon maradtak mindent megfőzni, ugye már kész volt a töltés, minden, akkor a férfiember ide kijöttek, és akkor több időt is eltöltöttek, mert addig ők itt elborozgattak, amíg az asszonyok otthon elkészítették a disznótoros vacsorát. És akkor jöttem haza. [...] Ez egy ilyen szertartás volt.*” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.)

⁵³⁰ KEMÉNY 2007: 26–27.

⁵³¹ KEMÉNY 2007: 23–24.

⁵³² KEMÉNY 2007: 23.

⁵³³ HOFER 1952b: 1.

⁵³⁴ SZABÓ 1986: 140.

helyszínt,⁵³⁵ de részletesen csak az utóbbi településsel kapcsolatban ismerjük. Itt a legényavatás szigorú szabályok szerint történt. Amikor egy fiú betöltötte a 15. életévét, a szülői házhoz ellátogatott a két legutolsóként legénnyé avatott fiú és kérték az avatáshoz a *negyed* bort, ami 12,5 litert jelentett. Az avatáshoz meghívták a prэшázba, pincébe az adott legénykerülethez tartozó öreglegényeket is. Az esemény vasárnap délután, a litánia után volt. Először az avatott édesapja vagy nagyapja mondott egy beszédet, majd a fiúnak ki kellett innia egymás után öt pohár bort. Ezzel legénnyé lett avatva.⁵³⁶ Az etyeki próbákra gyűjtéseim során egy adatot sikerült kapnom. Az egyik feladat az volt, hogy egy tele fertályt egy kézzel kellett felhozni a pincéből. Bonomi Jenő a többi településnél a vendéglőt nevezi meg a legényavatás helyszínéül, de a próbák kapcsán több esetben is említi, hogy azok már az 1880-as évek közepétől fokozatosan eltűntek.⁵³⁷

Egyes településeken a farsang egyik szokása kötődött a pincékhez. A Budaörsről származó adat azért is nagyon értékes, mert mutatja, hogy a pincék a társadalmi életben már a korábbi századokban is jelentős szerepet töltek be, de egyben bizonyítéka annak is, hogy ezekben a szokásokban már az 1940-es, 50-es évek előtt is történtek változások. Bonomi Jenő 1933-ban megjelenő szakdolgozatában a férfiak farsangbúcsúztató szokásáról számol be, amely hatvan-hetven éve volt szokásban. Leírásából megtudjuk, hogy Budaörsön a farsang utolsó három napját a férfiak kint töltötték a prэшázak kisszobáiban (*Trinkstube*). Az utolsó napon, Farsangkedden éjfél előtt, mikor eljött a farsangtemetés ideje, „*a jóbarátok borosüveggel a hónuk alatt, abba a pincébe igyekeztek, ahol farsang utóján együtt voltak*”. Az ajtón belül – feltételezhetően a prэшáz ajtaján belül – árkot ástak, amibe sorba egymás mellé elhelyezték a magukkal hozott üvegeket egy rövidebb versike kíséretében. Ezt a gödröt azután deszkával lefedték, s majd csak Nagyszombaton nyitották ki, amikor közösen, némi harapnivaló mellett elfogyasztották az italokat.⁵³⁸ A szokásra további adatokat nem sikerült találni, így csak néhány következtetést lehet levonni. A farsangtemetésnek a gyűjtéseket évtizedekkel megelőző elhalását bizonyítja, hogy Bonomi Jenőnek a verset már csak egy 92 éves adatközlőtől sikerült felgyűjtenie. Emellett minden bizonnyal az év más időszakában is együtt kijáró baráti társaságok szokása lehetett, tehát feltehetőleg több pincében is egyszerre temették a farsangot. A farsangtemetés pincéhez kötődő szokása még Budakeszin volt megfigyelhető, itt azonban nem a baráti társaságok közös eseménye volt. Erről az 1922-ben született Martin Lőrinc feljegyzéseiből tudni, aki egyik idősebb rokona, Martin József emlékeit írta le: „*Hamvazó szerdán a pincékben, legtöbb helyen a végében, ahol a zöldség volt elvermelve fehér homokban. A homokot lesimították, keresztet rajzoltak bele és ennek a közepébe fakeresztet vagy ágból rögtönzött keresztet szúrtak. Itt először imádkoztak, majd ruszli-kvárgli-heringschmaus volt az étel bőven öntözve borral. Volt, akinek rendes kisméretű fakeresztje volt erre a célra. Lehetett látni az utcán egy-egy öreg parasztot keresszel a hóna alatt, battyuval a kezében, amint ballagott a pincéje felé.*”⁵³⁹ A farsangi időszaknak a zsámbéki pincék életében is jelentősége volt, az utolsó három nap nagy részét itt töltötték kártyázgatással a férfiak.⁵⁴⁰

⁵³⁵ BONOMI 1937: 5.

⁵³⁶ DIE BURSCHENSCHAFT 1988.

⁵³⁷ BONOMI 1937: 2., 5.

⁵³⁸ BONOMI 1933: 41.; 1937: 24.

⁵³⁹ Az adatért köszönet Bednárík Jánosnak!

⁵⁴⁰ JELLI 1988: 59. A farsangtemetés szokása Buda-vidék több településén is ismert volt a második világháború előtt, de a legtöbb helyen ennek helyszíne a vendéglő volt. (BONOMI 1937: 24–25.) A farsangvégi mulatozás az ország más területein is szokás volt, köztük az általam kutatott terület szomszédságában, Fejér megyében is, ahol több településen is a legények és a fiatal lányok közös pincebeli mulatságának volt az ideje a farsang vége. Tabajdon például húshagyóztak a prэшázakban, de Tordason és Enyingen a Hamvazószérda délutánját töltötték a pincékben. Ezt a református vallás tette

Szintén Budaörsről vannak arra vonatkozó adatok, hogy főleg a fiatal férfiak és legények Újév napján hiányoztak a templomból, mert a Szilvesztert szívesebben töltötték valamelyik vendéglőben vagy pincében, mint otthon.⁵⁴¹ Ugyanezeket a helyeket látogatták a sorozásra hívott legények is. Már a sorozás előtti vasárnap megkezdték a vendéglők és a borospincék látogatását. Egyik pincét a másik után keresték fel, s ebben azok is részt vettek, akiknek nem volt saját boruk. Éjjel-nappal folyt az ivászat, napközben egyik vendéglőből a másikba, éjszaka pedig pincéről pincére vonultak.⁵⁴² Szintén a pincékben végződött a húsvét hétfői Emmausz-járás, vagy, ahogy itt mondták, *Emmausz mennek*. Ez a mondás utalás az e napi evangéliumra, amely annak a két tanítványnak a történetét mondja el, akik Húsvét hajnalán Jeruzsálemből egy Emmausz nevű faluba mentek és útközben Jézussal találkoztak. A felnőttek délután a határba, a földekre vagy szőlőkbe mentek. Az *Emmaus gehennek* kettős jelentése volt. A máshol is ismert Emmausz-járás,⁵⁴³ valamint sík úton járni. „*Persze, ilyenkor csak a legritkábban mentek »sík úton«, hiszen a mezők és szőlők ritkán voltak sík területen. Így ez az út is, mint a többi vásár- és ünnepnapon – valamelyik pincében végződött.*” Szintén kimentek a templom búcsúnapjának délutánján,⁵⁴⁴ Húsvétkor (135. kép), valamint az úrnapi körmenet után. Ez utóbbi egyes borosgazdáknak mellékes jövedelmet is jelentett, ugyanis a budaörsi körmeneten sok látogató is részt vett.⁵⁴⁵

135. kép: Fiatalok összejövetele 1936 Húsvét hétfőn Budaörsön (JBH 2009.233.1)

Zsámbékon a találkozásoknak egy érdekes formája volt megfigyelhető, amelyet egy népdal örökített meg. Ez a szokás egyértelműen nem sorolható az alkalomhoz kötött összejövetelekhez. Korábban már szó volt arról, hogy a község közepén található Józsefvárosi gödör területéről a XVIII. század első felében betelepülő németek bányászták

lehetővé. Ismert volt a fiatalok farsang végi kijárása Bicskén, Csókakón, Iszkaszentgyörgyön, Mezőfalván, Sárkeresztesen és Tordason is. (LUKÁCS – AMBRUS – L. SIMON 2005: 131–132.) Az ország más németek lakta területén is előfordult, Vaskeresztesen hétfőn, ebéd után mentek ki a fiatalok. A legények betértek azokba a pincékbe, ahol lányok voltak, s hosszabb-rövidebb ideig énekeltek. Miután végeztek a pincékben, akkor a lányok és a fiúk közösen, énekelve mentek a bálba. (NÉMETH 1986: 188.)

⁵⁴¹ RITTER 1996: 87.

⁵⁴² RITTER 1996: 98.

⁵⁴³ A bolyi Emmausz-járásról lásd: CSOMA 1989.

⁵⁴⁴ A budaörsi templomot Nepomuki Szent János tiszteletére szentelték fel. Búcsúját a május 16-át követő vasárnapon tartják.

⁵⁴⁵ RITTER 1996: 111., 123.

az agyagot lakóházaik építéséhez. Ezáltal egy mély gödör keletkezett, ahol idővel az agyagos partoldalon megkezdtek a pincék kialakítását. Az első világháborút követő munkanélküliségben ez a terület a férfiak egy részének szórakozóhelyévé vált. A vonatkozó népdal erről így mesél:⁵⁴⁶

*Az agyaggödörben álló fa,
lett a munkanélküliek otthona.
Kinek otthon nincs munkája,
a gödörbe megy a fa alája.*

*Reggel, délben és este,
Álló nap semmit se teszünk,
Kezünkben csak a kártya
Az senkinek sem árthat.*

*Nem virít a fa sem,
munkát nem kapunk mi sem.
Inkább az árokban fekszünk,
Munka után nem kérdezünk.*

A szokást több szempontból is nehéz besorolni a felállított rendszerbe. Egyrészt szélesebb közösséget érint, mint a pincebeli mulatozások, másrészt pedig nem egy konkrét alkalomhoz kapcsolódik. Rendszeresen jöttek viszont össze, ugyanúgy, mint az alkalomhoz nem kötődő találkozásoknál, ekkor is borozgatással és kártyázással mulatva az időt. Emellett bizonyos szempontból – elszegényedés, munkanélküliség – volt konkrét oka az összejövetelnek, igaz nem egy adott, speciális esemény adta az apropóját. Mindezek miatt viszont úgy gondolom, hogy leginkább az alkalomhoz kötődő szokások között érdemes megemlíteni.

3.3. A fényképek forrásértéke

A pincék és présházak társadalmi életben betöltött szerepének bemutatása során többször is utaltam arra, hogy az írott források, valamint a korábbi kutatások hiánya miatt elsősorban csak a XX. század második felére vonatkozóan rendelkezünk pontosabb adatokkal, s arra az időszakra is elsősorban Tökről, ahol a pincekultúra mind a mai napig a legelevenebb. Az egykori találkozási alkalmak kutatásához a terepmunka mellett viszont fontos forrásanyagul szolgálnak a régi fényképek. Értékes gyűjtemény maradt fenn Budaörsön, a helytörténeti múzeumban, de gyűjtéseim során a többi településen is sikerült több pincebeli összejövetelt ábrázoló képre rátalálni.⁵⁴⁷

Ezek több kérdés elemzésére, vizsgálatára is lehetőséget adnak. Egyrészt megfigyelhetjük, hogy mi alapján szerveződtek a baráti társaságok. Erre utalhat a

⁵⁴⁶ <http://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletrol/mellekletek/> (letöltés: 2014. október 3.)

⁵⁴⁷ A néprajztudományban a kezdetektől fogva jelentős szerepe volt a fotózásnak. Természetesen egy fotó segítségével nem lehetséges a teljes valóságot dokumentálni, de az ember mégis tud részleteket rögzíteni. Így a fényképezés esélyt ad annak ábrázolására, hogy az állandóan változó valóságot, mint pillanatfelvételt megőrizzük. (A fotók forrásértékéről, az elemzési lehetőségekről részletesebben lásd: HORÁK 2011.) Ugyanígy nagy szerepe van a kutatások során a történeti ábrázolásoknak. A szőlőborkultúra kapcsán ennek kiemelt szerepe a munkafolyamatok és eszközkészlet vizsgálatánál van. (Erre példaként lásd: CSOMA 1994–1995.) A kérdésről összefoglaló jelleggel lásd: HANSEN 1969.)

csoportképen szereplők viselete. Az előljárók általában módosabb ruhát viseltek ilyenkor (136. kép), de ugyanígy a katonai egyenruha is elárulja (137. kép), hogy kik vettek részt az adott eseményen. Emellett előfordult, hogy feltüntették, kik láthatók a képen. Az egyik budaörsi fotón a hordó fenekén olvasható, hogy „JÓ BARÁTOK”. Több esetben tartalmaznak információt a fényképek a készítés idejével kapcsolatban. Általában egy faedényre írták rá a dátumot (135. kép). Ez utóbbiakból bizonyos esetekben az összejövetelek alkalmára is következtethetünk. A 135. képen napra pontos évszámot látunk, amelyből megtudjuk, hogy Húsvét hétfőjén készült a kép. A múzeum gyűjteményében ily módon más fotóról is látható, hogy ezen alkalomból tartottak pincebeli mulatságot. Több fényképen például két évszám olvasható. Ezek közül az egyik a fényképkészítés idejét mutathatja, a másik pedig arra utalhat, hogy a képen szereplők életének közös szakasza akkor ért véget. Így ezek a képek valamilyen találkozó alkalmából készülhettek (138. kép). A résztvevők megfigyeléséből következtethetünk arra is, hogy a társaságok tagjai egy korosztályhoz tartoztak, s mind az idősebbek (139. kép), mind a fiatalabbak (134–135. kép) kedvelt szórakozóhelyei voltak a prэшházak és a pincék. Emellett az épületek hagyományos funkciójára utaló szempontból is fontos adatokat tartalmazhatnak. Nagyon gyakran megjelennek ugyanis rajtuk a pincebeli eszközök, amelyek adalékkul szolgálhatnak ilyen irányú kutatásainkhoz (135., 139. kép). Az utolsó elemzési lehetőség az épületekkel kapcsolatban adódik. Néhány esetben látható a prэшház, amely előtt a fotó készült. Szerencsés esetben a külső formával, az építés idejével, valamint a díszítéssel kapcsolatban juthatunk hozzá egy-két adathoz (137–139. kép).

136. kép: A tóki előljároság pincszere (Kemény Attila gyűjteménye)

137. kép: Katonák 1943-ban egy budaörsi prэшház előtt (JBH 2007.123.1)

138. kép: Idősebb férfiakból álló csoport egy budaörsi prэшház előtt. A két évszám arra utalhat, hogy a kép 1933-ban készült, s a társaság életének egy közös szakasza 1882-ben zárult le. (JBH 2008_1728)

139. kép: Idősebb pinceszerezők egy 1897-ben épült budaörsi préház előtt
(JBH 2008_0970_1_1139)

A pinceszerezések száma mára az egész vizsgált területen lecsökkent. A társaságok megfogyatkoztak, szerveződésükben más szempontok játszanak szerepet. A ma élők visszaemlékezései alapján már csak töredékes képet kaphatunk az egykor virágzó pincebeli életről. Viszont ezen adatok alapján is lehetőség adódott a legfontosabb funkciók, szerepek bemutatására. Bizonyos szinten sikerült azt is érzékeltetni, hogy bár ezen a téren az igazán jelentős változások a második világháborút követő időktől zajlottak le, de azért korábban sem volt változatlan a pincékben, préházakban zajló társadalmi élet. Ezt jól mutatja, hogy Hofer Tamás egyik töki adatközlője már 1952-ben úgy számolt be a pincebeli összejövetelekről, hogy azoknak korábban jóval nagyobb szerepe volt. *„Azelőtt vótak csak pincei mulatságok, rokonok, szomszédok, barátok, asszony, ember vegyesen összejött, minden ember elvitte a feleségét. Táncolt, ha nem volt másra, hát dallon. Vót, hogy reggel jöttek haza, vitték ki a marhahúst, főzték a gulyást, borozgattak. Névnepokon, akkor meghívták a rokonok, komákat.”*⁵⁴⁸

Az elmúlt években végzett gyűjtéseim alapján lehetőségem adódott az eltérő utak bemutatására is. A különbségek elsősorban arra vezethetők vissza, hogy korábban kik lakták az adott települést, hogyan alakult a szőlőművelés helyzete. A második világháború utáni kitelepítések által érintett német közösségeknél a pincekultúrában jelentős hanyatlás ment végbe, amely mind a mai napig érezteti hatását. Egyes településeken (Budakeszi, Budaörs) teljesen megszűnt, ma már szinte egyetlen épület sincs meg. A többi német településen szintén jelentős pusztulás ment végbe, s ezeken a helyeken is szinte teljesen eltűnt a pincék társadalmi életben betöltött funkciója, illetve esetleg szükséglakás szerepre cserélődött. Perbál és Zsámbék útja azonban annyiban eltért az előbb említett két településtől, hogy itt az épületekben valamivel kisebb pusztulás ment végbe, ha rossz állapotban is, de megőrződtek, így ma bizonyos mértékben újra kezd fellendülni a pincekultúra. A kitelepítéseket követő hanyatlás miatt viszont ezeken a területeken nagyon nehéz az épületek ilyen irányú funkcióját kutatni. A korábbi gyűjtésekből fennmaradt adatok, valamint a régi fotók azonban jól mutatják, hogy ezek az épületek a német

⁵⁴⁸ HOFER 1952b: 21.

települések lakosságának életében is fontos szerepet töltöttek be. Ezt legszemléletesebben talán az a kép ábrázolja, amely Zsámbékon készült, röviddel a kitelepítések előtt, ahol a család vagy baráti társaság búcsúkocintását a présház előtt tartja meg.⁵⁴⁹ A német települések közül sajátos utat járt be Etyek. Itt azáltal, hogy a szőlőművelés a XX. század második felében is megőrizte jelentőségét, a pincék közösségi életben betöltött szerepe is folyamatosan jelen volt.

Egészen más a története Töknek, ahol annak köszönhetően, hogy magyarok lakták, illetve hogy a szőlők a termelészövetkezet alatt visszakerültek magánkézbe, nem történt ilyen drasztikus fordulat. Természetesen bizonyos szintű visszaesés volt, de ez korántsem a teljes pusztulást eredményezte. A töki pincekultúra kimagasló szerepét mutatja, hogy a szomszédos Perbálon és Zsámbékon, mikor erről a témáról kérdeztem a helyieket, többször azt a választ kaptam, hogy pincekultúra itt nincs, azt Tökre kell menni kutatni, ott még ma is nagy élet van. Sajátos utat járt be Páty is. Itt, bár a szőlőkultúra jelentősen visszaesett a filoxérát követően, a pincék más funkcióban tovább éltek, s az oda történő rendszeres kijárással sem szűnt meg. Ennek ellenére az események olyan széles körét nem találni meg, mint Tökön. Valószínűleg itt korábban sem volt olyan nagy szerepe az alkalomhoz kötött szokásoknak, inkább a napi kijárással, a spontán találkozásoknak volt jelentősége.

Gyűjtéseim során amellet, hogy bizonyos szinten sikerült bemutatni a pincék társadalmi életben betöltött szerepét, arra vonatkozóan is képet kaptam, hogy mit jelentenek ma az emberek életében ezek az épületek. A fiatalok körében alapvetően két út figyelhető meg. Egyrészt vannak, akik nem tartják fontosnak sem a szőlőt, sem magát a pincét, így igyekeznek attól megválni. A másik oldalon viszont ott vannak azok, akik kötődnek a családi örökséghez, fontosnak tartják e kultúra továbbvitelét. Ők amellet, hogy az épületeket eredeti állapotukban próbálják megőrizni, szórakozóhely funkciójukat sem feledik, s bár már nem heti rendszerességgel, de bizonyos alkalmakhoz kötődően összejönnek itt barátaikkal, családjukkal. A pincekultúrának ez a felvirágzása az egyes településeken eltérő módon zajlik, és az aktuális helyzetre másképp is tekintenek a gazdák. Tökön, abból adódóan, hogy ott az elmúlt évtizedekben az idősebb korosztályok révén még éltek a régi szokások, manapság kicsit nosztalgizva emlékeznek vissza azokra az időkre, s inkább egy pusztuló folyamatot látnak. Ezzel szemben azokon az egykor németek lakta településeken, ahol az épületek viszonylag nagyobb számban megmaradtak, inkább egy fellendülő időszaknak a tanúi lehetünk. Egyre többen igyekeznek felújítani pincéjüket, aminek során azok egy része már nem gazdasági szerepet tölt be,⁵⁵⁰ hanem szinte kizárólag a társadalmi élet színtereivé válnak, amit jól mutat az újabb, a kényelem igényeinek megfelelő berendezés is.

4. A teljes közösséget érintő összejövetelek

4.1 Védőszentek kultusza

A szőlőhegyi élet legfontosabb eseményei közé tartoztak és sok helyen tartoznak a mai

⁵⁴⁹ JELLI – LUGMAYER 1981: 136.

⁵⁵⁰ Pap Miklós Tokajjal kapcsolatban számol be hasonló folyamatról. Bár a szőlők területében jelentős pusztulás ment végbe, az nem hozta magával a pincekultúra pusztulását, sőt a tokajiak nagy része már nem azért tart szőlőt, hogy anyagi hasznot hajtson belőle. „Ma a tokaji pince annyi, mint egy hétvégi ház a Balatonnál vagy a hegyekben. Gondtalan kikapcsolódás, csevegés a barátokkal, búfeledés, hobbi, egyszóval: pincézés.” (PAP 1985: 185–186.)

napig a védőszent napján tartott körmenetek, búcsúk. Ezek középpontjában a védőszent áll, akihez annak reményében imádkoznak, hogy megvédi a termést az időjárási katasztrófáktól. A búcsúk, körmenetek a szent tiszteletére felszentelt kápolnákhöz, keresztekhez vagy szobrokhoz kötődnek, így elsőre úgy tűnhet, hogy ezek a szokások nem tartoznak a vizsgált témához, ugyanis vallási jellegüknél fogva ezek a szőlőhegy szakrális objektumaihoz kapcsolódnak, amelyek nem alkotják jelen dolgozat tárgyát. Bortermő vidékeinken azonban a védőszentek kultusza a legkülönfélébb szertartásokban virágzott ki, amelyek közt a jó termés, a kedvező időjárás biztosítása miatt régen a szakrális események töltötték be az elsődleges szerepet, de ezek mellett sosem hiányozhatott a profán elem sem. Színtereik sokszor a présházák és pincék voltak. Témám szempontjából ez utóbbi helyszín töltene be jelentős szerepet, de az események csak úgy nyerhetnek értelmet, ha annak mind szakrális, mind profán részét vizsgáljuk, az ünnep ugyanis a kettő egységéből áll össze. Együttes vizsgálatukra azért is szükség van, mert a szakrális jellegű események szorosan kötődtek a szőlőművelés történetéhez. Ha a szakrális jellegű objektum funkcióját biztosító külső feltétel, tehát az adott gazdasági ág megszűnik vagy súlya csökken, akkor a védőszent kultuszának szakrális elemei is veszítenek jelentőségükből.⁵⁵¹ Ugyanilyen hatással vannak a szokásokra az emberek vallási életében bekövetkező változások is. Egyre inkább megfigyelhető, hogy az egykor elsősorban vallási jellegű események elvesztik ilyen tartalmukat, s csak a profán rész marad meg.⁵⁵²

A hazai szőlőket elsősorban Orbán és Donát oltalmába ajánlották, mellettük még Szent Márton kultusza terjedt el. Rajtuk kívül más patrónusai is lehettek a szőlőknek, de tiszteletük széles körben nem volt ismert, csak egyes vidékekre korlátozódott.⁵⁵³ Buda-vidéken Orbán kultuszára kaptam adatokat. A szakrális emlékekből és a néhány írott forrásból eddig öt településen mutatható ki kultusza (Biatorbágy, Budaörs, Etyek, Perbál, Zsámbék), de pontosabb adatok csak Etyekről maradtak fenn. Itt keresztjáró napokon elmentek a szobrokhoz, egyik évben az egyikhez, a következőben a másikhoz.⁵⁵⁴ Emellett a tavaszi rügyfakadás idején egy-egy pohár bort felajánlva kérték, hogy ne feledkezzen meg az etyeki szőlőkről.⁵⁵⁵ Érdekesség, hogy bár Zsámbékon nem tudni Orbán-szoborról, de tisztelete megvolt, ugyanis ünnepén körmenet ment az etyeki szőlőhegyen található szobrához.⁵⁵⁶ Nem sikerült viszont adatokat találni az esemény profán részére. A biatorbágyi kultusszal kapcsolatban is csak annyit tudni, hogy szüretkor musttal lelocsolták az Orbán-keresztet.⁵⁵⁷ Perbálon a szobor kezében egy boroskancsó volt. Erről mesélték szívesen a zsámbékiak, hogy ha Orbán napig nem fagyott, akkor a perbáliak hálából megtöltötték a korsót borral.⁵⁵⁸ Eddigi ismereteim szerint a vizsgált települések közül még Budaörsön volt régen Orbán-szobor. Arról, hogy kapcsolódott-e a szent emléknapjához valamilyen kultusz, semmit sem tudni. Abból adódóan viszont, hogy Bonomi Jenő 1933-ban megjelent munkájában, melyben az egyházi év szokásanyagával foglalkozik, nem tér ki Szent Orbánra – szemben például Szent Flóriánnal –, feltételezhető, hogy nem tartozott semmilyen közösségi esemény Orbán napjához.

Budaörssel kapcsolatban még egy közösségi szokás említhető meg, de ez már nem Szent Orbánhoz kötődött. A filoxéra pusztításától kezdve Havi Boldogasszony ünnepén

⁵⁵¹ Erre jó példa, hogy Egerben a filoxéra pusztítását követő néhány évben nem tartották meg a Donát-napi körmenetet. A szokással kapcsolatban lásd: FAJCSÁK 1992.

⁵⁵² Ez megfigyelhető az esztergomi Orbán-napi búcsúnál is. Részletesebben lásd: MUSKOVICS 2011: 27–28.

⁵⁵³ A borkereskedelem és pincészet védőszentjeit lásd: AMBRÓZY 1933: 8–9.

⁵⁵⁴ LUKÁCS 1988: 106.

⁵⁵⁵ SZABÓ 2008: 37., 56.

⁵⁵⁶ JELLI 1988: 67.

⁵⁵⁷ HORVÁTH – PALOVICS 2007: 9. Fényképét lásd: BRUCKNER 1984: 107. kép

⁵⁵⁸ JELLI 1988: 67.

(augusztus 5.) a papság vezetésével a Starentanzi kápolnához vonulnak a hívők (6. kép). Ez a szokás még ma is megvan. A menetben régen négy fehér ruhás lány vitte Szűz Mária gyümölcsessel és szőlővel díszített szobrát.⁵⁵⁹ Mivel a szokás a filoxéra pusztításával áll kapcsolatban, feltételezhető, hogy könyörgő vagy veszély elmúlása utáni hálaadó célzattal vezették be.

Buda-vidék településeinek egy részén Szent Orbán kultusza ismert volt, tiszteletével kapcsolatban viszont csak homályos adatok maradtak fenn. Ezek viszont azt mutatják, hogy a liturgikus rész mellett az ünnep profán oldala, tehát a pincebeli mulatozás nem volt ismert. Így az eddigi ismeretek szerint megállapítható, hogy csak a szüreti felvonulások és bálok említhetők a teljes közösséget érintő, szőlő-borkultúrához kapcsolódó események között.

Ki kell még térni a december 27-i Szent János-napi borszentelésre, amely az ország több területén is ismert. Georg Schreiber János evangelista tiszteletének terjedésében a premontrei rendnek tulajdonítja a legnagyobb szerepet, így a középkor végére a premontreiektől ihletett európai tájakon teljesedett ki a kultusza. Ennek egyik legsajátosabb fejleménye és megnyilatkozása Szent János áldása, a borral történő köszöntés, áldomás, borszentelés. Az áldomásból még a gótika elején szentelmény lett, amely az egyházi év liturgiájába is bekerült. Az egyház ezzel is ellensúlyozni kívánta a germánok téli napforduló idején tartott tobzódó mulatságait.⁵⁶⁰ A szokás szigetszerűen az ország több részén, de leginkább a borvidékeken máig él, igazán részletes leírásokkal viszont nem rendelkezünk. Buda-vidéken is ismert volt a Szent János napi borszentelés, a szokással kapcsolatban viszont csak a korábbi gyűjtésekben találni rövid utalásokat. Zsámbékon az evangélium után áldottak János-bort. Ebből otthon minden családtag három kortyot kapott. Régen, mielőtt a szájukhoz emelték az üveget, rövid vallásos formulát, könyörgő szavakat mondtak Szent Jánoshoz („*Johannessegen, Gottessegen, geh mit mir und bleib bei mir!*”), később pedig a Szentháromság nevében ittak. A maradékot a pincébe vitték és minden hordóba öntöttek belőle, amivel újra megáldották a bortermést.⁵⁶¹ Bonomi Jenő az 1930-as évek elején végzett gyűjtései alapján arra a megállapításra jutott, hogy ez az egész Buda-vidéken elterjedt szokás volt. Az általam kutatott települések közül Bián, Budakeszin, Torbágyon és Zsámbékon is találkozott vele. Etyeken ekkor már nem gyakorolták, de az emlékezetben még élt. A hordóba öntés általános jelenség volt, de Zsámbékon még a kutakba is szórtak pár cseppet.⁵⁶² A szentkultusznak megfelelően a Szent János napi boráldás is elsősorban vallásos esemény, az egyházi liturgia része, amelyhez azonban, mint a szentek kultuszánál általában, hozzátartozik egy profánabb rész, a szentelmény néphit szerint történő felhasználása. Ennek pedig mindig helyszínei voltak a pincék, amelyek ezáltal spontán találkozások helyszíneivé válhattak.

4.2. Kitekintés napjainkra

A vizsgált települések közösségi ünnepeinek egy jelentős része kapcsolódik a szőlő-borkultúrához, a pincesorok, szőlőhegyek egyre nagyobb szerepet töltenek be a közösségek életében.⁵⁶³ Egy részüket valamely szenthez kötik, de ezeknek vallásos tartalma szinte

⁵⁵⁹ BONOMI 1933: 60.

⁵⁶⁰ Szent János kultuszáról összefoglaló jelleggel lásd: BÁLINT 1977: 88–109. A kultusz kialakulásáról lásd: SCHWARZ 1929: 69–72.

⁵⁶¹ JELLI 1988: 88.

⁵⁶² BONOMI 1933: 34.

⁵⁶³ Régen a szőlőhegy elsősorban a helyi védőszenthez kapcsolódó ünnep során volt teljes közösséget érintő

egyáltalán nincs. Májusban, az Orbán napját követő hétvégén rendezik meg például az *Etyeki Borangoló* nevű rendezvényt. Reklámja és programja viszont jól mutatja, hogy inkább fesztiválról van szó, annak ellenére, hogy Etyeken a háborút megelőzően még elevenen élt Szent Orbán kultusza.⁵⁶⁴ Az új rendezvények másik része előzmény nélküli, tehát nem is próbálják valamely szenthez, esetleg a szüret lezárásához kötni. A két csoportban viszont közös, hogy többnyire teljesen új ünnepekről van szó, nem pedig régen elfeledett szokásokat elevenítenek fel.⁵⁶⁵

Az elmúlt években a szőlő-borkultúra, ezzel összefüggésben a pincekultúra új korszakát éli, ez azonban számos elemében eltér a korábbi évtizedekben megfigyeltektől. Vizsgált területemen napjainkban bizonyos kultúrát igyekeznek a szőlő, a bor, ezzel összefüggésben a pincék köré építeni. Ezek a próbálkozások rendkívül változatos képet mutatnak, s legalább ennyire sokoldalú az emberek viszonya a különböző fesztiválokhoz, a borkóstolókhöz, az Orbán-napokhoz. A korábbi évszázadokban a férfiak életének természetes része volt a szőlő és a pince, az ahhoz kötődő társadalmi események szokásjelleggel ismétlődtek. A pince szervesen együtt élt a közösséggel, szorosan kapcsolódott a településhez, sőt egyes szükségfunkciók által az egész közösséghez. A fiúk számára természetes volt, hogy egyszer majd ők veszik át a szőlőt, ezzel együtt a pincét is, amelynek jelentőségét jól mutatta, hogy a gazdák csak nehezen *adták át a kulcsot*, s ez általában a felnőtté válás elismerése volt. A XX. század második felében, az elsősorban németek lakta településeken az épületek elvesztették közösségi tér-szerepüket, elhagyásra, pusztulásra ítéltettek, jobb esetben egyéb funkcióval ruházták fel őket. A fiatalok emiatt már nem nevelődtek bele ebbe a kultúrába, számukra csak terhet jelentettek az épületek. Néhány évtizede, éve viszont ellentétes folyamat tanúi lehetünk. Egyre több helyen újjátják fel a pincéket, és idegen arcok is megjelennek a pince- és présházsorokon.⁵⁶⁶ Ezek az épületek viszont már nem eredeti funkciójukat kapják vissza, hanem az újabb igényeknek megfelelően több esetben kizárólagos szórakozóhellyé válnak. A pincék a máshol vásárolt szőlőből készült borokat őrzik, a feldolgozó edények eltűnnek, esetleg a nagy faprések állnak még eredeti helyükön, de ezek is már díszítőfunkcióval rendelkeznek.

esemény helyszíne. Más ünnepekkor a kisebb társaságok jártak ki. Egy kivételt lehet említeni: Pátyon az egykori *járványkórház* előtti szabad területen tartották a majálisokat. A *járványkórháznak* az egyik pince és az előtte lévő egyemeletes épület adott helyet.

⁵⁶⁴ A Szent Orbán napjához kapcsolódó etyeki borünnepről lásd: PROSSER-SHELL 2009: 229–237.

⁵⁶⁵ Egyedül a szüreti felvonulásokban ismerhető fel a régi elemek felelevenítése iránti igény. Ezekkel viszont nem foglalkozom, mert a présházakhoz és pincékhez nem kötődnek.

⁵⁶⁶ A társadalmi élet átalakulását szemléletesen mutatja be Fritz Schellack Hajós példáján, ahol a rendszerváltást követő időszakot vizsgálta. 1989-ben jelentős változások zajlottak le, amelyek mind a falu, mind pedig a pincefalu társadalmi kapcsolatait érintették. A folyamatos átalakulást viszont jól mutatja, hogy néhány évvel később végzett kutatásai során már újabb változásokat tapasztalt. Elsősorban idősek járnak ki, a fiatalabb generációk jelenléte a pincefaluban kevésbé látható. Ők elsősorban hétvégén használják a pincéket privát ünnepekre. Míg régebben a kulcs birtoklásának különösen is nagy szerepe volt, azt a férfivá válás jeleként kapták meg a fiatalok, ma a gépkocsi birtoklása, az azzal járó mobilitás egyre inkább megváltoztatja ennek jelentőségét. A változások azonban nem új keletűek, ezeket már Waltraut Werner is jelezte az 1960-as évek végén. A földeket és a szőlőket az állami szövetkezet műveli meg, ezáltal a présházak és a pincék elvesztették funkciójukat. Pedig korábban a földeken és a szőlőkben történő egész napos munka után a férfiak első útja a pincékbe vezetett. Ezek a változások az elmúlt években csak még jobban felerősödtek (idegenek érkezése, vendégek jelenléte, hétfégi házak), és befolyással voltak a pincefalu rendszerére is: a szomszédság, a tulajdonosok közötti kapcsolatok megváltoztak. Az idős generáció lassan kihál, így felmerül a kérdés, hogy az utánuk jövők be akarnak-e még illeszkedni ebbe a fennálló pincekultúrába. A pincék eladásával az eddigi szomszédsági és baráti rendszerek fellazulnak, esetleg megváltoznak. Ehhez jönnek a próbálkozások, amelyek a pincéket turisztikailag szeretnék használni (1982 óta Orbán-nap). Kérdés, hogy az erősen változó ökonómiai körülmények közt a hajósi emberek melyik perspektívát választják: a visszavonulást vagy a ragaszkodást a hagyományos értékrendhez. (SHELLACK 1996. További irodalomként lásd: WERNER 1962.)

Természetesen emellett, igaz egyre kisebb számban, ott vannak még azok a gazdák, akik fiatal korukban még látták nagyapáik, apáik ragaszkodását ehhez a kultúrához, s természetes számukra a folytatás. A két világ közt éles ellentétek nincsenek, de a pincekultúra képében mindez jelentős változásokat okozott. Az új irány, tehát a pincék szórakozásban, idegenforgalomban betöltött szerepének előtérbe kerülésével párhuzamosan viszont a társadalmi összejöveteleknek egy új formája is megjelent.

A XX. század első felére vonatkozóan nem sikerült olyan eseményekről adatokat gyűjtenem, amelyek az egész közösséget érintették volna, s amelyeknek a szőlő-borkultúra építményeihez lett volna kötődése. Ezzel szemben évek óta, Etyek esetében pedig évtizedek óta egyre inkább nő az ilyen rendezvények száma. A legfontosabb kérdés ezekkel kapcsolatban, hogy bizonyos elemeiben megfelelnek-e a hagyományos pincekultúrának, vagy egészen más szempontokat figyelembe vevő eseményekről van szó. Eddigi gyűjtéseim alapján inkább ez utóbbi jelenség látszik igazolódni. A rendezvények elsősorban nem a pincegazdáknak szólnak, hanem a turisztikai jelleg kerül előtérbe, sok esetben a pincék nem is a baráti, családi összejövetelek helyszínei, hanem csak a borok kínálását szolgálják (140. kép). Elsősorban tehát nem a pincékhez szorosan kötődő gazdák, valamint az eseményeknek helyszínt adó épületek állnak a középpontban. Sokkal inkább a tömegeket megmozgató programoké a főszerep, amelyhez a szőlőhegy, a pincesorok a háttérrel biztosítják. A pincék és présházak maguk is sok esetben elvesztik hagyományos funkciójukat, bizonyos esetekben kiszolgáló helyiségekké válnak. Az épületek ezen új funkciójával, a fesztiválok szerepével kapcsolatban itt most csak néhány általános megállapítást teszek, a téma részletes kifejtése nem tartozik jelen munka tárgyához.

140. kép: Borkóstolásra és vendéglátásra megnyitott présházak az *Etyeki Pikniken*

141. kép: Folklorprogram a *Budajenői Szüret és Borünnep*en

Az egyik legfontosabb különbség a korábban bemutatott társadalmi eseményekhez képest, hogy ez már nemcsak a pincékhez kötődő gazdákhöz kapcsolódik, hanem egy jóval szélesebb közönséget érint, ezáltal a hagyományos értékek elvesznek. A turizmus, a közönség szórakoztatása az elsődleges, amit elsősorban az mutat, hogy egyéb rendezvények, műsorok is tartoznak a fesztiválhoz, mulatsághoz (141. kép). A másik lényeges eltérés, hogy bár vannak pincék, ahol összejön a baráti társaság vagy a család, nagyon sok épület viszont a rendezvény céljait szolgálja. Egyre elterjedtebbek a borkóstoló jellegű események, ahol ezekben már pénzért történő kínálás folyik, nagyon gyakran máshonnan érkező borászatoknak bérbe adva az épületeket. Erre nagyon jó példa Budajenő, ahol a szüreti felvonulások emlékére ősszel rendezik meg a *Budajenői Szüret és Borünnep*et. Ilyenkor az országút mellett található pincékben idegen borászatok árulják a boraikat. A kínálásra nem használt pincék zárva vannak, családi, baráti összejövetelek helyszínéül már nem szolgálnak. A közönséget különböző rendezvényekkel próbálják

szórakoztatni, amelynek programajánlatból (7. melléklet) is jól látszik, hogy a pincék, a szőlő-borkultúra bizonyos szempontból másodlagos szerepet játszik, az elsődleges cél a szórakozás, a mulatság, amihez a pincesor adja a háttérrel. A helyi gazdák rendezvényhez való viszonyát jól mutatja, hogy nem tartják személyesnek a rendezvényt, nem meghitt, nem kovácsolja össze a falu mikroközösségét, többen elsődleges céljának a reprezentálást tekintik. Ugyanúgy a széles közönséghez szólnak az etyeki rendezvények, ahol bár többnyire helyiek is kínálják a bort, mégis a közönség megnyerését szolgáló programok játsszák a főszerepet.

Összességében elmondható, hogy bár a XX. század végétől egyre nagyobb számban jelennek meg a szélesebb közönséget megmozgató rendezvények, amelyek bizonyos mértékben a pincékhez is kapcsolódnak, sokszor azonban már másodlagos szerepet töltenek be az egyéb jellegű programok mellett, s a hagyományos baráti, családi összejövetelek helyett gyakran a turizmust, a marketinget szolgáló kóstoltatás, árusítás helyszínei lesznek.

5. Szükség- és menedéklakások

Az előbbi három alfejezetben a pincék és a préházak társadalmi, közösségi életben betöltött szerepét vizsgáltam meg. Ezek az épületek gazdasági szerepük mellett azonban nemcsak a szórakozásnak, az örömmel voltak a színhelyei. Szükséghelyzetben mind az emberek, mind az állatok számára menedéket, az értékek elrejtésének egyik legbiztosabb módját jelentették. Mindezek mellett a tufába, mészkőbe vájt vagy löszbe, agyagba fúrt épületek szükség-lakás-szerepet is betöltöttek a szegényebb rétegek számára. A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények e szerepére a néprajzi irodalomban számtalanszor utaltak, de jelentősebb feldolgozások csak a szükség-lakásokkal, pincelakásokkal kapcsolatban említhetők. A most következő fejezetben Buda-vidék épületeinek ez irányú funkcióját veszem alaposabb vizsgálat alá. Egyrészt az épületek állandó lakásként történő használatával, másrészt pedig a háborúban betöltött szerepükkel foglalkozom.

5.1. Pincelakások

A gazdasági épületek szükség-helyzetben ideiglenes lakásként való alkalmazása a történelem során többször és több népnél is előfordult. Ennek példái többek közt a lett és észt lakócsűrök, amelyek a Baltikum gazdasági és társadalmi viszonyai között jöttek létre. Az eredetileg gabonaszárításra, cséplésre szolgáló épületek a német lovagok XIII. századi rajtaütései, a XV. század végétől zajló háborúkat követő gazdasági elszegényedés és pusztítás miatt fokozatosan a lakosság lakóhelyeivé váltak. A XVIII. században az elnyomó földesurak is hozzájárultak ahhoz, hogy a parasztság ilyen hajlékokban húzódjon meg.⁵⁶⁷ A gazdasági épületek szükség-lakásként való alkalmazása a magyar néprajzi irodalomban sem ismeretlen, de feldolgozásuk részletesen nem történt meg. Összefoglaló leírások a pincelakásokkal kapcsolatban vannak, elsősorban Északkelet-Magyarországra vonatkozóan, Bakó Ferencnek, Bencsik Jánosnak és Olajos Csabának köszönhetően. Rajtuk kívül még Hofer Tamás és Andrásfalvy Bertalan pátyi kutatási eredményeit kell

⁵⁶⁷ GUNDA 1954: 76.

kiemelni.⁵⁶⁸

Szükségalakás-szerepük mellett a szőlő-borkultúrával kapcsolatos építmények ideiglenes lakásként is szolgáltak. Ilyen volt az ország több területén a szőlőörzés ideje. Veszprém megye déli részében régebben csapatostól költöztek ki ilyenkor a lányok.⁵⁶⁹ Sárközben szintén ismert volt, de Andrásfalvy Bertalan már kihalt szokásként említi.⁵⁷⁰ Hasonlóan ideiglenes kinti tartózkodást tettek lehetővé a nyugat-dunántúli présházpincék. Az extraneus birtokosok dologidőben nem jártak minden nap haza. Az általam vizsgált településeken csak elvétve kaptam arra adatot, hogy a gazda kint töltötte az éjszakát a kisszobában. Pontosabb adatközlések hiányában így ezzel a témával itt most nem foglalkozom. A présházakat és pincéket állandó lakásként viszont több településen is használták, s ez Pátyon mind a mai napig megfigyelhető.

A pincék szükségalakás-funkciójára már a kora újkortól rendelkezünk északkelet-magyarországi adatokkal,⁵⁷¹ de ezek még csak nagyon rövid utalások, pontosabb ismereteink az 1700-as évektől vannak. Eger kapcsán a XVIII. századi oklevelek már többször tesznek említést lakható pincéről, melynek főleg a török hódoltság kulturális visszaesése idején lehetett nagy jelentősége. Egy, az 1700-as évek első két évtizedében készült összeírás pedig több esetben is emberek által lakott pincékre utal. Eszerint a város három negyedében 29 pincét írtak össze, s ezek közül 14-ben lakókat is említettek. Ezek egy kivétellel zsellérek voltak, míg a pincetulajdonosok a város legvagyonosabb rétegéhez tartoztak.⁵⁷² Mindez azt mutatja, hogy a XX. század első feléhez hasonlóan, a pincéket már ekkor is a szegényebb népréteg lakta. Bakó Ferenc azonban ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ez az életmód nemcsak egyszerűen a parasztság nincstelen rétegének szociográfiai szintezője, hanem egyben egy régi, ismeretlen eredetű kultúra ránk maradt emléke is. Egy olyan kultúráé, amely a kövek között, azok sokrétű alkalmazásával született, virágzott, majd pusztult el a mi korunkban.⁵⁷³ Ez a megállapítás azért nagyon fontos, mert a kutatók hajlamosak voltak arra, hogy a barlang- és pincelakásokat kizárólag egy elmaradott, a legszegényebbek körében ismert lakóházformának tartsák. És bár ez a XX. század első felében valóban így volt, fontos figyelembe venni, hogy évszázadokkal korábban általánosabb forma lehetett, amellyel kapcsolatban azonban nem rendelkezünk történeti adatokkal. Bencsik János a tokaji pincelakások alapján hasonló megállapításokra jutott, szerinte az egyik ősi lakástípus lehetett a lyukpince analógiájára vájt pinceház.⁵⁷⁴

A pincelakások kutatása a buda-vidéki települések esetén is fontos vizsgálati téma, eddigi gyűjtéseim szerint laktak ilyenekben Budakeszin, Budaörsön, Pátyon és Zsámbékon is. Megjelenésük ideje nem ismert, biztos adatokkal csak a XX. századtól rendelkezem. Mielőtt ezek pontosabb ismertetésére rátérnék, még egy dolgot meg kell említeni. A szakirodalomban a barlang- és pincelakás elnevezés együttesen fordul elő, mind a két esetben természetes domboldalba vájt üregekről van szó. Felvetődhet a kérdés, hogy ha ezek lakófunkcióval rendelkeztek, akkor miért kell vizsgálatukra kitérni. Valóban vannak olyan pincelakások, amelyek eredetileg lakás céljából jöttek létre. Ugyanakkor nem egy

⁵⁶⁸ BAKÓ 1972.; BENCSIK 1990.; OLAJOS 1993.; HOFER 1952b: 2.; ANDRÁSFALVY 1954a: 117–126.

⁵⁶⁹ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 192.

⁵⁷⁰ ANDRÁSFALVY 1965: 150.

⁵⁷¹ A barlang- és pincelakások legnagyobb számban a Felföldön, azon belül is a Bükk hegység délkeleti, déli lábainál, a Miskolctól a Tarna völgyéig húzódó sávban voltak megfigyelhetők. Itt egy vulkanikus eredetű riolit- és dácit-tufa közsáv található, amely rendkívül alkalmas volt mind emberi lakások, mind gazdasági rendeltetésű helyiségek kialakítására. A két világháború között mintegy ezer ilyen lakásról tudunk, melyben öt-hatezer személy élhetett. A terület ilyen jellegű építményeinek feldolgozását lásd: BAKÓ 1972.; 1977.

⁵⁷² BAKÓ 1972: 356.

⁵⁷³ BAKÓ 1972: 327.

⁵⁷⁴ BENCSIK 1990: 194.

esetben fordult elő, hogy egy eredetileg pincének használt helyiséget alakítottak át lakótérre,⁵⁷⁵ vagy pedig pont ellentétes folyamat zajlott le, miután a család kiköltözött, borospincének kezdték használni. Ezt Bencsik János is megemlíti, tanulmányában kiemelve, hogy ezeket építhették eleve lakásnak, de átalakított lyukpincékkel is találkozott.⁵⁷⁶

Pincelakásokra konkrét adatokkal Budakesziről, Budaörsről, Zsámbékról és Pátyról rendelkezem, a XX. század első felére vonatkozóan viszont pontos leírást csak a legutóbbi településsel kapcsolatban tudok adni. A pincelakások Budakeszin, Pátyon és Zsámbékon az 1950-es évektől fokozatosan megszűntek – egyedül Pátyon látható még néhány példája –, így terepmunkám során ezzel kapcsolatban csak rövid utalásokat kaptam, igazán pontosan nem tudták leírni a bennük zajló életet. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk viszont, hogy Andrásfalvy Bertalan és Hofer Tamás az 1950-es évek első felében részletesebb gyűjtéseket is végzett, így az ő munkájuk alapján be lehet mutatni ezen építmények szerepét.⁵⁷⁷

Pátyon a löszfalakba vájt lakásokat eredetileg a Mélyárok és a Burgundia nevű részen alakították ki. Ezen két településrész telítődése után kezdtek a korábbi gazdasági jelentőségét veszített Pincehegyen lakást keresni a nincstelenek. Ezzel az Egerben a XVIII. század első harmadában megfigyelhető állapot alakult ki, azaz „*így került egymás mellé Páty szegénységének és gazdagságának leghűbb kifejezője: borospincék monumentális kőboltja a vasajtóval, s az egyszerű, boltozás nélküli, falbavájt pincelakások*”.⁵⁷⁸ A borospincék és pincelakások ilyen vegyes előfordulása volt megfigyelhető Zsámbékon is, ahol a Mélyvölgyi úton a löszfalba fúrt üregek egy része a bor tárolását, más részük pedig a szegények lakását szolgálta.

A pincelakások, bár rendkívül egyszerű építmények voltak, mégis több formában léteztek. Tokajban a Bencsik János által felmért hat pincelakás jól mutatta ezt a változatosságot,⁵⁷⁹ de ugyanez volt megfigyelhető Pátyon is, ahol a burgundiai és mélyárok falurész házai és lakásai a legkülönbözőbb változatait mutatták lakóik gazdasági helyzetének. A kisebb, teljesen parasztházaszerű építményektől kezdve a féltetős pincelakásokig és az egyszerű falba vájt pincékig számos forma megfigyelhető volt. Ezek közül is a Mélyárokban és a Pincehegyen voltak a legkezdetlegesebb, egyszerűen a falba vágott pincelakások, amelyeknél még csak nem is boltoztak. Kialakításuk fúrással történt, amelynek megkezdése előtt függőleges falat alakítottak ki. Zsámbékon szintén általános volt ez a forma, a szűk utak sokszor nem is tették lehetővé, hogy bármit is építsenek az üregek elé.

Bár a körülmények nagyon kezdetlegesek voltak, a pincelakás jól tartotta a meleget, télen könnyű volt kifűteni, emellett viszonylag szárazak is voltak. Az elől szabadon hagyott homlokzat viszont nagyon gyakran omlott, így a pincéket időnként tovább kellett vájni. A boltozott pincelakások ritkák voltak, ezek legtöbbször volt borospincék sípjából keletkeztek. Eléjük féltető, illetve kerítés épült. Mint Hofer Tamás gyűjtéséből tudjuk, előfordulhatott, hogy a méret növelése érdekében egybenyitottak pincéket. Erre egy példát is közöl, ahol három pincét vettek meg a tulajdonosok, s a különböző helyiségek a három egymás melletti pince összenyitott előteréből alakultak ki.⁵⁸⁰ Ezekben a homlokzat is kővel

⁵⁷⁵ Andrásfalvy Bertalan például 1954-ben gyűjtött rá adatot Budakeszin. Az egykori lepusztult présház helyén kertet alakítottak ki, a bortároló részt pedig lakásként használták. (NM EA F. F 112 427)

⁵⁷⁶ BENCSIK 1990: 194.

⁵⁷⁷ ANDRÁSFALVY 1954a: 117–126.; HOFER 1952b: 2.

⁵⁷⁸ ANDRÁSFALVY 1954a: 118. Hasonlóval találkozott Észak-Hevesben Bakó Ferenc. (BAKÓ 1972: 356.)

⁵⁷⁹ Előfordult két- és háromhelyiséges is, amelyek befelé haladva mind tágabb teret alkottak. Lehetséges volt az is, hogy a löszfal elé egy lábakon álló, feldeszakozott előtér, felszer csatlakozott, mely a konyha védelmét biztosította. (BENCSIK 1990: 193.)

⁵⁸⁰ HOFER 1952b: 2.

volt kirakva. A boltozás hiánya mellett az eredetileg pincelakásnak kialakított helyiségek pincékkel szembeni kezdetlegességét mutatja még, hogy többnyire csak egy nagyobb résekkel rendelkező deszkaajtót tettek rájuk.⁵⁸¹ Mind az eredetileg lakásnak létrehozott pincék, mind a tárolóból kialakuló berendezése rendkívül kezdetleges volt. Erről egyik adatközlő is beszámolt, aki gyerekkorában élt pincelakásban. Az ajtó mellett közvetlenül volt a tűzhely, aminek füstjét az ajtó melletti kis ablakon vezették ki. A helyiség kivájtása úgy történt, hogy a szélén padkát hagytak, amit ülőkének és fekvőhelynek is használtak. Ezenkívül a falban vakablakokat alakítottak ki, illetve szögeket vertek bele. Előbbiben apróbb tárgyakat tartottak, utóbbiakra lógatták fel a ruhaneműket. Bár rendkívül egyszerű, többnyire egyhelyiséges lakások voltak, a helyiek tisztas szegénységről beszélnek. Rendszeresen felseperték a padlót és meszelték a falakat. Voltak, akik még rongyszőnyeget is leterítettek.

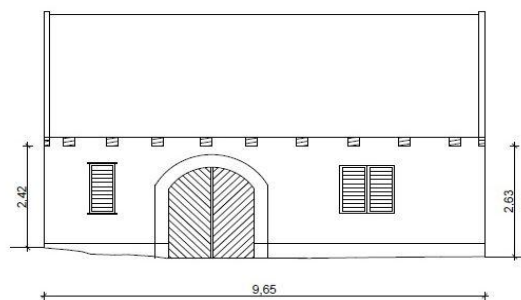
A pincelakások leírása mellett a másik fontos kérdés továbbfejlődésük útja. A bejárat védelme érdekében több esetben féltetőt építettek. Ennek megnagyobbításával és oldalfalakkal történő ellátásával lakóhelyiséggé váltak. Ekkor a pincéből ide költöztek, s a korábbi lakrész kamraként, pinceként élt tovább. Ugyanakkor Pátyról arra is van adatom, hogy a pincelakás elé épített szoba-konyha inkább a tisztaszobának felelt meg, s akkor is a régi, löszbe vájt helyiséget használták.⁵⁸²

Pátyon Andrásfalvy Bertalan és Hofer Tamás kutatásai idején már csak nyolc-kilenc pincelakás volt lakott. Ezek átmeneti megoldást jelentettek a nehéz sorsú napszámosok számára. A második világháború után bekövetkező változások új kereseti lehetőségeket teremtettek, támogatások útján pedig sokaknak sikerült a faluban lakóházat építeniük. A pincelakások viszont ekkor sem számolódtak fel teljesen, a Szabolcsból munka reményében érkezők ezeket tudták megszerezni maguknak.

Budakeszi, Páty és Zsámbék pincelakásairól összefoglalóan elmondható, hogy elsősorban a szegényebb népréteg lakta, és a XX. század első felében voltak a legjelentősebbek. Nagyrészüket eredetileg is ilyen célból vájták, de előfordult, elsősorban Pátyon, hogy elhagyott pincéket kezdtek el lakás céljára használni. Az 1950-es évektől viszont egyre többeknek sikerült vagy új telken, vagy a pincelakás előtt házat építenie, így jelentőségüket elvesztették. A legtöbbet betömték vagy bortárolónak kezdték használni.

142. kép: Luntz Ottokárné prэшázás lyukpincéje Budaörsön

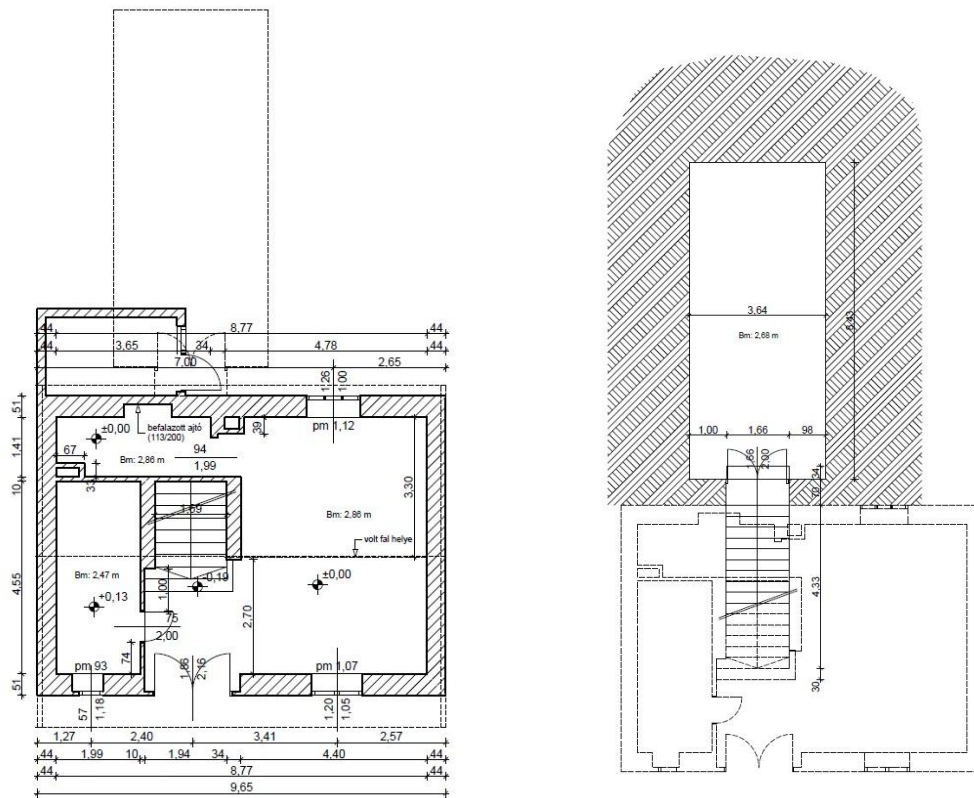

8. rajz: Luntz Ottokárné budaörsi prэшázás lyukpincéjének homlokzata

⁵⁸¹ Konkrét pincelakások leírását lásd: ANDRÁSFALVY 1954a: 122–124.

⁵⁸² A pincelakások elhagyásuk után egyéb szerepben éltek tovább Tokajban is. Bencsik Jánosnak hat pincéházat sikerült felderítenie, melyek közül háromnál már csak az üreget tudta megnézni, amelyekben szemet tartottak. Egyet még a gyűjtés idején is laktak, kettőnél pedig megőrizték a régi formát. A hat pincelakás leírását lásd: BENCSIK 1990: 193–195.

Ellentétes folyamat volt megfigyelhető Budakeszin és Budaörsön, ahol a második világháborút követően lezajló német kitelepítések után kezdték el lakásként használni a prэшázakat és a pincéket, s ezek némelyikét még az 1980-as években is nagyobb átalakítások végrehajtása nélkül lakták a szegényebb családok. Az újonnan érkezők száma magasabb volt, mint a kitelepítetteké, így idővel elfogytak a lakóházak. Azok, akiknek nem jutott hely, kénytelenek voltak a prэшázakat elfoglalni, amit idővel megpróbáltak lehetőségeiknek megfelelően átalakítani. A szükséghelyzetet, a rászorultságot, az új telepesek anyagi helyzetét viszont jól mutatja, hogy nemcsak a prэшázal rendelkező pincékbe költöztek be. A kitelepítések után több épületet elbontottak, építőanyagként vittek el, és csak a pince maradt meg. Idővel ezekbe is beköltöztek,⁵⁸³ így a XX. század második felében az egykori bortárolókat pincelakásként kezdték használni. Budakeszi esete azért is érdekes, mert míg az eredetileg pincelakásnak épülő épületeket ekkor már megpróbálták elhagyni, átalakítani, addig a korábbi bortárolók ekkor vették át ezt a funkciót. A prэшázak elfoglalását, valamint átalakításukat leginkább az egyik budaörsi prэшáz lyukpince történetével mutathatom be.

9–10. rajz: Luntz Ottokárné prэшáz lyukpincéje Budaörsön

Luntz Ottokárné Ringler Magdolna családjának prэшáza a mai napig a Vig utca 3. szám alatt található, s azon kevesek közé tartozik, amelyek megőrizték eredeti állapotukat (8–10. rajz, 142. kép). A prэшázat 1887-ben Ringler Magdolna kőműves nagypapája építette. 1946-ig feldolgozóterként használták, amiben a kishozbát már az építéskor leválasztották. A második világháborút követően a Ringler családot nem telepítették ki,

⁵⁸³ Ezzel kapcsolatban a fényképeket lásd: RIEDL 1965: 92.

ennek ellenére az egyik beköltöző telepes család önkényesen elfoglalta prэшázás lyukpincéjüket, ami ellen semmit sem tehettek. A későbbi évtizedekben több család is váltotta egymást, végül 1980 körül hagyta el az utolsó idős asszony, s ekkor kapták vissza teljes egészében a régi tulajdonosok. Előtte a tulajdonképpeni prэшázrész és a pincét már használhatták. Az épület a mai napig őrzí azon változtatások nyomait, amelyeket annak érdekében hajtottak végre a benne lakók, hogy állandó lakás céljára alkalmassá tegyék. A tárgyakat tekintve ennek lett áldozata az egyik prэшalj, amit elbontottak, mert egy falat húztak a prэшáz hátsó részében, hogy szobát válasszanak le. A mustnyerő eszköz ennek útjában állt. Ezenkívül a prэшáz hátsó falára ablakot tettek, ami az újonnan kialakított szobához tartozott. Elbontották a pincedomb prэшázhoz eső végét is, helyette egy egyszerű konyhát építettek, ami a szobából is megközelíthető volt. Szintén új a prэшáz hátuljában, az egykori szobába épített kémény. Az állandó lakás céljából betonozták le a leválasztott szobarészt is, így mikor a Ringler család visszakarta, az egész prэшáz betonlat kapott. A prэшázak lakássá alakításának nem ez volt az egyedüli példája.⁵⁸⁴ A legtöbb elfoglalt épületet idővel viszont teljesen átalakították, sok esetben kívülről nyomát sem látni, hogy ott egykor prэшáz állt. Épp emiatt értékes ez a most ismertett épület. Történetéből, az átalakítások vizsgálatából látszik ugyanis, hogy egy beköltöző család hogyan próbálta meg szűkös anyagi lehetőségeivel mind lakhatóbbá tenni. A gyakran változó lakók pedig egyértelműen mutatják, hogy amint lehetősége volt a családnak, kiköltözött, otthagya az épületet. Ez a folyamat megegyezik akár a vizsgált terület, akár az ország más részein leírtakkal. Mindez nagyon jól mutatja, hogy az évszázadok során a válsághelyzetekre adott válaszok sok szempontból megegyeztek, a szükségkörülmények azonos reakciókat váltottak ki. A résztvevők és a kényszerű változásokat előidéző okok is változtak, de a prэшázak és pincék hűen őrizték évszázadokon keresztül eredeti funkciójukat; ha kellett, akkor alkalmazkodtak az adott körülményekhez, biztos fedelet jelentve a válsághelyzetbe jutott emberek, családok számára. Budakeszi és Budaörs példája pedig jól mutatja, hogy a szükség még a XX. század második felében is feléleszthetett olyan lakókörülményeket, amelyek az ország más területein ekkor már megszűnőben voltak.

Szorosan nem a szükséglakásokhoz tartozik, de a pincék a közösség egy részének egyéb okokból is szolgálhattak lakásul, illetve a települések némelyik pincéje speciális szerepet tölthetett be. Pátyon az egyik pincét *járvány-*, illetve *bolondpincének* nevezték. A XIX. század második felétől a XX. század közepéig a betegek elkülönítését szolgálta. A nagy járványok idején a fertőzöttek, később pedig a fogyatékosok találtak itt menedéket. Alsó részében prэшáz és pince volt, emeletére falépcső vezetett fel, ahol két vagy három szobát alakítottak ki. A pince 1952-ben már romos állapotban, tető nélkül állt (143. kép). Később a szomszédos pince tulajdonosa vette meg, aki az emeleti rész maradványát lebontotta és a prэшázat újjáépítette (144. kép).⁵⁸⁵

⁵⁸⁴ Hasonló okokból válhatott lakottá a Mátra utca 10. szám alatti prэшáz, amely az 1970-es felméréskor már ezt a szerepet töltötte be. Nádtető, nyeregtető épület volt, bejárata a rövid oldalról nyílt. Padlását hátulról lehetett megközelíteni. Az épület prэшáz részét átalakították, a valószínűleg már korábban leválasztott kisszoba mellett egy újabb szobát és egy előteret is létrehozta. A prэшázakra jellemző általános jegyek viszont még ekkor is megvoltak (félköríves, kőkeretes bejáró; kőkeretes, kisméretű rácsozott ablak az utcafront felé; szellőzőnyílás az oromfalban). A beköltözött család rossz vagyoni állapotát tükrözi, hogy mind a szoba, mind az előtér földes maradt, nagyobb és több nyílászáró kialakítása sem történt meg. Pincéje boltozott volt, alul egy méter magas szabálytalan kővel, fölött kváder jellegű fűrészelt mészkővel. Ez mutatja, hogy valószínűleg már a XIX. században ilyen formában állt a pince. (NAGY 1970: 8–11.; NM EA F. F 239 906)

⁵⁸⁵ NM EA F. F. 104 779; SZABÓ 2009: 154., 160.

143. kép: Az egykori járványkórház épületének romja (Hofer Tamás felvétele, 1952. NM EA F F. 104 779)

144. kép: Boltozott prэшázás lyukpincék az egykori járványkórház helyén

5.2. A prэшázak és pincék szerepe háborús időszakokban

Az épületek középkori és kora újkori emlékeit nehéz felkutatni, az írott források hiányában sok esetben nem lehet megállapítani a ma látható pincék korát. Még nehezebb viszont a kutató dolga, ha a pincékben és prэшázakban zajló életről szeretne képet kapni. A társadalmi életre, a különböző összejövetelekre egyáltalán nincs adat, a történeti forrásokból csak szükséglakás-, valamint menedék- és óvóhelyszerepükre vonatkozóan nyerhetünk némi információt. Két olyan funkcióról van szó, amelyek a későbbi századok során is megfigyelhetők voltak.

Föld alatt lévén a pincék a háborúk alatt kiemelkedő szerepet töltöttek be, de emellett üldöztetés, menekülés miatt is ideiglenes többletfunkciót kaphattak. A pincék bújóhelyszerepére már XVI–XVII. századi adataink is vannak. Felnémten a Templom-domb pincerendszere a vár elfoglalása után magyar katonáknak adott menedéket, akik gyakran innen ütöttek rajta a törökön. Amikor a török tudomást szerzett róluk, betömték őket.⁵⁸⁶ A fennmaradt írásos emlékek mellett több helyi legenda is fennmaradt a pincék ilyesfajta szerepével kapcsolatban. A szájhagyomány szerint a kőszegszerdahelyi pogányhegyi pincéket a pogányüldözés idején elrejtőzött pogány magyarok építették. A cáki és velemi pincék keletkezéséről pedig azt mesélik, hogy a török elől menekülő lakosság építette fel őket, hogy ostrom alatt legyen hajlékuk. Tóth János ezt elfogadhatónak tartja, szerinte erre utal a pincék rendkívül kicsiny mérete, valamint a boronafalak szokatlanul durva összeillesztése. Évszázadokkal később, a napóleoni háborúk idején is itt húzódtak meg a lakosok.⁵⁸⁷ Tállya mezőváros pincéi szintén bújóhelyül szolgáltak, amelyeket gyakran menekülőágak is összekötöttek. A Rákóczi-pincébe a templomból és a kastélyból is be lehetett jutni föld alatti járatokon keresztül, de a Rózsa utcában is ismertek olyan pincét, amelyből a két szomszédos telek irányába keskeny ágak nyíltak. Ezek kétségtelenül menekülőágak voltak, melyeket háborús veszélyben létesítettek.⁵⁸⁸

A pincék és a prэшázak ilyen irányú ideiglenes szerepe a későbbi századokban sem változott, mindezt jól mutatja, hogy még a második világháború alatt is országsszerte kiemelkedő szerepet töltöttek be mind az értékek elrejtésében, mind az emberek túlélésében.⁵⁸⁹ Az általam vizsgált települések építményei a korábbi századokban is

⁵⁸⁶ KLEB 1978: 143.

⁵⁸⁷ TÓTH 1940: 222.

⁵⁸⁸ BAKÓ 1993: 141–142.

⁵⁸⁹ Tokajban a lyukpincék lakássá történő átalakításában jelentős időszak volt a második világháború vége, amikor a tűzharok idején többen ezekbe az építményekbe menekültek. (BENCSEK 1990: 194.)

betölthettek hasonló funkciókat, de ezzel kapcsolatban történeti adatok nem állnak rendelkezésemre. A terepen történő gyűjtések és néhány XX. századi forrás viszont egyértelműen utal arra, hogy a második világháborúban a prэшázak és a pincék egy része fontos szerepet töltött be a lakosság életében.

Buda-vidéken jelentős szerepet játszottak ezek az épületek az értékek elrejtésében. Több történetet is sikerült felgyűjteni arról, hogyan próbálták eldugni az élelmiszert, a ruhákat. Általános volt, hogy a pince végébe tették az eldugandó dolgokat, majd falat húztak eléje. *„Na mostan, hát úgy gondolták a gazdák, hogy a pince végét elfalazzák. És egy-két métert elfalaztak, és oda behordták a hordókat és befalazták. Úgy bekenték, hogy ne lássák, hogy egy frissen épített valami. De mindig volt valaki, aki elárulta az oroszoknak, és egy-két pincének kibontották a végét. Utána minden pincét kibontottak, és akkor vége lett a boroknak. Sokszor belelőttek a hordóba, kifolyott a bor. Nem maradt bor a faluban, pedig jó termés volt akkor.”*⁵⁹⁰ Több helyen a prэшáz padlójába vagy a szőlőbe ásták el a dolgokat. *„...mert apám az pedig asztalos mester volt egyébként, és volt neki egy nagy satupadja [a prэшázban – M. A. A.], vagy mit tudom én micsoda. [...] S annak az árnyékába lefűrtünk egy nagy lukat és abba beletettük az összes élelmiszert és szépen le lett takarva. De aztán utána egy-kettőre megtanulták, és mire legközelebb odamentünk, már nem volt semmi se.”*⁵⁹¹ A legbiztosabbnak az oldalfülkék, mellékpincék bizonyultak. Tökön több ilyen pince is volt, de a pátyi *menyecskeszorongatókat* is használták a háború alatt erre a célra. Az elrejtendő dolgok behordása után ezeket elfalazták vagy nagy kádat, hordót tettek a bejárat elé. Az értékek megőrzésének érdekes története ismert Biáról. Itt a birtokíveket, anyakönyveket, főkönyveket az egyik Rákóczi úti pincébe rejtették, majd a lezárt ládákra rászakasztották a pincét. Így nem vészett el semmi.⁵⁹²

A pincék második fontos szerepe a lakosok és katonák elbújtatásában, megvédésében volt. Hogy mennyien költöztek ki, elsősorban attól függött, hogy mennyire érte el a front az adott települést, illetve, hogy hol helyezkedtek el a prэшázak és a pincék. A közvetlenül a falu szélén, esetleg a falun belül lévő épületek kevésbé voltak alkalmasak búvóhelynek. Ilyenkor inkább a lakóházaknál lévő pincéket használták óvóhelyül. A falutól távol lévők viszont már gyakrabban szolgáltak ilyen célt. A vizsgált települések többségében a belterületen vagy annak szélén volt az épületek jelentősebb része. Emiatt a lakosok menedékhelyül kevésbé voltak alkalmasak. Ilyenkor viszont előfordult, hogy nem a kisebb pincékbe mentek ki, hanem valamelyik nagyobb épületben gyűltek össze. Budaörsön az ostrom alatt például a lakosság egy része az egykori uradalmi pincébe húzódott. Különösen nagy szerepet Tökön játszottak a hegyen lévő prэшázak és pincék, de Zsámbékról is fennmaradtak ezzel kapcsolatos emlékek. Sigrid Dix apáca erre így emlékezett vissza: *„Röviddel azelőtt, hogy az oroszok bejöttek, egy bomba talált be a kertünkbe. A rémület olyan nagy volt, hogy azt édesanyám már nem tudta otthon elviselni. Addig nem nyugodott, amíg apám bele nem egyezett a borospincébe történő kiköltözésbe. Két hónapig maradtunk ott.”*⁵⁹³ Tökön az épületek speciális búvóhely szerepet töltöttek be, ugyanis a lakosok csak kis számban és rövid időre mentek ki. Itt a szőlőhegyen, a szőlők végén egyedül álló prэшázak a budai várból kitörő, elsősorban német katonáknak jelentettek búvóhelyet. Pontosabban jelentettek volna, ugyanis két pincéről is tudni,

⁵⁹⁰ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 9. A bor elpocsékolása mellett az épületek felszerelése is jelentős károkat szenvedett. Sok helyen eltűzelték a gerendákat, deszkákat, faeszközöket. *„Volt ott egy hatalmas régimódi faprés. Azon présölték a szüretet, ugye. Amikor én megkaptam azt a pincét, a padlásfölgjáró sehol. A prés sehol. Semmi. Ott ki volt vésvé minden. Egy ekkora lövedékhüvelyt találtam, ami össze volt lapítva. A ruszók avval hasogatták, mert ők ott tüzeltek. Ott nem volt semmi. Mindent tönkretettek. A pince belsőajtót, mindent eltűztek.”* (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.)

⁵⁹¹ Saját gyűjtés – Budaörs, 2013. március 13.

⁵⁹² GELENCSÉR 1968: 10.

⁵⁹³ JELLI 1988: 139.

amelyekbe ágyúval belelőttek. A katonák pincében történő bujkálására még Budaörsről van adatom.

Az értékek elrejtése, valamint a lakosok és katonák búvóhelye mellett a pincéknek egy harmadik funkciója is volt. Nem egyszer fordult elő, hogy bombázások idején ezekben tartották a szentmiséket.⁵⁹⁴ A pincében tartott szentmisékre kutatási területemről konkrét adataim csak Budaörsről vannak. Itt az egykori Zichy-féle dézsmapincében állítottak fel oltárt az apácák.⁵⁹⁵ Áldoztatást végzett azonban a plébános az Eller-kötöde pincéjében is: „...anyu a pince első részében vetett ágyat a családnak, a második részben helyezte el az idős asszonyokat, és azon túl volt a jégverem, amit befalaztatott, de a falból egy táblát ki lehetett emelni és ott csúsztak le a fiatal, szemre való lányok. És ez elé toltak egy betonlapot. A plébános a lányokat itt áldoztatta meg, úgy, hogy a rés elé kellett feküdni, mert úgy érte el őket.”⁵⁹⁶ Konkrét adatokkal a többi vizsgált településről nem rendelkezem, de a kutatási területem szomszédságából több ilyen példa is hozható. Budafokon például először a Francois család, majd a Borértékesítő R.t. pincéje adott otthont a szentmiséknek. Tinnyén a templom melletti nagy pincében volt a szentmise, Budatétényből pedig tíz ilyen pincéről is tudni.⁵⁹⁷ A kicsit távolabb fekvő Piliscsabán pedig így számolt be az akkori plébános: „A falu határában Tinnye felé van két hatalmas hegybe beépített pince. A falu zöme itt tartózkodott. Miután meggyőződtem arról, hogy a két pincében lehet szent misét mondani, felállítottunk mindegyikben egy-egy oltárt, és itt végeztük a karácsonyi istentiszteletet, szent misét, szent beszédet. Sőt, három héten keresztül, míg az emberek ki mertek jönni, itt tartottuk a napi szent miséket és az egész vasárnapi istentiszteletet.”⁵⁹⁸ Mindezek az adatok jól mutatják, hogy a bombázások alatt Buda-vidék több településén is pincékbe húzódtak a templomokból. A pincebeli szentmisék hangulatát Hladik Nándor tárnoki plébános jelentése adja vissza a leginkább. Bár Tárnok a kutatási területemen kívül esik, de feltehetően máshol is hasonló érzések tölthették el a szentmiséket celebráló papokat. „A kőbányákban húzódtak meg a híveim 80%-a és az érdiek közül 6-7 ezren, vagy 5 kedvesnővérrel együtt. A kőbánya hatalmas termeiben mondtam a szt. misét, mint valamikor az ősegyház papjai a római katakombákban. Kívülről tompán behallatszott az aknák robbanása, lent pedig a ládából összeállított oltár körül pár szál gyertya fényénél könnyezve énekeltek a gyűrött, fáradt arcú emberek, akiknek énekébe belevegyült a megmentett lovak dobogása, a tehenek bőgése és a kecskék mekegése.”⁵⁹⁹

Speciális szerepet töltöttek be a présházak Pátyon és Tökön. Előbbi településen a torbágyi úti pincék homlokzatát kiszedték az orosz katonák, s onnan lőttek tankokkal Zsámbék felé a németekre. Szintén lőréseket, állásokat alakítottak ki a tőki présházaknál, itt a település végén lévő pincecsoport egyes feldolgozóépületeinek oldalfalait bontották

⁵⁹⁴ A pincék ezen funkciójára az ország több területéről is van adatunk. A hagyomány szerint az egyik egri pincében már a XVI. században szentmiséket tartottak, mert a kapitány protestáns hitre lépett és eltiltotta a katolikusoktól a templomok használatát. (BAKÓ 1961: 83.) Hasonló adattal rendelkezünk a tállyai Rákóczi pincével kapcsolatban, amelynek föld alatt lévő borházát a helyiek *kápolnának* nevezik, azt állítván, hogy miséztek benne. (BAKÓ 1992: 210.) Erről a szerepéről először Vende Aladár számolt be. Leírása egyértelműen mutatja, hogy a pincének óvó, védő szerepe volt: „Egész elhelyezése azt a benyomást kelti, hogy egyrészt a templom falain belül szorult lakosoknak vagy az odébb álló épület földalatti nagytermében összegyülekezetteknek, másrészt pedig a kastélybelieknek szolgáljon búvó- és menedékhelyül, mert a pince egyik, földalatti, tágasabb része még ma is konyha nevet visel, s füstös szelelő lyukaival azt látszik bizonyítani, hogy ott hajdan tényleg hosszabb ideig tartózkodtak, míg a már említett csillagboltozatú terem (a borház), hatalmas pilléreivel egy kisebb ostromnak is ellenállhatott volna.” (VENDE 1905: 118.)

⁵⁹⁵ STEINHAUSER 2009.

⁵⁹⁶ ELLER 2013.

⁵⁹⁷ MÓZESEY 2004: 114–115., 117., 271–271.

⁵⁹⁸ MÓZESEY 2004: 203.

⁵⁹⁹ MÓZESEY 2004: 271.

meg.⁶⁰⁰

A pincék háborúban betöltött menedékhely szerepe általánosan elfogadott, de többnyire csak említés szintjén foglalkoznak velük a tanulmányok. A téma viszont részletesebb kutatást igényelne, ugyanis az egyéni történetek alapján kirajzolódik, hogy számos útja volt annak, hogyan próbálták meg átvészelni ezeket az időket, hogyan reagált a lakosság a települést sújtó katasztrófára.

A szőlő feldolgozására és a bor tárolására létrejövő pincék gazdasági funkciójuk mellett számos más szereppel is rendelkeztek. A férfiak életében a legfontosabb szórakozóhelyek voltak, a mindennapi spontán találkozások és a rendszeres hétvégi baráti összejövetelek mellett több ünnepi alkalom helyszínei lehettek. Ezek mellett viszont válságidőszakokban, katasztrófák közeledtével ezek számára jelentették a menedéket, az életet. Ezen szerepekre az általam vizsgált területről több adat is ismert, s ezek egyértelműen mutatják, hogy ezek a funkciók az évszázadok során mindvégig megvoltak, igaz, nem változatlanul. Az épületek minden esetben alkalmazkodtak a használók igényeihez, a történelmi és gazdasági változásokat figyelembe véve kaphattak új funkciót. Emiatt a présházak és pincék társadalmi életben betöltött szerepét minden esetben ezeknek a folyamatoknak a kontextusában kell vizsgálni.

⁶⁰⁰ „Bicske és Piliscsaba, Bia [...], ez így körül volt zárva, a ruszók körülzárták. [...] És itt, onnan várták őket, és minden pincének a hogyhívjákát kivágták, s ott lörés volt. Én nálam is. A sarokban, mert onnan várták a németeket. Nem csak énnálam. Amik ott voltak pincék, mindenhol.” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.)

IX. A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI VÁLTOZÁSOK HATÁSA (ÉPÜLETEK, ESZKÖZÖK, KÖZÖSSÉGEK)

Munkám elején foglalkoztam a szőlőművelés történetével, az évszázadok során a gazdálkodás rendszerében betöltött szerepével. Ezt egyrészt amiatt tartottam szükségesnek, mert bár az épületek állnak kutatásom középpontjában, mégis szerepük, jelentőségük megértéséhez szükség van azon művelési ág bemutatására, amelyhez mindezek tartoznak. Másrészt nélkülözhetetlen a történeti áttekintés azért, mert az épületeknek az élete nem független a szőlőművelés jelentőségétől, a művelési ágazatban bekövetkező változások sok esetben ezeken, a bennük zajló életen is nyomot hagytak. A gazdasági jellegű átalakulások mellett a politikai és társadalmi folyamatok következtében lezajló változások is hatással voltak ezekre, tehát mind az épületek külső jegyeiben, mind a funkciójukban történő változások hű tükröi az önkényes vagy önkéntelen gazdasági, társadalmi és politikai folyamatoknak. Ezekre a különböző hatásokra az általam vizsgált települések hol közel egyformán, hol eltérően reagáltak. Természetesen az egyes fordulópontok eltérően vizsgálhatók, ugyanis írott emlékekkel ezekre vonatkozóan nem nagyon rendelkezünk, az emléktárgy gyűjtésének eredményeképpen pedig elsősorban a XX. század második felében lezajló változásokat tudjuk rekonstruálni. Bizonyos szinten viszont a XIX. század végétől napjainkig lehetne végigkövetni az épületek alakulását, s elemezni a változásokat. Mivel ez akár egy önálló munka témája is lehetne, így itt most csak néhány példa alapján mutatom be, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai változások hogyan hathattak az épületek formájára, szerkezetére, funkciójára, valamint a tárgyi világra. Ezekre a korábbi fejezetekben már többször tettem utalásokat. Most összefoglaló jelleggel szeretném szemléltetni az ilyen irányú folyamatok következményeit.⁶⁰¹

Az általam vizsgált épületek életében minden bizonnyal már meglétüktől kezdve megfigyelhetők voltak jelentősebb fordulópontok, amelyekről viszont a források hiányában nem tudni. Feltételezésre az adhat okot, hogy az ország más területeiről már a kora újkorból ismerünk olyan adatokat, amelyek egyértelműen azt mutatják, hogy a történeti változások a pincék életére is jelentősen kihatottak. A kutatott településeken az első olyan esemény, amely egyértelműen nyomot hagyott az épületek és használóik életében, a filoxéra XIX. század végi pusztítása volt.

1. A filoxéra pusztítása

A filoxéra mind a gazdálkodás szerkezetében, mind a présházak és pincék életében, mind az azokhoz kötődő társadalmi összefüggésekben, mind a szőlőhegyen zajló életben jelentős változást idézett elő, de pusztítására az ország egyes vidékein élők eltérő módon reagáltak. Míg bizonyos területeken a szőlőművelés újra virágzásnak indult, addig más területeken elvesztette a megélhetésben, a jövedelemszerzésben betöltött szerepét, sőt volt, ahol szinte teljesen eltűntek a határból a szőlők. Több helyen felhagytak a termesztésével és új művelési ágat részesítettek előnyben, amelytől biztosabb, stabilabb jövedelemkiegészítést vártak. Ennek egyik jó példája a Szentendrei-sziget és környéke. A

⁶⁰¹ A fejezet a *Néprajzi Látóhatárban*, 2013-ban megjelent tanulmány átdolgozott változata. (MUSKOVICS 2013a.)

sziget két települése a Duna jobb partján birtokolt területeket, ahol kiváló minőségű bor termelt. Az egykori Budai borvidéknek mind Pócsmegyer, mind pedig Tótfalu a legjelentősebb települései közé tartozott, de híres vörösbort készítettek Szentendrén is. A filoxérát követően viszont nem történt meg a helyreállítás, más gyümölcsökre tértek át. A Szentendrétől Dunabogdányig terjedő terület a bogyós gyümölcsök hazájává vált. A szamóca és az egres jelentős jövedelmet jelentett, nem érte meg a szőlő helyreállításával bajlódni.⁶⁰² Ezeken a településeken a művelési ág eltűnésével együtt járt az épületek elhagyása is. A présházak és pincék elvesztették jelentőségüket, a feldolgozó és tárolóhelyiségekre nem volt többé szükség. A gazdák lassan elhagyták őket, majd idővel megkezdték átalakításukat, hogy megfeleljenek az új igényeknek. Ennek eredményeként például az egykori Tahi és Leányfalu pusztán, amely egykor Tótfaluhoz, illetve Pócsmegyerhez tartozott, szinte már nyomai sem látszanak az egykori présházaknak. Ekkor pusztult el a főváros közeli települések jelentős szőlőkultúrája is, több helyen a szőlőkben megjelentek a nyaralók, villák első csoportjai. „...s ma ott, a hol azelőtt a budasashegyi borok legjobbjai termettek, vagy villatelkeket találunk, vagy a nehezebben hozzáférhető részeken ma is kopár területek vannak, egy-két elvénuült gyümölcsfával.”⁶⁰³

Az általam vizsgált településeken a filoxéra szintén jelentős pusztítást okozott. Az adatközlők emlékezete erre az időszakra nem nyúlik vissza, az 1950-es évek első felében végzett gyűjtések során pedig nem foglalkoztak ezzel a témával. A fennmaradt történeti forrásokból elsősorban a pusztítás mértékére, a védekezési módokra vonatkozóan kapunk adatokat. Megnehezíti a kutatásokat az is, hogy a ma romos állapotban látható épületekről nem mindig tudni pontosan, hogy azok a filoxéra után lettek-e elhagyva, a német kitelepítések után vesztették el funkciójukat, vagy esetleg a kollektivizálásnak estek áldozatul. Mindezek ellenére egy-két utalásból következtethetünk arra, hogy a pusztítás nemcsak a szőlőterületek nagyságában, hanem a tárgyi világban is megmutatkozott. Ez legszemléletesebben Karikó János biai népköltő *Bia község leírása 1904-ben* című versének részlete alapján mutatható be (2. melléklet).⁶⁰⁴

*Régi jó időkről legtöbbet beszélnek
Tetőtlen présházak, beomlott kémények.
Meztelen szarufák s a prés a présházba'
Oly borzasztók, mint a holt ember csontváza.*

*Bizony nagy beteg lett a mi szőlőhegyünk,
Évenként tizszer is patikába megyünk.
Remény patikáros biztat és hiteget,
Hogy csak krisztérozuk a szegény beteget.*

A vers egyértelműen mutatja, hogy a biai szőlőhegyeken található épületekben jelentős károk keletkeztek. A funkciójukat elvesztett présházakat elhagyták, így idővel pusztulásnak indultak. Ez a folyamat minden településen megfigyelhető volt, de a szőlőrekonstrukciós folyamatok és az épületek elhelyezkedése jelentősen meghatározta mértékét. Előbbinek legszebb példája Etyek. Itt a XX. század első felétől jelentősen fellendült a szőlőkultúra, a természeti adottságokat kihasználva a pezsgőgyártás alapjául szolgáló bornak a jelentős részét az etyeki gazdák biztosították. Emiatt az épületekre továbbra is szükség volt, sőt a megnövekedett igények miatt újakat is építettek. Ennek a felvirágzó korszaknak legszebb tárgyi bizonyítéka a Kecsegyödör pincésora. Az agyagba fűrt, présházzal ellátott pincék a

⁶⁰² Pócsmegyer példáját lásd: MUSKOVICS 2013b.

⁶⁰³ PETTENKOFFER 1911: 100.

⁶⁰⁴ KARIKÓ 1904: 238.

századforduló után épültek.

Az épületek elhelyezkedésének meghatározó szerepe Bián és Pátyon keresztül mutatható be. Bián a présházak és a pincék a településtől távolabb fekvő szőlőhegyeken épültek fel. A művelési ág hanyatlásával elhagyott építmények más funkcióban történő továbbélése valószínűleg a jelentős távolság miatt nem volt megoldható.⁶⁰⁵ Emiatt következhetett be az a nagymérvű pusztulás, amiről Karikó János beszámol. Ezzel szemben Pátyon, ahol a település szélén lévő Pincehegy adott helyet a szőlőfeldolgozó és bortároló építményeknek, lehetőség volt arra, hogy új funkciót nyerjenek. Ennek köszönhető, hogy a „pincefalu” mind a mai napig eredeti állapotában őrződött meg egy olyan településen, ahol a filoxéra következtében szinte 100%-ban pusztultak el a szőlők, s a XX. század első felében mindössze 30%-uk lett helyreállítva. Az új funkciók változatos képet mutattak. A szőlőfeldolgozó és bortároló épületeket egyrészt használhatták kizárólag más termények tárolására, másrészt szükséglakássá alakíthatták át őket. Arra vonatkozó adatokkal nem rendelkezem, hogy pontosan kik költöztek ezekbe, de nem kizárt, hogy a megélhetésüket elvesztett, elszegényedő családok közül voltak olyanok, akik kénytelenek voltak megválni falubeli házuiktól és pincéjükbe kellett költözniük.

A filoxéra pusztításának a tárgyi világra, az épületekre és a bennük zajló életre gyakorolt hatására csak kevés adatom van. Ezekből is jól látszik viszont, hogy az egyes települések útja eltérő lehetett, de bizonyos szintű pusztulás mindenütt megfigyelhető volt. A rekonstrukció viszont a legtöbb településen jelentős mértékben végbe ment, így a megmaradt épületek továbbra is eredeti funkciójukban éltek tovább, az eszközök pedig továbbra is használatban maradtak. A társadalmi életben szintén visszaesés következett be, de szép lassan visszatért a szüretök vidám hangulata, a pincesorok megteltek étellel. Ennek bizonyítékai a századforduló utáni évektől egyre nagyobb számban megjelenő kisszobák. A gazdák már nem elégedtek meg azzal, hogy lent a pincében vagy a présházban a tűzhely mellett, esetleg minden tüzelőalkalmatosság nélkül mulassanak. Ezekben az években egyre szélesebb körben jelent meg annak az igénye, hogy egy külön szobát alakítsanak ki szórakozóhelynek.

Összességében elmondható, hogy a filoxéra a XIX. század utolsó másfél évtizedében végzett pusztításának számos présház és pince esett áldozatául, s ezekben a tárgyi eszközök is jelentős károkat szenvedtek. Szintén átmeneti visszaesés jellemezte a társadalmi összejöveteleket. A présház- és pincekultúrát tekintve az igazi tragédiát viszont a németek kitelepítése, az államosítás, a települések lakosságának jelentős növekedése okozta, ezek több esetben közel 100%-os pusztulást eredményeztek. Ez az időszak viszont – szemben a filoxérával – már emlékekkel is elérhető, így e két folyamat esetében mutatható be leginkább a politikai, gazdasági, társadalmi folyamatok tárgyi kultúrára kifejtett hatása.

2. A német kitelepítések és a kollektivizálás hatása

A második világháborút követő német kitelepítések jelentős fordulópontra jelentettek. Az elhagyott épületek egy jelentős részét építőanyagként hordták el.⁶⁰⁶ A használatban maradók vagy megőrizték eredeti funkciójukat, vagy pedig új szerepet kaptak. Egyrészt pincelakásokká válhattak, amelyet idővel megpróbáltak lakóházzá alakítani, másrészt pedig új gazdasági funkciót nyerhettek. A korábbiakban már utaltam arra, hogy az épületek elhelyezkedése, típusai valamennyire meghatározták a présházak és pincék további sorsát.

⁶⁰⁵ A nyaralóknak, hétvégi házaknak történő átalakítások később kezdődtek meg.

⁶⁰⁶ Ez az ország más, németek lakta területein is megfigyelhető volt. Lukács László Nadappal kapcsolatban számol be a kitelepítések utáni pince-elhagyásokról, présházfelbontásokról. (LUKÁCS 1978: 309.)

Bizonyos szintű pusztulás viszont minden településen bekövetkezett. Azokon a helyeken pedig, amelyeket a kitelepítés nem érintett, a kollektivizálás következtében kezdődött meg a hanyatlás.

Bián már 1946. április 14-én a hegyközségi tanács közgyűlésének jegyzőkönyvébe azt írták, hogy a présházak legnagyobb része tönkrement, és sok bort el is loptak.⁶⁰⁷ A németek erőszakkal történő eltávolítása viszont Budakeszin és Budaörsön járt a legsúlyosabb következményekkel. Budaörsön a teljes „pincefalu” szinte nyomtalanul eltűnt, Budakeszin pedig a faluszéli pincesor lett a kitelepítés áldozata (145. kép). A budaörsi pusztulást jól szemlélteti Komjád János visszaemlékezése: „A borházakból elvitték a vaspréseket, szüretelő kádakat, hordókat, borszívó gépeket stb. Ezeket a holmikat mind elvitték Budapestre. [...] Mikor ezek a berendezési tárgyak már elfogytak, a borházak lebontására került a sor. Lebontottak több mint 1000 borházat, először a tetőanyagot, gerendákat, léceket, deszkákat vitték Budapestre egy bútorgyárba eladni. Ottan felfűrészelték az anyagot, kívül-belül funérokat ragasztva. Egy-kettőre készen voltak az új bútorok. Jól járt a bútorgyár, mert olcsón jutott nyersanyaghoz. Jól jártak az anyageladók, mert nem a sajátjukat adták el, tehát olcsón adhatták. De nem járt jól a bútort vevő, mert mikor az új bútort lakásában felállította, a helyükön mutatkoztak a szúrágta nyomok, hogy korpaszerű fapor mutatkozott a padlón a bútor alatt. Mikor már fogytán volt a faanyag is, sorra kerültek a tetőcserepek és a téglák eladása.”⁶⁰⁸ Jól mutatja ezt a pusztulást az egyik visszatérő kitelepített 1954 márciusában Bonomi Jenőnek írt levele is: „A menyemet meglátogatta egy visszatelepült unokatestvére, aki néhány hétig Budaörsön volt, és mesélte, hogy már nem kell elbujdosni, szabadon lehet közlekedni, sehol sincs bekerítve az udvar, sehol sincs kerítés, a szép házakban laknak, de az öregek üresen állnak, ajtó, ablak nélkül, és beesik az eső. A borpincék is tönkre vannak, tető, ablak és berendezés nélkül, csak a falak állnak.”⁶⁰⁹ Szintén szomorú változásokról számolt be egy másik visszatérő, akit a Kő-hegyre felmenve fogadott szomorú látvány: „...lepillantott és azt látta, hogy a présházak mind úgy néznek ki, mintha le lennének égve, a faanyag mind eltűnt vagy elégett, az ember látni sem szeretné és menekül onnan, ahol régen olyan szívesen volt.”⁶¹⁰

A ma élők emlékezetében szintén él még az egykori „pincefalu” emléke, pusztulására fájdalmasan tekintenek vissza. „Hát igen, az is érdekes. Mert itt mindig mondják és mutatják, hát én is járom az országot, hogy ilyen pincesor van Hajóson, meg itt, meg amott. Hát Budaörsön olyan pincesorok voltak, amilyen az egész országban nincs. Itten végig, kilométeren a hegyoldalban végig présház, felfele komplett présházak voltak. De nem csak egy oldalt, mint ahogy mutatják mondjuk Hajóson, hogy van utca, ahol van jobbra-balra présház. Itten több utca. Ez az utca [Csap utca – M. A. A.] is végig présházakkal volt. Akkor arra a hegy körbe-körbe, fönt a hegyen mindenütt. Szóval

⁶⁰⁷ MNL PML IX.303. 12. doboz

⁶⁰⁸ KOMJÁD 1974: 43.

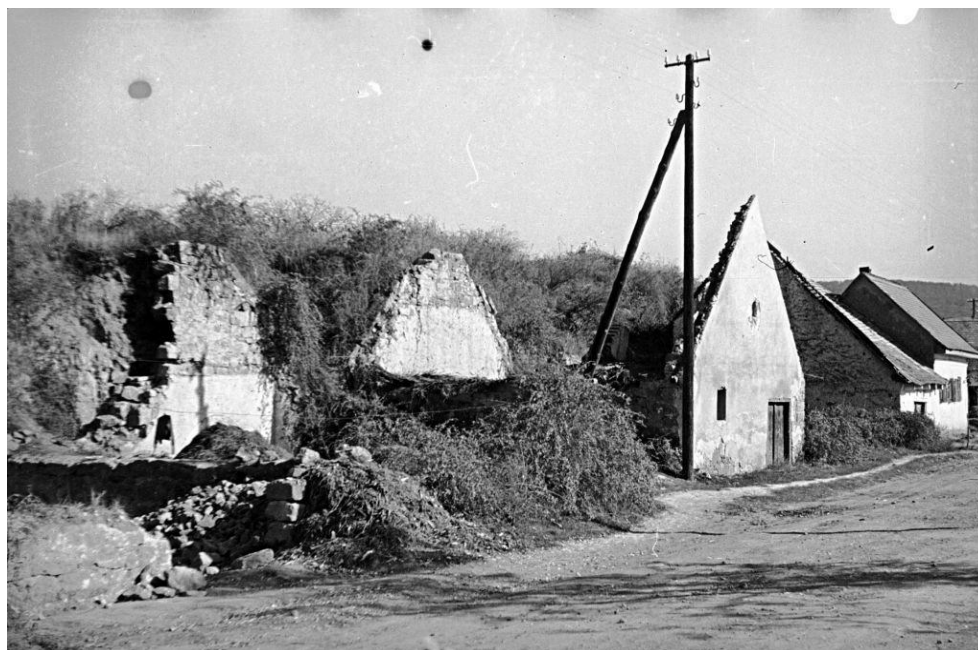
⁶⁰⁹ Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi, 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/251–2/1/275 dosszié, 2/1/270. levél. Első közlés: BONOMI 1965a: 162. Bonomi Jenő 1946 óta levelezésben volt egykori adatközlőivel. Ezen levelek hagyatékának levelezés (Korrespondenz) részlegében található meg, összesen 516 darab. További levelekben szintén olvashatunk romos pincékről, elpusztult szőlőkről: 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/276–2/1/300 dosszié, 2/1/284. levél (Budaörs); 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/051–2/1/075 dosszié, 2/1/055. levél. A levelek jelentős részében találunk a régi házra vonatkozó adatokat. Ezek egy része személetesen mutatja, hogy a szőlőművelésnek mekkora jelentősége volt a kitelepítettek életében. Több helyen arról írnak, hogy bár jól érzik magukat Németországban, a pincéjük, a szőlőjük hiányzik nekik. „Karácsony után a nagyapámnál voltam. Egészséges és jó állapotban van. Egész elégedett volt. Ha még a pincéje is megvolna, az jó lenne.” (2/1/001–2/1/200 doboz, 2/1/001–2/1/025 dosszié, 2/1/014. levél) További budaörsi példaként lásd: 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/251–2/1/275 dosszié, 2/1/269. levél; 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/251 – 2/1/275 dosszié, 2/1/263. levél

⁶¹⁰ Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi, 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/251–2/1/275 dosszié, 2/1/260. levél

rettenetes sok prэшáz. Minden parasztnak, a földjük nem volt olyan sok, egy parasztnak mondjuk, hát mit tudom én, egy két hold vagy három hold, szóval nem volt olyan sok, de ezt nagyon intenzíven és jól megművelték. És ehhez volt mindegyiknek ilyen szőlője, gyümölcse, prэшáza. Olyan is volt, ha szegényebb volt, kevesebb, akkor egy prэшáz közös tulajdonnal volt. Szóval a prэшáz egy tető alatt volt, s belül a hegyoldalba pedig két pincerendszer volt.”⁶¹¹

A pusztulás a település vezetői számára is problémát jelentett, ugyanis a prэшázak és a pincék elfoglalása önkényesen történt annak ellenére, hogy nem magántulajdonban voltak. Erre vonatkozóan Budaörssel kapcsolatban maradt fenn írásos említés, de feltehetően mindez máshol is nehézségeket okozott. Budaörsön 1947. december 15-én egy műszaki felügyelő által felmérést készítettek az állapotokról. A jelentésből megtudjuk, hogy harminc olyan romépület, illetve romépület-rész van, amelynek lebontása indokolt. Továbbá a Máriavölgy utcában található száz pincét és prэшázatot úgy nevezik meg, amelyekre a községnek nincs szüksége, így házaikat a telepések ezek anyagából tatarozzák. A felmérés idején az épületek faanyagát, a tetőszerkezetet, az ajtókat éppen bontották, a meglévő berendezést, az eszközöket pedig már elhordták. A probléma azért érintette érzékenyen a települést, mivel az épületek a Földalap tulajdonát képezték, így mielőbb szükségesnek tartották a tulajdon megőrzését. A helyzet rendezésére született javaslat azt tartalmazta, hogy a lehető legtöbb épületet meg kell őrizni, helyre kell hozni, csak a romépületeket bonthatják el, amelyek anyagát a helyszínen kell eladni.⁶¹²

Még jelentősebb pusztulás ment végbe Budakeszin, ahol az egykori három prэшáz sor épületei közül ma már csak egy látható eredeti formájában, igaz, ez is nagyon rossz állapotban van. Budaörshöz hasonlóan a kitelepítések következtében egyrészt elhordták az épületeket, másrészt pedig elkezdték őket lakni, idővel pedig vagy teljesen új lakóházakat építettek, vagy átalakították az egykori prэшázakat.

145. kép: Elpusztult prэшázak Budakeszin. A telepések és a tanács elbontatta őket.
(Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1954. NM EA F F. 112 429)

⁶¹¹ Saját gyűjtés – Budaörs, 2014. április 8.

⁶¹² Jelentés a budaörsi romházak, illetőleg romprэшázak bontásból származó épületanyagok felhasználására (1947. december 15.) (HAUSER é. n. 153. cédula)

Jelentős, de nem teljes pusztulással járt a kitelepítés Etyeken, Perbálon és Zsámbékon.⁶¹³ Egyes adatok szerint Etyeken a felmenő falú prэшázak 70%-a pusztult el. Ezek egy részét elhordták, más részük pedig elhagyatottan állva pusztul mind a mai napig (146. kép), emlékeztetve a közel hét évtizede történt eseményekre, halványan őrizve annak emlékét, hogy egykor szüret idején a daráló egykedvűen, fémesen nyikorogva roppantotta össze bennük a fürtök bogyóit, hogy utána a nyikorgó bálványprések hatalmas kosarába hulljanak. Az események ugyanilyen szomorú emlékei a foghíjas pincesorok az Öreghegyen és az Újhegyen, valamint a szőlők végén a gaz mélyén megbújó betemetett pincék (147. kép). Jelentős volt a pusztulás Perbálon és Zsámbékon is, ahol szintén mind a mai napig látszódnak az elpusztult pincék nyomai. A homlokzattal rendelkező lyukpincék támfalát (148. kép), valamint a boltozott prэшázakat elhordták (149. kép). Sok esetben a pincék belső boltozatát is megbontották, amelyek megadva magukat az időnek, szép lassan beomlottak. A legkatasztrofálisabb pusztulás a zsámbéki Józsefvárosi gödröt érintette, amelynek történetével már részletesebben foglalkoztam.

146. kép: Elpusztult prэшáz romja Etyeken

147. kép: Beomlott, gazzal benőtt pince Etyeken

148. kép: Beomlott lyukpince Zsámbékon

149. kép: Prэшáz lyukpince romja Perbálon

A német kitelepítés nemcsak a szőlőművelés jelentőségében és az épületek elhagyásában mutatkozott meg. Nagymértékű pusztulás ment végbe az eszközök terén is. 1953-as etyeki gyűjtésében Andrásfalvy Bertalan arról számolt be, hogy az elhagyott

⁶¹³ „Nem nagyon foglalkoztak a szőlőkkel, elhanyagolták őket. Sőt, nagyon szép pincéket, tudja, ez ki van rakva ilyen faragott kővel, mindet elbontották, hazavitték a követ, aztán elhasználták másra. Úgyhogy több száz pincéből kiszedték a követ. Még én is láttam ilyet. [...] Kiszedték belőle a követ, és utána beomlottak a pincék.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.)

présházakból a préseket a tanács szedte össze tüzelőnek.⁶¹⁴ Bálványprések tucatjait, de akár százait semmisítették meg Budaörsön is. Ezt jól mutatja, hogy Hauser József 1970-es, 80-as években folytatott gyűjtései során csak egy ilyen présre talált, Ritter Gergelynél.⁶¹⁵ A kisebb eszközök terén szintén jelentős károk keletkeztek. Ezt terepgyűjtéseim is alátámasztják. Míg Tökön a folyamatos szőlőkultúrának, pincekultúrának köszönhetően ezekből mind a mai napig több megőrződött, addig az egykor németek lakta településeken jóval kisebb számban fordulnak elő.

A németek lakta települések jelentős károkat szenvedtek mind épület-, mind pedig eszközállományukban. Bizonyos fokú pusztulás viszont a magyarlakta településeket is érte. Biatorbágy egykori biai részén a kedvező fekvés következtében tovább épültek be a szőlőhegyek, egyre több présház helyén jelentek meg a hétvégi házak. Pátyon ezzel szemben az államosítás okozott nagyobb arányú veszteséget. A termelőszövetkezet savanyító üzemének jelképes áron adták el az eszközöket. *„Na, most a másik pusztítás az a 60-as években volt. 64-65. A téeszek kezdtek fölfejlődni és melléküzemágakat hoztak létre. Pátyon az volt a szerencsés vagy szerencsétlen helyzet, hogy kertészettel is foglalkozott a szövetkezet, és rengeteg uborka, paprika, paradicsom termelt, és létrehozta egy savanyítóüzemet. A savanyítóüzem indulásával rengetek kádra, akkor faeszközökre volt szükség, és ezeket számolatlanul hordták be a tsz-be, adták el. Kaptak érte húsz forintot, harminc forintot, akármennyit. És ezért már régi kádat, tehát olyat, ami olyan száz éves, nem hiszem, hogy találják.”*⁶¹⁶ A másik probléma az építőanyag hiánya volt. Aki nem tudott magának szerezni, az a falusi építkezéshez a présházát hordta el. Ennek következtében még ma is láthatók a beomlott, szinte teljesen betemetődött pincék (120. kép).

Az 1945 utáni változások harmadik hatása a funkcióváltásban mutatkozott meg. Az épületek egy része megmaradt az egykori német településeken, de legtöbbjük elvesztette hagyományos szerepét. Ez a folyamat hasonló módon zajlott le, mint amit a filoxéra után láttunk. A bor hiányában és az eszközök elpusztításának következtében üresen álló pincéket, présházakat több helyen raktárnak kezdték használni. Egyrészt az otthon feleslegessé váló dolgokat hordták ki, másrészt általános tárolók lettek. Ezt jól mutatja egy perbáli példa is. Mikor az 1950-es évek elején új tanító érkezett a faluba, a szolgálati lakásnál még nem épültek fel a melléképületek. Ezért egy még szabad, üresen álló présház lyukpincét adtak neki, amit tárolónak tudott használni. Az általános tároló funkciót személetesen ábrázolja Jakob Bechtold. 1907-ben készített egy rajzot Budakeszin élő nagyszüleinek használaton kívüli présházáról (150. kép). Mind a rajz, mind az 1961-ben megjelenő rövid leírás jól mutatja, hogy a hagyományos funkció elvesztése után tárolóhelyiséggé átalakult, lakótelken lévő présház a legkülönbözőbb dolgoknak adott helyet (használaton kívüli eszközöknek: pl. a szövőgép részeinek, a gyalupadnak; az állatok számára szükséges takarmánynak: pl. répa, tök, kukoricahéj számára stb.). A leírásban szereplő eszközök azt is mutatják, hogy a hagyományos funkció elvesztése után az épületben a tárolás mellett különböző munkákat is végeztek (kukoricamorzsolás, szappanfőzés).⁶¹⁷

Az üresen maradt épületek ezenkívül viszont a legkülönbözőbb speciális funkciókat tölthették be. Budaörsön az egyik pincében csirkéket neveltek, később pedig szegfűt tartottak benne. Több helyről van adat arra, hogy gombát termeltek az egykori borospincékben. Nem egy esetben fordult elő, hogy műhelynek kezdték használni a

⁶¹⁴ ANDRÁSFALVY 1953a: 1.

⁶¹⁵ HAUSER é. n.

⁶¹⁶ Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 15.

⁶¹⁷ BECHTOLD 1961.

présházakat.⁶¹⁸ A megmaradt épületek továbbélésének másik útja a szükség- vagy állandólakássá alakítás volt. Említettem, hogy a XX. század első felében Budakeszin, Pátyon és Zsámbékon nagyobb számban fordultak elő pincelakások. Ezen a három településen a háború után ezek lassacskán elkezdtek megszűnni. Ellentétes folyamat zajlott le viszont Budaörsön, ahol a német kitelepítések után kezdték el lakásként használni a szőlőfeldolgozó és bortároló épületeket. Ugyanez volt megfigyelhető Budakeszin is. Míg az eredetileg is pincelakásnak épülő épületeket elkezdték elhagyni, addig a volt présházakat és pincéket önkényesen foglalták el az újonnan érkezők.

150. kép: Eredeti funkcióját elvesztő présház raktárként történő használata Jakob Bechtold rajza alapján (BECHTOLD 1961: 131.)

A kitelepítések és az államosítás következményeként dokumentált pincepusztulás általánosnak tekinthető a területen, de a második világháborút követő politikai változások eltérő módon hatottak az egyes települések pincekultúrájára. Természetesen az épületek életével kapcsolatban további fordulópontokat is fel lehetne még sorakoztatni (pl. a turizmus megnövekedett jelentősége), de talán a filoxéra, a háborút követő kitelepítések és a kollektivizálás azok az események, amelyek alapján a változások, az eltérő utak leginkább láthatók. Mindhárom jól mutatja, hogy az épületek életét, a berendezés alakulását, a bennük zajló életet nagymértékben meghatározták akár a gazdasági változások, akár a kényszerű, kívülről jövő politikai döntések. A présház- és pincekultúra vizsgálata során ezektől az eseményektől nem tekinthetünk el, a valós történet csak mindezek összefüggésében ismerhető meg.

⁶¹⁸ FÖLDES 1970c: 13–14.; NM EA F.F. 112 424

X. ELTÉRŐ UTAK: PÁTY, BUDAÖRS, ETYEK ÉS TÖK PÉLDÁJA

A XIX. század második felére a vizsgált terület minden településén jelentős szőlőkultúra alakult ki. Ezt leginkább az tükrözi, hogy a prэшázak és pincék nagy része ebben az időben, a század harmadik és negyedik negyedében épült fel. Bár a problémák már korábban kezdődtek (dézsmaváltság, elmaradás a művelés és a borkezelés terén), az első jelentős törést a filoxéra okozta. Ez mindenhol súlyos károkat okozott, a helyreállítás viszont eltérő módon sikerült, ekkor Budaörs, Etyek és Páty útja némiképp elvált a többi településtől. A másik súlyos következményekkel járó fordulópont az 1940-es évek közepén köszöntött be, a vizsgált terület jelentős részét érintették ugyanis a német kitelepítések. Ezt a folyamatot a kollektivizálás tetőzte be, amely azonban már Pátyot és Tököt is érintette. E két esemény viszont szintén nem egyformán hatott a településekre. A korábbi fejezetekben a különböző témák bemutatása során igyekeztem figyelembe venni a gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokat, vizsgáltam azok szőlő-borkultúrára, azon belül is az épületekre kifejtett hatását. Ennek során többször is hangsúlyoztam, hogy a vizsgált települések nem mindig azonosan reagáltak a változásokra, a kényszerű körülmények hatására eltérő utakat jártak be. Mindez jól mutatja, hogy még egy ilyen kisebb területen is ugyanazok a folyamatok eltérő hatást válthatnak ki; bár alapjaiban egyezett a szőlő-borkultúra, mégis egészen más formák, funkciók jöttek létre: a szőlőművelés története egészen máshogy alakulhatott még két szomszédos településen is.⁶¹⁹ Disszertációm végén ezeket összefoglalva, négy települést kiválasztva szeretném bemutatni az eltérő utakat, amelyek nem teljesen speciálisak, nem csak erre a vidékre jellemzőek.

1. Páty

Az első csoportba azok a települések tartoznak, ahol a filoxérát követően csak minimális szinten történt meg a helyreállítás, így az épületek történetében is változások következtek be. A vizsgált területről ide egyedül Páty sorolható.

A kilenc kérdőpontra adott válaszok egyértelműen mutatják, hogy a XVIII. század közepén a település még közel sem rendelkezett jó borokkal, sőt, az egyik legrosszabb minőséget állította elő.⁶²⁰ Ez a későbbi néhány évtizedben sem változott, egy 1780-as levélben becstelennek nevezik meg az itt készített borokat.⁶²¹ A XIX. században viszont virágzásnak indult a szőlőművelés, az 1860-as évekre a vizsgált települések között – Budaörs mellett – a legjelentősebbé vált. Ezt a helyét a filoxéraig megőrizte, 1879-ben Galgóczy Károly az itt készített borokat még a budaival említi egy szinten.⁶²²

⁶¹⁹ Ezek az eltérő utak másutt is jellemzőek voltak. Márkus István Gelej, Igrici és Mezőcsát kapcsán végzett vizsgálatokat. (MÁRKUS 1986.) Ennek során arra a megállapításra jutott, hogy az 1869-ben még közel azonos létszámú, azonos gazdasági helyzetben lévő Gelej és Igrici története a XX. században egyre inkább eltávolodott egymástól. Igrici valamivel jobb termelési és szállítási-közlekedési adottságokkal rendelkezett, emellett valamivel rugalmasabb társadalmának köszönhetően jobban alkalmazkodott a megváltozott gazdasági feltételekhez. „Olyan különbség ez, amelynek konzekvenciái a két világháború közti időben, még inkább 1945-től napjainkig egyre távolabb vitték és viszik a két szomszéd falu világát egymástól.” (MÁRKUS 1986: 31.)

⁶²⁰ NOVÁK 2006: 364.

⁶²¹ MNL PML IV.165a. 43. doboz – Páty úrbéri pere. Első közlés: KOCSIS 2008: 401.

⁶²² GALGÓCZY 1879: 496.

A pátyi szőlőkultúra pusztulását a filoxéra okozta. Ez a teljes vármegyében hatalmas károkat eredményezett, a történeti Budai borvidék ezt követően sosem nyerte vissza korábbi jelentőségét. Míg azonban Buda-vidék településeinek nagy részén a helyreállítás nagyjából megtörtént, addig Pátyon ez csak 30%-os volt. Ezt a területi adatok is jól mutatják (3. táblázat). Míg 1873-ban 242, addig 1913-ban csak 77 hektár szőleje volt a településnek, amely 1935-ig két hektárral növekedett. Ennél kisebb területe csak Perbálnak és Töknek volt, de ezeken a helyeken a vést megelőzően sem volt olyan jelentős a szőlészet. Előbbi csupán 82, utóbbi pedig 145 hektárt bírt 1873-ban.⁶²³

Buda-vidék egysége alapvetően a szőlőkultúrán nyugodott,⁶²⁴ a filoxéra viszont ezt megbontotta. A települések gazdálkodási szerkezetük átalakítására kényszerültek. A fővárostól való távolságuk, a társadalom összetétele, a helyreállítás mértéke azonban nagyban meghatározta ennek lehetőségeit. Páty azon települések közé tartozott, ahol a szántóföldi művelésnek és az állattartásnak a XIX. század során nagy jelentősége volt. Bár a vármegye-monográfiák nagyon jó minőségű borokról számolnak be, s Budaörs mellett a legjelentősebb volt a vizsgált területen, a gazdálkodás szerkezetében mégis egészen más szerepet töltött be. Míg Budaörsön a természeti adottságok ennek kedveztek leginkább, s a magas zsellérszám és a szántóföldi művelésre alkalmas szűk határ is elősegítette fellendülését, addig Pátyon a gabona- és takarmánytermesztés mindig is megőrizte vezető szerepét. A filoxéra után, kihasználva gabonatermelésre alkalmas határát, továbbra is erre fektette a legnagyobb hangsúlyt, ugyanis a szűk határú Budakeszi és Budaörs mellett a főváros is megfelelő piacot biztosított. Ezt az is lehetővé tette, hogy a jobbágyfelszabadításkor az egykori jobbágyok száma viszonylag magas volt, így a lakosság jelentős része rendelkezett bizonyos nagyságú földterülettel. Az egykori zsellérek számára pedig, akik csak szőlővel bírtak, a főváros közelsége jelentette a kiutat. A nincstelének közül egyre többen kezdtek bejárni Budára a svábhegyi, rózsadombi kertekbe.⁶²⁵

A filoxéra utáni minimális rekonstrukció az ország más területein is megfigyelhető volt. Ennek egyik példája a Balaton északi partja, ahol a domb- és hegyoldalak jelentős része maradt parlagon. A másik terület, ahol szinte teljes mértékben felhagytak a szőlővel, a Duna jobb partjának települései, elsősorban Dunabogdánytól Szentendrőig. Az itt lakók az intenzívebb gazdálkodásra tértek át, elsősorban bogyós gyümölcsökre specializálódtak. Ugyanakkor, ami jelentős eltérés Pátyhoz képest, hogy a most említett két területen az épületállomány eredeti formájában nem élhetett tovább. Nagy részük a településektől távol feküdt, így miután a présházak és pincék elvesztették korábbi gazdasági funkciójukat, vagy elhagyták, vagy pedig eladták őket. Ekkoriban kezdődött meg a Balaton északi partján, elsősorban Balatonalmádiban és környékén az üdülőfalvak kiépülése. A szőlőterületeket vállalkozók vásárolták fel, majd nyaralótelkekre osztva értékesítették.⁶²⁶ A tótfalusi és pócsmegyeri gazdák szintén ilyen célra adták el Tahí és Leányfalu pusztán lévő présházaikat és pincéiket. A filoxéra pusztítását követően tehát az ország több területén nem történt meg a helyreállítás, vagy csak teljesen minimális szinten. Ez sok helyen az épületek pusztulását is jelentette.

Páty útja azért sajátos, mert bár az egykori feldolgozók és bortárolók jelentős része elvesztette korábbi funkcióját, de a településhez közeli fekvés lehetővé tette, hogy új szerepben éljenek tovább. A kismennyiségű bor tárolása mellett alkalmasnak bizonyultak arra, hogy általános tárolóhelyekké váljanak. Ennek köszönhetően nagy számban maradtak használatban, így a pusztulás sem volt jelentős. Mivel kisebb mennyiségű bort továbbra is

⁶²³ SZŐLŐTERMELÉS KÖZSÉGSOROS... 1986: 49., 63., 65–66.

⁶²⁴ ANDRÁSFALVY 2013: 357.

⁶²⁵ ANDRÁSFALVY 1954: 113.

⁶²⁶ LAPOSA 1988: 31., 65–85. (különösen is Balatonalmádi: 66.); 1999: 230.

tároltak bennük, a pincehegyi élet sem múlt el teljesen, a napi kijárás bizonyos szinten napjainkig megmaradt.

A pátyi Pincehegy életében a másik törést a kollektivizálás okozta, amikor az eszközök nagy részét eladták. Szintén erre az időszakra tehető az épületek pusztulása is, mivel építőanyag hiányában egy részüket elhordták. Ez viszont szerencsére csak töredékét érintette a több mint kétszáz pincének, így a Pincehegy ma is őrzi eredeti képét. A kollektivizálás, mivel már eleve csak egy kisebb területű szőlőművelést érintett, nem jelentett akkora fordulópontot, mint az ország számos más részén. Páty tehát egy rendkívül sajátos utat járt be Buda-vidéken. Míg a többi település sorsát elsősorban a kitelepítések és a kollektivizálás határozta meg, addig Páty már a filoxéra után eltérő útra tért. Annak ellenére viszont, hogy itt köszöntött be legkorábban a szőlőművelés hanyatlása, épületállománya mégis a legszebb, legépebb formában érte meg a XXI. századot, ezek nagy része ugyanis – bár másodlagos funkciót betöltve – állandó használatban volt.

2. Budaörs

A filoxéra természetesen más településeken is nagy csapást mért a gazdálkodásra és a társadalomra, de a rekonstrukcióknak köszönhetően, ha nem is a korábbi mennyiségben, de továbbra is jelentős maradt a szőlőművelés. Ennek ellenére viszont a gazdálkodás szerkezetében bizonyos átalakulások zajlottak le. Természetesen az egyes települések nem teljesen azonos utat jártak be, abban azonban megegyeznek, hogy a filoxérát követően a felújítás sikeresen végbement, s az épületek jelentős része továbbra is eredeti funkciójában élt tovább. Ezen települések történetében a drasztikusabb változásokat a német kitelepítések jelentették. Ide tartozik Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál, Zsámbék és a mai Biatorbágy elsősorban torbágyi része. Ezt az utat a legszemléletesebben Budaörs példáján lehet bemutatni, amely azért is kiemelkedik, mert itt vált a legjelentősebbé a szőlőművelés. Emiatt, bár története sok szempontból egyedülinek tekinthető a vizsgált területen, a német kitelepítések ugyanúgy, sőt még jelentősebben hatottak rá, mint a többi településre.

Budaörs már a XVIII. század utolsó harmadától kiemelkedett környezetéből szőlőterületét és borminőségét tekintve. Szőlőművelésének jelentőségét mutatja, hogy Szentendre és Óbuda mellett a Zichy uradalmon belül a legjelentősebb település volt ilyen szempontból. Az általam vizsgált területre vonatkozóan pedig Bél Mátyás egyedül az itteni szőlőhegyre említ jó termő gyümölcsöt.⁶²⁷ Budaörs jelentős szerepét támasztják alá a XVIII. század közepéről rendelkezésünkre álló kilenc pontos kérdőívre adott válaszok is.⁶²⁸ Ezekből megállapítható, hogy a szőlő minden településen szerepelt a haszonvételek között, de mind a mennyiséget, mind a minőséget tekintve jelentős különbségek adódtak. Igazán jó minőséggel, nagy mennyiséggel Budaörs rendelkezett, a többi településen elsősorban csak az önellátást tudták biztosítani, boruk eladásra nem igazán volt alkalmas. Ezt a XVIII. században, de főleg annak második felében végbemenő fellendülést a szám adatok mellett az uradalmi pince jelenléte, valamint a Kő-hegy lábánál lévő prэшázak és pincék viszonylag nagy száma is bizonyítja.

A szőlőművelés, szemben a többi vizsgált településsel, már a XVIII. század második felében a legjelentősebb ágazattá vált, s ezt a szerepét a filoxéra pusztításáig megőrizte. Ezt jól mutatják a statisztikai adatok is, a szőlőterület aránya jelentősen meghaladta a többi

⁶²⁷ BÉL 1977: 123.

⁶²⁸ NOVÁK 2006: 125–127. (Bia), 137–139. (Budaörs), 139–141. (Budakeszi), 274–276. (Budajenő), 308–310. (Torbágy), 363–365. (Páty), 379–381. (Perbál), 500–501. (Tök), 530–531. (Zsámbék)

települését. 1789-ben, amikor már minden település szőlőhegygel rendelkezett, Budaörsön a határ 32,7%-át tették ki a szőlők, míg máshol ez az arány 6% alatt volt.⁶²⁹ Ez a későbbiek során sem változott. 1935-ben a szőlők még mindig a határ több mint 32%-át foglalták el, míg például Etyeken nem egész 8%-át, a szántóföldi művelésben élen járó Pátyon, Tökön és Zsámbékon pedig csupán 2–4%-át.⁶³⁰ A település a következő század során is megőrizte vezető szerepét, borai egy jelentős részét külföldön értékesítették. Budaörs ekkori története a szőlőművelést tekintve tehát még jelentősen eltért a többi német lakta településtől. Bár mindenütt jelentős volt a szőlőtermesztés, de míg Budakeszin az erdőgazdálkodásnak volt kimagasló szerepe, addig a többi településen, de főleg Perbálon és Zsámbékon a szántóföldi művelés maradt a vezető gazdasági ágazat. Ez elsősorban a természeti adottságokkal magyarázható. Budakeszi és Budaörs szűk határokkal rendelkezett, így a szántóföldi művelés még az önellátást sem tudta mindig biztosítani. Ezek a különbségek bizonyos szinten a XIX. század utolsó harmadában történt pusztulás után is megfigyelhetők voltak. Míg a korábban is jelentősebb földművelésű bírói települések elsődleges feladata az egyéb terményekre specializálódott települések gabonával és takarmánnyal történő ellátása lett, addig a legszűkebb határral rendelkező Budakeszi és Budaörs más termékekre specializálódott. Budakeszi – főváros közeli fekvését kihasználva – a tejgazdálkodásra tért át, Budaörs pedig nagyarányú csemegeszőlő- és őszibaracktermesztésbe kezdett.

A művelési ág jelentőségét tekintve tehát nem azonos utat járt be Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál, Torbágy és Zsámbék, az épületek sorsát nézve viszont igen. A pincék a filoxérát követően valamennyi településen eredeti funkciójukban éltek tovább, s mindenütt a német kitelepítések jelentették az alapvető törést. Bár az épületek elhelyezkedésétől, típusától függően a pusztulás mértéke eltérő volt, de mindenhol jelentős károk keletkeztek a szőlő-borkultúrában.⁶³¹ A legnagyobb csapás Budakeszit és Budaörsöt érte. Abból adódóan, hogy az épületek közvetlenül a lakott terület határán helyezkedtek el, illetve hogy felmenő falú présházakkal rendelkeztek, ami kínálta a lehetőséget az átépítésekhez, az épületek szinte nyomtalanul eltűntek. Budakeszin egyetlen egy présházás lyukpince látható eredeti állapotában, de Budaörsön is csak néhány átalakítás nélküli épület maradt meg. Az egykor több száz présházából álló „pincefalu” szinte teljesen elpusztult, átépült, és Budakeszi egykori présházásorai helyén is ma már többnyire lakóházak állnak. Budajenőn, Perbálon, Torbágyon és Zsámbékon szintén elvesztette az épületek egy jelentős része korábbi rendeltetését. Budajenőn és Torbágyon viszont nagy számban ezek a lakótelken voltak, ahol tárolóvá válhattak. Perbálon, mivel boltozott présházás lyukpincék voltak, nem voltak alkalmasak az átalakításra. Itt inkább elhagyták őket, de így megőrizték eredeti formájukat. Budakeszi és Budaörs mellett Zsámbékon volt a legnagyobb a pusztulás. Itt a Józsefvárosi gödör több mint hetven pincéje szinte teljesen megsemmisült, de jelentős károkat szenvedtek a település széli pincesorok is. Az egykor németek lakta falvak, városok közül a szőlőművelést tekintve egyedül Etyek története alakult másképp.

Bár a pusztulás mértékét tekintve eltérő számadatokról lehetne beszámolni, alapvetően a legtöbb német lakta településnek ez volt a fejlődési útja. Ez nemcsak az általam vizsgált területen volt megfigyelhető, hanem a tágabb értelemben vett Buda-vidéken is. Mány

⁶²⁹ ÖRI 2003: 347.

⁶³⁰ FÖLDTERÜLET KÖZSÉGSOROS... 1988: 200., 298., 308., 315., 319.

⁶³¹ A vizsgált területre vonatkozóan ezzel kapcsolatban több adatot is közöltem. Hasonló történeteket viszont más településekről is hallani. Törökbálinttal kapcsolatban az egyik Bonomi Jenőnek írt levélben ezt olvashatjuk 1949 januárjában: „...akkor elmentek szüretelni, tettek egy ládát a kocsira. Elképzelte, hogy mi lesz, hogy most a szőlőt beledobálják, s ha tele van, hazamennek. A szőlőszemetek nem szedték össze, ott hagyták a földön. A fákat már eltűzték, most jönnek a szőlőtőkék.” (Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi, 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/276–2/1/300 dosszié, 2/1/292. levél. Első közlés: BONOMI 1965a: 163.)

pincesorora nagyrészt már elhagyatva áll, de elpusztult Budakalász és Törökbálint préházSORA is. A további példákat még hosszan lehetne sorolni.

3. Etyek

A vizsgált települések jelentős része a második csoportban kapott helyet. Közös jellemzőjük volt, hogy a filoxérát követő helyreállításoknak köszönhetően az épületek jelentős része megőrizte eredeti funkcióját, egészen a második világháború végéig. Az ezt követő kitelepítések viszont préházak és pincék százainak sorsát pecsételték meg. A németek lakta települések közül egyedül Etyek szőlőművelésének története alakult másképpen.

Az etyeki szőlőművelés az 1860-as évekre lendült fel, ekkor jelentősen megnövekedett a szőlőterület nagysága. Ez a folyamat egészen az 1880-as évekig tartott, ekkorra nyolcszáz kataszteri holdra nőtt a terület. Ezt a virágzást a filoxéra megakasztotta, a többi településsel szemben azonban itt ezt követően újra beköszöntött a virágkor. Pezsgőgyártáshoz alkalmas borának köszönhetően mind a filoxéra után, mind az 1950-es évektől jelentősen megnövekedett a szőlőterületek nagysága. Sajátos útját jól mutatja, hogy míg más településeken a XX. század első felében már csak kisebb számban épültek új épületek, addig itt ekkor alakult ki a Kecsegyödör pincesorora.

A második világháborút követően itt is jelentősebb rombolások, pusztulások mentek végbe az épületekben, s eleinte ugyanúgy problémát jelentett, hogy az új lakók nem igazán értettek a műveléshez. A pezsgőgyártáshoz megfelelő borokból származó haszonra viszont a termelősövetkezet is felfigyelt, így itt a kollektivizálás a művelési ágak nem újabb hanyatlását, hanem fellendülését eredményezte. Ennek eredményeként Etyek mind a mai napig a borvidék talán legjelentősebb és legismertebb települése, amely pincesorokhoz kötődő fesztiváljai tekintetében is kiemelkedik a környék települései közül. Buda-vidéken Etyek a legjobb példája annak, hogy napjainkban milyen módon próbálják a bort, a borfogyasztást a turizmus részévé tenni, s hogy mindehhez hogyan szolgálnak háttérül a pincesorok.

A szövetkezet – akár termelő-, akár szakszövetkezet – bizonyos szinten pozitív hatása nemcsak Etyeken volt megfigyelhető. Ebben az időszakban következett be fellendülés például Soltvadkerten is. Bács-Kiskun megye szőlő- és gyümölcsstermelő területein a szakszövetkezeti forma terjedt el. Ez teret engedett az egyéni árutermelésnek, a tagi gazdaságok egyéni művelésben maradtak, a közösbe csak a nem ültetvény területek kerültek. A beviteli kötelezettség nem vonatkozott az állatállományra és a termelőeszközökre. Annak köszönhetően, hogy a szövetkezet a termést felvásárolta, és biztosította a tárolást és a feldolgozást, a szőlő biztos kereseti lehetőséget jelentett.⁶³²

Etyek és Soltvadkert útja nem teljesen azonos, hisz a fellendülés háttérében nem azonos okok állnak, de mind a kettő arra példa, hogy amikor máshol elvették a szőlők egy jelentős részét, itt a feltételek megengedték és biztosították annak jövedelmező művelését.

4. Tök

A negyedik típusú utat Tök példázza. Ennek fő jellemzője a folytonos pincekultúra. Erre

⁶³² SCHWARZ 2002.

azokon a területeken volt lehetőség, ahol a filoxéra után megtörtént az újratelepítés, nem érintették a második világháborút követő kitelepítések, a kollektivizálás alatt nem vették el a földeket, a viszonylag zárt elhelyezkedés pedig többnyire megkímélte a szőlőhegyeket az átalakulástól.

A XVIII. századi források Tökkel kapcsolatban is rendszeresen beszámolnak a szőlőről. Többnyire sok bort említenek,⁶³³ amelynek egy részét el tudták adni, de minőségét és mennyiségét tekintve ez nem érte utol Budaörsöt és Pátyot. Határa sokkal inkább kedvezett a szántóföldi művelésnek, 1789-ben a szántók a határ 61%-át tették ki.⁶³⁴ Perbál és Zsámbék mellett ez a település volt a legjelentősebb a gabona- és takarmánytermelés szempontjából, a szőlő így sosem jelentette a legfőbb gazdasági ágazatot, elsősorban az önellátást szolgálta. A filoxérát követően még inkább a szántóföldi művelés vált jelentőssé, 1935-ben a határnak már 79%-a volt szántó.⁶³⁵ Tök azonban – szemben például Perbállal és Zsámbékkal – sajátos utat járt be abból a szempontból, hogy itt a szőlő-borkultúra folyamatosan jelen volt. A német kitelepítések nem érintették, a filoxérát követően pedig az épületek nem veszítették el funkciójukat, mint tették azt Pátyon. Szintén szerencsés helyzetben volt a település a kollektivizálás alatt. A szőlők jelentős része dombvidéki területen feküdt, így nem voltak alkalmasak az egy tagba vonásra. Ezért nagy részük visszakerült a gazdák kezébe, akik szabadon művelhették ezeket. Mindez megadta annak lehetőségét, hogy a pincék eredeti funkciójukban éljenek tovább. Ez a folytonos kultúra csak Tökön mutatható ki. Etyeken szintén tovább használták a présházakat és a pincéket, mind a filoxérát, mind a kollektivizálást követően, itt azonban a kitelepítések következtében jelentős volt a pusztulás az épület- és eszközállományban. Ezzel szemben Tökön, bár a szőlő sosem tett szert olyan jelentőségre, mint Etyeken vagy Budaörsön, az önellátás szintjén folyamatosan jelen volt, aminek következtében az épületek mindvégig megőrizték gazdasági funkciójukat, a régi faeszközök egy része pedig mind a mai napig használatban van.

Ez a folytonos kultúra nagyon jól megmutatkozott a gyűjtések során is. A többi településhez képest itt viszonylag nagy számban őrződtek meg a régi eszközök, s a pincebeli eseményekről, azoknak a közösség életében betöltött szerepéről még gazdag anyagot lehetett összegyűjteni. Itt napjainkban is aktívabb a pincebeli élet. Míg a többi településen elsősorban fesztiválokkal próbálják a pincesorokat a közösség életének részévé tenni, addig itt még most is megfigyelhető a rendszeres kijárási. Ez Tök mellett egyedül Pátyon van még meg, de itt a pincékhez kötődő eseményeknek korántsem lehetett olyan gazdag anyagát összegyűjteni. A vizsgált területen, de tágabb környezetében sem jellemző ez az út. Tök kivételesnek tekinthető abból a szempontból, hogy nemcsak folyamatosan jelen volt a szőlőművelés, hanem az elmúlt években még inkább növekedett a jelentősége. Magyar lakosságának, valamint a szőlők dombvidéki fekvésének köszönhetően folyamatosan kisparcellás formában folyt a művelés, amihez mindvégig hozzátartozott egy aktív pincekultúra.

A Kárpát-medencébe kitekintve a Tökön megfigyelteket láthatjuk például a Nyugat-Dunántúl számos szőlőhegyén. Illés Péter Vas megyei kutatásai alapján jutott hasonló eredményre. A gazdák közösségei a paraszti polgárosulás, majd az azt követő szocialista modernizáció időszakában a feudalizmus korából megörökölt tradicionális szokásvilágot és mentalitást tovább hordozták. Ráadásul az 1950-es, 60-as években ez még tovább erősödött, amikor a falusi társadalmaknak a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek erőszakos beszűkítését kellett elviselnie. Mindez annak volt köszönhető, hogy a szőlőhegyek jelentős része kimaradt az államosításból vagy bérleményként meghagyták az

⁶³³ VÁLYI 1799 /III./: 522.; FÉNYES 1837: 417.

⁶³⁴ ÓRI 2003: 347.

⁶³⁵ FÖLDMŰVELÉS KÖZSÉGSOROS... 1988: 315.

eredeti használatban. A XX. század második felében így az üdülőfunkcióval csak kevésbé bíró, periférikus térségekben megbújó vidékeken a szőlőhegyek sokáig tovább konzerválták a családok munkaerejére támaszkodó (utó)paraszti szőlő- és borkészítési hagyományait, társadalmi és közösségi tradícióikat.⁶³⁶

Bár kutatási területemet csak tíz település alkotta, ez is jól mutatja, hogy a gazdasági, politikai, társadalmi változások az egyes közösségeket eltérő módon érintették. Két szomszédos település útja is egészen másként alakulhatott. A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy ezen eltérő utak kialakulásában nagy szerepe volt a gazdálkodás szerkezetének, a település elhelyezkedésének, a természeti adottságoknak, a politikai döntéseknek, valamint a társadalom szerkezetének. Fontos hangsúlyozni, hogy mindezek a változások nemcsak a szőlőművelés gazdálkodási rendszerben betöltött szerepére hatnak, hanem magukra az épületekre, az eszközökre, a préházak és pincék közösségi életben betöltött szerepére is.

⁶³⁶ ILLÉS 2013.

ÖSSZEGZÉS

Jelen munkában egy eddig kevésbé kutatott terület szőlőfeldolgozó és bortároló építményeinek a bemutatását tűztem ki célul. A téma újdonságát egyrészt a vizsgálatra kiválasztott terület, másrészt a téma megközelítésmódja adta. A préházakkal és pincékkel elsősorban népi építészeti szempontból foglalkoztak, az építésmódra, a formára, a szerkezetre tértek ki, röviden esetleg utaltak az épületek korára, gazdasági funkciójára. Természetesen az épületek ily módon való bemutatása elengedhetetlen, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezek szőlőfeldolgozó és bortároló szerepük mellett sok más funkciót is betöltöttek. Egyrészt, ha a szükség úgy hozta, akkor más termények, eszközök tárolásának is helyet adtak, másrészt pedig jelentős helyet foglaltak el a közösség, elsősorban a férfiközösség életében, lévén a legfontosabb szórakozóhelyek voltak. Mind a két irányzatnak voltak képviselői, de az igazán komplex szemléletmód az épületek ezen csoportjának kutatása során nem nyilvánult meg. Fő célom tehát az volt, hogy Buda-vidék préház- és pincekultúráját építészeti és társadalomnéprajzi szempontból is bemutassam, elemezzem. Véleményem szerint az épületek valós funkcióját, településhez való viszonyát, a közösség életében játszott szerepét, az egyes épületek valós történetét csak így lehet megismerni. A szőlőművelés gazdálkodási rendszerben betöltött szerepének változásával az épületek jelentősége, funkciója is változhatott. De ugyanígy kellett és kell a mai napig az emberek igényeihez is alakulniuk. Ez utóbbi kérdés vizsgálatára pedig csak akkor van lehetőségünk, ha a préházakat és pincéket használókat is kutatásunk részévé tesszük.

Munkám alapvetően terepmunkára épült, tíz kutatópont jelöltem ki Buda-vidéken. Ezen kívül, ha a téma megkívánta, kitekintő vizsgálatokat is végeztem, elsősorban buda-vidéki, illetve észak-dunántúli településeken. A terepmunka mellett kutatásom fontos részét képezte a levéltári anyag áttekintése. A különböző forráscsoportok közül elsősorban a térképek, az úrbéri perek és az árvatörvényszéki iratok voltak nagy segítségemre. A gyűjtéseim során nyert adatok az 1930-as évektől napjainkig terjedő időszakra vonatkoztak, az 1950-es években végzett kutatások segítségével viszont korábbi évtizedeket is elértem. Emiatt nagy hangsúlyt fektettem a kéziratos anyagok, valamint a helytörténeti munkák áttekintésére.

Munkám a bevezető, áttekintő fejezetek után két nagy részre tagolódik. Az elsőben az épületekhez építészeti irányból közelítettem, az építészeti jellemzők leírására törekedtem, másrészt a préházak és pincék elsődleges funkciójával, a feldolgozással és a tárolással foglalkoztam. A második nagy fejezetben az épületeknek a társadalom életében betöltött szerepét vizsgáltam, amelynek bemutatása során egy rendszer felállítására is kísérletet tettem. A komplex, mindkét szemléletmódot egyaránt figyelembe vevő kutatás szükségességét, elengedhetetlen voltát mutatja, hogy bár munkám két nagy részből áll, de éles határokat nem lehetett és nem is volt szabad vonni. Bizonyos kérdések mind a két helyen felvetődtek, de elemzésükre természetesen más szemszögből került sor.

Reményeim szerint Buda-vidék préház- és pincekultúrájáról több szempontból is újszerű, komplex szemléletmóddal elemzett monografikus szintű összefoglalás született. Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy a kutatásokat lezártak tekintem. Mind a terület- és időhatárokat, mind a tematikát tekintve van lehetőség a folytatásra. Jelen munkában a fő hangsúlyt a XIX. századra, a XX. század első felére, valamint az 1940-es évek végén bekövetkező változásokra helyeztem. Foglalkoztam a közelmúltban lezajló átalakulásokkal is, mindezeknek azonban olyan gazdagsága figyelhető meg, hogy ezzel kapcsolatban érdemes lenne külön kutatást végezni. A folytatás másik lehetséges útja a térbeli tágítás. Egyrészt érdemes lenne a teljes Buda-vidékre, esetleg az egykori Budai borvidékre kiterjeszteni, de ugyanúgy további érdekes kérdéseket vethetne fel, ha más

magyarországi, egykor németek lakta vidékeken történnének hasonló vizsgálatok. Több kérdésnél felmerült, hogy esetleg inkább a németekre jellemző jegyről van szó, de a kevés összehasonlító anyag miatt pontosabb megállapításokat nem lehet tenni. A tematikát tekintve a szükség- és menedéklakás témakör felé lehetne szélesíteni a kutatásokat. Az épületek háborúban betöltött szerepe eddig szinte teljesen feltáratlan terület, pedig egyre kevesebben vannak azok, akik mindezt személyesen átélték, ezért a téma kutatása elengedhetetlen.

BIBLIOGRÁFIA

- AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS... 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demografiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83.)
- AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS... 1934: *1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86.)
1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS...1950: *1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- AMBRÓZY Ágoston 1933: *Szőlőhegyek védőszentjei. Különös tekintettel a Tokaj-hegyaljai nagy magyar borvidékre és a szentévre.* A szerző kiadása, Budapest.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1953a: *Svábok szőlőművelése és a székely telepések élete.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-5841. (Kézirat)
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1953b: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szőlészet-borászat, állattartás stb.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-5945. (Kézirat)
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1954a: A pátyi Pincehegy. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 113–126.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1954b: *Szőlőtermelés.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-5840. (Kézirat)
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1957: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 49–69.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1965: Népi építkezés a sárközi szőlőhegyekben. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1964. 147–168.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 2011: Egy fejezet a Buda-vidéki némettség néprajzából. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest – Pécs. 357–366. (Studia Ethnologica Hungarica XIV.)
- ANDRÁSFALVY Bertalan 2013: A budai szőlőművelés. Néprajzi vázlat. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról.* Agroinform Kiadó – Magyar Bortörténeti Társaság, Budapest. 14–24.
- ASSION, Peter – BREDNICH, Rolf Wilh. 1984: *Bauen und Wohnen im deutschen Südwesten. Dörfliche Kultur vom 15. bis zum 19. Jahrhundert.* Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz.
- BAKÁCS István 1982: *Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437.* Pest Megyei Levéltár, Budapest. (Pest Megye Múltjából 5.)
- BAKÓ Ferenc 1961: *Egri borospincék.* Heves Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala, Eger.
- BAKÓ Ferenc 1972: Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. *Az Egri Múzeum Évkönyve* VIII–IX. 1970–1971. 325–431.
- BAKÓ Ferenc 1977: *Bükki barlanglakások.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc. (Borsodi Kismonográfiák 3.)
- BAKÓ Ferenc 1978: *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BAKÓ Ferenc 1989–1990: Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez. *Agria* XXV–XXVI. 459–498.
- BAKÓ Ferenc 1992: Tállya mezőváros uradalmi pincéi. *Ház és Ember* 8. 205–224.

- BAKÓ Ferenc 1993: Tállya mezőváros pincéi. In Bencsik János – Bényey Gáborné (szerk.): *Tállyai tanácskozás előadásai*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Bizottság – Sátoraljaújhelyi Múzeum Baráti Köre – Tokaji Múzeum Baráti Köre. Tállya. 139–146. (Tokaj és Hegyalja VIII.)
- BAKÓ Ferenc 1995–1996: Borpincék történeti-néprajzi kutatása a Felföldön. *Agria* XXXI–XXXII. 239–270.
- BAKÓ Ferenc 1996: A bortermelés korai emlékei Eger völgyében. *Ethnographia* 107/1–2. 17–40.
- BAKÓ Ferenc 1997: Pinceformák – történeti összefüggésben. *Néprajzi Látóhatár* VI. 172–184.
- BALÁSHÁZY János 1856: *A pincegazdászatról, borkereskedésről...* Emich Gusztáv Bizománya, Budapest.
- BALASSA Iván 1973: A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XII. 285–320.
- BALASSA Iván 1984: A tokaj-hegyaljai német telepek építkezésének néhány sajátossága. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 267–280. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV.)
- BALASSA Iván 1991: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát, Tokaj.
- BALASSA M. Iván 1989: A magyarországi németek népi építkezéséről. *Ház és Ember* 5. 31–49.
- BÁLINT Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium* I. Szent István Társulat, Budapest.
- BARABÁS Jenő 1961: A néprajzi kutatás és az írott források. *Ethnographia* LXX/1. 135–146.
- BARABÁS Jenő 1989: *Magyar Néprajzi Atlasz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor 1979: *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor 2004: *Magyar népi építészet*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. (Hagyomány és Vidék)
- BÁRTFAI SZABÓ László 1938: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest.
- BÁRTH János 1992: Prostitúció a hajósi pincefaluban. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. k. n., Miskolc. 619–628.
- BARTHA Elek 1990: A szakrális célú határbeli építmények funkcionális kérdései. Keresztek, szobrok, kápolnák. *Ház és Ember* 6. 219–226.
- BÁTKY Zsigmond 1933: Építkezés. In Czakó Elemér (sajtó alá rendezte): *Magyarország Néprajza* I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 124–245.
- BAUMHAUER, Joachim Friedrich 1988: Hausforschung. In Brednich, Rolf W. (Hrsg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Dietrich Reimer Verlag, Berlin. 95–115.
- BEDAL, Konrad 1978: *Historische Hausforschung. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur*. F. Coppenrath Verlag, Münster. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland Heft 8.)
- BECHTOLD, Jakob 1961: Preßhaus. *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn* 1961. 131–133.
- BEDNÁRIK János 2009: A budakeszi milimárik. In Hubai Gabriella (szerk.): *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára*. ELTE-BTK Néprajzi Intézet, Budapest. 131–151.

- BÉL Mátyás 1977: *Bél Mátyás Pest megyéről*. Múzeumok Pest Megyei Igazgatósága, Szentendre. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)
- BELÉNYESY Márta 1958: Adatok a régi hegyközségek történetéhez. *Néprajzi Közlemények* III/1–2. 280–296.
- BENCSEK János 1990: Tokaji pinceházak. *Ház és Ember* 6. 191–198.
- BENDA Gyula 1997: A Keszthely környéki szőlőskertek építkezése a hagyatéki és vagyonszeírások tükrében. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építészete*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum, Szentendre – Veszprém. 293–310.
- BENDA Gyula 2005: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai III. Szőlőhegyek, falvak*. Néprajzi Múzeum, Budapest. (Fontes Musei Ethnographiae 7. A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai 7.)
- BETFIA László 1940: *Tök község földrajza*. Beke Zoltán Könyv- és Lapkiadóvállalat, Debrecen. (Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 2.)
- BIATORBÁGY ÉRTÉKVÉDELMI... 2004: *Biatorbágy értékvédelmi vizsgálat*. k. n. Budapest.
- BONOMI Jenő 1933: *Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában (tekintettel Budaörs környékére)*. Pfeifer F., Budapest. (Német Philologiai Dolgozatok)
- BONOMI, Eugen 1937: Deutsches Burschenleben im Ofner Bergland. *Südostdeutschen Forschungen* II. 1–56.
- BONOMI, Eugen 1965a: Mein Briefwechsel mit heimatvertriebenen Deutschen aus dem Ofner Bergland/Ungarn. *Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde* 1961/64. 157–187.
- BONOMI, Eugen 1965b: Mein Weg als Volkskunder. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* VIII. 273–290.
- BONOMI, Eugen 1976: Essen und Trinken in Budaörs und Solymár bei Budapest. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 19. 306–340.
- BONOMI, Eugen 1978: Die katholische Bevölkerung des Ofner Berglandes in Ungarn im Spiegel der kirchlichen Visitationsberichte des 18. Jahrhunderts. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 21. 279–293.
- BOROSS Nóra – VÁRHEGYI István 2010: *Budaörs keresztjei. Kreuze in Budaörs*. A szerzők kiadása, Budaörs.
- BOROSY András 1987: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711*. V. Pest Megyei Levéltár, Budapest. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 14.)
- BOROSY András 1997: *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I*. Pest Megyei Levéltár, Budapest. (Pest Megye Múltjából 8/1.)
- BORSOS Balázs 2011a: *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld*. Mérték Kiadó, Budapest.
- BORSOS Balázs 2011b: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.
- BRUCKNER, Franz 1984: *Turwaller (Torbágy) Heimatbuch. Geschichte einer schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland*. A szerző kiadása, Ulm.
- BUCZKÓ József 1992: *A hajdúnánási szőlőskertek népi építkezése*. Hajdúnánás Város Önkormányzata, Hajdúnánás. (Nánási Füzetek 11.)
- CHOLNOKY Jenő 1937: A Dunazug-hegyvidék. *Földrajzi Közlemények* LXV/1–3. 1–27.

- CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós (összeállította) 2004: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, Budapest.
- CSERI Miklós (szerk.) 1993: *A Kisalföld népi építésze*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Xantus János Múzeum, Szentendre – Győr.
- CSERI Miklós (szerk.) 1995: *A Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Savaria Múzeum, Szentendre – Szombathely.
- CSERI Miklós – S. LACKOVITS Emőke (szerk.) 1997: *A Balaton-felvidék népi építésze*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum, Szentendre – Veszprém.
- CSERI Miklós – SÁRI Zsolt (szerk.) 2009: *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- CSOMA Zsigmond 1980: Borászati munkaeszközváltás Somlón. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1978–1980. 39–67.
- CSOMA Zsigmond 1982: Somlói borpincék a XVIII–XX. században. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. 343–356.
- CSOMA Zsigmond 1986: *Nászéjszakák bora: a somlai*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- CSOMA Zsigmond 1989: Emmausfest am Weinberg von Bóly. *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 23. 129–144.
- CSOMA Zsigmond 1991a: Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII–XX. században. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 277–287.
- CSOMA Zsigmond 1991b: A hagyományos gazdálkodási kép és az etnikai azonosságtudat a Kárpát-medencében (18–19. sz.). In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség-identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai*. Ethnica Kiadó, Békéscsaba – Debrecen. 97–107. (Ethnica Kiadványok)
- CSOMA Zsigmond 1993: *Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón*. KLTE, Debrecen. (Studia Folkloristica et Ethnographica 35.)
- CSOMA Zsigmond 1994–1995: *Szőlészeti-borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KLTE Néprajzi Tanszék – Centrál-Európa Alapítvány, Debrecen – Budapest. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 3.)
- CSOMA Zsigmond 1998a: Német szőlőbirtokosok Magyarországon. *História* XX/5–6. 33–35.
- CSOMA Zsigmond 1998b: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon. *Századok* 132/4. 859–908.
- CSOMA Zsigmond 1999: *Szent Vincétől Szent János poharáig. Magyar történelmi borkalendárium örökidőkre*. Centrál-Európa Alapítvány, Budapest. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 8.)
- CSOMA Zsigmond 2003: Vajkai Aurél szőlészeti-borászati vizsgálatai. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet a száz esztendeje született Vajkai Aurél tiszteletére*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. 71–79.
- CSOMA Zsigmond 2004: *Magyar történelmi borkalendárium*. Mezőgazda Kiadó – Planétás Kiadó, Budapest. (Hagyomány és Vidék)
- CSONKA-TAKÁCS Eszter 2006: *UNESCO Egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről*. Európai Folklor Intézet, Budapest. (EFI Communicationes 18.)
- H. CSUKÁS Györgyi 1987: Pula, Márkó és Vöröstó német falvak építkezése. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. 647–657.

- H. CSUKÁS Györgyi 2010: Pinceajtók a balaton-felvidéki szőlőhegyeken. *Ház és Ember* 22. 89–103.
- DÁM László 1979: A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése. In Szöllösi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar népi építésze*. Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága, Debrecen. 267–282.
- DÁM László 1992: *Építkezés*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 13.)
- DÁM László 1995a: *Magyar népi állattartás és pásztorkodás*. KLTE, Debrecen. (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 19.)
- DÁM László 1995b: A magyar paraszti állattartás építményei. *Ház és Ember* 10. 39–68.
- DÁM László 2010: Az Alföld népi építészetének táji tagoltsága, a gazdálkodás építményeinek tükrében. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 431–439.
- DANKÓ Imre 1992: Az ember és a ház érzelmi kapcsolatairól. *Ház és Ember* 8. 139–142.
- DIE BURSCHENSCHAFT... 1988: Die Burschenschaft in Etyek. *Unser Hauskalender 1988. Das Jahrbuch der Deutschen aus Ungarn*. 125.
- DÓKA Klára 2008: Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II*. Pest Megyei Monográfia Közalapítvány, Budapest. 265–359. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 5.)
- DÖMÖTÖR Sándor 1958: Sághegyi borospince 1567-ből. *Ethnographia* LXIX/3. 448–454.
- DÖMÖTÖR Tekla 1958: Farsangi asszony-multság a XV. században. *Néprajzi Közlemények* III/4. 44–50.
- DRUCKER Jenő 1905: *Magyarország szőlőgazdasága: az 1905. augusztus 19–23-ig Tátralomniczon rendezett borkiállítás alkalmából*. Pátria, [Budapest]. (A Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének Kiadványa 5.)
- DVIHALLY Anna Mária 1932: *A budai szőlőművelés története*. Kovács Nyomda, Budapest. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 4.)
- ÉBNER Sándor 1931: Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítkezésre. *Néprajzi Értesítő* XXIII/3. 89–110.
- ÉGETŐ Melinda 1985: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*. MTA Könyvtára, Budapest.
- ÉGETŐ Melinda 2001: Boszorkányszombat a szőlőhegyen (A szőlőhegy elkülönítettségének tükröződése a népi mentalitásban). In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L' Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, Budapest. 227–247. (Studia Ethnologica Hungarica I.)
- ELEK László 1957: A Budai járás gyümölcsstermelése. *Statisztikai Szemle* XXXV/1–2. 1957. január – február. 89–99.
- ELLER Erzsébet 2013: Nagymamám története (2. rész). Az orosz kapitány az Eller kötődét szemelte ki parancsnokságnak. *Budaörsi Napló* XXII/1. 2013. január. 11.
- EMMERT, Josef 1997: Das deutsche Bauernhaus in Wemend/Véménd. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 14. 47–74.
- EVLIA CSELEBI... 1904: *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664*. Fordította és jegyzetek: Karácson Imre. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ERDÉLYI Zoltán 1976: *Páty /:Pincék:/*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. SZNM-MNÉA-A-827 1–58. (Kézirat)

- FAJCSÁK Attila 1992: Szent Donát kultusza Egerben. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és Tradíció I. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. k. n., Miskolc. 249–257.
- FARAGÓ Tamás 1985: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.)
- FEJŐS Zoltán 2003: Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 9–24. (MaDok-füzetek 1.)
- FÉL Edit 1941: *Kocs 1936-ban*. A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudomány Intézete, Budapest. (Tanya, Falu, Mezőváros)
- FÉNYES Elek 1837: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben II*. Trattner-Károly, Pest.
- FÉNYES Elek 1842: *Magyarország statistikája I*. Trattner-Károlyi, Pest.
- FÉNYES Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára*. Kozma Vazul Nyomdája, Pest.
- FEYÉR Piroska 1970: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FILIPSZKY István 2004–2005: Budaörs uradalmi épületei a XVIII. század második felében. In Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából II*. A szerző kiadása, Budaörs. 93–144.
- FÖLDES László 1953: *Páty és környékére vonatkozó okleveles anyag*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-4000. (Kézirat)
- FÖLDES László 1970a: *Népi építészeti gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11017. (Kézirat)
- FÖLDES László 1970b: *Népi építészeti gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11018. (Kézirat)
- FÖLDES László 1970c: *Népi építészeti gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11118. (Kézirat)
- FÖLDES László 1980: Székelyek és németek Buda környékén. *Múzeumi Kurír* 33. (IV/3.) 1980. augusztus. 12–14.
- FÖLDESNÉ Györgyi Erzsébet 1970a: *Népi építészeti gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11067. (Kézirat)
- FÖLDESNÉ Györgyi Erzsébet 1970b: *Népi építészeti gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11068. (Kézirat)
- FÖLDESNÉ Györgyi Erzsébet 1981: *Pincék, présházak*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. SZNM-MNÉA-A-1732.
- FÖLDTERÜLET KÖZSÉGSOROS... 1988: *Földterület Községsoros adatok 1895–1984*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (Történeti Statisztikai Kötetek)
- FIRSNYÁK Sándor 1989: A tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata. *Tokaj és Hegyalja* I. 45–65.
- FÜZES Endre 1982: A népi építészet kutatásának főbb kérdései (Eredmények és feladatok a gazdasági épületeink kutatásában). *Múzeumi Kurír* 38. IV/8. 79–86.
- FÜZES Endre 1984: *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÜZES Endre 1987: Tendenciák a magyar falu építészetében és lakáskultúrája alakulásában a második világháború után. *Agria XXIII*. 139–144.
- GALGÓCZY Károly 1861: Magyarország borászata. *Statistikai Közlemények II*. 222–246.
- GALGÓCZY Károly 1877: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Harmadik rész*. Weiszmann Nyomda, Budapest.

- GALGÓCZY Károly 1879: Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. In Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza (szerk.): *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési leírása* I. Egyetemi Nyomda, Budapest. 464–528.
- L. GÁL Éva 1988: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GAZDA Anikó (összeállította) 1959: *Petőmihályfa. Adatok a szőlőhegyi pincék építészetéhez és a bortermeléssel kapcsolatos életmódhoz, helyszíni felmérések alapján*. É. M. Lakóépülettervező Vállalat, Budapest.
- GELENCSÉR József 1968: *Beszédes mozaikok, értékes források a budai járás életéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-15891. (Kézirat)
- GENG Antal 2005: *Etyek története*. Kornétás Kiadó, Etyek.
- GILYÉN Nándor 1997: A műemléki topográfia és a népi építészet. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építésze*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum, Szentendre – Veszprém. 395–406.
- GILYÉN Nándor 2002: A magyar népi építészet kutatásának története. *Ház és Ember* 15. 175–184.
- GÖNCZI Ferencz 1910: Szőlőhegyi mulatozások Zalában. *Uránia* XI/4. 161–166.
- GÖNCZI Ferencz 1914: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Szabó Nyomda, Kaposvár.
- GUNDA Béla 1954: A népi építkezés kutatásának módszere. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* IV/3–4. 73–93.
- GYŰRKY Antal 1860: *A szőlőmivelés és borkezelés újabb elvei*. Emich Gusztávnál, Pest.
- HAEUFLER, Josef Vinzenz 1854: *Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen* II. egység. Verlag v. Gustav Emich, Pest.
- HÄHNEL, Joachim 1969: Zur Methodik der hauskundlichen Gefügeforschung. *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde* XVI. 51–69.
- HAJDÚ, Erzsébet 1979: Der Weinbau in Schambeck (Zsámbék) in Wort und Bild. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 2. 99–144.
- HAMBUCH, Wendel 1981: *Der Weinbau von Pusztavám. Der Wortschatz des Weinbaus in der deutschen Mundart von Pusztavám*. Lehrbuchverlag, Budapest. (Ungarndeutsche Studien 1.)
- HANSEN, Wilhelm 1969: Die Dokumentation historischer Bildquellen der Arbeits- und Geräteforschung. In Hansen, Wilhelm (Hrsg.): *Arbeit und Gerät in volkskundlichen Dokumentation*. Verlag Aschendorff, Münster. 36–54. (Schriften der Volkskundlichen Kommission des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe 19.)
- HAUSER József é. n.: *Szőlő-barack*. Jakob Bleyer Heimatmuseum, Budaörs. D-2008.013.10. (Kézirat)
- HAUSER József 1985: *Budaörsi krónika*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budaörs.
- HAUSER, Josef 1989: Beiträge zur geschichtlichen und wirtschaftlichen Entwicklung von Wudersch/Budaörs. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 8. 7–84.
- HERMAN Ottó 1899: A magyar ösfoglalkozások köréből. *Természettudományi Közlöny* XXXI/357. 225–27.
- HOFER Tamás 1952a: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-3519. (Kézirat)
- HOFER Tamás 1952b: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás (szőlőmivelés)*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-3517. (Kézirat)
- HONISMERETI SZAKKÖR 1999: Mindszenty József R. Kat. Ált. Iskola Honismereti Szakköre: *Szőlőművelés Budaörsön*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-29795. (Kézirat)

- HORÁK, Vladimír J. 2011: Fotografien in der Ethnologie als Zeitdokument: der eingefangene Augenblick – Realität oder Fiktion? *Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde* 52. 165–175.
- HORVÁTH Imre – PALOVICS Lajos 2007: *Szent Vendel-túra*. Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy.
- HUSZ Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest. (Doktori Mestermunkák)
- IILÉS Péter 2002: Megjegyzések a paraszti kultúra mint örökség helyzetéről az oszkói szőlőhegy jelenlegi állapota kapcsán. *Vasi Szemle* LVI/2. 235–252.
- ILLÉS Péter 2010: *Tájfenntartó közösségek. Paraszti közösségek változásvizsgálata a Vasi-hegyhát vidékén*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézet Könyvtára, Budapest. (Doktori disszertáció, kézirat)
- ILLÉS Péter 2013: Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia* 124/2. 223–247.
- L. IMRE Mária – LANTOS Miklós 1989: Nyugat-európai házépítési technika hagyománya a dél-dunántúli németeknél (A Fachwerk építkezés utóélete). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33. 187–210.
- JANKÓ János 2010: *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest.
- JÁVOR Katalin 1969: Asszonyfarsang Mátraalmáson. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 265–294.
- JELLI, P. Martin Anton 1988: *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn* II. A szerző kiadása, Stuttgart.
- JELLI, P. Martin Anton 1996: *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn* I. A szerző kiadása, Stuttgart.
- JELLI, Martin Anton – LUGMAYER, Anton 1981: *Zsámbék/Schambek. Bildgeschichte einer „schwäbischen“ Gemeinde im Ofener Bergland/Ungarn*. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen.
- KÁLDY-NAGY Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Pest Megyei Levéltár, Budapest. (Pest Megye Múltjából 6.)
- KARIKÓ János 1885: *Verses leírása Tök község határának*. k. n., Tök.
- KARIKÓ János 1887: *Bia leírása*. In Karikó János: *Vadon virágai*. Első füzet. Bartalits Nyomda, Budapest. 120–125.
- KARIKÓ János 1904: *Bia leírása 1904-ben*. In Karikó János: *Karikó János földmives népköltő válogatott versei*. Krammer és Erhardt Könyvnyomda, Budapest. 237–238.
- KECSKEMÉTI Károly 2009: *Tök község parasztsága az urbáriumtól az úrbéri per végéig 1770–1879*. Petőfi Emlékkönyvtár és Művelődési Ház, Tök. (Töki Helytörténeti Füzetek 1.)
- KECSKÉS Péter 1980: Lyukpince. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 476.
- KECSKÉS Péter 1981a: Pincszerezés, pincézés. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243.
- KECSKÉS Péter 1981b: Présházás lyukpince. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest. 270.
- KECSKÉS Péter 1981c: Présházpince. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest. 270–271.
- KECSKÉS Péter 1982: Szőlőhegyi épületek. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 91–93.

- KECSKÉS Péter 1983: *Körpincék felmérése*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. SZNM-MNÉA-A-1865. (Kézirat)
- KECSKÉS Péter 1989: A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. In Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula: *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Herman Ottó Múzeum, Miskolc – Szentendre. 231–267.
- KECSKÉS Péter 1992: Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon. *Ház és Ember* 8. 167–204.
- KECSKÉS Péter 1997: Szőlőfeldolgozó és bortároló építmények. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 205–213. (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben)
- KELETI Károly 1875: *Szőlőszet. Első rész. Magyarország szőlőszeti statistikája 1860–1873*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KEMÉNY Attila 2007: *A társas élet szokásai a töki szőlőhegyen*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen. (Szakdolgozat, kézirat)
- KISS Réka 2005: Migrációs folyamatok hatása Budajenő társadalmára. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 243–255. (Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok)
- KLEB Béla 1978: *Eger múltja a jelenben*. Eger Városi Tanács V. B. Műszaki Osztálya, Eger.
- KOCSIS Gyula 2008: Pest vármegye parasztsága és gazdálkodása az 1770. (-1771.) évi megyei urbáriumok tükrében. In Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II. Pest Megyei Monográfia Közalapítvány, Budapest. 361–569. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 5.)*
- KOCSIS Gyula 2010: Fogatok, kerek járművek Pest megye régióiban a 19. század közepén. In Bali János – Bági Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 129–141.
- KOCSIS Gyula 2013: Pest-Pilis vármegye néhány jelesebb 19. század közepi szőlő- és bortermelő térségének összehasonlító vizsgálata. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. Agroinform Kiadó – Magyar Bortörténeti Társaság, Budapest. 104–116.
- KODOLÁNYI János, ifj. 1983: Vincze István (1922–1982). *Ethnographia* XCIV/3. 448–451.
- KOMJÁD János 1974: *Életrajza és feljegyzései, valamint történetek az első világháborúból 1914–1918-ig*. Jakob Bleyer Heimatmuseum, Budaörs. 2001.1. (1–58.) (Kézirat)
- KÓSA László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris Tankönyvek)
- KÓSA László 2003: Gazdálkodásról alkotott előítéletek és nemzeti sztereotípiák. Magyarok, németek, románok egy alföldi mezővárosban. In Kósa László: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 54–65. (Osiris Könyvtár)
- KÓSA László – FILEP Antal 1975: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Néprajzi Tanulmányok)
- KÖRMENDI Géza 1990: Nyugat-európai házépítés hagyományai a Komárom-Esztergom megyei németeknél. *Komárom-Esztergom Megyei Néprajzi Füzetek* 4. 59–66.

- KRAMER, Karl-S. 1964: Das Haus als geistiges Kraftfeld im Gefüge der alten Volkskultur. *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde* XI. 30–43.
- S. LACKOVITS Emőke 2003: Vajkai Aurél a néprajztudós-muzeológus (1903. május 14.–1987. november 27.). In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet a száz esztendeje született Vajkai Aurél tiszteletére*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. 5–15.
- LANTOSNÉ IMRE Mária 1986: Hagyomány és kölcsönhatások a magyarországi németek népi építészetében. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai 2.* Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, Budapest – Békéscsaba. 507–516.
- LAPOSA József 1988: *Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken*. Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- LAPOSA József 1999: Szőlőhegyek változása. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok*. Hermész Kör, Budapest. 229–236.
- LÉTAY Miklós 1990: Óbuda parasztpolgársága 1848–1945. In Kaba Melinda – Kecskés Miklós (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből* III. Budapest Főváros III. kerületének Önkormányzata, Budapest. 103–153.
- LICHTNECKERT András 1997: Szőlőhegyek – hegyközségek a 16–19. században. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építésze*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum, Szentendre – Veszprém. 277–292.
- LISZKA József 1992: A szőlőhegyek népi építkezése. In Liszka József: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. OKTK Magyarságkutatás Program, Budapest. 67–77. (A Magyarságkutatás Könyvtára XII.)
- LUKÁCS László 1976: A népi építkezés emlékei a zámolyi szőlőhegyen. *Alba Regia* XV. 237–248.
- LUKÁCS László 1978: Népi építkezés a Velencei-hegység szőlőiben. *Alba Regia* XVI. 299–343.
- LUKÁCS László 1988: Szent Orbán kultuszának emlékei a Székesfehérvári egyházmegyében. In Sulyok János Ignác (szerk.): *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára. 1038+1688+1988*. Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság, Székesfehérvár. 99–113.
- LUKÁCS László 2013: Dunántúl Tokaja. A móri borvidék néprajzáról. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. Agroinform Kiadó – Magyar Bortörténeti Társaság, Budapest. 25–33.
- LUKÁCS László – AMBRUS Lajos – L. SIMON László 2005: *Édes szőlő, tüzes bor. A Velencei-tó környékének szőlő- és borkultúrája. Süsse Weintraube, feuriger Wein. Die Trauben- und Weinkultur der Gegend um den Velencer See*. Ráci Kiadó – Velencei-tó Környékéért Alapítvány, Velence – Pázmánd.
- MAGDA Pál 1819: *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográfiai leírása*. Trattner János, Pest.
- A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI BORVIDÉKEINEK... 1880: *A Magyar Korona országai borvidékeinek beosztása*. Földmívelési Osztály, Budapest. (Közlemények a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi M. Kir. Ministerium Köréből)
- A MAGYAR KORONA ORSZÁGAIBAN... 1882: *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve* II. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

- A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK... 1904: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként.* Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 2.)
- MAJOR Miklós 1992: Népi bortárolás a Berettyó-Felvidéken. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* I. 47–59.
- MARINKA Melinda 2009: Konzerválódott és felújított, valamint újszerű szokások a szatmári sváboknál. In Nagy István – Kutnyánszkyne Bacsikai Eszter (szerk.): *Németek a Kárpát-medencében Konferencia anyaga.* Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és Kollégium, Bonyhád. 161–172. (Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2.)
- MÁRKUS, Éva 1997: Sprache und Gesellschaft in Edeck/Etyek. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 14. 75–152.
- MÁRKUS István 1986: Az „alföldi út” és elakadása. Igrici, Gelej, Mezőcsát. *Valóság* XXIX/4. 30–58.
- MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor 1990: *Magyarország kistájainak katasztere* II. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- MENDELE Ferenc 1964: A pécselyi Öreghegy szőlőpincéi. *Magyar Műemlékvédelem* II. 1959–1960. 167–182.
- MERINGER, Rudolf 1896: Das oberdeutsche Bauernhaus und sein Geräthe. *Zeitschrift für Österreichische Volkskunde* II. 257–267.
- MNL 1982: Vincze István. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 565.
- MÓD László 1999: Szőlőhegyi ünnepek, szokások, hiedelmek. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok.* Hermész Kör, Budapest. 261–269.
- MÓD László 2007: Szőlő- és gyümölcsstermesztés Magyarlapád környékén. In Bárh János (szerk.): *Lapádi vendégség. Néprajzi tanulmányok Magyarlapádról és környékéről.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét. 87–116.
- MÓD László – SIMON András 2002: *A hajtástól az újborig. A szőlő és a bor ünnepei Lendva-vidéken.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.
- MÓD László – SIMON András 2004: Vince-napi vesszővágás Ópusztaszeren. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón.* L' Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Budapest. 364–380. (Studia Ethnologica Hungarica VI.)
- MOHÁCSY Mátyás, id. – MALIGA Pál – MOHÁCSY Mátyás, ifj. 1959: *Az őszibarack.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- MOHAY Tamás – PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011: Kulturális régiók, néprajzi csoportok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I/1. Táj, nép, történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 427–893. (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben)
- MOHRMANN, Ruth-E. 1988: Wohnen und Wirtschaften. In Brednich, Rolf W. (Hrsg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie.* Dietrich Reimer Verlag, Berlin. 117–135.
- MOLNÁR Balázs 1970a: *Népi építészeti gyűjtés.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11112. (Kézirat)
- MOLNÁR Balázs 1970b: *Népi építészeti gyűjtés.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11113. (Kézirat)
- MOLNÁR István 1970: *Népi építészeti gyűjtés.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11011. (Kézirat)
- MOLNÁR Zoltán 1991: *Adatok Perbál történetéhez.* [Perbál]. (Zsámbéki-medence Kiskönyvtára 1.)

- MÓZESSY Gergely 2004: *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből II.)
- MUSKOVICS Andrea Anna 2011: *Présházak és pincék Esztergomban. A szőlőfeldolgozás és bortárolás építészeti emlékei az egykori Esztergom Királyi Városban a XVIII–XX. században.* [Spori PRINT VINCZE Nyomda], Esztergom.
- MUSKOVICS Andrea Anna 2013a: „Régi jó időkről legtöbbet beszélnek / Tetőtlen présházak, beomlott kémények.” Buda-vidék présház- és pincekultúrájának pusztulása. *Néprajzi Látóhatár* XXII/1. 107–124.
- MUSKOVICS Andrea Anna 2013b: A szamócatermesztés története és jelentősége Pócsmegyer gazdálkodásában. *Agrártörténeti Szemle* LIII–LIV/1–4. 2012–2013. 269–290.
- NAGY Lászlóné 1970: *Népi építészeti gyűjtés.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA-11065. (Kézirat)
- NAGYVÁTHY János 1792: *Közönséges instructio a melt. tolnai gróf Festetich György k. kamarás uradalmaiban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül* 2. Helikon Könyvtár, Keszthely. (Kézirat)
- NÉMETH, Valeria 1986: Formen der Unterhaltung in Deutschgroßdorf/Vaskeresztes. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 6. 185–200.
- NÉPSZOKÁSOK... 2001: *Népszokások és hagyományörzés Budaörsön.* Összeállította: Kovácsné Paulovits Teréz. Riedl Ferenc Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs. (Regélő Múlt 1.)
- NOVÁK László 1998: Pest megye földrajzi, történeti és néprajzi tagolódása. In Asztalos Tamás (szerk.): *Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére.* Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány, Aszód. 249–260. (Múzeumi Füzetek 48.)
- NOVÁK László Ferenc 2006: *Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században.* Arany János Múzeum – Nemzeti Emlékhely Alapítvány, Nagykőrös. (Archivum de János Arany Nominati III.)
- NYÁRY Ferencz 1876: *Szőllő és pincze. Az okszerű szőlőművelés és borkezelés kézikönyve.* Joerges Ágoston, Selmeczbányán.
- OLÁH János 1834: Balaton mellyéki tudósítások barátságos Levelekben. *Tudományos Gyűjtemény* III. 51–96.
- OLAJOS Csaba 1993: Az avasi pincék, borházak és barlanglakások. In Dobrossy István (szerk.): *A miskolci Avas.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 237–260.
- ŐRI Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783.* Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. (Kutatási Jelentések 75.)
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980: A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 57–75. (Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához 7.)
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1998a: Bakó Ferenc ravatalánál. *Néprajzi Hírek* 27/1–4. 113–115.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1998b: Bakó Ferenc (1917–1998). *Ház és Ember* 12. 269–270.
- PAP Miklós 1985: *A tokaji.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- PATI NAGY Elemér 1991: *Zsámbék.* k. n., Zsámbék.
- PESTY Frigyes 1984: *Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések.* Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár, Szentendre. (Pest Megyei Téka 6.)

- PETTENKOFFER Sándor 1911: Szőlőművelés és borászat. In Borovszky Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II.* Országos Monografia Társaság, Budapest. 93–108. (Magyarország Vármegyéi és Városai)
- PÓCS Éva (szerk.) 2004: *Rítus és ünnep az ezredfordulón.* L' Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Budapest. (Studia Ethnologica Hungarica VI.)
- PROSSER-SCHELL, Michael 2009: *Vom „dies sancti Urbani” zum „Orbán-napi Borünnep” in Hajós. Geschichte und Transformationen des Urbanfestes aus volkskundlicher Perspektive.* Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde, Freiburg. (Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Instituts 10.)
- PUSZTAI Bertalan 2003a: Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset.* SZTE Néprajzi Tanszék, Szeged. 9–21.
- PUSZTAI Bertalan (szerk.) 2003b: *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset.* SZTE Néprajzi Tanszék, Szeged.
- PUSZTAI Bertalan 2007: *Turizmus, fesztiválok és helyi identitás. Halászléfézés Baján.* University of Edinburgh – SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Edinburgh – Szeged.
- RACK, Áron 2004: Der Fachwortschatz in der Mundart von Kleinturwall/Torbágy. Der Weinbau. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 21. 134–180.
- RETTERATH, Hans-Werner – SCHÄTZLE, Teresia 2007: Eugen von Bonomi und sein wissenschaftlicher Nachlass im Johannes-Künzig-Institut, Freiburg im Breisgau. *Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde* 49. 194–207.
- RIEDL, Franz 1965: *Budaörs Perle des Ofner Berglandes.* Pannonia-Verlag, Freilassing.
- RIEDL Ferenc 2008: *Budaörser Heimatbuch. Szülőföldünk Budaörs.* Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat, Budaörs.
- REISZ László 1988: A nagyrédei pincesor. *Honismeret* XVI/4. 54–57.
- RITTER, Michael 1996: *Ein Jahr in Budaörs. Egy naptári év szokásai Budaörsön.* Stark János Vállalkozó, Budaörs.
- ROKOLYA Péter 2009: *Páty. Régi képeslapok és emlékek gyűjteménye.* Kiscsillag Kft., Páty.
- SCHAMS, Franz 1835: *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder Vollständige Beschreibung semtlichen berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht* 2. Heckenast, Pest.
- SCHAMS Ferenc 1836: Pincze-gazdaság. *Magyarország bortermesztését 's készítését tárgyazó folyóirat.* Első füzet. 96–113.
- SHELL, Csilla 2007: "Invention of Tradition" im post-sozialistischen Ungarn. Neue Feste und Bräuche – Beispiele aus einer Dokumentation. *Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde* 49. 57–76.
- SHELL Csilla 2009: Új és revitalizált magyarországi német ünnepek, szokások, tradíciók. In Nagy István – Kutnyánszkyiné Bacskai Eszter (szerk.): *Németek a Kárpát-medencében Konferencia anyaga.* Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád. 141–160. (Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2.)
- SHELLACK, Fritz 1996: Hajos-Pincefalu-das Kellendorf. In Schellack, Fritz (Hrsg.): *Hajós – ein ungarndeutsches Dorf im Umbruch. Beiträge zum Alltagsleben nach der politischen Wende von 1989.* Gesellschaft für Volkskunde in Rheinland-Pfalz, Mainz. 169–182. (Studien zur Volkskultur in Rheinland-Pfalz 20.)

- SCHILDMAYER Ferenc 1997: Balaton-felvidéki falusi és szőlőhegyi épületek hasznosításának változása. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építészete*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum. Szentendre – Veszprém. 311–320.
- SCHWARZ Elemér 1929: A szentjánosnap borszentelés Nyugat-Magyarországon. *Ethnographia* XL/2. 69–73.
- SCHWARZ Gyöngyi 2002: A soltvadkert szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 35–64. (Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok)
- SEEMAYER Vilmos 1933: Régi tüzelőberendezések Dél-Zalában és Belső-Somogyban. *Néprajzi Értesítő* XXV/3–4. 49–63.
- SIMON András 2012: *Hagyomány, újítás, minőség. A szőlőfeldolgozás-mustnyerés technológiája. A dél-zalai példa*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. (Táj és Népi Kultúra 8.)
- SIMON István – SZILÁGYI Károly 1998: *Budajenő kis község Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun megyében 1198–1998*. Budajenő Község Önkormányzata, Budajenő.
- STEINHAUSER Klára 2009: A régi pince titka. Tömegeknek nyújtott menedéket a második világháborúban. *Budaörsi Napló* XVIII/11. 2009. november. 31.
- SZABÓ Andrásné Peregovics Vilma 1986: *Páty. Fejezetek a község történetéből*. Községi Tanács, Páty.
- SZABÓ Andrásné Peregovics Vilma 2009: *Páty. Fejezetek a község történetéből 2*. Páty Faluközösségért Alapítvány, Páty.
- SZABÓ Erika 2008: *Otthonom: Etyek*. k. n., Etyek.
- SZENDREY Ákos 1938: A népi élet társasösszejövetelei. *Ethnographia* XLIX/1–2. 124–138.
- SZILÁRD Gyula 1909: *Szőlő és pince*. Pátria Irodalmi Vállalat és Részvénytársaság, Budapest.
- SZOLNOKY Lajos 1956: Az udvar és építményei Vajdácskán. *Ethnographia* LXVII/4. 593–632.
- SZŐLŐTERMELÉS KÖZSÉGSOROS... 1986: *Szőlőtermelés községsoros adatok 1873–1965*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- TAFFERNER, Anton 1980: Dr. Eugen von Bonomi (1908–1979) zum Gedächtnis. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* XXIII. 280–302.
- TAKÁTS Sándor 1917: A magyar pincze. In Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 289–304. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új folyam 1917–1919. Cyclus)
- TÁLASI István 1946: Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. 1944–1945. 1–39.
- TARBAY Anna Mária 2003: *Páty, Pincehegy présházás pincéi*. Páty Faluközösségért Alapítvány, Páty. (Kézirat)
- TERSÁNCZKY József 1869: *A jobb szőlőművelés, borkészítés és pinczegazdálkodás korszerű könyve*. Fischel Fülöp Nyomdájában, Nagykanizsán.
- TEUTEBERG, Hans J. 1985: Betrachtungen zu einer Geschichte des Wohnens. In Teuteberg, Hans Jürgen (Hrsg.): *Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. F. Copenrath Verlag, Münster. 1–27. (Studien zur Geschichte des Alltags 4.)
- THIRRING Gusztáv 1893: A budai hegyvidék. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* IX. Magyarország III. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest. 535–551.

- TÓTH Györgyné Bencze Mária – KOVÁCS József László (szerk.) 2014: *Hausbuch*. Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs.
- TÓTH János 1940: Kőszegvidéki szőlőhegyi-pincék. *Technika* XXI/8. 221–228.
- TÓTH János 1942: A Sághegy pincéi. *Dunántúli Szemle* IX/3–4. 92–100.
- TÓTH János 1965: *Göcsej népi építészete*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. (A Göcseji Múzeum Közleményei 24.)
- SZ. TÓTH Judit 2004: A németek viselete Pest megye nyugati felében. *Studia Comitatus* 29. 49–78.
- SZ. TÓTH Judit 2005: Megújuló szokások a Pilis-hegység német közösségeiben. Farsangtemetés. In Márkusné Vörös Hajnalka – Mészáros Veronika (szerk.): *Háztörténetek. A dunántúli németek kulturális jellemzői*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. 163–183.
- TÜSKES Gábor 1984: A barokk-kori szenttisztelet rétegei. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 138–151. (Antropológiai Írások 8–10.)
- UJVÁRY Zoltán 1980: A népszokások változásáról. In Ujváry Zoltán: *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. [Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága], Debrecen. 61–85. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 35.)
- UJVÁRY Zoltán 1999: Bakó Ferenc. In Ujváry Zoltán: *Miscellanea* III. KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen. 139–152. (Folklór és Etnográfia 101.)
- URBÁN András 2004: *Etyek-Budai borgasztronómia. Vendégként a Zsámbéki-medencében*. SZIG-TIM Kiadó, [Fót].
- VAJKAI Aurél 1948a: Élet a cserszegtomaji házban. *Ethnographia* LIX/1–4. 54–72.
- VAJKAI Aurél 1948b: *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. Kelet-Európai Tudományos Intézet, Budapest.
- VAJKAI Aurél 1956: Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. *Ethnographia* LXVII/1–2. 57–90.
- VAJKAI Aurél 1958a: *Balaton melléki présházak*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- VAJKAI Aurél 1958b: A hegyközségek kialakulásának kérdése. *Néprajzi Közlemények* III/4. 59–70.
- VAJKAI Aurél 1960: A népi műemlékek védelmének problémái. *Ethnographia* LXXI/4. 610–612.
- VAJKAI Aurél 1963: Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. 171–183.
- VAJKAI Aurél 1966: A Balaton északi partjának présházai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5. 181–246.
- VAJKAI Aurél 1967: A népi műemlékvédelem- és a népi építőművészet-kutatás legsürgősebb feladatai. *Ethnographia* LXXVIII/2. 285–289.
- VAJKAI Aurél 1977: Szőlőprések és díszítésük a Balaton északi mellékén. *Ethnographia* LXXXVIII/2–3. 448–462.
- VAJKAI-WAGENHUBER Aurél 1938: A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. *Néprajzi Értesítő* XXX/1. 15–48.; XXX/2–4. 172–204.
- VÁLYI András 1796–1799: *Magyar országnak leírása*. A' Királyi Universitas Betüivel, Buda.
- VARGA Gyula 1975: Az érmelléki szőlőkultúra. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1974. 431–534.
- VARGA Sándor 1993: *A Lendva-hegyi bortermelés*. Hazánk, Lendva – Győr
- VARGHA László 1940: *A tilalmasi tanyák építkezése*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

- VARGHA László 1955: Magyar népi műemlékek. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VII/1. 47–64.
- VASS Jenő Sándor 2002: *Egyházlátogatások Budaörsön 1397–1933*. Budaörs Város Önkormányzata, Budaörs.
- VENDE Aladár 1905: Zemplén vármegye községei. In Borovszky Samu (szerk.): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest. (Magyarország Vármegyéi és Városai)
- VIGA Gyula 2002: Az erdőbényei pincékről és a hegyaljai kóser borról. In Viga Gyula (szerk.): *Miscellanea Museologica*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 96–101. (Officina Musei 12.)
- VINCZE István 1957: Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 71–101.
- VINCZE István 1958a: Magyar borpincék. *Néprajzi Értesítő* XL. 83–104.
- VINCZE István 1958b: Magyar borsajtók. *Ethnographia* LXIX/1. 1–28.
- VINCZE István 1960: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. *Ethnographia* LXXI/1. 1–27.
- VINCZE István 1961: A szőlőhegy birtoklása és rendje. *Néprajzi Közlemények* VI/1. 94–106.
- VINCZE István 1971: Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI. 310–314.
- VINCZE István 1975: Taposók és prések. *Ethnographia* LXXXVI/1. 104–152.
- VINCZE István 1984: A bortárolók történeti formái: verem – dolium – hordó. *Ethnographia* XCV/1. 1–9.
- WEINHOLD, Rudolf 1966: Rebmesser und Kelter. Die mitteleuropäischen Beziehungen zweier Geräte der Weinkultur, dargestellt an Museumsmaterial aus der DDR. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 12/1. 37–48.
- WEISS, Richard 1946: *Volkskunde der Schweiz: Grundriss*. Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach – Zürich.
- WERNER, Waltraut 1962: Altschwäbisches aus dem ungarndeutsches Dorf Hajós. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 12. 249–270.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY Csaba 2000: *Az oszkói szőlőhegy pincéi*. Hegypásztor Kör – Vasvári Helytörténeti Múzeum – Panniculus Régiségtani Egylet, Oszkó. (Hegyháti Tanulmányok II.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára

IV.407. Fejér Vármegye Árvaszékének Iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

IV.165a. Pest-Pilis Vármegye Cs. Kir. Urbéri Törvénvszék egyesített iratai. Pest-Pilis megyei úrbéri perek

IV.260b. Pest-Pilis-Solt Vármegye Központi Árvatörvényszékének iratai. Iratok

IV.415b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai
Általános iratok

IX.303. Pestvármegyei–Budapestkörnyéki Hegyközségi Tanács iratainak
Térképtár. PMU – úrbéri térképek

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

T szekció – Tervtár

S11 – Kataszteri térképek

ADATKÖZLŐK

Döme Béla	1942	Biatorbágy
Pintér Tibor		Biatorbágy
Rigó Zoltán László		Biatorbágy
Bartos Gyárfás		Budajenő
Reisner Ferenc	1957	Budajenő
Reisner Tamás		Budajenő
Csulak József	1957	Budakeszi
Gräfl Jánosné Szabadházi Irén	1933	Budakeszi
Rapcsák István	1933	Budakeszi
Szirmai Jenő	1930	Budakeszi
Szirmai Jenőné Fischer Eleonóra	1932	Budakeszi
Hessz Ferenc	1930	Budaörs
Luntz Ottokárné Ringler Magdolna	1934	Budaörs
Michelberger András	1929	Budaörs
Michelberger Andrásné Horváth Julianna	1934	Budaörs
Regőczy Csaba	1955	Budaörs
Szentesi Ferencné Proch Mária	1925	Budaörs
Tóthné Bencze Mária		Budaörs
Winkler János	1936	Budaörs
Debreceni Csaba		Etyek
Kertész Zoltán		Etyek
Majoros István		Etyek
Orosz Gyula		Etyek
Rack György, ifj.		Etyek
Rack György, id.	1929	Etyek
Rack László		Etyek
Döme Béla	1942	Páty
Gábor Ákos		Páty
Simon István	1937	Páty
Szabó Andrásné Peregovics Vilma	1939	Páty
Sztakovics Józsefné Galambos Julianna	1921	Páty
Takács Iván	1955	Páty
Faragó István	1952	Perbál
Klinger József		Perbál
Molnár Zoltán	1926	Perbál
Bajnóczky Katinka		Tök
Fényes János		Tök
Hasskóné Kiss Rózsa	1925	Tök
Járfás Zoltán		Tök
Kemény Attila		Tök

Kollár Józsefné Szalai Margit	1931	Tök
Kollár Lászlóné Nagy Eszter	1930	Tök
Kovács István	1920	Tök
Kozma József		Tök
Ladányi Ferenc		Tök
Palovics György		Tök
Péli József	1932	Tök
Reisner Ferencné Szabó Mária	1957	Tök
Reisner Tamás		Tök
Scheibli Tamás	1949	Tök
Sütő Istvánné Nagy Irén	1945	Tök
Szabó Lajosné Vecsei Margit	1920	Tök
Szabó Zoltán	1963	Tök
Tóth Kálmán	1950	Tök
Ványi Bálint	1936	Tök
Borus Ferenc	1931	Zsámbék
Kárpáti Tímea		Zsámbék
Tafferner Antal	1953	Zsámbék

FÜGGELÉK

1. Képek jegyzéke⁶³⁷

1. kép: Bonomi Jenő (1908–1979) (Nachlass Bonomi – Sammlungen, 4/1/0933–4/1/1085 doboz, 4/1/1054–4/1/1066 dosszié)
2. kép: Bonomi Jenő bort kostól az egyik budaörsi présház előtt (Jakob Bleyer Heimatmuseum /továbbiakban JBH/ 92.119.1)
3. kép: Az egykori uradalmi pince Pátyon. Mellette régen burgonya tárolására szolgáló pincék álltak, de ezeket az 1950-es években megszüntették és betömték.
4. kép: Csószkunyhó az etyeki Vérti dűlőben
5. kép: Szent Orbán-szobor az etyeki Vérti dűlőben
6. kép: A budaörsi Starentanz kápolna (Galamb István felvétele)
7. kép: Képoszlop az egyik budaörsi szőlő előtt (JBH szolo 03)
8. kép: Különálló, domboldal elé épített présházaz lyukpince Budajenőn, a Fő utca 38. szám alatt (Földes László felvétele, 1970. NM EA F F. 243 775)
9. kép: Lakóház alatti présházak és pincék Budakeszin, a Virágvölgy utcában (Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény)
10. kép: Budaörsi lakóház, amelynek alsó szintjén a présház és a pince kapott helyet
11. kép: Budaörsi présházak. Jelentős részük az útra merőlegesen, rövid oldali bejáráttal állt, kisebb számban viszont a hosszú oldali bejáráttal rendelkezők is megfigyelhetők voltak. (JBH 92.122.1)
12. kép: Budaörsi présházak. Jelentős részük az útra merőlegesen, rövid oldali bejáráttal állt, kisebb számban viszont a hosszú oldali bejáráttal rendelkezők is megfigyelhetők voltak. (JBH 2008_1491)
13. kép: Présházsor Törökbálinton (Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1954. NM EA F F. 114 054)
14. kép: A mányi boltozott présházaz lyukpincesor
15. kép: Töki boltozott présházaz lyukpince
16. kép: A pátyi Pincehegy (Hofer Tamás felvétele, 1954. NM EA F F. 112 413)
17. kép: Boltozott présházaz lyukpincék Winden am See-ben és Purbach-ban
18. kép: Boltozott présházaz lyukpincék Winden am See-ben és Purbach-ban
19. kép: Budakeszi elpusztult faluvégi pincesor (Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház)
20. kép: Felmenő falú présházaz lyukpincék Tökön, a *járványkórház* körül
21. kép: Utcáról nyíló pincelejárattal rendelkező présházaz lyukpince Etyeken
22. kép: Boltozott présházaz lyukpincék Perbálon, a Petőfi utcában
23. kép: Mára nagyrészt elpusztult lyukpincék Zsámbékon (Györffy István felvétele, 1954. NM EA F F. 158 225)
24. kép: Lyukpincék Zsámbékon, a Régi Szomori úton
25. kép: Lyukpincék Tökön, a Burgundiában
26. kép: Felirat egy töki pince végében. KELEMEN JÓZSEF. 1887. ben.
27. kép: Lyukpince gádorának oldalában lévő felirat Tökön. Az építés ideje: 1841. április 24.
28. kép: Lépcsős gádor Zsámbékon
29. kép: Földlépcsők oldalukon faborítással Budaörsön

⁶³⁷ A külön nem jelölt felvételeket Muskovics Andrea Anna készítette 2012–2014-ben.

30. kép: Lejtős gádor Tökön
31. kép: Présházban kialakított gádor Budaörsön
32. kép: Présházban lévő gádor a lefedését szolgáló ajtóval Budaörsön
33. kép: Maradékkőből készült lábazat és szabályos kővel, illetve téglával boltozott pince Perbálon
34. kép: Szabályos kővel boltozott pince Tökön
35. kép: Budaörsi pince kő lábazattal és téglaboltozással
36. kép: Téglával boltozott pince Pátyon
37. kép: Töki lyukpince téglaboltozással
38. kép: Boltozatlan, 1841-ben épült lyukpince Tökön, a Burgundiában
39. kép: Az 1841-es lyukpince homlokzata
40. kép: Vakablak kisajtóval egy töki pince végében
41. kép: Négyszögletes vakablak egy budaörsi gádorban
42. kép: Felül íves vakablak egy boltozatlan töki lyukpincében
43. kép: Boltozott présházás lyukpince készítésének munkamenete: a: a part levágása, elhordása; b: a *pincesíp* vagy *alsópince* befúrása; c: a présház boltozása; d: a présház boltjára földet hordanak (ANDRÁSFALVY 1954a: 114.)
44. kép: Pátyi présház felül trapézban záruló homlokzata
45. kép: Egykor vakolt pátyi présház felül félkörívesen záruló homlokzata
46. kép: Faragatlan kőből készült, egykor vakolt boltozott présház Perbálon
47. kép: Faragott kővekből készült boltozott présház Pátyon
48. kép: Maradékkőből épült présház romja Tökön, a Somosban
49. kép: Vályogfalú présház Tökön
50. kép: Az egykori padlás gerendáit tartó gyámkövek Perbálon
51. kép: Budaörsi présházak többnyire bejárati ajtó feletti padlásfeljáráttal (JBH 2008_0483_1_0570)
52. kép: Budaörsi présház kisszobája
53. kép: Töki kisszoba egyszerű berendezésével
54. kép: Jancsi kályha egy töki présház kisszobájában
55. kép: Padlás nélküli présház Pátyon
56. kép: Padlással rendelkező présházak Perbálon
57. kép: Boltozott présházás lyukpincék szellőzőablakai Perbálon
58. kép: Boltozott présházás lyukpincék szellőzőablakai Perbálon
59. kép: Boltozott présházás lyukpincék szellőzőablakai Perbálon
60. kép: Felmenő falú présházak utcai homlokzata Budaörsön
61. kép: Felmenő falú présházak utcai homlokzata Budaörsön
62. kép: Süllyesztett boltíves ajtó Etyeken
63. kép: Díszített faajtó Perbálon. Ez a fajta díszítés például Pátyon is ismert.
64. kép: Díszített vasborítású ajtó Tökön
65. kép: Töki présházajtó díszítése
66. kép: 1829-es PP monogrammal ellátott ajtó Pátyon
67. kép: Budaörsi présházajtó díszítése
68. kép: Íves kiképzésű faragott ajtókeret Zsámbékon
69. kép: Vízszintes áthidalóval rendelkező ajtó faragott kőkerettel körbevétel Perbálon
70. kép: Fa ajtókeret Biatorbágyon
71. kép: Díszített kő ajtókeret Etyeken
72. kép: Pinceajtó Zsámbékon
73. kép: 2000-ben készített présházajtó Etyeken
74. kép: Téglából kirakott ablak- és ajtókeretek Pátyon
75. kép: Téglából kirakott ablak- és ajtókeretek Pátyon

76. kép: Zárókövek Etyeken
77. kép: Zárókövek Etyeken
78. kép: Vízelvezető Perbálon a présházak közt
79. kép: Töki présházak tűzhelyeinek füstnyílása
80. kép: Töki présházak tűzhelyeinek füstnyílása
81. kép: Reich János budakeszi kádármester Erdő utcai műhelye előtt 1900-ban
(Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház)
82. kép: Hátrésznél magasított puttony Tökön (Helytörténeti Gyűjtemény, Tök)
83. kép: Töki szüret (Helytörténeti Gyűjtemény, Tök)
84. kép: Végig egyforma magas dongából álló puttony Tökön
85. kép: A szőlő kádban történő szállítása Budaörsön (JBH szolo 26)
86. kép: A szőlő lajtban történő szállítása Budaörsön (JBH 2008_0937_1_1100)
87. kép: Szabadban történő darálás Budaörsön (JBH 2008_0720_1_0838_a)
88. kép: Különböző méretű kádak egy budaörsi présház előtt (JBH szolo 08)
89. kép: Faedények egy budaörsi présház előtt: puttony, tőtike (*Gieskandl*), kármentő
(*Wandel*), fickó (*Sechtl*), fertály (*Viertl*) (Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1954.
NM EA F F. 112 451)
90. kép: Fickó (Biatorbágy)
91. kép: Fertály (Etyek)
92. kép: Mustszűrő kosár (Tök)
93. kép: Fából készült musteresztő csatorna (Tök)
94. kép: Töltike (Etyek)
95. kép: Kősúlyos bálványprés (Budajenő)
96. kép: A kősúlyos bálványprés padlóba engedett kősúlya (Budajenő)
97. kép: Elhagyott kősúlyos bálványprés egy etyeki lyukpince előtt (Andrásfalvy Bertalan
felvétele, 1953. NM EA F F. 112 346)
98. kép: Alulhajtós, középorsós sajtó működés közben Budaörsön (JBH szolo 33)
99. kép: Középorsós sajtó Budakeszin, egy elpusztult présházban (Andrásfalvy Bertalan
felvétele, 1954. NM EA F F. 112 425)
100. kép: Középorsós, alulhajtós sajtó egy biatorbágyi présház előtt
101. kép: Pátyi középorsós, alulhajtós sajtó kötőgerendája (KÉSZÜLT 1841
TÖRMAFEREntz Által)
102. kép: Díszített melence Tökön
103. kép: Kősúlyos prés egykori díszítése Zsámbékon
104. kép: Középorsós, alulhajtós sajtó díszített kötőgerendája Tökön (DUDÁS ISTVÁNY
CSINÁTOTA 1852)
105. kép: Etyeki bálványprés bálványának és oldalgerendájának faragott díszei
106. kép: Etyeki bálványprés bálványának és oldalgerendájának faragott díszei
107. kép: Vasprés, műanyag láda és szűrő Etyeken
108. kép: Műanyag kármentő és töltike Tökön
109. kép: Középorsós sajtóba épített szekrény Pátyon
110. kép: Félbevágott hordóba ültetett virágok Etyeken
111. kép: Présalj szabadtéri asztalként történő használata Tökön
112. kép: Fával merevített kád. Felül a használaton kívüli faeszközök, alul a használatos
műanyag edények láthatók.
113. kép: Egymásba tett kádak
114. kép: Présház utca 38. szám alatti lakóház Budaörsön, alsó szintjén présházzal és
pincével
115. kép: A még ma is használatban lévő pince (Budaörs, Présház utca 38.)

116. kép: Zsámbéki présház lakóházzá történő alakítása (Földesné Györgyi Erzsébet felvétele, 1970. NM EA F F. 244 113)
117. kép: Lakóházzá alakított présház Budaörsön
118. kép: Töki présház, amely átalakítása után sörkertként működik
119. kép: A Józsefvárosi gödör sittel telehordott és gazzal benőtt egykori borospincéi
120. kép: Présházától megfosztott egykori pince maradványa Pátyon
121. kép: 1805-ben épült présház felújított homlokzata Pátyon
122. kép: 1981-ben épült boltozott présházás lyukpince Pátyon
123. kép: Töki pincesor (NM EA F F. 11 393)
124. kép: A töki pincesor 2011-ben
125. kép: Felújított lyukpincék a Mélyvölgyi úton és a Szuszogóban Zsámbékon
126. kép: Felújított lyukpincék a Mélyvölgyi úton és a Szuszogóban Zsámbékon
127. kép: Beépítési javaslat a zsámbéki Rácváros utcai pincesorra
128. kép: A helyreállított Józsefvárosi gödör Zsámbékon
129. kép: Német Nemzetiségi Emlékmű a zsámbéki Józsefvárosi gödörben
130. kép: Töki szőlősgazda pincéje előtt (A fénykép Szabó Zoltán tulajdona)
131. kép: Pinceszomszédok a présházak előtt Tökön (NM EA F F. 22 040)
132. kép: Budaörsi gazdák borozgatnak a présház előtt (JBH 2008_1152_1_2328)
133. kép: Budaörsi gazdák borozgatása a pincében (JBH 2008_1042_1_1216)
134. kép: Legények és lányok pincebeli összejövele Pátyon az 1940-es években (Páty Faluközösségért Alapítvány)
135. kép: Fiatalok összejövele 1936 Húsvét hétfőn Budaörsön (JBH 2009.233.1)
136. kép: A töki előljáróság pinceszere (Kemény Attila gyűjteménye)
137. kép: Katonák 1943-ban egy budaörsi présház előtt (JBH 2007.123.1)
138. kép: Idősebb férfiakkól álló csoport egy budaörsi présház előtt. A két évszám arra utalhat, hogy a kép 1933-ban készült, s a társaság életének egy közös szakasza 1882-ben zárult le. (JBH 2008_1728)
139. kép: Idősebb pinceszerezők egy 1897-ben épült budaörsi présház előtt (JBH 2008_0970_1_1139)
140. kép: Borkóstolásra és vendéglátásra megnyitott présházak az *Etyeki Pikniken*
141. kép: Folklorprogram a *Budajenői Szüret és Borünnepen*
142. kép: Luntz Ottokárné présházás lyukpincéje Budaörsön
143. kép: Az egykori *járványkórház* épületének romja (Hofer Tamás felvétele, 1952. NM EA F F. 104 779)
144. kép: Boltozott présházás lyukpincék az egykori *járványkórház* helyén
145. kép: Elpusztult présházak Budakeszin. A telepések és a tanács elbontatta őket. (Andrásfalvy Bertalan felvétele, 1954. NM EA F F. 112 429)
146. kép: Elpusztult présház romja Etyeken
147. kép: Beomlott, gazzal benőtt pince Etyeken
148. kép: Beomlott lyukpince Zsámbékon
149. kép: Présházás lyukpince romja Perbálon
150. kép: Eredeti funkcióját elvesztő présház raktárként történő használata Jakob Bechtold rajza alapján (BECHTOLD 1961: 131.)

2. Rajzok jegyzéke

1. rajz: Budajenő, Tolbuchin utca 1. (FÖLDES 1970c: 13–14.)
2. rajz: Budajenő, Fő utca 9. (FÖLDES 1970c: 25.)

3. rajz: Torbágy, Mező Imre utca 58. (MOLNÁR B. 1970a: 18–21.)
4. rajz: Torbágy, Mező Imre utca 68. (MOLNÁR B. 1970a: 22–25.)
5. rajz: Perbál, Kossuth utca 70. (FÖLDES 1970a: 4–6.)
6. rajz: Ladányi Ferenc 1841-es boltozatlan lyukpincéje Tökön, a Burgundiában
7. rajz: Majoros István kisszobával rendelkező prэшázás lyukpincéje Etyeken
8. rajz: Luntz Ottokárné budaörsi prэшázás lyukpincéjének homlokzata
9. rajz: Luntz Ottokárné prэшázás lyukpincéje Budaörsön
10. rajz: Luntz Ottokárné prэшázás lyukpincéje Budaörsön

3. Térképek jegyzéke

1. térkép: A vizsgált terület és környéke
2. térkép: Perbál 1881-ben. A település szélén az öt pincesor látható. (MNL PML PMU 309)
3. térkép: Budajenő 1860-ban. A Telkire vezető országút két oldalán látható a pincék és a csűrök sora. A Fő utca bal oldalán több portán megfigyelhetők a keresztülfolyó patakokon túli prэшázak. (MNL PML PMU 128)
4. térkép: A pátyi Pincehegy 1820-ban (MNL PML PMU 235)
5. térkép: A zsámbéki Józsefvárosi gödörben található pincehelyek (földhivatali térkép, 2011)
6. térkép: Szórtan elhelyezkedő prэшázás lyukpincék Etyeken, 1882-ben (Harmadik katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2007)
7. térkép: A bortárolás helye, a prэшázak és pincék elhelyezkedése 1900 körül (BARABÁS 1989: 275.)
8. térkép: A szőlészet és borászat építményei 1900 körül (BARABÁS 1989: 274.)
9. térkép: Kneidinger András 1778-as térképe (MNL OL S 11 No 0830:078)
10. térkép: Budaörs 1766-os térképe. A Kő-hegy déli oldalán feltehetően legrégebbi prэшázása látható. (MNL OL S 11 No 0717:1)
11. térkép: A Kő-hegy a körülötte lévő prэшázás lyukpincékkel Budaörsön, 1859-ben (Második katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2006)
12. térkép: Zsámbék 1859-ben (Második katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2006)
13. térkép: A zsámbéki közlegelőben fekvő pincék térképe 1879-ből (MNL PML IV.165a. 86. doboz – Zsámbék úrbéri pere)
14. térkép: Tök 1859-ben (Második katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2006)
15. térkép: Tök az 1870-es, 80-as években (Harmadik katonai felmérés, DVD. Arcanum, 2007)

4. Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1881-ben
2. táblázat: Vallási megoszlás 1881-ben
3. táblázat: A szőlőterület nagysága hektárban (1873–1965)
4. táblázat: A beültetett és a parlag vagy kiirtott szőlőterület nagysága hektárban 1895-ben és 1935-ben
5. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1900-ban
6. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban
7. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1930-ban

8. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1949-ben
9. táblázat: A kitelepített és a kitelepült németek száma

5. Mellékletek jegyzéke

1. melléklet: A Pilis Alsó járás községeiben a szőlővesszők megvizsgálásával és felügyeletével megbízottak névsora – 1880. április 2. (MNL PML IV.415b. XII/879. 88.)
2. melléklet: Karikó János: Bia leírása 1904-ben (KARIKÓ 1904. részlet, 10–13. versszak)
3. melléklet: Présházasi lyukpince adatlapja (BIATORBÁGY ÉRTÉKVÉDELMI... 2004.)
4. melléklet: Részlet Tarbay Anna Mária pátyi pincehegyi felméréséből (TARBAY 2003.)
5. melléklet: Karikó János: Bia leírása (KARIKÓ 1887. részlet, 27–33. versszak)
6. melléklet: Karikó János: Tök község leírása (KARIKÓ 1885. részlet, 15–17. versszak)
7. melléklet: A *Budajenői Szüret és Borünnep* 2012-es programja

MELLÉKLET

1. melléklet

A Pilis Alsó járás községeiben a szőlővesszők megvizsgálásával és felügyeletével megbízottak névsora – 1880. április 2. (MNL PML IV.415b. XII/879. 88.)

Névjegyzék

A pilis alsó járás községeiben a szőlővesszők megvizsgálása és felügyeletével megbízottaknak.

Sor szám	Község	A megbízottak nevei	Tegyet
1	Tinnye	Zukász Pál Tibari Pál	Díj nélkül
2	Perbal	Kaiser Mátyas kísérő	Díj nélkül
3	Tök	nem jelentkezt be	
4	Kamibéka	Szeder Antal, Schneider György és Kelly Sándor orvos	díj nélkül
5	Ternő	Reinver Simon Trautman József	
6	Telki	Barian Leó Lack Leó	
7	Páty	Sivvory Valván orvos	Díj nélkül
8	Budakesz	nincs alkalmas egyén	
9	Budacörös	nem jelentkezt be.	
10	Bia	Speer Hajos orvos	Díj nélkül
11	Torbágy	Speer Hajos orvos	Díj nélkül
12	Tramontor	Frank Pál hegymester	Díj nélkül
13	Albertfalva	Dr. Jell Kövenc és Eberhart József	Díj nélkül
14	H. Tétény	Wolff Vilmos, Schartlberger Antal József, Szagl György Grünwald György	Díj nélkül
15	Tétény	Székely József, König György és Dr. Kovács Hajos orvos	Díj nélkül
16	Törökbalint	Sauland Leonard és Rothmayer Sándor orvos	Díj nélkül

Tinnye 1880. április 2-án

Pest Megyei Levéltár
IV. 415. 63
XII/879. 88.

Modorházy
erőltető

2. melléklet

Karikó János: Bia leírása 1904-ben (KARIKÓ 1904: 238. /részlet, 10–13. versszak/)

*Volt még egy hasznosabb nevezetessége:
Sok bora termett és jó volt a hirébe'.
Volt borunk, nem fájt a szívünk máséra,
De elpusztítá a kutya filokszéra.*

*Régi jó időkről legtöbbet beszélnek
Tetőtlen prэшázak, beomlott kémények.
Meztelen szarufák s a prés a prэшázba'
Oly borzasztók, mint a holt ember csontváza.*

*Bizony nagy beteg lett a mi szőlőhegyünk
Évenként tizszer is patikába megyünk.
Remény patikáros biztat és hiteget,
Hogy csak krisztérozuk a szegény beteget.*

*Leirtam egy falut egy-két rövid szóra,
Majd ha borom terem, többet irok róla.
Elnézést kérek, ha versem nem jól csattan,
Hiszen amit tudok: Bián tanulgattam.*

3. melléklet:

Présházás lyukpince adatlapja (BIATORBÁGY ÉRTÉKVÉDELMI... 2004.)

Biatorbágy Értékvédelmi Kataszter

Épületek

Sorszám	Hrsz.	Cím	Megnevezés	Védettségi fok	Javasolt védettségi fok
130.	5213	Ürgehegy - Fő utca	Présházpince	Nincs	"B"

Funkció	Beépítés	Szintszám	Tetőforma, -héjazat	Nyílászárók	Lábazat
Termelés, tárolás	Szabadon-álló	FSZ	Oromfalas, nyeregtető hullámpalafedéssel	Külső spalettás ablakok, díszes, faajtó	Terméskő vakolva
Melléképület		Pince		Kapu, kerítés	Kút, egyéb
Nincs		A présházból nyílik. A teteje földréteggel fedett.		Nincs	Nincs

Leírás, jellemzők, védendő érték	Műszaki állapot	Megjegyzés
Az 1932-ben épült présház homlokzatát a fal repedezett, vakolathibák, a nyílás-pilaszterek tagolják. A nyílások körül zárókon festékhibák láthatók. Az oromfal a szalagtagos kökeret. Az ajtó kökeretén az 1932-es évszám és a tulajdonos monogramja (KJ) látható. A keret két sarkában kőből faragott szőlő látható. A pilaszterek fejezetére kissé kiugró vakolatpárkány támaszkodik. A kovácsolt ajtószerelevények mesteremberek munkáját dicsérik.	A fal repedezett, vakolathibák, a nyílások körül zárókon festékhibák láthatók. Az oromfal a szalagtagos kökeret. Az ajtó kökeretén az 1932-es évszám és a tulajdonos monogramja (KJ) látható. A keret két sarkában kőből faragott szőlő látható. A pilaszterek fejezetére kissé kiugró vakolatpárkány támaszkodik. A kovácsolt ajtószerelevények mesteremberek munkáját dicsérik.	A felvétel ideje: 2004. 09. 20. A hullámpalafedés idegen az épület jellegétől.

Helyszínrajz

Fotók

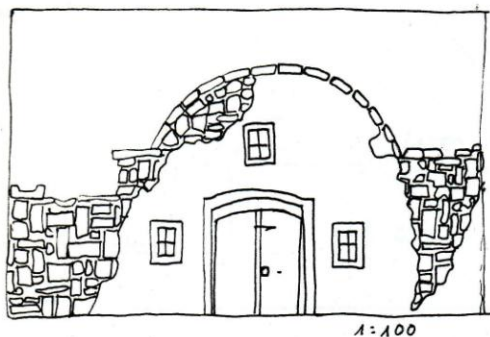
Felújítási, helyreállítási javaslatok			
Tető	Homlokzat	Nyílászárók	Egyéb
A tető héjazata cserépre cserélendő.	A tetőszerkezet és az oromfal hiányosságainak pótlása. A vakolathibák javítása.	Az ajtók, ablakok, valamint a kökeretes díszítés és lábazat újrafestése.	
Melléképület	Pince	Kapu, kerítés	
Támogatások			Felújítás időpontja
Tulajdonviszony			
Magántulajdon			
Egyéb javaslatok			
Az épület módosabb gazdák építkezési szokásait őrzi.			

Fotók

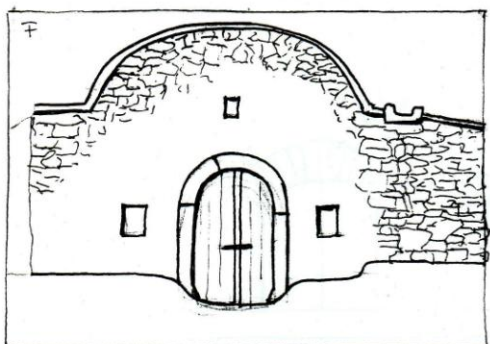

4. melléklet:

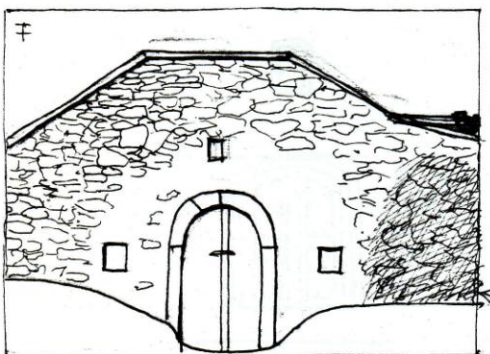
Részlet Tarbay Anna Mária pátyi pincehegyi felméréséből (TARBAY 2003.)

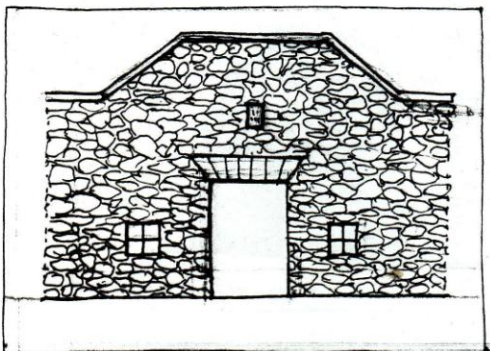
- vakolata vöröses színű 1456
- fehérre festett nyílászáró keretek
- zúzmós és mohás a fal
- kapuszárny szürke
- kő fedlapok
- változatlan
- Kopottas, de szép!

- Talajszíntű bánya volt Páty- 1457 on. Eredeti földfesték leőhelyek vannak. A vöröses, barnásokker vakolatok anyaga innen származik.
- kékre festett fa kapuszárnyak
 - kő kapukeret
 - eredeti, anyagában sünezett vörös kőporos vakolatát vékonyan hordták föl (kb.: 0,5 cm) - Kopottas, de szép!

- 1871 1458
- löszös habarcs(?) v. löszbe rakott terméskő falazat
 - színezett, vöröses kőporos vakolat kopottas
 - kő kapu
 - kékre festett fa kapuszárnyak
 - Valamit ráöntöttek, ami csúnya fekete foltként mutatkozik a homlokzaton jobbra (szemből nézve)

- 182., 1978 1459
- cementfügés natúrkö homlokzat erősen vizesedik
 - vas ajtó
 - Helytelen felújítás!
 - ajtó szemöldök kőből rakott

5. melléklet

Karikó János: Bia leírása (KARIKÓ 1887: 124. /részlet, 27–33. versszak/)

*A gazda meg itt-ott ballag a pinczébe,
Kenyeret s valamit tarisznyába téve;
Mikorra odaér, többen lesznek vele,
S mindég zajosabb lesz a pinczék belseje*

*Este van már, a nap éppen mostan megy le,
Rápillant még egyszer a szép ürgehegyre,
A honnan sok ember a jó bort emelé,
S néhányan elmennek kétkő-köze felé.*

*Ott addig hallgatnak a marasztalóra,
Azt veszik észre, hogy már tizenkét óra.
„Jöjjenek el komám, most meg a zajgóra”
„El is mennénk, hogy ha oly messze nem volna.”*

*Végre elindulnak haza keservesen,
Mindenki vigyáz, hogy bukfenczet ne vessen,
Mert emitt egy mélység, amott a kőszikla,
S kikopott kövekkel van az út borítva.*

*A nyakaskő pedig évezredek óta
Ott hallgatja némán, hogyan megy a nóta?
Ott áll, mint kapuőr, a kőszikla sarkán,
Rövid vastag nyakát mintha most is látnám.*

*Van még másik út is, mely pinczébe vezet,
Hamar elérjük itt azt a kutyahegyet,
Melynek az aljában bőven terem jó bor;
Kár, hogy a fagy és dér megdézsmálja sokszor.*

*Felette jobkézre az Öreghegy fekszik,
Agyagos talaja a szőlőnek tetszik.
Balkézre szarvashegy, - ez már német világ,
Nagy részét ennek már torbágyiak bírják. -*

6. melléklet

Karikó János: Tök község leírása (KARIKÓ 1885. /részlet, 15–17. versszak/)

*Jó magyar község ez, kálvinista végig,
A sok sváb szomszédok irigykedve nézik.
Jó édes a bora, termékeny határja,
Magyar barátságban nem igen van párja.*

*A perbáli úton vannak szép pinczéi,
Barátságban borát egyik sem kíméli.
Legédesebb bort ad hegyei közt Völgyút,
Ennek a termése igazán hogy fölgyújt.*

*Már egy párszor én is jól mulattam ottan,
A sok édességtől majd oda ragadtam.
Legelső látásra megtetszett nagyon Tök,
S fogadtam, hogy róla jó verseket költök.*

7. melléklet

A *Budajenői Szüret és Borünnep 2012-es programja*
(http://www.budajeno.hu/dokumentumok/rendezvenyek/borunnep_2012/szuret2012_program.pdf
letöltés: 2013. június 17.)

Egy barátságos falu, Budajenő, szeptember 21–22-én nagyobbra nyitja ajtaját és szeretettel invitál mindenkit Borünnepére, aki a bensőséges, baráti hangulatot keresi a borfesztiválok sokaságában...

szeptember 21. péntek

19 órától a Pincesor Perbál felőli első pincéjének emeletén – Csikai Andrea „IGÉZŐ- Ezerarcú textil” kiállításának megnyitója

A kiállítás megtekinthető szombaton 10–20 óráig, 17 órától a kiállított termékek megvásárolhatók.

szeptember 22. szombat

Pincesor parkoló

10.30 órától: szőlőpréselés – a gyerekek szó szerint belekóstolhatnak a borkészítés első szakaszának fáradtságos munkájába!

Gyermek- és kézműves programok, lehet mézeskalácsot, tűzzománc ékszert díszíteni és készíteni, nemezeln...

13.00 órakor innen indul a szüreti lovas felvonulás, szépen feldíszített szekerekkel, gyönyörű ruhákba öltözött hagyományörzőkkel, s ide érkezik vissza 14.00 órára.

Pincesor – borkóstolás, bemutatók, vásárosok

11.00 órától a helyiek megnyitják pincéiket, hogy neves borászok és borászatok csábítsanak el minket egy-egy pohárra az ünnepelt nedűből. Vendégünk többek között a Babarcsi Pincészet (Pannonhalma), a Gál Pincészet (Eger), a Nobilis Patricius Pincészet (Tokaj), a Hétszőlő Szőlőbirtok (Tokaj), a Vylyan Pincészet (Villány), Németh János (Szekszárd), Brazsil Cseppek Borház (Csopak), a budakeszi Pincekulcs borkereskedés, a Nyakas pincészet, a Bor és Piac magazin (Dobosi Pincészet).

Pálinkások: Panyolai Szilvórium Kft, Etyeki Czimeres

Válogathatunk a helyben készült frissensültek és más finomságok közül. A jó étkekhez-italokhoz cigányzene szól...

A falu műemlék épületeihez kapcsolódóan családi vetélkedőt hirdetünk, feladatlapok az önkormányzati standnál kérhetők! A Bab Társulat gyermekeknek és felnőtteknek egyaránt érdekes feladványokkal várja az érdeklődőket.

Színpad (a Péter-Pál templom mellett) – változatos műsor, komolyan, nevetősen, ahogy a borhoz illik...

14.00 órakor tartja bemutatóját a Budajenői Kempo, Ökölvívó és Birkózó Klub, Lacza Ádám, Bárdosi Sándor és Nagy Csonttörő János (többek között budajenői illetőségű) tanítványainak igen sikeres csapata.

14.30 órától a Kiss Zenede Alapfokú Művészetoktatási Intézmény gitáregyüttese kezdi a kulturális műsort.

15.00 órától a polgármester ünnepi köszöntője, majd fellépnek a helyi büszkeségeink, a Pántlika táncsoport, a Székely Társulat, a Hagyományörző Dalkör, a Ringlein táncsoport. Vendégünk lesz a Máriahalomi Énekkar és a Tabulatura régizene együttes. Megnevetett Kövesdi Miklós Gábor Stand up comedy előadása.

18.00 órakor szentmise kezdődik a színpad melletti Péter-Pál templomban, ez idő alatt a színpadon nincs műsor.

19.15 órától szüreti hangulat a Sebő együttes Táncház generációk koncertjével

21.00 órától Kiss World zenekar koncertje először a Zsámbéki medencében.